

תולדות משפחת גבריהו-גוטסמן

מאת

**שמואל דב גבריהו-גוטסמן
בן אלתר גד ושיינדיל ז"ל**

**התקין לדפוס, ההדיר, והוציא לאור בן אחיו
גלעד יעקב יוסף גבריהו
בן חיים משה יצחק ולאה ז"ל**

**ירושלים, ישראל
מריון, פנסילבניה, ארה"ב
תשס"ו**

כל הזכויות שמורות
תשס"ו © 2006
גלעד גבריהו וגדי גבריהו

תוכן הענינים

פרקי מגילה א':

משפחות בית אבא רבי אלתר גד גוטסמן ז"ל הי"ד

פרק א: הסבא רבי יהודה לייב פסטינגר ז"ל – בנותיו ובנו בכפר זאדני 11

א. הבת הבכורה רחל דבורה ע"ה (אמו של אבא ר' אלתר גד ז"ל הי"ד) 13

ב. הבת השניה חנה ע"ה 13

ג. הבת השלישית רוזה ע"ה 14

ד. הבן יוסף יעקב פסטינגר ז"ל הי"ד 14

פרק ב: רבי גד גוטסמן ז"ל – אבי משפחות גוטסמן

ברקוביץ שברוסיה הקרפאטית 15

פרק ג: רבי שמואל דב בן רבי גד גוטסמן ז"ל ברקוביץ – סקירה כללית 17

פרק ד: רבי שמואל דב ולאה גוטסמן ז"ל – בניהם ובתם 18

א. רבי ברוך יואל ז"ל 18

ב. רבי יעקב יוסף ז"ל 19

ג. רבי מנחם צבי (מנדל הירש) ז"ל 19

ד. רבי יצחק זאב (איציק וולף) ז"ל 20

ה. רבי משה אלימלך (מייילך) ז"ל 20

ו. עטיא ע"ה 21

פרק ה: סבי רב יעקב יוסף ז"ל וסבתי רחל דבורה ע"ה לבית פסטינגר

שהם הורי אבי רבי אלתר גד ז"ל בכפר זאדני

א. תלמידו ונאמן ביתו של רבי שמואל – שמלקי קליין זצ"ל

בקהילת סליש 22

ב. נישואיו עם רחל דבורה ונדוניתו 22

ג. פרנס הקהילה ומוכתר הכפר 22

ד. תשובת רבי משה גרינוואלד זצ"ל

בענין הוספה לבית-העלמין של זאדני 23

ה. הבחור חיים וייס נאמן ביתו 23

ו. בני הסבא והסבתא רבי יעקב יוסף ורחל דבורה גוטסמן 24

פרק ו: הניא מייזליק ע"ה הי"ד בת רבי יעקב יוסף ורחל דבורה גוטסמן ז"ל 24

פרק ז: הבנים – אבי רבי אלתר גד גוטסמן ואחיו העילוי משה יצחק ז"ל

א. אבי רבי אלתר גד גוטסמן – עד לנישואיו 26

ב. ר' משה יצחק – אחי אבא 27

פרק ח: רבי זאב וולף גוטסמן – אחי אבא 28

פרקי מגילה ב':

משפחות בית אמא שיינדיל גוטסמן ע"ה הי"ד

- 29..... לבית הרשקוביץ-שאהן (Schön)
- פרק א: ר' משה דוד הכהן ז"ל ושבע הרשקוביץ ע"ה בכפר דובובה 29.....
- פרק ב: ר' מנחם מנדל ושרה שאהן, הורי הסבתא שלי חיה רחל הרשקוביץ בכפר אוגליא (Uhlja/Uglja) 30.....
- פרק ג: משפחות לנדאו בקהילת אוגליא 31.....
- פרק ד: הסבא ר' צבי הירש בן ר' משה דוד ושבע ז"ל ואשתו הסבתא חיה רחל הרשקוביץ בת ר' מנחם ושרה שאהן ע"ה-בניהם ובנותיהם 32.....

פרקי מגילה ג':

בית הורי בכפר זאדני (Zadne), אחי ואחיות

- פרק א: נישואיהם של אבי ר' אלתר גד גוטסמן ז"ל הי"ד ואמי שיינדיל לבית הרשקוביץ ע"ה הי"ד
- 35..... א. פגישתם החשאית בשכונת הרבי מחוסט
 ב. הסבא ר' יעקב יוסף וסבתא רחל דבורה נוסעים מזאדני
 36..... לראות את הנערה שיינדיל באוגליא
 37..... ג. החתונה והכניסה לבית משפחת אבא
 37..... ד. אחי ואחיותי
- פרק ב: הפרנסה והכלכלה ואורחות החיים של בית אבא וסבא בזאדני עד למלחמת העולם הראשונה
- 38..... א. הפרנסה
 39..... ב. אורחות החיים של תורה ועבודה ודרך ארץ בבית סבא ואבא
- פרק ג: משפחות גוטסמן והרשקוביץ בשנות מלחמת העולם הראשונה ופטירת הסבא ר' צבי הרשקוביץ בסוף המלחמה
- 40..... א. מצוקות משפחותינו באוגליא ובזאדני
 41..... ב. פטירת הסבא ר' צבי הרשקוביץ ז"ל
 ג. תנאי הכלכלה החדשים באוגליא ובזאדני
 41..... בעשור הראשון לצ'כוסלובקיה
 42..... ד. חבלי התאושות של משפחת הסבתא חיה רחל הרשקוביץ באוגליא

פרקי מגילה ד':

**משפחתנו בית גוטסמן בשנות צ'כוסלובקיה
ובשנות צוק העתים בהונגריה**

פרק א: בית סבא ואבא בזאדני

- 43..... א. שיבת אבא הביתה ושיקום המשק
44..... ב. פטירת הסבא יעקב יוסף גוטסמן ז"ל
44..... ג. סבתא רחל דבורה מנצחת על חלוקת הירושה ; פטירתה
45..... פרק ב: המחיה והכלכלה ואורחות החיים בבית אבא ואמא בזאדני
45..... א. המשק שליד הבית והשדות
47..... ב. הדמויות של אבא ואמא
49..... ג. כלכלת הבית
52..... פרק ג: משפחתנו ומצוקותיה בשנות השלטון ההונגרי עד השואה

פרקי מגילה ה':

אחי ואחיותי

- 55..... פרק א: טאובי ע"ה הי"ד
57..... פרק ב: שבע ע"ה הי"ד
פרק ג: צבי הרשלי ז"ל הי"ד
63..... א. מימי לימודיו בחדר ובבית ספר
63..... ב. מימי לימודיו בישיבת רבינו שמחה נתן גרינבורג זצ"ל בקזמארוק
64..... ג. צבי הרשלי בבית
ד. עריקתו של צבי הרשלי לברית המועצות בציפית עלייה
65..... ועקבותיו שם שנודעו ושנעלמו
פרק ד: פרופ' חיים משה יצחק גבריהו ז"ל
67..... ביוגרפיה א' מאת גיסתו חסידה גבריהו-גוטסמן
פרק ה: פרופ' חיים משה יצחק גבריהו ז"ל
ביוגרפיה ב' מאת אחיו שמואל דב גבריהו-גוטסמן
73..... א. לימודיו בישיבות בתקופה תרפ"ח-שבט תרצ"ג (1927-מרץ 1933)
ב. עלייתו בשנת 1936, נישואיו עם לאה לנדסמן ע"ה
77..... בניסן ת"ש (1940) ומעשי החסד של ביתם
78..... ג. כמה מהליכותיו-אורחותיו
ד. חיים ולאה קולטי העלייה שלי, של יעקב יוסף ושל עופרה-פייגלי;
80..... מעברם מבית-הכרם לנוה שאנן ; בית-הכנסת והמוזיאון בנוה שאנן

פרק ו: חיים משה יצחק גבריהו ז"ל
ביוגרפיה ג' מאת בנו גלעד יעקב יוסף גבריהו

81	א. הקדמה
82	ב. רקע כללי
83	ג. לאורחותיה של קהילת זאדני על פי "הזקן הכפרי בירושלים"
84	ד. לימודיו
85	ה. בהכשרה על פי "מחיי החלוצים בהכשרה בצ'כיה"
88	ו. עלייה והגשמה
90	ז. עליית לאה לנדסמן ולבטיהם על פי "בדרכים מכפר לכפר"
93	ח. עברות השם
94	ט. נשואיו ללאה לנדסמן וכשנה לאחר פטירתה לחנה דוידוביץ
97	י. חקלאות וגינון ומאמרו "ירושלים-עיר הגנים"
99	יא. ראשיתה של פעילות ציבורית
99	יב. גורל המשפחה בשואת אירופה וקליטת שרידי המשפחה
100	יג. עבודות מזדמנות והוראה
101	יד. לימודים והשכלה
101	טו. כתיבת הדוקטורט
102	טז. פרסומים
102	יז. חברות ב"הגנה" ומלחמת השחרור
103	יח. הסוכנות היהודית
104	יט. חיים גבריהו מתמקד בתנ"ך-אהבת התנ"ך והפצתו
107	כ. חוגי התנ"ך בבתי ראשי המדינה
109	כא. גומל חסדים
111	כב. על זכותנו ההיסטורית לארץ ישראל השלמה
111	כג. פעילות ציבורית-חבר מועצת עיריית ירושלים
112	כד. ערגה וכיסופים
113	כה. מברקים שהמשפחה קיבלה בימי השבעה (סוף דצמבר 1989)

פרק ז: עופרה-פייגלי ע"ה

115	ביוגרפיה א' מאת אחיה שמואל דב גבריהו-גוטסמן
-----	---

פרק ח: עופרה-פייגלי ע"ה

120	ביוגרפיה ב' מאת בן אחיה גלעד יעקב יוסף גבריהו
-----	---

124	פרק ט: אחי יעקב יוסף גוטסמן וגיסתי רבקה גוטסמן לבית שאהן
-----	--

פרק י: שמואל דב גבריהו-גוטסמן

130	אוטוביוגרפיה
-----	--------------

130	א. הלימודים בחדרים ובבתי הספר הרוטני והצ'כי
130	ב. החדרים בקיץ ובחורף
132	ג. מעשינו בימי החופש מלימודי החדרים
134	ד. קצת על שכנינו בקהילת הקודש זאדני
136	ה. בישיבת הרב יוסף הלוי זצ"ל רבה של קיראליהאזה
138	ו. בישיבת הרב שמחה נתן גרינבורג זצ"ל בקזמארוק

תוכן הענינים

ז.	לימודי בישיבת הרב מאיר גרינבורג זצ"ל בקהילת ליפטובסקה	139
ח.	סבאטי מיקולאש בקיץ תרצ"ז (1937)	140
ט.	חתונתה של אחותי טאובי	140
י.	בישיבת הרב אברהם וייס זצ"ל בטופולצאני תרח"ץ (1937-1938)	141
יא.	בישיבת קזמארוק מניסן תרח"ץ (1938) עד אדר תש"ב (1942)	141
יב.	התגוררות במונקאץ' ופגישתי האחרונה עם אימי	142
יג.	התגוררותי בבודאפשט	142
יד.	בקסרקטין של אויבידק-נובי סאד (Novi Sad)	142
טו.	ברדיצ'וב-אוקראינה (Berdichev-Ukraine)	144
טו.	ברוסיה הלבנה :	
טו-א.	כפר חוניקי ; בירוא יערות ליד מסילת הרכבת באיזור ;	
טו-ב.	תושיותו של ד"ר אמיל פין ; בכפרים מקנביץ ויורביץ	145
טו-ג.	קלינקוביץ	146
טו-ד.	נדודינו מערבה ביערות רוסיה הלבנה	146
טז.	בעיירות טורוב, דוידגדרודק, וסטולין :	
טז-א.	טורוב (Turov)	147
טז-ב.	דוידגדרודק (Dawidgdrodek)	147
טז-ג.	סטולין (Stolin)	148
יז.	בקליוואן וסביבתה ונדודינו בין איזורי דובנו ורובנו :	
יז-א.	קליוואן	148
יז-ב.	רציחתו של חברנו אברהם דוד ברמן ז"ל לעיני אחיו	148
יז-ג.	התקפת הצנחנים הרוסים במלינוב באיזור קליוואן	149
יח.	נדודינו במרחבי גאליציה ואוקראינה הלך וחזור	149
יט.	בסביבות סטאניסלאב :	
יט-א.	בקאליש	150
יט-ב.	בדליאטין : במאפיה של שמואל צאודרר ז"ל הי"ד ;	
יט-ג.	כיצד נעשיתי פרש אנוס	150
יט-ד.	בסטאניסלאב : עבודתנו בבית-החולים הצבאי ;	
יט-ה.	השמועות הרעות מהונגריה ; עריקתי לצבא האדום	152
יט-ו.	השלמות וסיכומי ביניים	153
כ.	בשבי :	
כ-א.	מסטיניסלב עד סטולין	153
כ-ב.	במכרה הפחם בסטולין	154
כ-ג.	בעיירה אומן	154
כא.	מסע השיבה בסתיו תש"ו (1945) להונגריה	157
כב.	בבודאפשט :	
כב-א.	לינה ראשונה בבית משפחת חבר	158
כב-ב.	הפגישה עם אחי יעקב יוסף	159
כג.	בסלובקיה :	
כג-א.	שבת אחים בשבת בנובי זאמקי	160
כג-ב.	ביקורי אצל מורי ורבי מאיר גרינבורג וקהילתו קזמארוק	160
כד.	בברטיסלבה :	
כד-א.	עבודתי כמוזכיר הרבנות בברטיסלבה	161

- 161..... כד-ב. עבודתי כמורה ב"בני עקיבא" בברטיסלבה
 162..... כד-ג. הוי סלובקיה
 163..... כה. בשאטי דה רי בבלגיה
 164..... כו. ההעפלה באונייה "תיאודור הרצל"
 164..... כז. במחנות קפריסין:
 164..... כז-א. תנאי החיים הקשים במחנות
 165..... כז-ב. ליל הסדר תש"ז (1947)
 165..... כז-ג. פגישותי עם בנות דודי ר' מרדכי ורייזל שאהן הי"ד
 165..... כז-ד. ועם רבקה (גוטסמן) גיטתי לעתיד
 166..... כז-ה. בתפקיד העורך "נתיב הפדות" ומורה ללימודי קודש
 166..... כז-ו. ועברית
 167..... כז-ז. הוראת עברית
 167..... כז-ח. הוראת לימודי קודש
 168..... כז-ט. על כרחי נהייתי סוחר
 169..... כח. עלייה וקליטה
 170..... כט. נישואי עם חסידה

פרקי מגילה ו':

משפחת אמנו שיינדיל לבית הרשקוביץ

- 175..... פרק א: ר' יעקב ישראל ויהודית איצקוביץ לבית הרשקוביץ בטרנבה ז"ל הי"ד
 176..... א. שמואל היצחקי נ"י בן יעקב ישראל ויהודית איצקוביץ
 177..... ב. חיים מנדל יצחקי בן יעקב ישראל ויהודית איצקוביץ
 178..... פרק ב: אחי אמי ר' מרדכי שאהן ז"ל הי"ד, רעיתו רייזל ע"ה הי"ד, ובנותיהם
 179..... פרק ג: אחות אמי פייגי (פייגה) ובעלה ר' אייזיק בן נח הופמן ז"ל הי"ד
 180..... פרק ד: אחי אמי ר' משה דוד בן-צבי (הרשקוביץ)
 180..... ורעיתו פרל לבית וולוביץ ז"ל
 181..... פרק ה: אחי אמי ר' יצחק אייזיק בן-צבי (הרשקוביץ)
 181..... ורעיתו יפה לבית לנדאו ז"ל
 182..... פרק ו: אחות אמי הדודה שבע ע"ה הי"ד

נספחים:

נספח א': תולדות קהילת הקודש זאדני

183.....	הקדמה
	פרק א': היהודים בזאדני במשך שנות המונרכיה האוסטרו-הונגרית משנת תקכ"ח (1768) עד תרע"ט (1918)
	א. מראשית היישוב היהודי בזאדני בשנת תקכ"ח (1768)
184.....	עד ארבעים הנפשות או כמניין וחצי הראשון בשנת תק"ץ (1830)
	ב. אורחות החיים של יהודי זאדני והסביבה מראשיתם עד היותם לקהילה מסודרת עם מורה הוראה ראשון
186.....	בראשם בשנת תרל"ח (1878)
	ג. היהודים בקהילת זאדני משנת תרל"ח (1878)
187.....	עד ראשית ימי צ'כוסלובקיה תרע"ט (1918)
	פרק ב': רבינו יצחק שרגא פישל איצקוביץ זצ"ל מורה ההוראה המוסמך הראשון בקהילת זאדני
191.....	א. יוחסין
191.....	ב. מורה ההוראה עלום השם בקהילת זאדני שלפניו
	ג. רבינו יצחק שרגא פישל איצקוביץ נהיה מורה ההוראה המוסמך הראשון בקהילת זאדני בשנת תרל"ח (1878) בערך
193.....	
	פרק ג': מוסדות הקהילה
	א. בית-הכנסת והמדרש הראשון והשני—
194.....	האחרון של קהילת הקודש זאדני
196.....	ב. ה"חברה קדישא"
198.....	ג. בית המקוה
198.....	ד. שחיטה ומילה
	פרק ד': אבות אבותי ובני דורם בקהילת הקודש זאדני
	א. הזקן ר' יהודה אריה לייב בן יצחק פסטינגר ז"ל חותנו של סבי רבי יעקב יוסף גוטסמן ז"ל
198.....	
199.....	ב. בנותיו, חתניו, בנו, והחדר לתלמוד תורה שבביתו
	פרק ה': רבינו יעקב איצקוביץ הי"ד זצ"ל—
200.....	הדיין האחרון של קהילת הקודש זאדני

נספח ב': "הזקן הכפרי בירושלים"
סדרת כתבות שהופיעו בשנים 1939-1940
על-ידי חיים מ"י גבריהו

205.....	הקדמה
205.....	א. "הזקן הכפרי בירושלים" ["הד-ירושלים", 3 בנובמבר 1939]
208.....	ב. "מסיפורי הזקן הכפרי בירושלים" ["במישור", 11 ביוני 1940]
211.....	ג. "מסיפורי הזקן הכפרי בירושלים (המשך)" ["במישור", 18 ביוני 1940]
214.....	ד. "מסיפורי הזקן הכפרי בירושלים (סוף)" ["במישור", 28 ביוני 1940]
216.....	נספח ג': מפת זאדני והסביבה
217.....	נספח ד': עץ משפחת הרשקוביץ משה דוד (הכהן) הרשקוביץ ורעייתו שבע, בניהם ובנותיהם
218.....	נספח ה': עץ משפחת גוטסמן גד גוטסמן (1775-1886), בניו ונכדיו
220.....	נספח ו': מפת בתי היהודים בכפר זאדני
221.....	נספח ז': משפחת גבריהו גוטסמן
222.....	נספח ח': דף שער "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה"
223.....	נספח ט': דף שער "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה"
224.....	שער הספר באנגלית

פרקי מגילה א'

משפחות בית אבא רבי אלתר גד¹ גוטסמן ז"ל הי"ד

פרק א: הסבא רבי יהודה לייב פסטינגר ז"ל – בנותיו ובנו בכפר זאדני

כפר זאדני מי יודע? אני יודע. לכפר הזה היו כמה שמות: בזמן השלטון האוסטרו-הונגרי וקיר"ה (=קיסר ירום הודו) פרנץ יוסף ועד לסוף מלחמת העולם הראשונה היה נקרא בשם זארניו (Zarnyo); הרוטינים, תושבי רוסיה הקרפאטית, קראוהו תמיד בשם זאדנויה (Zadnoye)²; הצי'כים בימי שלטון צ'כוסלובקיה 1918-1938 בשם זאדנה (Zadne); היהודים קראוהו תמיד בשם זאדני ואפילו נתנו בו סימן לזכירה מתפילת תחנון "זדנו חמסנו..." כלומר אנו בעלי תשובה ומודים ומתוודים ומרוחמים. בכפר זה שבקרפאטו-רוס נולדה הסבתא רחל דבורה הבת הבכורה של רבי יהודה לייב והניא פסטינגר ז"ל (השם הניא הוא משוער כפי שיוסבר להלן) ונולדו להם עוד הבת השניה חנה, והשלישית רוזה. רבי יהודה לייב התאלמן ובהיותו כבר זקן נשא אשה שניה בשם מירל וילדה לו בן בשם יוסף יעקב והיו קוראים לו בכפר ר' יענקל מירלס כדי להבחין בינו ולבין יעקובים אחרים בכפר. אבי ר' אלתר גד, שנולד בשנת 1886 היה גדול מדודו ר' יענקל מירלס ב-12-10 שנים לערך. אחי, פרופ' חיים משה יצחק גבריהו ז"ל מסר לי ששם משפחתו המקורי של ר' יהודה לייב היה צריך להיות מייזליק, ברם מחמת הסיבות שהזמן גרמן התחתנו הוריו בחופה וקידושין בלבד ללא נישואין רשמיים, לכן נשאו ילדיהם את שם המשפחה פסטינגר

¹ אלתר גד עצמו איית את שמו אלטר גד גאטטעסמאן (כך הדפיס בהזמנה לחתונת בתו שבע מיום 12 בדצמבר 1939, ראה עמוד 61). השם אלטר, כלומר זקן ביידיש (נכתב בדרך כלל אלטער ביידיש), ניתן בדרך כלל כשם נוסף לחולים על מנת לשפר את מזלם וכסגולה לאריכות ימים. נראה לי כי אבי, חיים מ"י גבריהו, החל לאיית את השם אלתר באות תו בעברית בהשראת ברכת ראש-השנה "תכתב ותחתם לאלתר ולחיים טובים" (בארמית "אלתר" = בו במקום, תכף ומיד) שוב כסגולה לאריכות ימים אבל מהצד העברי. (המקור הוא: ראש-השנה טז, ע"ב) אין סביר להניח כי השם אלתר ניתן לסבי ביום כניסתו לבריתו של אברהם אבינו ויש להניח כי הוא נקרא תחילה גד ו-אלתר ניתן לו לאחר מכן לרגל אירוע מסוים. הערת גלעד י"י גבריהו.

הערת שמואל דב גבריהו-גוטסמן: נראה לי שאבי ז"ל נקרא בשם "אלטר" בתור שם לוואי לשם העיקרי "גד" כבר עם כניסתו לבריתו של אברהם אבינו. הוא נולד אחר פטירת הסב ר' גד ז"ל בהיותו בן 113 או בן 110 שנים, כלומר יהי רצון שאלטר גד יזכה לאריכות ימים ושנים כמו סבו ר' גד. יש במשמע השם אלטר גם "אלתר" כמו שמברכים בראש-השנה "לשנה טובה תכתב ותחתם לאלתר (על-אתר) לחיים". אחי חיים משה יצחק ז"ל פתח את מאמרו "מורשה קהילת יעקב" שפורסם בעיתון ה"צופה" (כ"א תשרי תשמ"ו) במילים הבאות: "לעילוי נשמת אבי מורי ר' אלטר גד וסבי ר' יעקב יוסף גוטסמן ז"ל שהרגילוני לומר 'תורה ציוה לנו משה מורשה קהילת יעקב'". בדרך כלל קראו לאבי בקהל ר' אלטר גודל או ר' גודל כדי שלא ישתמע חלילה אלטר גוט=אלהא עתיק יומין... כעין זה קרא הדיין ר' יעקב איצקוביץ זצ"ל הי"ד לבתו השניה בשם אלטי שנולדה בהיות אמו רייזל כבת 95, כלומר: יהי רצון שתזכה לאריכות ימים ושנים כמו אמו. רייזל ע"ה נפטרה בהיותה כבת 103 שנים בשנת 1933 בערך.

² כיום נקרא הכפר בשם פּריבּוֹרְז'וֹסְקָה (Pryborzvs'ke) כלומר על יד הנהר בורז'ויה. הערת גלעד י"י גבריהו.

מצד האם. באזכרה לקדושי הקהילות דולהא-זאדני-קושניצה-קרצקי-ברזניק-ליסיצה-סוכה-ברונקה, שנערכה עם הקמת מצבת הזכרון לזכרם בבית-העלמין בחולון ביום כ"ה באייר תשמ"ז (24 במאי 1987) מסרו לי מר יצחק גרינברג מבת ים, שהוא מצאצאי בית פסטינגר-מייזליק, ור' שרגא פייטל יוסוביץ ז"ל, הוא מחבר "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה" (ירושלים, 1980~), את המסורת שלהלן: אבותיו של ר' יהודה לייב פסטינגר באו מגאליציה לכפר אוז'ו לא רחוק מזאדני. בכפר אוז'ו נוצרה קהילה קטנה בשלהי המאה ה-18. או בראשית המאה ה-19. מאוז'ו עבר ר' יהודה לייב להשתקע בזאדני כדרכם של יהודים אז: מקהילה גדולה יותר לראשית קהילה קטנה יותר, ושוב מקהילה קטנה יותר לקהילה גדולה וזאת מטעמי פרנסה.

ר' יהודה לייב היה יהודי אמיד. עם הזמן רכש קרקעות חלקות חלקות מפוזרות במרחבי הכפר זאדני. ליד ביתו רחב הידים היה לו גן בשטח של 20 דונאם ויותר. הוא התפרנס מחקלאות וממסחר. בזמנו היתה קהילת זאדני כבת עשרים משפחות שהתפללו בבית קטן מקדש מעט שבכפר. בימיה הראשונים של הקהילה קברו את נפטריהם בבית-העלמין הקטן של הקהילה. ואולם ר' יהודה לייב תרם קרקע להוספה על שטחו. פרנסי הקהילה ובהם סבי ר' יעקב יוסף חתנו שאלו את הרב משה גרינוואלד, רבה של חוסט והמחוז, כיצד יש לנהוג בהוספה זו והשיב להם תשובה מפורטת ראה סימן רנ"ג בחלק יורה דעה.

הוא עם בני הקהילה ביחד תרמו והניחו יסוד לבית-הכנסת והמדרש בנוי האבן שנבנה במרכז הכפר (מול ביתנו) שנגמר בנינו בשנת תרס"ג (1902/3) בערך. היה גבוה שתי קומות. רבע הקומה הראשונה שימש לכניסה ולמנין שני. בשלושה הרבעים היה בית-הכנסת והמדרש עצמו במלוא גובהו ובו חלונות גדולים וגבוהים. ארון הקודש היה עשוי מעץ קשה, מגולף, מלאכת מחשבת. במחצית הקומה העליונה היתה עזרת נשים.

בנין בית הכנסת בכפר זאדני, כיום משמש כמועדון ציבורי. צולם בערך בשנת 1995

בבית-הכנסת השכימו והעריבו לתורה ולתפילה. היו בו ארונות ספרים ובהם ש"ס משניות, מקראות גדולות, מדרשים וספרי דרוש. שקדו שבימות החורף יהא בית-הכנסת מחומם היטב עם שחר, מנחה וערבית ויהודי מצא בו עם שחר לגימה חמה. בקיץ שימש בית-הכנסת וביחוד הכניסה לחדר תלמוד תורה לילדי הקהילה. ר' יהודה לייב תרם שדה בן כמה דונמים שהכנסותיו שימשו לגמילות חסדים בקהילה בחסות בני משפחתו.

בימים ההם נעשתה העבודה הסוציאלית המאורגנת בקהילת הקודש בעיקר על ידי חברות הקדישא. כמו כן החזיק בביתו כמה שנים "חדר" ומלמד ללימוד תורה בשביל בנותיו רחל ודבורה, חנה ורוזה, ובנו יוסף יעקב וכמה מילדי הכפר שלמדו בו קריאה וכתובה בעברית, חומש ורש"י וכו'.

א. הבת הבכורה רחל דבורה ע"ה (אמו של אבא ר' אלתר גד ז"ל הי"ד)

הנערה רחל דבורה, מלבד מה שלמדה, אהבה להקשיב ללימודי הילדים וכך במשך הזמן סיגלה לעצמה ידיעות בחומש ורש"י וקצת משניות ואגדות והבינה לשון הקודש עד כדי כך שבהיותי ילד קטן והיא זקנה מאד בחנה אותי בחומש ורש"י. הבנות הנאות והשחרחרות גדלו והגיעו לפרקן. הגיע תורה של רחל דבורה ור' יהודה לייב בחר בשבילה חתן, תלמיד חכם (שמו לא נודע לי), אך זה הגיע לחופה כשהוא חולה מאד ונפטר תוך חודש אחר החתונה.

נשאר בבית ש"ס וילנאי שר' יהודה לייב הכין לו. כשנה לאחר התאלמנותה נישאה רחל דבורה ליעקב יוסף גוטסמן ז"ל, הוא אבי אבא רבי אלתר גד הי"ד ז"ל. להלן ניחד להם פרקים.

ב. הבת השניה חנה ע"ה נישאה לרבי ישראל יודקוביץ ז"ל תלמידו של רבי משה גרינוואלד זצ"ל בעל "ערוגות הבושם" בישיבת חוסט

על בנם ר' אייזיק ומשפחתו כתב ר' שרגא פייטל יוסוביץ ב"ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה":

ר' אייזיק יודקוביץ ז"ל, בעל משק ויער, סוחר בטבאק. אשתו מרת שרה ע"ה מביריזניק. ארבעה ילדים נספו באושוויץ, הי"ד. ר' אייזיק היה גר על יד הדוד ר' זושע והם היו ידידים טובים. הם שניהם היו הולכים לדוג דגים. להשגיח על שומר היער ביער ובחורף היו מביאים קצת עצים במזחלה. שניהם היו קובעים עיתים לתורה, למדו יחד שיעור בגמרא במיוחד בלילות החורף. התעמקו גם בלימוד התוספות. קרה הרבה פעמים שהם היו מתווכחים ומתפלפלים בפשט הגמרא והדוד ר' אהרון צבי ז"ל היה מקשיב לפילפול מן הצד ותיכף ומיד תיקן את דבריהם בעל פה והסביר להם את הפשט ואת הפירוש הנכון. גם במוצאי שבת קודש בסעודת מלווה מלכה השתתף גם ר' אייזיק יודקוביץ ז"ל. הוא היה שותה כוס תה והיה מספר מעשיות יפות

מרבנים קדושים. הדוד ר' זושע ור' אייזיק שניהם ניספו באושוויץ על קידוש השם הי"ד. (ר' שרגא פייטל יוסוביץ, "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", ירושלים, 1980~ עמ' 123, מס. 27).

נכדתם שרה ע"ה נישאה לדודה ר' יוסף יעקב פסטינגר ז"ל הי"ד (ר' יענקל מירלס) הוא אחי סבתא רחל דבורה ע"ה. כמתואר להלן בפרק זה.

לתשומת לב: לרבי ישראל יודקוביץ היו עוד שתי בנות שפרטיותן לא ידועים לי, אולם מנכדתו שרה הנשואה למר אהרן צבי לנדאו בניו יורק אפשר לקבל פרטים מלאים על משפחות לנדאו בכפר אוּגְלֵיָא (Uhlja) שבו נולדה אמי שיינדיל ע"ה הי"ד. שרה הפתיעה אותי בהודעה שהסבתא חיה רחל הרשקוביץ ע"ה נפטרה לפני ההגליה, באוגליא ונקברה שם, ושהיא התפללה על קברה.

ג. הבת השלישית רוזה ע"ה נישאה לרבי צבי הירש ווינגרטן ז"ל
ב"ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה" מתוארת משפחה זו:

ר' צבי ווינגרטן ז"ל, בעל משק, ומשכיר בית לבית ספר, ולמשרד.
אשתו מרת רוזה ע"ה.
ילדים שנספו באושוויץ: שיינדיל, חיה רחל ונכד מנחם הי"ד.
הנכד מנחם היה צולע על רגל אחת כי פעם דרסה אותו מכונית ושיברה לו את הרגל. מנחם היה בנו של המורה לדת ר' יעקב ווינגרטן ז"ל שהיה גר בבילקי. מנחם גדל אצל סבו ר' צבי ווינגרטן ז"ל בזדניע, כי אמו של מנחם היתה בתו של ר' צבי ווינגרטן ז"ל ואחרי מותה נשא אביו ר' יעקב ווינגרטן אישה שניה מבילקי, ועבר לגור לבילקי. ר' יעקב המורה לדת לימד בבתי הספר שעתיים בכל שבוע, כל יום בכפר אחר. הוא לימד את הדת היהודית, את המצוות ואת ההיסטוריה היהודית בכפרים האלה: מיסטיציף, ליקוואה, זדניע, בילקי ודולהא. הוא התפרסם כבר בתור בחור בקולו הערב. הוא היה שר יפה מאוד כאשר בראש-השנה חזרו מ"תשליך" אל בית המדרש מן הנחל ואחר כך היה אומר תהילים עם הקהל. (ר' שרגא פייטל יוסוביץ, "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", ירושלים, 1980~ עמ' 135, מס. 65).

ד. הבן יוסף יעקב בן ר' יהודה לייב ומירל פסטינגר ז"ל ואשתו שרה ע"ה הי"ד
ב"ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה" מתוארת משפחה זו:

ר' יוסף יעקב פסטינגר ז"ל, בעל מכולת ובעל שדות.
אשתו מרת שרה ע"ה.
ילדים: מירל, יהודה אריה, מרים נספו באושוויץ הי"ד. חיה אסתר חיה באמריקה. ר' יוסף יעקב פסטינגר ז"ל היה בעל תפילה טוב ובעל קול ערב. בשבתות ובימים טובים הוא היה הש"ץ וירד להתפלל לפני התיבה. (ר' שרגא פייטל יוסוביץ, "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", ירושלים, 1980~ עמ' 128, מס. 44).

יהודה לייב פסטינגר ז"ל נפטר בהיותו כבן 80 ומעלה ונקבר בבית-העלמין בזאדני, שבו נקברו אשתו הראשונה הניא ע"ה והשניה מירל ע"ה. אולי זכה לראות בגמר בנינו של בית-הכנסת החדש של קהילת זאדני בשנת תרס"ג (1902/3).

להלן תולדות אבותיו של סבי רבי יעקב יוסף ז"ל ובית גוטסמן שראשיתו ביישוב ולקי רקוביץ (רקוביץ הגדולה) ובקצרה רקוביץ.

פרק ב: רבי גד גוטסמן ז"ל-אבי משפחות גוטסמן ברקוביץ שברוסיה הקרפאטית

רבי גד גוטסמן נולד בין שנת 1775 ובין 1785 ונפטר לא יאוחר משנת 1886 מפני שאבי רבי אלתר גד ז"ל הקרוי על שמו נולד ב-1886. שם אשתו הראשונה לא ידוע לי. ר' גד היה גוטסמן הראשון מפני שאז הונהגו שמות משפחה לפי פקודת המלך יוסף השני, בנה של מריה תרזה מלכת אוסטריה-הונגריה. ר' גד לא נולד ברקוביץ אלא בא כבחור רווק לרקוביץ בראשית המאה ה-19. מהיכן בא? לפי מסורת רווחת מאד במשפחה הוא מן העיר קוסוב שבגאליציה. ומוסיפה מסורת זו ששם משפחתו המקורי היה פּוֹפֶר אלא משהגיע לרקוביץ סיגל לעצמו את השם גוטסמן. מסורת זו שמעתי מאבא ר' אלתר גד ז"ל הי"ד ומפי אחי ר' חיים משה יצחק ז"ל. וכן שמעתי לפני כחמישים שנה מפי ר' אלימלך פופר ז"ל מ-וולובקה, כשלמדנו יחד אז בשיבת קזמארוק (Kežmarok) שבסלובקיה. הוא נולד לאביו לעת זקנתו ושמע אותה מפי אביו הזקן - וראינו עצמנו כבני שבט אחד שמוצאו מקוסוב.

ברם לפי מסורת אחרת ששמעתי מפי רבי שלום יעקב גוטסמן ז"ל (הוא בנו של ר' מנחם צבי גוטסמן ז"ל מרקוביץ אחי סבא שלי ר' יעקב יוסף ז"ל), בהיותו בן למעלה משמונים שנה: בא ר' גד לרקוביץ מפראג בירת בוהמיה והלה הוסיף שהשם גוטסמן פירושו: גוט איז מיין, כלומר ה' הוא אלהי, ה' עמי ולא דווקא במובן איש ה'. כיצד לקיים שתי מסורות הסותרות לכאורה זו את זו? מסתברת יותר המסורת הראשונה מפני שכל המנטליות של המשפחה היתה מתאימה והולמת יותר את יהדות גאליציה. ובכלל מה ראה יהודי מפראג בירת בוהמיה להתגלגל ליישוב נידח אז שברוסיה הקרפאטית? אף על פי כן נראה לי ששתי המסורות יחד הן בודאי נכונות על יסוד הרקע ההיסטורי שלהן.

בגאליציה שסופחה בשנת 1772 למונארכיה האוסטרו-הונגרית, לאחר חורבנה וקיצוצה של פולין, ישבו אז כשלוש מאות אלף יהודים שומרי מצוות מושרשים ביהדות והנה מצבם ומעמדם הורעו הרבה מאלו שהיו להם תחת שלטונה של פולין. יוסף השני גזר גזירת השכלה על יהודי גאליציה כדי לגרמן את יהודי גאליציה בסיועם הנמרץ של המשכיל הירץ הומברג, תלמידו של משה מנדלסון וחבורתו והקימו בגאליציה בתי ספר יהודיים-גרמניים והכריחו את ילדי היהודים ללמוד את השפה והתרבות הגרמנית וצימצמו בהם בתכלית הצמצום את לימודי היהדות במגמה לטשטש ולהחליש בהם את יהדותם. השלטונות התירו לצעירים ללמוד בחדרים ובישיבות רק לאלו שהוכיחו שלומדים או שלמדו בבית ספר גרמני-יהודי. התירו נישואין רק לבחורי ישראל שהוכיחו שהם בעלי השכלה גרמנית. הטילו מסים על נרות שבת וגזרה זו נמשכה עד שנת 1848. הומברג קבע בחוות דעתו לשלטונות שהדלקת נרות אינה מסורת מושרשת ביהדות. לא יפלא איפוא שיהודי גאליציה שנאו תכלית שנאה את הומברג וחבר סיעת המשכילים שלו וראו בהם עוכרי ישראל

ומחריבים מבפנים המתנכלים לילדיהם להביאם לכפירה והמרה ונלחמו נגד בתי ספר אלו בחמת זעם, כמובן שנערכו נישואין בחופה וקידושין לא רשמיים והמשיכו ללמוד תורה כמנהגם. מלבד זאת הגביל יוסף השני את פרנסותיהם של יהודי גאליציה בחומרה רבה. אסר את עסקיהם הישנים בכפרים: חכירת בתי בישול שכר ובתי ריחיים. הותר להם לקנות חלקות קטנות של קרקעות בתנאי שהקונה עצמו יעבוד בהן. באחת: המוני יהודים נושלו מפרנסותיהם והתחילו לנדוד-וביחוד הצעירים-מגאליציה לרוסיה הקרפאטית שהיתה בתחום ההונגרי של המונרכיה האוסטרו-הונגרית ששם היו תנאי הכלכלה קצת נוחים יותר מאשר בגאליציה. חלק מיהודי גאליציה ובהם גד הצעיר נדדו לסלובקיה ולבוהמיה. אף בבוהמיה היו הגבלות שונות על היהודים: הותר רק לבכור המשפחה לשאת אשה כדי שלא ירבו היהודים, אך מבחינה כלכלית היה מצבם טוב ומצאו דרכים לפתור את בעיותיהם.

גד פופר הצעיר הגיע איפוא בנדודיו מקוסוב שבגאליציה עד פראג בירת בוהמיה, אך התקשה להקלט שם. פרופ' גרשום שלום ז"ל חוקר הקבלה מסר לאחי ר' משה חיים יצחק ז"ל, שהיתה אז בפראג משפחה ענפה של פופרים שנרדפו על ידי הקהילה היהודית מפני שחשדו בהם שהם שייכים לכת הפרנקיסטים ממשיכי שבתי צבי. קרוב לוודאי שחשדו אף בגד פופר הצעיר שהוא משתייך לכת זו. לפיכך נדד גד מזרחה והגיע מנדודיו בין 1810-1800, לרקוביץ שברוסיה הקרפאטית והמשפחות היהודיות קלטוהו יפה. ברקוביץ נשא אשה והקים את ביתו וסיגל לעצמו את השם גוטסמן הדומה בצלילו לשמו הפרטי גד. מספרים שיהודי רקוביץ קנו לו סוס ועגלה לפרנסתו-זאת שמעתי מפי ר' יצחק אדלר ששמע זאת מאמו שיינדל ע"ה בת הניא מייזליק אחות אבי אלתר גד ז"ל. הוא נסע בעגלתו בכפרים שסביבה עם מרכולתו וקנה תוצרת חקלאית כמו צמר, ביצים וכו' ומכר להם מה שמכר. לאט לאט קנה חלקות אדמה ונהיה בעל בית מבוסס ביישוב. באיזור זה לא היו אחוזות גדולות אלא יהודים רכשו חלקות אדמה של כמה דונמים כאן וכמה דונמים שם ועיבדו אותן בעצמם או מסרו אותם לאריסים תמורת רבע היבול לאריס פחות או יותר.

עם הזמן נודע רבי גד בסביבת רקוביץ כאדם מוכשר ומעורה בסביבה ובחברה ומכיר שיחם ושיגם של הבריות ולכן שמו השלטונות עליו עין לטובה ועשוהו מוכתר נכבד שהיה מסדיר את הדברים בין הרוחניים הכפריים והיהודים לבין השלטונות. בנדודיו הרבים בימי בחרותו למד להכיר את הבריות ולמד את שפות האזור ושפת השלטונות והוכשר מטבעו להיות מוכתר בימים ההם. הוא הרבה חסדים וטובות ליהודים ולכפריים וכולם אהבוהו והוקירוהו וראו בו אדם חכם צדיק ואיש קדוש וביקשו את עצתו וברכתו.

ר' שלום יעקב גוטסמן ז"ל (אביה של אלזה נוימן) סיפר לי וכן שמעתי סיפור זה מפי אחי ומאחרים שלעת זקנתו ביקש להיות ולהשאר בביתו לבדו ולא אצל ילדיו. פעם קרא בספר ועישן במקטרתו ונרדם וכמעט שפרצה בבית דליקה, והוא בנס יצא בשלום שלם בלי פגע.

רבי גד ז"ל מצטייר לפנינו בדמות יהודי חכם וטוב לב חביב על הבריות וגומל חסדים יודע תורה, אך לא למדן מופלג. הוא זכה לשיבה טובה ומופלגת ונפטר לפי המסורת שבידי אחי ר' חיים משה יצחק ז"ל בהיותו בן 113 ולפי מסורת אחרת בהיותו בן 110 ולא לאחר שנת 1886, ונקבר בבית-העלמין שבכפר רקוביץ הוא היישוב שבו יסד את בית גוטסמן בישראל.

פרק ג: רבי שמואל דב בן רבי גד גוטסמן ז"ל ברקוביץ-סקירה כללית

רבי שמואל דב ז"ל נולד בערך בשנת 1820 והיה בן זקונים יחיד לרבי גד, קרוב לוודאי מאשתו השניה עטיא ע"ה ונשאר עמו עד סוף ימיו ברקוביץ. זכורני שבהיותי ילד כבן 9 היינו אבי אלתר גד ז"ל ואני ברקוביץ ובקרנו שם זקן מופלג בשם ר' וולף בער גוטסמן ז"ל, מוחזק להיות קרוב משפחתנו אך לא בנו של רבי שמואל דב ולכן מסתבר ביותר שהיה זה נכדו של רבי גד מאחד מבניו מאשתו הראשונה אגב למדתי תורה עם נכדו של ר' וולף בער זה, בשם משה גוטסמן מן העיר (סבליוש), פרק זמן קצר בישיבת הרב יוסף הלוי ז"ל, רבה של קהילת קיראליהאזא. ועוד: לא מסתבר שהיה רבי גד בן 45-50 כשהתחתן בראשונה. לא ידועים לי פרטים על שאר ילדיו של רבי גד מאשתו הראשונה. מסתבר שהללו נדדו מטעמי כלכלה ופרנסה מרקוביץ ליישובים אחרים ברוסיה הקרפאטית ובמרחבי הממלכה האוסטרו-הונגרית ומהם הגוטסמנים.

רבי שמואל דב עסק יחד עם אביו רבי גד בענייני המשק: שדות ורפת פרות חולבות וכו' וירש את חלק הארי של קרקעותיו. הוא נשא בשנת 1845 בערך את סבתא לאה ע"ה ונולדו להם חמישה בנים ובת אחת ובהם הבן השני, הסב, רבי יעקב יוסף גוטסמן הוא אבי אבא רבי אלתר גד ז"ל, שעל שמו קרויים אחינו יעקב יוסף נ"י, ובנו של אחינו חיים משה יצחק-גלעד יעקב יוסף נ"י. להלן ניחד עליהם את הדיבור. רבי שמואל דב היה בר אוריין אך לא תואר כלמדין מופלג. הוא היה מוקיר תלמידי חכמים וגידל את בניו לתורה ולמצוות ואת המוכשרים שלח לישיבות המשובחות שבהונגריה. בימי ר' גד ואחר כך בימי ר' שמואל דב גדלה לאט לאט קהילת רקוביץ וקלטת כמה מפליטי יהדות גאליציה לאחר שזו נקרעה מפולין למונרכיה האוסטרו-הונגרית בשנת 1772. קיסר המונרכיה יוסף השני ושל אחריה המשיכו לנהוג בעריצות ובהפכפכות כלפי 300 אלף יהודי גאליציה עד שנת 1848: נישול כלכלי, הטלת מסים כבדים קשים מנשוא; הגבלות נישואין: בחורים יהודים הוצרכו לשלם מס נישואין גבוה או להציג תעודת השכלה גרמנית; ומאידך ביקשו לגרמן את גאליציה בסיוע היהודים ומשכילים יהודים מטעם.... כמובן שרבו נישואין בין היהודים בחופה וקידושין שלא כחוק; ויהודים הסתכנו והסתבכו בעסקים בלתי חוקיים ונאלצו לברוח מגאליציה דרך יערות והרי הקרפאטים לרוסיה הקרפאטית וגם לרקוביץ. אשלב כאן מסורת רווחת בת 160 שנה ויותר לגבי העיירה הקטנה אז בילקי הסמוכה לרקוביץ כפי ששמעתי מפי אחי ר' חיים משה יצחק ז"ל:

הכפריים הנוצרים שבסביבה ושבזאדני היו לועגים ומתלוצצים על הנוצרים שבעיירה בילקי שהם טיפשים מטומטמים, שאצלם יכול היה לכהן יהודי גליצאי כומר אף על פי שלא התנצר מעולם. מעשה בבחור יהודי גליצאי כפרי שהסתבך בעסק ביש פלילי מסחרי וברח בשארית כוחותיו מחופש בבגדי כומר דרך הרים ויערות לרוסיה הקרפאטית והגיע כל עוד בו נשמתו בגלימת הכומר סמוך לבילקי ונרדם ביער הסמוך מרוב עייפות. באותו יום הלך הכומר של בילקי לעולמו ויצאו הכפריים להזמין כומר לעריכת האשכבה-והנה מצאו אותו כשהוא ישן והתרחש נס לעיניהם: כבה אורו של זה ומיד זרח אורו של זה. הבחור, ערך את האשכבה למופת ומינהו כומר. הוא היה בעל קול ערב ובקי

בענייניהם ומשך את המוני הכפריים לכנסיה. הוא חשב להסתלק מהם בהזדמנות הראשונה. הנה פעם הבהילוהו עם שחר לבוא לגוסס לוידי-ומצאוהו, אוי לאותה בושה ואוי לאותה כלימה, כשהוא עטור בתפילין של ראש!-ויברח מבילקי כל עוד בו רוחו....

רבי שמואל דב התקרב לחסידות. עם התפתחות היישובים היהודיים ברוסיה הקרפאטית עברו מגאליציה אליה כמה רביים ואדמו"רים והקימו חצרות צדיקים. הוא התקרב לבית הרבי והצדיק ר' מרדכי לייפר זצ"ל מנדבורנה שבגאליציה שבניו השתקעו ברוסיה הקרפאטית ביישובים קיביאזד ואחר כך בבושטינה ובחוסט. יהודי רוסיה הקרפאטית הראשונים לא השתייכו לחסידות אלא עמדו בהשפעת הרבנים הלמדנים המתנגדים כמו החתם סופר ואחרים, אך לאט לאט חדרה החסידות יותר ויותר אף שם. כך סיפר לי נכדו רבי שלום יעקב ברבי מנחם צבי גוטסמן ז"ל בהיותו למעלה משמונים בזו הלשון:

כה אמר לי הסב רבי שמואל דב ז"ל בהיותי נער קטן: נכדי חביבי תשתדל להיות יהודי טוב ותתנהג כמו יהודים טובים בכל מקום שהם. כשתגיע לפרקך שא בת טובים. קח עצתי ועשה לך רבי צדיק שיש לו חסידים טובים שתשתייך להם ותידבק בהם ולא תהיה בודד בעולם הזה.

הא למדת שהחסידות היתה לו צורך חברתי חיוני. הוא לא היה חסיד אדוק קנאי כלל וכלל. דבר זה היה אופייני לכל צאצאיו. הוא לימדם לאהוב ולכבד יהודים טובים ולבקש את ברכתם כשם שביקשו את ברכתיו של אביו רבי גד ז"ל. כך גם נהג אבא ז"ל ואבי אבא רבי יעקב יוסף ז"ל.

רבי שמואל דב עצמו היה יהודי טוב, יודע תורה ומוקיר תלמידי חכמים ובעל בית חשוב ברקוביץ, איש חברה ועממי בהליכותיו ובעל חכמה מעשית. הוא גידל את בניו לתורה ומצוות והשפיע על נכדיו וזכה לזקנה מופלגת. הוא ואשתו, סבתא לאה נפטרו ונקברו ברקוביץ. הוא היה לפי המסורת שבמשפחה כבן 90 בעת שנפטר, אם כן נפטר בשנת 1915 בערך. מניין לי זאת? סיפרה לי בת דודתי שיינדל אדלר ע"ה לבית מייזליק שבהיותה בת חמש נסעה היא עם הוריה-הם הניא ע"ה הי"ד אחות אבא ובעלה ר' יצחק מייזליק ז"ל הי"ד כדי שיברך אותם רבי שמואל דב ז"ל והנה מסר לי בנה ר' יצחק אדלר נ"י שאמו נולדה בשנת 1910. הוי אומר שברך אותם סמוך לפטירתו. והרי כל חייו היו ברכה.

פרק ד: רבי שמואל דב ולאה גוטסמן ז"ל-בניהם ובתם

ואלו חמשת בניהם ובתם היחידה של רבי שמואל דב ולאה גוטסמן ז"ל:

א. רבי ברוך יואל ז"ל

השתקע ביישוב קושניצה. היה תלמיד חכם מובהק מורה הוראה. מר ראובן זולדן נ"י מרמת גן הוא נכדו. אשתו הג' חיה איטה בת רבי יוסף צבי פרידמן ז"ל הי"ד היא מהכפר זאדני. בנם הרב יהודה זולדן היה עוזרו הראשי ומזכירו של הרב הראשי

לישראל לשעבר מרן אברהם שפירא שליט"א ואחר כך ראש-ישיבת "בני עקיבא" ברעננה וכעת הוא ראש-ישיבת ההסדר בדקלים. משפחת זולדן ובניה הם הפעילים ביותר להנצחת זכר הקהילות של זאדני והסביבה. ביזמתם הוקמה מצבת הזכרון בבית-העלמין בחולון.

הנה יצא לאור באייר תשס"ב [2002] ספרו המקיף והיסודי של הרב יהודה זולדן בשם "מלכות יהודה וישראל: אסיפת מאמרים-הנהגה, מלחמה ותקומה", מרכז שפירא: המכון התורני אור עציון, תשס"ב, 524 עמודים.

ב. רבי יעקב יוסף ז"ל

הוא הסב שלנו שבו ידובר להלן בפרק ה'.

ג. רבי מנחם צבי (מנדל הירש) ז"ל

הוא היה ירא שמים יודע תורה אך לא למדן. הוא נסע לאמריקה וחזר לרקוביץ מפני שבשעתו לא נראו לו יהודי אמריקה שביניהם נקלע דתיים דיים בשבילו. בהיותי ילד ביקרתי ברקוביץ ושמעתי מפיו את הסיפור שסיפר לפני זקנים לפני תפילת מנחה בזו הלשון:

הייתי בחור כארזים חזק מאד והגיע פרקי לשרת בצבאו של הקיר"ה (=הקיסר ירום הודו) פרנץ יוסף. ובזכותו ברכתו של הצדיק רבי מרדכי לייפר מנדבורנא זצ"ל אירע לי נס ולא גייסו אותי. כשפתחו את פנקס הלידות מצאוהו רשום בשם מינדלה (שם ילדה) ולא מנדל....

בנו רבי שלום יעקב גוטסמן ז"ל (1877-1973) שהיה רב וחזן בלוס אנג'לס השתקע בישראל לעת זקנתו במוסד ויז'ניץ בבני-ברק וזכה לזקנה מופלגת. זכינו ופעם התארח אצלנו בשבת ועבר לפני התיבה בבית התפילה של המכללה למורים דתיים ע"ש הרא"ם ליפשיץ שברחוב הלל בהיותו בן

רבי מנחם צבי (מנדל הירש) [בנם של שמואל דב ולאח גוטסמן] ורעייתו חיה בת רבי יצחק הלוי, כנראה בביתם בכפר רקוביץ, שלהי המאה ה-19 או תחילת המאה ה-20. צילום זה שרד בידי המשפחה בארה"ב

שמונים ומעלה. הנה המתפללים התרגשו מאד מנועם תפילתו בנוסח המסורת של הדורות בטהרתה. כמה זקנים אמרו לי בדמעות שהחיה לפניהם את ילדותם ושכך התפללו אבותיהם. רבי שלום יעקב גוטסמן הכין לעצמו את מצבתו על נוסחה ולא היה צורך אלא לחרוט בה את תאריך הפטירה.³ הוא נפטר בבני-ברק ונקבר בהר המנוחות בגבעת שאול בירושלים.

בתו הגב' אלוה ניימן היא עסקנית בהסתדרות הדסה בלוס אנג'לס וגם זמרת. מפעם לפעם מבקרים אצלנו בירושלים, היא ובעלה מר ברנרד ניימן ז"ל וכן בנם פרופ' הרווי ניימן ואשתו.

בתו דובריש ובעלה משה אהרן ז"ל נספו באושוויץ הי"ד. בתם לאה ע"ה ובעלה שלמה איינהורן וילדיהם הם תושבי תל חנן בישראל. סיפרה לי לאה ע"ה שהוריה גרו בביתו הישן של הסב-סבא רבי גד גוטסמן ז"ל.

מצאצאי רבי מנחם האחרים אזכיר :
הגב' מילדרד רנד-ריזנברג ממיאמי חיברה מגילת יוחסין לכל צאצאי רבי גד גוטסמן לדורותיהם והתרכזה ביחוד בצאצאי רבי מנחם צבי ז"ל בעיסוקיהם ובמגוריהם בעבר ובהווה. זוהי מלאכה קשה מאד וראויה להוקרה. בידי רשימה זו. היא ובעלה פרופ' שאול ריזנברג ביקרו אצלנו כמה פעמים בירושלים. הארייט רנד ובעלה פרופ' ויקטור דמברו ובנותיהם ובנם ביקרו אצלנו.

ד. רבי יצחק זאב (איציק וולף) ז"ל

היה בעל איטליז ברקוביץ ובעל משק. הוא היה ירא שמים ומכניס אורחים. בהיותו ילד ביקרתי אצלו כמה פעמים. הוא ואשתו נפטרו ברקוביץ.

1. בתם טובי ובעלה מאיר דוד ודומני ששם משפחתם היה אברהם שלא היו להם ילדים נספו באושוויץ הי"ד ז"ל.

2. בנם ר' הרצקה אשתו וחמשת ילדיהם נספו באושוויץ הי"ד ז"ל. נשאר שריד בנם משה הירש גוסטמן הגר בניו יורק.

ה. רבי משה אלימלך (מייילך) ז"ל

היה תלמיד חכם מובהק מופלג ועסק גם בתורת הסוד והיה עורך תיקון חצות. הוא השתקע בכפר קטן צ'ומה (Czoma) שבמחוז קיראליהאזה (Királyhaza) שברוסיה הקרפאטית והיה בעל קרקעות וחנות מכולת. משפחתו היתה היהודית היחידה שבכפר זה. כשלמדתי פרק זמן בישיבת קיראליהאזה התארחתי לפעמים בביתו בשבתות וסיפר לי בהערצה רבה על אחיו וסבא שלי רבי יעקב יוסף ז"ל. הייתי הולך עמו ועם בנו גד ז"ל להתפלל בשבתות בבית-הכנסת היפה שבכפר צ'פה. הוא היה מוהל מומחה ומל את ילדי ישראל שבסביבה בחינם לשם מצווה בלבד.

³ על מצבתו בהר המנוחות בגבעת שאול בירושלים חקוק: "פ"נ שלום יעקב ב"ר מנחם צבי הנולד לאמו חיה ב"ר יצחק ישראל הלוי גוטסמן, עלה מלוס אנג'לס להשתקע בארצנו הקדושה בשנת ה' תשי"ט, נפ' [=נפטר] ל' מני"א [=מנחם אב] תשל"ג" [28 באוגוסט 1973]. הערת גלעד י"י גבריהו.

1. בנו מאשתו הראשונה יחזקאל ואשתו השתקעו לפני מלחמת העולם השנייה בפראג והיה מנהל את החברה קדישא שם. אין לנו פרטים על גורלה של משפחתו.
2. לא ידועים לי פרטים בדבר בתו עטיא ע"ה (מאשתו הראשונה).
3. בנו גד ז"ל השתקע בפילדלפיה. אחי ר' חיים משה יצחק ז"ל נפגש עמו כמה פעמים.

ו. עטיא ע"ה

בתם היחידה של ר' שמואל דב ולאח נישאה – כפי ששמעתי מפי אחי ר' חיים משה יצחק ז"ל, מפי מרת לאה איינהורן ע"ה, ואחר כך מפי נכדה (של עטיא) ר' אלתר יעקב יהוסף רוט ז"ל – לר' מאיר לייבוש רוט ז"ל רבה של קהילת דובריניץ' שליד פרצין, ובנו של ר' משה שמעון רוט ז"ל שהיה רבה של קהילת גיורע, ונפטר בהיותו בן 32 ביום ז' בכסלו תרל"ח (1877), בנו של רבי יואל צבי רוט ז"ל, מחבר הספר שו"ת "בית היוצר" שהיה רבה של קהילת חוסט. הוא נפטר ביום י"א בכסלו תרנ"ג (1852).

ר' משה שמעון בנם של ר' מאיר לייבוש ועטיא, היה למדן מובהק ושו"ב בקהילת וולובה ושם אשתו רחל. מכל ילדיהם נשארו לפליטה ר' אלתר יעקב יהוסף רוט ז"ל, שכיחן כרב באחת מקהילות לונדון ולפני כמה שנים עלו הוא ואשתו מרת אסתר לישראל והשתקעו בירושלים, וכן אחיו ר' צבי יואל רוט ז"ל שהיה תושב נתניה.

בהמית לב סיפר לי ר' אלתר יעקב יהוסף רוט ז"ל שזכורה לו מימי ילדותו סבתו עטיא, שהיתה מביאה להם מפעם לפעם סל פירות משובחים נהדרים מבוסתנו של אביה ר' שמואל דב גוטסמן שבקוביץ.

הערה: הנה למוזיאון ישראל בירושלים תרם נדבן ידוע בשם שמואל דב גוטסמן⁴ מניו יורק. אחי התעניין במשפחתו והסיק שלא יתכן שהם קרובים מפני שנדבן זה הוא כהן ואנו ישראל. ואני סבור, שאולי הוא נכד מאחותו של רבי שמואל דב ז"ל מאשת אביו הראשונה וקרוי כמוני על שם אחד מאבות המשפחה של ר' גד אלא שזו התחתנה לכהן ללא נישואין רשמיים כבהרבה מקרים בימים ההם והילדים נשאו את שם משפחת נעוריה.

⁴ הנדבן שמואל דב גוטסמן (1885-1956), יליד הונגריה, שהיגר עם הוריו לניו יורק, תרם רבות גם לספריות בישיבה יוניברסיטי ובבית הספר לרפואה אלברט איינשטיין. הערת גלעד י"י גבריהו.

פרק ה: סבי רבי יעקב יוסף ז"ל וסבתי רחל דבורה ע"ה לבית פסטינגר שהם הורי אבי רבי אלתר גד ז"ל בכפר זאדני (הסבא יעקב יוסף נפטר בנר ג' של חנוכה תרפ"ד, 1923)

א. תלמידו ונאמן ביתו של רבי שמואל-שמלקי קליין זצ"ל בקהילת סליש

סבי רבי יעקב יוסף בן שמואל דב גוטסמן ז"ל נולד בערך בשנת 1855 בכפר רקוביץ שבקרפאטו-רוס. היה תלמידו המובהק של הגאון רבי שמואל-שמלקי קליין זצ"ל, רבה של קהילת סליש המהמבר של הספר שאלות ותשובות "צרור החיים". התלמיד הצעיר היה בעל תפיסה טובה ומחונן בכושר הבעה ובקי באורחות החיים לפני ולפנים של אנשי כפר רקוביץ יהודים ולא יהודים. והנה רבי שמואל-שמלקי אף הוא היה בן כפר וכבר בימי ילדותו חריף ושובב מאד. תעלוליו מן הימים ההם מתוארים להפליא בספרו של נכדו הרב שלמה ז' קליין "רבי שמעלקא: סיפור תולדותיו של רב גאון" (תל אביב, תשט"ז, עריכה והערות ד. גלעדי, עמודים 10-15), ולכן נמשכו בני הכפר זה לזה עד שבחר בו להיות נאמן ביתו וסופר בית דינו. נוהג היה התלמיד יעקב יוסף לרשום חידושיו ודברי תורה של רבו ושל עצמו בפנקס שהשתמר בין ספרי הקודש של משפחתנו עד שאבדו בשואה.

ב. נישואיו עם רחל דבורה ונדוניתו

כשהגיע פרקו נשא אשה בת יהודי עשיר ופרנס הקהילה בעיירה קיראליהאזה אך זו חולנית היתה ונפטרה תוך שנת הנישואין. גורל דומה אירע לסבתא שלי רחל דבורה בת יהודה לייב והניא פסטינגר בכפר זאדני שהוריה השיאוה לתלמיד חכם צעיר ואף הוא חלה ונפטר סמוך לאחר הנישואין. פרשה עצובה זו נודעה ברבים ונתגלגלו הדברים כך שהסבא האלמן הצעיר ר' יעקב יוסף נשא לאשה את האלמנה הצעירה רחל דבורה שהיתה ידועה כיראת שמים וטובת שכל ויודעת תורה ורש"י. הוריה נתנו לה נדוניה גדולה: בית גדול ורחב ידיים מוקף גן גדול של כמה דונמים מול בית-הכנסת והרבה שדות במרחבי הכפר ושטחי יער כפי שתואר בהרחבה בפרקי מגילה ג'.

ג. פרנס הקהילה ומוכתר הכפר

כמו אביו ר' שמואל דב, ידע אף הוא שיחם ושיגם של הכפריים ושלט בשפה הרונית וההונגרית וידע לתווך בין השלטונות ההונגריים והכפריים ולא עברו ימים רבים עד שנתמנה כסגן מוכתר הכפר של מאות כפריים. הם שטחו לפניו את בעיותיהם והיה מְיָשֵׁר את הדוריהם אצל השלטונות ושל בינם ולבין עצמם. הוא קיבל משכורת מן השלטון האוסטרו-הונגרי וכן רשיון מיוחד למכירת טבק בכפר. זכורני שהיה בביתנו אקדחו מן הימים ההם שעם הזמן העלה חלודה.

רבי יצחק אפרים פישל איצקוביץ ואחריו אחיו רבי יעקב איצקוביץ כולם כיבדו מאד את סבי רבי יעקב יוסף וכמאליו נעשה פרנס הקהילה וביחד עם הדיינים ובעלי בתים אחרים טיפחו את הקהילה ומוסדותיה עד שזו היתה למופת לכל הסביבה. זכורני שבבית אבא-שחרב-נמצא פנקס הקהילה שבו רשם סבא פרטים וזכרונות

ודברים בענייני הקהילה: החלטות בענין בניית בית-הכנסת החדש שהוקם על תילו בשנת תרס"ג (1903); תלמוד תורה לבנים וחינוך הבנות; המקוה; חברות הקהילה; חברת ש"ס ומשניות; בדק הבית של בית-הכנסת; חברה קדישא והוספת שטח לבית-העלמין, עניני צדקה וסעד וכו'. בית סבא שהיה במרכז הכפר ומול בית-הכנסת התאים מאד למטרות האמורות. וכן היה תיק של חילופי מכתבים בענייני הקהילה שנעלם עם חורבן הקהילה.

ד. תשובת רבי משה גרינוואלד זצ"ל בענין הוספה לבית-העלמין של זאדני

בענין ההוספה לבית-העלמין השתמרה לנו תשובתו בלי תאריך של רבי משה גרינוואלד זצ"ל,⁵ רבה של קהילת הקודש חוסט והמחוז בספרו שאלות ותשובות "ערוגות הבושם" סימן רנ"ג יורה דעה. הוא נשאל "כיצד מוסיפין על בית-העלמין כמנהג ישראל" הרב פתח את תשובתו:

"ושלוח"ט [=שלוש וכל טוב] לאנשי ישוב זאדניע יע"א [=יגן עליכם ה'-אמן]"
הא למדת שהשואל האלמוני נמנע מלחתום את שמו כדי שלא לפתוח פתח לרעה רחמנא ליצלן. לאחר שהרב השיב שעשרה אנשים יקיפו את החלקה המוספת בשבע הקפות ואת מה שעליהם לומר עם ההקפות ואת הצדקה שעל אנשי הקהילה ליתן לעניים הוא מסיים:

"ולאחר גמר ז' הקפות תחלקו מעות המקובץ הנ"ל לעניי עירכם ומתחילה תרימו ממנו המעשר לקופת רמבע"הנ [=רבי מאיר בעל הנס]. והשי"ת [=והשם יתברך] יגדור פרצות עמו בית ישראל, ונזכה לעלות לציון ברינה ולירושלם בשמחת עולם בקיבוץ נדחי ישראל בימנו בקרוב אכ"ר [=אמן כן יהי רצון]."

מסתבר לי מאד שהשואל האלמוני היה סבי רבי יעקב יוסף בעצה אחת עם הרב הדיין רבי יצחק אפרים פישל איצקוביץ. סב סבי ר' יהודה לייב אבי הסבתא רחל דבורה-נתן שטח אדמה גדול לקהילה וממנו הוקצתה חלקה להוספה על בית-העלמין וביקש להקבר באותה חלקה ומחותנו ביקש לטפל בדבר ההוספה. התשובה הציורית הנפלאה נכתבה בשנת תר"ס (1900) בערך. באחת: סבי היה פרנס הקהילה וגם פרנס בפועל של כל תושבי הכפר וביתו היה בית ועד לתורה ולהנהגה.

ה. הבחור חיים וייס נאמן ביתו

הנער חיים וייס התייתם בגיל 15-16 ולא למד בישיבה אלא עבד קצת פה וקצת שם ומתבזבז. סבי וסבתי אספוהו לביתם במגמה להכשירו ללמוד תורה בישיבה אך לא עלה הדבר בידם. הואיל וראו בו שהוא פיקח וחרוץ ונעים הליכות נהגו בו "חנוך לנער על לפי דרכו" (משלי) הכניסוהו בעבי הענינים של משקם ועם זה קבע לו סבא עמו עתים לתורה. הם התיחסו אליו כלבן משפחה לכל דבר.

⁵ הרב משה גרינוואלד, (1853-1911) למד בישיבת ה"כתב סופר" בפרשבורג, ומשנת 1893 עד לפטירתו היה הרב של קהילת חוסט. הקים בעיר ישיבה לתפארת בה למדו כארבע מאות תלמידים. הערת גלעד י"י גבריהו.

כשהגיע חיים לפרקו ביקשו ממנו סבא וסבתא שיבחר לעצמו נערה טובה לבנות עמה בית בישראל ואף הציעו לו נערה והבטיחו לו נדונית מענק. הלה לא הזדרז כלל בדבר לכן ביקשו ממנו במפגיע שיעשה זאת לבל יאמרו הבריות שניצלוהו. סוף סוף חיים נשא נערה טובה בשם רייזל. הסבא והסבא נתנו לו מענק: ערכו להם את החתונה, נתנו להם בית ושטח קרקע ליד הבית וכלי בית ובני הזוג התפרנסו ממשקם ומעבודות נוספות להשלמת הכנסה. היינו בקשרי אחוה עם משפחת וייס כל השנים. בזאדני נולדו להם הבנים והבנות:

שמואל, יוסף ושרה-נספו בשואה עם קדושי הקהילה.
טאובי-ניצולת השואה עלתה לישראל.

היו להם עוד ילדים שהגרו בשנות העשרים לארצות הברית ומשם תמכו בהוריהם. שמואל היה חכם ויעץ ליהודי הקהילה בעניני בעיותיהם.

ראה ב"ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה":
ר' חיים וייס ז"ל, בעל משק.

אשתו מרת רייזל ע"ה.

ילדים שנספו באושוויץ: הבחור שמואל, הבחור יוסף ושרה הי"ד. הבת טאובי חיה בישראל.

היו להם גם ילדים באמריקה שעזרו להורים ולמשפחה על ידי משלוחי כסף וחבילות (שנמכרו בכפר). (ר' שרגא פייטל יוסוביץ, "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", ירושלים, 1980~ עמ' 120, מס. 15).

ו. בני הסבא והסבתא רבי יעקב יוסף ורחל דבורה גוטסמן:

בכפר זאדני נולדו להם:

הבת-הניא.

להלן יוקדשו להם פרקים מיוחדים.

הבנים-משה יצחק, אלתר גד-זהו אבי, ו-זאב וולף.

פרק ו: הניא מייזליק ע"ה הי"ד בת רבי יעקב יוסף ורחל דבורה גוטסמן ז"ל

הבת הניא זכתה לחינוך יהודי שורשי למצוות ומעשים טובים ולהוקרת תלמידי חכמים כיאה לאביה הלמדן ר' יעקב יוסף ולאמה רחל דבורה. כשהגיעה הניא לפרקה השיארה לחתן תלמיד חכם ר' יצחק מייזליק שהיה כנראה קרוב משפחה, ונתנו לו נדוניה מכובדת מאד: בית רחב ידיים בנוי אבן, כנראה ביתו של סב סבי ר' יהודה לייב פסטינגר, ושדות במרחב הכפר. ר' יצחק מייזליק זכה לכינוי הרוטיני "הולובאץ"⁶ כלומר בעל הראש מפני שהיה פיקח מאד ובקי לפני ולפנים בחייהם של הכפריים והיה עוזרו של הסבא ר' יעקב יוסף בהנהגת הכפר. משפחת מייזליק

⁶ ברוסית גולובה ובאוקראינית וברותנית הולובה משמעותו ראש. התוספת הסיומית (ץ או יץ) הופכת את הביטוי לראש גדול וחזק. הערת גלעד י"י גבריהו.

התפרנסה מחקלאות והיה לה בית מרוז והוא היה מפקח בעניני בריאות של הכפר. בזאדני נולדו להם הבנות חיה שרה, רבקה ושיינדל. להלן קצת פרטים עליהן:

חיה שרה: נישאה לר' שמעון קליינברד מלטש יהלומים בבליה ואחר כך השתקע בזאדני ועבד במקצועו. חיה שרה היתה עקרה והם הרבו במתן צדקה ותפילות ונסעו לצדיקים כדי לזכות בברכת ילד. האם זכתה? אינני יודע.

רבקה: היתה חריפת שכל ערנית ומלאת חיים. זכורה לי פרשה נחמדה ממנה: פעם בהיותי נער יצאתי בחול המועד פסח לתחנת הרכבת כדי לקבל פני אורחים שאמורים היו לבוא אלינו—ולא באו. והנה הופיע אברך יפה ושאלני בהיסוס בישני: "היכן גר רבי יצחק מייזליק?" הבנתי שבא לראות את רבקה בת דודתי. כמוכן שלוויתיו עד בית הדוד. דודתי הניא ביקשתני שאיכנס גם אני ונכנסתי לשעה קלה. השיחה שבין דודי והאברך התגלגלה על עניני שכר ועונש בזה ובבא. האברך עשה רושם נחמד כבן בית במחשבת ישראל. השידוך לא יצא לפועל. ולמה? רבקה הסבירה לי: "עדיין לא טעמתי טעם עולם הזה ומה בא זה לדבר על העולם הבא?" למי נישאה רבקה לא נודע לי.

שיינדל: זו ניצולת שואה יחידה מאותה משפחה. היתה דתית מאד ומקפדת בקלות כחמורות. כמו כן ידעה המון פרטים על קורות המשפחה בדורות הקודמים ותאריכים ולמעשה היתה מעין מגילת יוחסין חיה וחבל מאד שלא נרשמו הפרטים מפיה. לאחר המלחמה נישאה שיינדל לרבי יחזקאל הכהן אדלר ז"ל אף הוא ניצול שואה ושימש כמורה הוראה לשרידים בעיירה ברהובו-ברגסאס שברוסיה הקרפאטית. נולדו להם הבנים: יצחק ומאיר. בשנת 1970 עלתה המשפחה משם ביחד עם משפחת ר' משה דוד מושקוביץ (עליו עוד יסופר) והשתכנו בשכונה החסידית קרית קאליב שבראשון לציון וגרו באותו בית, דירה ליד דירה.

סיפר לי אז אחי חיים משה יצחק ז"ל: יצאתי לקבל פניהם בשדה התעופה לוד והנה כאשר הגיעו והפנו אותם חסידי קאליב לדירתם בקרית קאליב—סירב יצחק לנסוע לקריה זו וביקש לקיים את נדרו משכבר הימים ללכת מיד ברגל ולהתפלל ליד הכותל המערבי. הסברתי לו שקשה מאד ללכת מלוד לכותל המערבי והצעתי לו שישע אלי לירושלים ובשבת יהא אורחך ומביתך ילך לכותל המערבי, וכך היה. היתה לנו חוויה מיוחדת מאשיותו הנעימה ואכן התפלל שחרית ומוסף בכותל המערבי. בתנו נזיה שיינדל עלתה בידה לשוחח עמו ביידיש. במוצאי שבת לקחנו אותו למסיבת שבע ברכות של תמר בת גיסי ר' אליעזר ורבקה רקובסקי והחתן ר' ישעיהו הורוביץ. הוא התרגש מאד מן השמחה המלאה והסוערת. וכן תמה מאד הבן יצחק אדלר שאין שפוכים ברחובות ירושלים כשם שרגיל היה לראותם ברוסיה.

יצחק למד בישיבת אור שמח בירושלים ואחר כך הנדסה במכון לב בירושלים. הוא ואחיו מאיר הקימו משפחות יפות בישראל לתפארת.

צבי אריה בן יצחק ושלומית אדלר שלמד שנים בישיבת מיר בירושלים הוא עמקן וחרף ומזכיר לי את סב סבו ר' יצחק מייזליק ז"ל. הייתי עמו בחליפת מכתבים בסוגיות תלמודיות.

בשנת תשנ"ט השיאו יצחק ושלומית אדלר את בתם רבקה הניא לחתן אברהם עמית, את בתם לאה לחתן נתנאל צדיק ואת בנם צבי אריה לכלה ברכה.

על משפחת מייזליק זו כתב ר' שרגא פייטל יוסוביץ :

ר' יצחק מייזליק ז"ל, בעל משק ובעל בית מרוח.
אשתו מרת היניה ע"ה.

הבת שיינדיל חיה בישראל.

ר' יצחק מייזליק היה חותם בחותמת את הכשר השחוט כאחראי מטעם משרד הבריאות בימי ממשל הצ'יכים. אם ר' יצחק נעדר מביתו, הלכה אשתו לחתום על הכשר. זה היה "כשר" של עגלים, של כבשים ושל בהמות גסות שנמכר ונשלח למיריש-אוסטרו ולעיר הבירה פראג. אם האישה היתה עסוקה מאוד בביתה, אז היא מסרה את החותמת לקצב בעד תשלום והוא היה חותם במקומה. (ר' שרגא פייטל יוסוביץ, "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", ירושלים, 1980~ עמ' 121, מס. 17).

ר' חיים שמעון קליינברד ז"ל, מלטש יהלומים.

אשתו מרת חיה שרה ע"ה.

ר' חיים עבד בבלגיה שנתיים כמלטש יהלומים אחרי חתונתו ואחר כך חזר לזדניע. (ר' שרגא פייטל יוסוביץ, "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", ירושלים, 1980~ עמ' 121, מס. 18).

פרק ז: הבנים—אבי רבי אלתר גד גוטסמן ואחיו העילוי משה יצחק ז"ל

א. אבי רבי אלתר גד גוטסמן—עד לנישואיו

עלי לספר בפרק זה על שני האחים כאחד. אבי רבי אלתר גד נולד בערך בשנת 1886 ומיום שעמד על דעתו היה כורך תורה, הלכה ודרך ארץ ביחד. אבי למד בשיבת רבי משה גרינוואלד זצ"ל בעל "ערוגת הבושם" בחוסט. היה חביב מאד על רבו ותלמידיו וחבריו מפני שפרקו היה נאה ושיחתו מלבבת ועזר לאותם מחבריו שהתקשו בסוגיה בהסבריו המאירים. בין הזמנים נכנס בעבי הקורה של משק הבית של סבא וסבתא. הוא פינק את הסבתא רחל דבורה שהיתה מעשנת במקטרת בכך שהיה נוהג מפעם לפעם לנסוע במיוחד לכפר שבסביבת העיר סליש והביא משם טבק מזן עדין שגידלוהו שם.

מצבתו של ר' משה יצחק גוטסמן בבית הקברות בזאדני. התמונה צולמה ע"י גלעד י"י גבריהו בספטמבר 2003

אבא היה בחור נאה בעל פנים צחות ועינים נוצצות חייכניות ושיער שחור. כשהגיע לפרקו החלו מדברים בו נכבדות, אך הוא והוריו דחו לפי שעה את הצעות השידוכים מפני שקדמו אחיו הגדול משה יצחק בשנה או בשנתיים. לפיכך עלי ליחד את הדיבור על דמותו של אחיו זה.

ב. ר' משה יצחק-אחי אבא

ר' משה יצחק אחי אבא היה שקדן מופלג והיו כל מעיניו בתורה יומם ולילה ולא היה פנוי לשום דבר בעולם. היה חולה אהבה ממש לתורה ומעמיק וחודר למעמקי מעמקים. הוא לא למד בישיבות (פרט לזמן קצר) אלא בבית והמשפחה היתה צריכה להשגיח עליו בשבע עיניים שיאכל משהו ושישתה ובחורף לחמם לו את החדר שלא יקפא מקור. הסבא רב יעקב יוסף היה משוחח עמו מפעם לפעם בדברי תורה והלכה בענין משק החקלאות ובדברים שהם ישובו של עולם והסבתא רחל דבורה הרעיפה עליו דברי חיבה וביקשה אותו בדמעות שיתן קצת דעתו על עצמו. באו תלמידי חכמים לתהות על קנקנו של עילוי זה בשביל בנותיהם אך הוא כבן עזאי⁷ בשעתו התחמק מלדון בדברים.

בסתר לבם ציפו סבא וסבתא שעם הזמן יתמתן בנם מפרישותו ויהיה מעורב עם הבריות ויכרוך תורה עם דרך ארץ כמו אחיו. אך נכזבה תוחלתם. הוא חלה מחלה אנושה ובהיותו בן 22 בערך נפטר-כחקוק על מצבתו-ביום כ"ג ניסן תרס"ט (14 באפריל 1909). הסבא והסבתא והמשפחה כולה ויהודי זאדני והסביבה כאבו מאד על המאור הגדול שכבה. המשפחה היתה שרויה בדכאון גדול מנשוא והתיסרו נוראות שמא לא שמרו עליו כראוי. במצוקתם גמרו אומר הסבא והסבתא לפנות אל הצדיק רב ישראל יעקב לייפר בחוסט בנו של הצדיק רב מרדכי לייפר מנדבורנה ולבקש עצתו כיצד להתאושש. נלוה אליהם אבי אלתר גד ויתכן שגם בנם זאב וולף. אבא היה ממילא צריך לחזור לחוסט ללימודיו שם בישיבת בעל "ערוגת הבושם" והנה בא השמש וזרח השמש-שקעה שמשו של הבן משה יצחק ז"ל וזרחה השמש בדמות אמא שלנו שיינדלי ע"ה בסביבת חצר הרבי כפי שיתואר בארוכה בפרקי מגילה ב'.

⁷ שמעון בן עזאי מן התנאים בדור השלישי ותלמיד חבר של רבי עקיבא הצטיין בשקידתו העצומה בלמוד התורה עד שאמרו "משמת בן עזאי-בטלו השקדנים" (משנה סוטה ט, ט"ו; תוספתא סוטה ט"ו, ד). רצונו להקדיש את כל חייו ללמוד התורה גרם לו שלא נשא אשה כל ימי חייו, שכן הוא הצטדק כשתפסו אותו על כך "מה אעשה ונפשי חשקה בתורה; אפשר לעולם שיתקיים על ידי אחרים" (יבמות ס"ג, ע"ב). בן עזאי נפטר בגיל צעיר לפני שאפילו זכה בסמיכה. ההשוואה למשה יצחק גוטסמן בגלל הדמיון היא חזקה. הערת גלעד י"י גבריהו.

פרק ח: רבי זאב וולף גוטסמן-אחי אבא

דודי רבי זאב וולף בן רבי יעקב יוסף ורחל דבורה גוטסמן נולד בערך בשנת 1888. היה תלמיד חכם חריף (לא ידוע לי באיזה ישיבה למד).⁸ הוא נשא לאשה את פייגי בת הזקונים של יהודי עשיר בכפר קושלי שליד חוסט והשתקע שם. בקושלי נולדו להם:

הבנים יעקב יוסף ודוד שנספו בשואה והבנות לאה (לייטצ'ו) ושרה.

הדוד היה סוחר מעולה ועשיר מופלג בעל חנות גדולה מעין סופרמרקט זוטא, בעל קרקעות בקושלי ובזאדני מכוח ירושה. זכורני שמפעם לפעם ביקר בזאדני במשפחה ואצלנו בענין יבולי שדותיו.

בנו יעקב יוסף היה עילוי ובהיותו בר-מצווה לקח אותו אביו ללמוד תורה בישיבת הרב שלמה זלמן פרידמן זצ"ל בראחוב. הרב קיבלו לישיבה ובתנאי שילמד עם "תלמיד עוזר" שיכין אותו תמורת שכר לשיעורים. והנה אמר הנער יעקב יוסף לרב: הנני אוהב לעמול לבד, ולהתקין עצמי לשיעורים ולפי הצורך אסתייע בו, כמובן שלא אקפח את שכרו. והנה כאשר נבחן בבחינה השבועית כנהוג בישיבות השיב על שאלות הרב דברים דבורים על אופניהם והרב נהנה מאד מתשובותיו. והנה אמר לו יעקב יוסף: אמנם יצאתי בשלום מן הבחינה אך כמה דברים נשאר לי סתומים ויגעתי ולא מצאתי ועודני מתלבט בהם קשות והרצה לפני הרב קצת מן הקשיים בסוגיה. אמר לו הרב: בוא אלי הביתה חביבי ונדון ביחד בדברים שלך.... כמובן שיעקב יוסף המשיך לשלם ל"עוזרו" עוד פרק זמן.

יעקב יוסף היה מטבעו אוטודידקט והקים לעצמו בבית אביו ספריה קטנה של ספרי לימוד במקצועות שונים: דקדוק השפה העברית ועוד. אחיו הקטן דוד הנני זוכרו כעלם חמודות חביב. אחי חיים משה יצחק ז"ל היה נוהג לפעמים לבקר את משפחת הדוד כאורח לשבת כשלמד בישיבת הרב דושינסקי זצ"ל בחוסט.

ממשפחת דודי ר' זאב וולף הי"ד ז"ל ניצלו מן השואה רק שתי הבנות לאה ז"ל ושרה תושבות צפון ניו ג'רסי בארה"ב.

לאה נישאה לדוד יודקוביץ ולהם בן זאב וולף ובת ד"ר פרנסין (פייגי) יודקוביץ שהיא רופאת ילדים ומרדימה.

שרה נישאה לר' מנדל פרקש נ"י.

בתם פנינה (פרל) היתה נשואה לרוברט מנדלבוים ולה בן בשם שמעון דויד שחגג את בר-המצווה שלו בשנת תשנ"ט.

בנם זאב וולף הוא בר אורין ומהנדס חשמל ותושב ירושלים, התחתן עם בח"ל שרה באלול תשס"ב – והנה נולדה להם בת בחנוכה תשס"ד וקראו לה מאירה ולפני כחודש השתתפנו במסיבת הוֹדָיָה עם מאירה והוריה וקרובי משפחה וידידים.

⁸ על פי דברי בתו שרה פרקש, איתה שוחחתי בטלפון בענין זה ביום 21 בנובמבר 2002, אביה למד בישיבתו של רבי יואל (יוליש) טיטלבוים, הרבי מסאטמר, בעיר אורשווה (Orsheva). תקופה מסוימת הוא שימש שם גם כ"חאזער בוקער" (=תלמיד עוזר) כלומר, בתפקיד עוזר לתלמידים חלשים בכך שהוא חזר איתם על הנלמד בשיעורים. הערת גלעד י"י גבריהו.

פרקי מגילה ב'

משפחות בית אמא שיינדיל גוטסמן ע"ה הי"ד לבית הרשקוביץ-שאהן (Schön)

כפי ששמעתי מפי אחיה (דודי) ר' יצחק אייזיק בן-צבי (הרשקוביץ) ז"ל בקיבוץ סעד ביום י"ט בשבט תשמ"ח (7 בפברואר 1988) ומפי הורי וקרובי משפחה בזמנים שונים.

פרק א: ר' משה דוד הכהן ז"ל ושבע הרשקוביץ ע"ה בכפר דובובה

הם נולדו בערך בשנים: הוא ב-1845, היא ב-1850. היו תושבי הכפר דובובה במחוז מארמארוש (Maramarosh) שברוסיה הקרפאטית, התפרנסו ממשק חקלאי קטן ויתכן גם ממסחר זעיר. הם חיו חיי תורה ומצוות ומעשים טובים. הוא השכים והעריב לתפילה בציבור וקבע עתים לתורה: פרשיות השבוע עם פירוש רש"י, פרקי משניות, אגדות חז"ל בעין יעקב, דינים וקצת גמרא. היה חסיד נאמן ומקורב לצדיק העממי רבי מרדכי לייפר זצ"ל מנדבורנה שלעת זקנתו העתיק את חצרו לעיירה בושטינה והיה נוסע אליו מפעם לפעם עם אשתו כדי ליטול ממנו עצה ולזכות בברכתו. אף צאצאיו היו קשורים לשושלת צדיק זה. ידוע לי שבני הסבא שלי ר' צבי וסבתא חיה רחל היו פונים בענייניהם לבנו הצדיק ר' ישראל יעקב לייפר זצ"ל בחוסט.

בדובובה נולדו להם הבנים והבנות:

א. חיה שרה; ב. מלכה; ג. יודל; ד. צבי הירש-זהו סבי, אבי אמי שיינדיל (אייחד לו להלן פרק ג').

והרי קצת פרטים עליהם:

א. חיה שרה-נישאה לר' הירש אדלר וישבו בדובובה.

ב. מלכה-נישאה לר' יצחק יעקב מושקוביץ. בנם ר' משה דוד ואשתו פרידה עלו מרוסיה הקרפאטית בשנת 1970 עם שני בנים וארבע בנות. ההורים עם בת הזקונים גרו בשכונת הרב האדמו"ר מקאליב בראשון לציון. הוא היה שו"ב. פעם ביקרתי באותו בית מגורים את בת דודתי שיינדל ע"ה ובעלה ר' יחזקאל אדלר ז"ל; אמר לי ר' משה דוד: בקר נא גם אצלנו שאף אנו קרוביך. התיידדתי עימם ואף הוזמנתי לחתונת בתם ובנם.

ואלו בניהם ובנותיהם:

אברהם חיים וכן יצחק יעקב שלא ידועים לי פרטים נוספים עליהם. שבע וכן דבורה שלא ידועים לי פרטים נוספים עליהן.

צביה פיש, מקור הבד, רחוב רבי עקיבא 106, בני-ברק (טלפון: 03-5708276). מלכה לייבוביץ, קריית הרצוג בני-ברק.

ג. ר' יודל-היה תושב בדובובה ולא ידועים לי פרטים נוספים עליו.

שמעתי מר' משה דוד הנ"ל כי ר' משה דוד סבו נפטר בדובובה בן 40-45 ואלמנתו שבע נישאה לר' מאיר זליג אינדיג ונולד להם בן בשם לייב אינדיג. ר' משה דוד ז"ל ואשתו פרידה ז"ל נפטרו לפני כמה שנים בישראל.

פרק ב: ר' מנחם מנדל ושרה שאהן, הורי הסבתא שלי חיה רחל הרשקוביץ בכפר אוגליא (Uhlja/Uglja)

ר' מנחם מנדל שאהן התאלמן מן אשתו הראשונה ...?... בת ר' שמחה לנדאו ונשא אחר כך את שרה בת ...?... (לא נודעו לי שמות הוריה) מסתבר ששרה או ר' מנחם מנדל ויתכן ששניהם מוצאם היה ממשפחת רבי יחזקאל לנדאו זצ"ל, רבה של פראג. אחי הפרופ' חיים משה יצחק גבריהו ז"ל היה נוהג לומר שיש לנו שורשים בבית לנדאו. אישור לדברים אלו שמעתי גם מפי חברי וידידי ר' יהודה לנדאו מתל אביב.

לר' מנחם מנדל ושרה שאהן נולדו באוגליא הבנים והבנות:

א. חיה רחל נישאה לר' צבי הירש בן משה דוד ושבע הרשקוביץ הם הסבא וסבתא שלי מצד אימי ועליהם נייחד את הדיבור להלן.

ב. מייטה ויוטה-לא שמעתי פרטים אודותיהן.

ג. ד"ר ברוך שאהן-הוא התעתד ללמוד רפואה אך הדבר לא יצא לפועל. עם זה ידע קצת רפואה עממית וייעץ בענייני רפואה-ולכן דבק בו השם דוקטור. הוא לא נשא אשה והיה מבולבל קצת ונוהג היה לשעשע את היהודים בסיפוריו ובתעלוליו. פעם נסע ברכבת אקספרס ובידו כרטיס נסיעה רגיל. כשנשאל: הייתכן?! השיב: תאמרו לנהג הקטר שמצידי רשאי הוא להאט את דהרתו.

ד. רבי ברלה-בן הזקונים. הוא היה תלמיד חכם מובהק. וכיהן כדיין ומורה הוראה בקהילת צרני-אורדאו שברוסיה הקרפאטית שברובנות צ'כוסלובקיה ועמד להתמנות כדיין בקהילת קלזנבורג שבטרנסילבניה ברומניה. פעם בשנת 1929 נסע ברכבת רומנית בטרנסילבניה, והנה ביקש ממנו עציר יהודי שתחת משמר שוטר רומני סיגריה ונתן לו מבלי שידע שלפי חוקי רומניה אסור לתת לו; והנה התרתח עליו השוטר ודקרו בפגיונו למוות. כל קהילות הקודש שבאזור רעשו ואבלו מרה על מותו. סיפר לי אחי הפרופ' חיים משה יצחק גבריהו ז"ל שכאשר הגיעה השמועה המרה לאוגליא שרבי ברל נדקר ברומניה-נסעה סבתא חיה רחל לצדיק רבי ישראל יעקב לייפר זצ"ל בחוסט וביקשה שיתפלל שהנפגע לא יהיה אחיה ברלה; ואם חס וחלילה זהו זה-שיהיה רק פצוע....

לרבי ברלה ואשתו ...?... נולדו הבנים והבנות:

ר' משה יפה⁹ ולאשתו אסתר ע"ה נולדו:

⁹ ר' משה יפה הסב את השם שאהן Schön ל-יפה. הערת גלעד י"י גבריהו.

פרקי מגילה ב': משפחות בית אמא שינדיל גוטסמן לבית הרשקוביץ-שאהן

הבת אֵלָה נשואה לחסיד סטמר, גרה בוויילמסבורג, ניו יורק, ויש לה שמונה ילדים. ר' משה יפה שפרש לגמלאות מעבודתו בסוכנות היהודית, מחלקת החשבונות בתל אביב, עבר מבני-ברק לגור אצל בתו בניו יורק.

הבן אֶשֶׁר נשוי וגר עם אשתו ברח' אנה גרין 5, פתח תקוה, (טלפון: 03-9340074). שלמה תושב ארצות הברית.

פסי ושיינדי אחת מהן נשואה לר' אליהו ויינברגר סופר סת"ם ומוכר תשמישי קדושה במאה שערים בירושלים ולפני כמה שנים התאלמן ממנה.¹⁰

פרק ג: משפחות לנדאו בקהילת אוגליא

כאמור היו משפחות הרשקוביץ-שאהן-לנדאו באוגליא קשורות זו בזו בקשרי משפחה. לכן רואה אני לשלב כאן פרק על משפחות לנדאו באוגליא. הלנדאויים שבקהילה זו הם ניני נינים של הגאון רבי יחזקאל לנדאו זצ"ל (1713-1793) בעל ה-"נודע ביהודה" ורבה של קהילת פראג משנת תקט"ו (1755) עד לפטירתו ביום י"ז באייר תקנ"ג (1793). על הגאון האדיר כתב הסופר ר' אהרן סורסקי בהקדמה לספר שו"ת נודע ביהודה:

חומר מגזע אראלים ותרשישים ארזי לבנון אדירי תורה. היה אביר הרועים רבינו יחזקאל הלוי סגל לנדאו ז"ל. ראש גולת אריאל ושר התורה בדורו, ענף עץ עבות מפואר שהתייחס על משפחת רש"י, נצר לתנא רבי יוחנן הסנדלר נינו של הלל הזקן אשר נמנה על צאצאי דוד מלך ישראל.

להלן כמה פרטים על בית לנדאו בקהילת אוגליא. כפי שמסר לי ר' יהודה לנדאו נ"י מרחוב קדש 17, תל אביב, (טלפון: 03-6478443).

רבי ישראל לנדאו, מצאצאי רבי יחזקאל לנדאו בעל ה-"נודע ביהודה", הוא ואשתו באו מפולין או מגאליציה בשנת 1820 בערך והתיישבו באוגליא. היו להם ארבעה בנים שהיו תלמידי חכמים. פארה של קהילת אוגליא בבנים: ר' שמחה, ר' שמואל, ר' אברהם יהודה (יודל), ר' מנחם, והבנות: פעסיל וראצע.

א. ר' שמחה לנדאו היה כאמור חותנו הראשון של ר' מנחם מנדל שאהן - סבי.

ב. ר' שמואל לנדאו:

בנו ר' מתתיהו (מתת) נשא לאשה את בת דודתו יוטא בתם של סבי ר' מנחם מנדל שאהן מאשתו הראשונה ...?... בת ר' שמחה לנדאו הנ"ל. כלומר הסבתא

¹⁰ רבי אליהו נקרא במאה שערים ר' אליה דער פרימער, כלומר הוא נחשב לדתי במיוחד אפילו בין אנשי מאה שערים. זכורני כשבקרתי בארץ בסוף שנות ה-70 ורציתי לקנות קלף למזוזה, שלחני אבי, חמ"י גבריהו, למאה שערים ואמר לי: תשאל היכן החנות של בן דודנו ר' אליה דער פרימער ותמצא אותו, וכך היה. המזוזה הקטנה ביותר שהוא הציע למכירה, הייתה כה גדולה, שלא היה אפילו סיכוי שאמצא לה בית. כשבקשתי ממנו מזוזה יותר קטנה אמר לי הלה שיותר קטנות אינן כשרות לדעתו. הערת גלעד י"י גבריהו.

שלי חיה רחל הרשקוביץ ואשתו של ר' מתתיהו (מתת) היו אחיות מצד האב. לר' מתתיהו (מתת) היה בן שנקרא בשם סבו שמואל.

ר' שמואל זה הוא אביהן של שתי הבנות החיות בישראל: מרים ויוטה.

הגב' מרים הרשקוביץ, תושבת רח' גבורי ישראל 3, רחובות, (טל: 08-9452612); אחות בבית-חולים, אלמנה, היא זכתה להקים שבט שלם בישראל של בנים ובנות נכדים ונינים. הגב' מרים סיפרה לי בהמית לב שסמוך לעלייתה, כנראה בשלהי שנות השלושים, עמד אחי חיים משה יצחק ז"ל בשעת דוחקם. הוא גייס להם הלוואות וערבים בשביל רכישת דירה.

הגב' יוטא גוטמן-תושבת רח' ויתקין 45, קדימה, (טל: 03-4595865). בעלה משותק. היא יודעת הרבה פרטים אך לא זכיתי לתפוס אותה בטלפון.

ג. ר' יהודה לנדאו-סבו של ר' יהודה לנדאו הנ"ל מתל אביב.

ד. ר' מנחם לנדאו:

בנו ר' בריש לנדאו סירב להשיא את בתו לבנו של ר' יצחק זאב מרקוביץ, שכונה "כל מקדש" מפני שזה לא היה ממשפחה מיוחסת כמו הלנדואים, והפריד ביניהם, ולכן רחש הלה איבה תמידית ללנדואים המיוחסים. מלבד זאת היו ביניהם סכסוכים ודין ודברים בעניני הנהגת הקהילה.

פרק ד: הסבא ר' צבי הירש בן ר' משה דוד ושבע ז"ל ואשתו הסבתא חיה רחל הרשקוביץ בת ר' מנחם ושרה שאהן ע"ה-בניהם ובנותיהם

הסב סבא ר' משה דוד הכהן הרשקוביץ נפטר בהיותו כבן 42-45 שנה בערך והיה על בנו צבי הירש ביחד עם אמו שבע ע"ה לנהל את המשק הקטן ולפרנס את המשפחה ואחר כך להשיא את הבנות-האחיות מלכה וחיה שרה. לכן לא יכול היה ללמוד בישיבה, ואולם קבע עיתים לתורה בבית-הכנסת שבקהילת דובובה: חומש ורש"י משניות ועין יעקב.

כשהגיעה שעתו להקים משפחה בישראל ויתר על חלקו ברכוש המשפחה לטובת אמו ונדוניה לאחיותיו וגמר אומר להתחיל הכל מבראשית. הוא יזם להקים מאפיה בכפר הגדול אוגליא הסמוך לדובובה, שהייתה בו קהילה יהודית חשובה. אמנם לא נהגו בימים ההם לקנות לחמים ודברי מאפה אלא כל אחד ואחד-יהודים ולא יהודים-אפו הכל בתנורי הבית. אף על פי כן חשב ומצא, שמאפייה קטנה לדברי מאפה בכפר הגדול אוגליא עשויה לפרנס משפחה. יהודים נהגו להביא חלות קטנות או לחמניות לחתונות וברית מילה ולשמחות של מצווה מן העיר חוסט. הכפריים הנוצרים היו נוהגים ללכת בכל יום א' לכנסיה ולשתות באותו יום בבית מרזח כוסיות של משקאות חריפים ולנגוס לחמניות או כעכים וללפתם בדג מלוח. ולמה יביאו את דברי המאפה האלה מחוסט, כשהם יוכלו לקנותם באותו מחיר במאפייה שבאוגליא עצמה. באחת: הוא ראה שיש סיכוי לפרנסה ממאפיה קטנה. אמר ועשה ובא לאוגליא.

ר' צבי הירש היה בחור נעים הליכות ומלא חדוות חיים. התפלל והשתתף בשיעורי תורה שבבית-הכנסת והתחבב על יהודי קהילת אוגליא וכמה מהם נתנו בו עיניהם בשביל בנותיהם. בייחוד התחבב על ר' מנחם מנדל ושרה שאהן ויש לשער שהם עזרו לו במימון רכישת בית והקמת המאפיה ונשא את בתם חיה רחל והקימו בית בישראל לתורה ומצוות ומעשים טובים.

הסב והסבתא ר' צבי הירש (הכהן) וחיה רחל הרשקוביץ ראו ברכה בעמלם. לדברי המאפה של מאפיותם הקטנה יצאו מוניטין באוגליא וסביבתה. הכפריים וכן בעלי המרזח וחנויות המכולת של היהודים קנו אצלם דברי מאפה (כעכים, לחמניות, וחלות קטנות) לצרכים פרטיים ולשמחות. הכפריים הנוצרים קנו אצלם ביום א' ובשאר ימי אידיהם חבילות של דברי מאפה חמים, ויש שנגסו-כססו בהם סמוך למאפיה-ומדוע שלא ילפתו אצלם כעך במלוח תוך שתיית כוסית אחת ושתיים? עם הזמן פתחו מעין חנות כל-בו קטנה: מכולת, משקאות, ובדים לשמלות. הכפריים נהגו לקנות אצלם וללגום כוסיות ולחמניות מלופפות במלוחים. כסף לא היה לכפריים ושילמו את קניותיהם בתוצרת חקלאית: שיפון, גרעיני תירס, תפוחי-אדמה וכו' וכך נוצר אצלם מחסן של תבואות למכירה. לאט לאט קנו קרקעות וגידלו את הגידולים החקלאיים שבסביבתם. כשגדלו הילדים עזרו הם בכל. עם הזמן נעשו משפחה אמידה ומכובדת באוגליא.

ר' צבי הירש נמנה עם בעלי הבתים החשובים בקהילת אוגליא. הוא היה חבר בכל חברות הקהילה ומוסדותיה: בית-הכנסת, חברת משניות, חברה קדישא. הוא תרם ש"ס לבית-הכנסת ומשניות וספרי קודש והרבה לתת צדקה. ביתם היה פתוח לרווחה לכול ומלא באהבת ישראל. הוא קבע עתים לתורה והוקיר תלמידי חכמים. היה מחסידי האדמו"ר רבי ישראל יעקב לייפר זצ"ל בעיר חוסט בן הצדיק רבי מרדכי לייפר זצ"ל מנדבורנה והיה מתייעץ אתו בענייניו וביקש ברכתו.

בכפר אוגליא נולדו להם הבנים והבנות:

- א. שינדיל בשנת 1890 בערך, זוהי אימי, נישאה בשנת 1910 לאבי רבי אלתר גד בן רבי יעקב יוסף גוטסמן-כמתואר במגילה ג'.
- ב. יהודית נישאה לר' יעקב איצקוביץ.
- ג. ר' מרדכי משום מה נשא את שם המשפחה שאהן, נשוי עם רייזל.
- ד. ר' משה דוד שקרא לעצמו לאחר עלותו לישראל בשם המשפחה בן-צבי¹¹ היה נשוי עם פרל לבית וולבוביץ.
- ה. ר' יצחק אייזיק אף הוא קרא לעצמו לאחר עלייתו לישראל בן-צבי. היה נשוי עם יפה לבית לנדאו.
- ו. פייגה נישאה לאייזיק בן נח הופמן.
- ז. שבע נשואה למשה יעקובוביץ, נולדה בערך בשנת 1912.

¹¹ האחים משה דוד ויצחק אייזיק הסבו את שם המשפחה הרשקוביץ לשם בן-צבי. הירש ביידיש משמעו צבי, "ביץ" היא סיומת סלבת ל-"בן של", כלומר הרשקוביץ משמעותו המילולית היא בן-צבי. הערת גלעד י"י גבריהו.

הערה: משפחות אחיה ואחיותיה של אמא יתוארו במגילה ו'.

הבנות נתחנכו למצוות ומעשים טובים, גמילות חסדים ואהבת ישראל. כולן קראו וכתבו יידיש ודיברו רותינית, רוסית והונגרית. הן היו טובות לב וחברות טובות. דודי, ר' יצחק אייזיק ז"ל סיפר לי רכילות על אימי שיינדיל שהייתה מלאת שמחת חיים ומפעם לפעם היתה מזמינה את חברותיה למסיבת בית והפריזה בכיבודים ולשם כך "סחבה" דברים מן החנות והיה צורך לשים עליה עין שלא תגזים בכך. לעומתה, אחותה חברתה יהודית היתה שקטה יותר. שאר האחיות היו עדיין קטנות.

הבנים מרדכי, משה דוד ויצחק אייזיק נשלחו ללמוד תורה בישיבות הטובות והמפורסמות בחוסט, נוגי באניא ו-פלשוי באניא ועשו חייל בתורה וכל אחד ידע יפה ללמוד דף גמרא ותוספות ולהבינו בסברה נכונה לאמיתה של תורה. משה דוד העריץ ואהב מאד את שירת המשורר חיים נחמן ביאליק ולכן היו שכינהו "ביאליק".

דודי, ר' יצחק אייזיק בן-צבי ז"ל סיפר לי מזיכרונות ילדותו: מעשה בתרגול הודו שטיפחוהו וגדלוהו במשפחה לכבוד פסח והלה עשה חייל ושקל כ-12 קילו. הלה נשחט בערב פסח בבוקר והוכשר לסעודת ליל הסדר ויום טוב ולכבוד האורחים שהוזמנו להסב עימם. והנה תוך הכשרתו וביתורו נמצא מעין קוץ בקורקבנו ושאלו את מורה ההוראה שבהקילת אוגליא מה דינו וגורלו של העוף הזה? לשמחתם הכשיר איתו. מיד שפתה סבתא חיה רחל את בתריי בסירי פסח לבישול וכמובן שהקורקבן נזרק לאשפה שבחצר. הנה האח הגדול מרדכי, שלמד באותו חורף בישיבה בפרק "אלו טריפות", תפס את הקורקבן ובדקו ופיקפק בכשרות העוף ופנה אל אותו מורה הוראה בתהייה: כיצד הכשיר?! מורה ההוראה נעלב קצת ואמר לו בשובה ונחת: לא נאה ולא נהוג לתהות לאחר פסיקה של מורה הוראה ותיק. מכל מקום הכשרתי את העוף כדין מטעמים ונימוקים אלו ואלו-ודיינו בכך....! הדבר נודע לסבתא חיה רחל וכעסה על מרדכי מאד מאד. אילו הלכת לדין לפני מורה ההוראה בבוקר-ניחא, אשרי שיש לי בן ירא שמים כמוך. למה פנית אליו אחר הצהריים לאחר שהכל היה שפות על הכיריים? שאילו הטרף היינו צריכים לזרוק את הבשר ולהשיג כלים אחרים ולהכין הכל מחדש....!

ככה התנהלו חיי משפחת בית הרשקוביץ באוגליא שכולם מצוות ומעשים טובים ואהבת תורה והבית היה תמיד פתוח לרווחה. הסבא עמל ועבד במאפיייה והסבתא עבדה בחנות שהייתה מעין מינימרקט וביחד ניהלו את המשק החקלאי. לאט לאט הכינו נדוניה לבנות לפי התור. והנה הגיע תורה של אימי שיינדיל זכתה וזרח לה אורו של אבי ר' אלתר גד כמתואר בפרקי מגילה ג'.

פרקי מגילה ג'

בית הורי בכפר זאדני (Zadne), אחי ואחיותי

פרק א: נישואיהם של אבי ר' אלתר גד גוטסמן ז"ל הי"ד ואמי שיינדיל לבית הרשקוביץ ע"ה הי"ד

א. פגישתם החשאית בשכונת הרבי מחוסט

כאמור ראו הסבא ר' צבי הירש הרשקוביץ והסבתא חיה רחל ברכה בעמלם והכל התנהל בשובה ונחת, ובכל זאת טרדה דאגה אחת את מנוחתם: בתם הבכורה שיינדיל היתה בלונדינית, יפה מאד ומלאת שמחת חיים וטוב לב, הגיעה במיטב עלומיה לפרקה כבת 17-18 וביקשו בשבילה חתן תלמיד חכם שיהא מופת בשביל הבנות שאחריה. הנה בתם השניה יהודית, שהיתה אף היא חננית ויפה ואף זו כמעט שהגיעה לפרקה וראויה לחתן תלמיד חכם.

מה עשו? נסעו לרבי ישראל יעקב לייפר זצ"ל בחוסט כדי ליהנות מעצתו וברכתו של אותו צדיק והביאו עמם את שיינדיל לטיול שתראה את פני חוסט. חסידיו של רבי ישראל יעקב לייפר שבאו מן היישובים להסתופף אצל הרבי היו מתאכסנים מתארחים בבתי קרובים לביתו של הרבי. אבא, ר' אלתר גד היה אף הוא בחור יפה בעל פנים בהירות מאירות ועיניים חומות-שחורות נוצצות חייכניות, וכן היה למדן מתלמידיו המעולים של רבי משה גרינוואלד זצ"ל רבה של קהילת חוסט וחביב על חבריו. והנה השתלשלו הדברים שאלתר גד והנערה שיינדיל נפגשו. פעם ועוד פעם... והדברים הגיעו למשמש בקודש של רבי ישראל יעקב לייפר זצ"ל.

באותו פרק זמן הגיעו לאותו צדיק הסבא רבי יעקב יוסף והסבתא רחל דבורה וסיפרו לו על יגונם אסונם בפטירת בנם העילוי ר' משה יצחק ז"ל ושאלוהו כיצד מתחזקים וממשיכים? וכה פסק להם הרבי: עליכם להשיא את בנכם שבתור, ולהכניס שמחה לביתכם בצורת כלה נאה וחסודה, ומניה וביה הציע לו להשתדך עם בת ר' צבי הירש וחיה רחל מאוגליא-כפי שנודע לו משמשו. לאבא נודע שהוצעו זה לזה, ואילו ההורים משני הצדדים לא ידעו חלילה על פגישת הנאהבים והנעימים, ושבנם וכלתו כבר יצאו זה לקראת זה, ושזהו היה סודם המשותף הראשון.

סבי רבי יעקב יוסף שהיה תלמיד חכם מובהק לא היה אדוק אדיקות יתירה ברבי, אבל ראה בו חכם וצדיק שאפשר ללמוד וליהנות מעצתו. ובכן הסבא והסבתא גמרו אומר: אכן הרבי אמר מה שאמר אבל חייבים אנו לראות תחילה את הנערה ולהתבונן בה לפני שידובר בה נכבדות לבנם ולפני שיראו זה את זה....

ב. הסבא ר' יעקב יוסף וסבתא רחל דבורה נוסעים מזאדני לראות את הנערה שיינדלי באוגליא

והנה בעיצומו של החורף רתם ר' יעקב יוסף סוס ועגלה ויצא ביחד עם סבתא רחל דבורה מזאדני לאוגליא לחזות בנערה, האם תכשר זו להיות כלת בנם, ומבלי שהודיעו להוריה על בואם. הם נסעו בקור וכפור עד שסוף סוף הגיעו בחצות הלילה עייפים, מותשים וכמעט קפואים לאוגליא, ותעו קצת בלילה פה ושם עד שמצאו את בית הנערה ודפקו על הדלת כל עוד נשמתם בס. המחותנים המיועדים נבהלו קצת אבל ניחשו מי הם המסתופפים על מפתן ביתם מפני שהיתה זאת דפיקת תחנונים... ופתחו לפניהם את הדלת.

ובכן באנו לראות את בתכם! ר' צבי הירש התרגש ותמה מאד: הנשמע כזאת שבחצות הלילה בשעת תיקון חצות באים יהודים מכובדים לראות נערות...! מכל מקום, הרי אתם קפואים. קודם כל נפשיר אתכם מקפאונכם, תתחממו קצת, תשתו ותאכלו קצת ותחיו את הנפש. אמרו ועשו והכינו להם ארוחה חמה. לאחר שאכלו ושתו הציעו להם לפוש ולנוח, ואשר לנערה מוטב שתראה מחר, כשאתם כבר נינוחים, ולאור הבוקר. הסב והסבתא מזאדני סברו: כלה¹² שבאה לידך אל תחמיצנה—רצוננו לראותה עכשיו! הסביר להם ר' צבי הירש: אנו יהודים שומרי תורה ומצוות ובשיא ההכנות לקראת הפסח הממשמש ובא לקראתנו לטובה. רוב חדרי ביתנו כבר מוכנים ומצוחצחים וכשרים לפסח ולכן הצטופפנו וכל בנותינו ישנות בחדר אחד. האם נעירן מחלומותיהן בחצות הלילה לאחר יום עבודה קשה?! אף על פי כן הדליק ר' צבי פנס ובעדינות רבה פתח את דלת החדר וביקשם: אנא הציצו בה הצצת חטף של ראייה ראשונה ולמחר תתבוננו בה ותשוחחו עמה. והנה נכנסו בדחילו ורחימו אל החדר ולהפתעתם שתי בנות במטה אחת. אמר להם ר' צבי הירש: הנה הבנות "הסחורות" שלנו לפניכם, תבחרו לכם אחת מהן...! הסבא והסבתא מזאדני נדהמו מיופין. שיינדלי ויהודית שכבו זו מול זו והאירו להם אותן מהפנס. הסבתא התרגשה מאד ואמרה: אולי ניקח את שתיהן בשביל שני בנינו...! לבסוף בחרו בגדולה, זו שיינדלי ואמרו: נראה האם ירצו זה את זה...! המארחים השכיבו את האורחים בחדר מצוחצח כשר לפסח למהדרין.

למחרת השכימו הבנות. שיינדלי האירה פנים לאורחים ולאחר שהסבא התפלל הכינה והגישה להם ארוחת בוקר, ולאחר שנשאלה סיפרה להם על משק הוריה ותפקידה בתור מטפלת בלול העופות ובפרה שברפת ועוזרת בחנות ובהכנות לפסח. למזלה עוזרת הרבה גם האחות יהודית—והכל תיארה בחופשיות ובשובבות חן עדינה. הסב והסבתא היו מצוננים קצת ושיינדלי הכינה להם תה מעשבי מרפא ואגב כך גילתה להם שהיא יודעת משהו בהגשת עזרה ראשונה ובסיעוד ושהיא מתלֵּגֶת לרופא כשהוא מבקר לפעמים בכפר. ביקשה מהם שיספרו לה על המשפחה בזאדני כאילו לא ראתה את בנם בחשאי בחוסט... שאלה אותם על משקם בזאדני. יהודית אחותה היפה והנחמדה היתה ביישנית ושקטה ומיעטה בדיבורים.

¹² משחק מילים. במקור הכלל הוא: "מצווה הבאה לידך אל תחמיצנה" מופיעה תדיר בספרות הרבנית. הערת גלעד י"י גבריהו.

לבסוף גמרו אומר האורחים והמארחים שהכל כפתור ופרח והלואי שהנערה והבחור יראו וירצו זה את זה ובירכו זה את זה בברכת חג פסח כשר ושמח וחזרו במצב רוח מרומם לזאדני ושיינדלי צהלה בקרבה מאושר.

אבי אלתר גד חזר מן הישיבה בחוסט הביתה וציפה במתח רב לחזרת ההורים. סוף סוף הם הגיעו קורנים ושמחים ובישרו לו: אכן זוהי נערה טובת לב ושכל וכשמה – שיינדלי – כן היא, יפה וחננית מאד ומשרה שמחה בלב. אולם כמה מהליכות הבית לא נראו לנו. ראינו שהנערה פיזרה וביזבה בבוקר גרעינים לעופות על אדמת החצר הקפואה במקום להאכיל אותם מתוך כלי... חיך אבי אלתר גד ואמר: שומו שמים! וכי מפני שהתרנגולים ניקרו ברחבי החצר באדמה אני אפסיד חס וחלילה כלה נאה. אדרבה, שינקרו באדמה ברחבי החצר להנאתם מאשר ינקרו זה את זה מתוך צפיפות מסביב לכלי כמו אצלנו... ותוך כך גילה להם סודו שאכן כבר ראו זה את זה....

ג. החתונה והכניסה לבית משפחת אבא

ובכן השידוך יצא לפועל בשעה טובה ומוצלחת והיתה זו חתונת שמחה ונחמה. כמובן שדברי המאפה הוכנו במאפיה של הסבא ר' צבי הירש. הם ציידו את הזוג הצעיר בכלי בית וכלי מטה מעולים שהוכנו מכבר כמנהג בעלי בתים חשובים. ארגזי הציוד נשלחו לזאדני כפי שנשלחו. זכורני שאחד הארגזים הגדולים היו עוד בשימוש בימי ילדותי.

לאחר שבעת ימי המשתה נסעו הנאהבים והנעימים עם מזוודה לא כבדה ברכבת אל ביתם החדש הוא בית סבא וסבתא בזאדני. סיפר לנו אבא שבתוך מסעם לזאדני כמעט נעלמה לו כלתו... היא פשוט התחבאה באיזה פינה וביקשה לראות כיצד יגיב חתנה על אבדת כלתו? לאחר שחיפשתי בכל יכולתי והייתי נבון מאד הבחינה הכלה בצערי הגדול: מה יאמרו הבריות על חתן שאבדה לו כלתו בדרך, אוי לאותה בושא ואוי לאותה כלימה, נכמרו רחמיה על בעלה והתגלתה לו במלוא זוהרה ושובבותה ואכן נמצאה האבידה....

אמי הכלה הנערה נכנסה עם אבי הוא חתנה הצעיר לבית הוריו הסבא והסבתא בכפר זאדני למזל טוב. זה כמה חודשים מאז שכבה מאור הבית מאז מותו של משה יצחק ז"ל והיה הבית מבפנים מעונן ועצוב מאד. והנה עם אמי נכנסה רוח נוחמים ואט אט החלו ענני יגון הבית להתפזר ונתחדש האור בבית.

ד. אחי ואחיותי

בזאדני נולדו להורי:

טאובי נולדה בערך בסוף 1910 או תחילת 1911.

שבע נולדה בערך בשנת 1912.

חיים משה יצחק נולד בכ"ו בתשרי תרע"ה (1914).¹³

מנחם מנדל (נפטר כבן חודש) נולד בשנת 1916.

¹³ התאריך כ"ו בתשרי תרע"ה הוא ה-16 באוקטובר 1914 ואינו מתאים לתאריך המופיע בתעודות ציכיות ב-19 באוקטובר 1914. מקור הבדל זה של שלושה ימים איננו ברור. הערת גלעד י"י גבריהו.

אני, שמואל דב נולדתי בג' בשבט תרע"ח (1918).
צבי הירש נולד בערך בשנת 1920.
לאה נולדה בערך 1922 ונפטרה בערך בשנת 1928.
יעקב יוסף נולד בשנת 1924.
פייגלי-עופרה נולדה בב' בסיון תרפ"ז (1927).
הערה: בהמשך אייחד לכל אחד פרק בפני עצמו.

פרק ב: הפרנסה והכלכלה ואורחות החיים של בית אבא וסבא בזאדני עד למלחמת העולם הראשונה

א. הפרנסה

בבית אבא היה משק גדול; בית רחב ידיים בנוי עץ ולכל אורכו אכסדרה רחבה מוגבהת עם מעקה מצופה ברעפי עץ כהמשך לגג הבית; חצר גדולה ורחבה; רפת עם שתי כניסות: באחת אורוות איבוס לפרות ולסוס, ובשניה לול לעופות וסולם לעליית הגג ששימש למתבן חציר; הבית היה מוקף כ-8 דונמים קרקע ובו נטועים עצי פרי. מלבד זאת היו להם הרבה שדות במרחבי הכפר ומחמת פיזורם לא יכלו לטפל בהם כיאות אלא מסרו אותם לאריסים כפריים שעבדום תמורת חלק מן היבול והיה צורך להשגיח עליהם בשבע עיניים....

הבנים אבי ואחיו זאב וולף היו עוזרים במשק "בין הזמנים", כלומר בחודשים ניסן חצי אלול ותשרי כשחזרו הביתה מן הישיבות. וכן עזרה הבת הניא.

בשנה האחרונה רפו הידיים בנהול המשק בגלל אבלם על פטירת משה יצחק ז"ל. אמי שיינדלי נכנסה מיד בעבי העניינים והכניסה רעננות במשק שליד הבית: כל השטחים שמסביב לבית גודרו שוב במחיצת נצרים ונחרשו וזובלו וחולקו לחלקות. באר המים שמשמאל לחצר שופצה ומעינה הקר שוב מים צלולים.¹⁴ המים הועלו והובאו בדליים לאכסדרה לצרכי הבית וכן נשפכו לתוך השוקת שליד הבאר להשקיית הבהמות. בחזית הבית נשתלו הרבה פרחים ועל עצי הטופליה טיפסו גפנים של ענבים שחורים מתוקים שהשתרגו עליהם בגובה של כמה קומות.

בחלקת הגן הגדורה שמשמאל לחצר נזרעו ערוגות של מלפפונים, שעועית ירוקה ובצל. לאורך הקצה השמאלי של חלקה זו ובחזיתה ניטעו חבושים ושיחי פטל. וברחבה שבקצה החלקה הותקנה כוורת דבורים. מעל המחצית השניה של החצר סככו גפנים של ענבים שחורים על החצר וכן הודלה שיח גפן על צד הקיר הפתוח של האכסדרה במחציתה הראשונה.

זכורני בהמיית לב שישבנו במרפסת ולמדנו תורה וקראנו בספרי עיון ותוך כך קטפנו אשכולות ענבים שחורים מן הגפן לפה כעין "איש תחת גפנו". מן ענבינו הפקנו יין

¹⁴ בטיול שורשים שערכנו בזאדני ובעיירות הסמוכות לה בספטמבר 2003, מצאנו שליד כל בית עדיין עומדת באר, ועדיין דולים מים לשימוש ביתי בדליים מהבאר שבחצר. כלומר למרות שעברו כ-60 שנה מהתאור לעיל עדיין הכפריים משתמשים בבארות שחלקן נחפרו ע"י יהודי המקום. הקידמה בעולם דילגה על איזור זה! הערת גלעד י"י גבריהו.

לקידוש ולכוסות גאולה של פסח. בהמשך החצר מצד שמאל היתה רפת ובה פרה חולבת ועגלות-פרות חולבות לעתיד, וסוס עבודה. הזבל סולק לשטח שלפני הרפת שבינה לבין חלקת הגינה האמורה ונוצל היטב לזיבול. בחלק הימני של בנין הרפת (ולו כניסה מיוחדת) היה לול תרנגולים ודיר אווזים וסולם לעלית המתבן החציר והמספוא שמעל הרפת. ליד הרפת היתה סככה לעגלות וכלי מחרשה. בהמשך החצר שמאחורי הרפת ומאחורי הגן הגדול הגדור היה שטח פתוח של כמה דונמים וגידלו בו: תפוחי-אדמה, תירס, דלעת, סלק, ואף היו בו כמה עצי פרי. לגינה של אמא יצא שם טוב והיתה למופת, באחת: משק הבית היה בממלכת אמא. ואשר לשדות שבמרחבי הכפר טיפלו בהם סבא ואבא ובין הזמנים גם הבן זאב וולף ואני משער שעזר קצת גם ר' חיים וייס בפרק זמן אף לאחר נישואיו (ראה פרק ה' במגילה א').

ולמיצוי: הורי והסבא והסבתא התפרנסו בכבוד ובשפע מן משק הבית ומן יבולי השדות שבמרחבי הכפר ומן מוכרתותו של סבא בכפר ומן חנות הטבק. סוחרים יהודיים קנו מהם את העודפים ושיווקם למרכזים מסחריים שבאוסטריה הונגריה. הדברים יושלמו במגילות הבאות.

ב. אורחות החיים של תורה ועבודה ודרך ארץ בבית סבא ואבא

הסבא רבי יעקב יוסף ז"ל היה, בסיועו של אבא ז"ל, מנושאי העול בצרכי ציבור של קהילת הקודש זאדני (מלבד עיסוקיו הרבים כמוכתר בצורכי תושב הכפר) הוא שקד ביחד עם טובי הקהילה על שכלול בית-הכנסת והחזקתו והתאמתו ללמוד תורה בו כל ימות השנה. ואכן יהודים השכימו והעריבו לתפילה וללמוד תורה בו שחרית וערבית ומצאו בית-כנסת מחומם בחורף, ומואר, וקבוצות קבוצות קבעו בו עיתים ללמוד תורה בצוותא. עם הזמן ידעו רבים מיהודי הקהילה ללמוד בכוחות עצמם דף גמרא ולקרוא בספרי דרוש ויראה. כמוכן שהקהילה רכשה ספרי קודש לספריית בית-הכנסת. כמו כן שקד עמהם על הנחלת תלמוד תורה לילדים ונערים בני הקהילה, ובני עניים שמהם תצא תורה בכלל, בחדרים על ידי מלמדים טובים והוכשרו ללמוד בישיבות.

ביתו של סבא היה בית ועד לקהילה ודנו בו טובי הקהילה בעצה אחת עם הדיין רבי יצחק אפרים פישל איצקוביץ זצ"ל ולאחר עלייתו לארץ ישראל לפני מלחמת העולם הראשונה, עם אחיו הדיין רבי יעקב איצקוביץ זצ"ל הי"ד בצרכי הקהילה: סעד לעניים, רפואה לנזקקים, חברה קדישא, וכו'. סבא רשם את ההחלטות בפנקס מיוחד. היה לו נסיון רב בניהול ישיבות עוד מימי בחרותו כששימש נאמן ביתו של רבי שמואל-שמלקי קליין, רבה של קהילת סליש וגם נחל זאת מאביו רבי שמואל דב שהיה מוכתר הכפר ופרנס הקהילה בכפר רקוביץ. חבל מאד שהפנקס ומסמכי הקהילה שהיו בביתנו אבדו בשואה.

הסבא קבע עתים ללימוד תלמוד עם בניו בימות השבוע ובשבתות והסביר להם-תוך דיון משותף-הכל בטוב טעם ודעת והדברים נכוחים ומאירים בהגיונם. ביחוד הפליא להסביר בדברים שהיה להם קשר לחקלאות בתלמוד וְהַדְגִּים זאת מן המשק המשפחתי. לסבא היתה ספריה ובה: מקראות גדולות, ש"ס ומדרשים וספרי דרוש.

ביחוד אהב להגות בשבתות בספר "אור החיים" לרבינו חיים בן-עטר¹⁵ והיה מלמד פסקאות נבחרות ממנו לבניו. במנהג זה נהג כלפינו גם אבא. מסר לי אחי פרופ' חיים גבריהו ז"ל שלאחר פטירת סבא התחלקו בניו בספריו: אבא קיבל את הש"ס והדוד רבי זאב וולף את שאר ספריו.

היו נוהגים להפריש לעניי הקהילה מן היבולים כבר עם אסיפתם מן השדות הביתה. נתנו צדקה בעין יפה לעניים שחיזרו על פתחם והציעו להם מאכל ומשתה, וכן הכניסו אורחים לשבתות לביתם. בבית היו קופות צדקה בשביל הישיבות בארץ ישראל והיו תורמים להם בכל עת מצוא ובכל ערבי שבתות. לסבא היתה זיקה חזקה לארץ ישראל מעצמו ומרבו שמואל-שמלקי קליין מסלש. מספרים על רבו זה שבהיותו נער נכנס לדוגית קטנה וביקש להפליג בה לארץ ישראל-ובנס ניצל מטביעה. נכדו, הרב שלמה ז' קליין ז"ל מספר עליו בספרו "רבי שמעלקא: סיפור תולדותיו של רב גאון" (תל אביב, תשט"ז, עריכה והערות ד. גלעדי, עמוד 50): "... וכל ימיו היה מרגלא בפומיה למימר: אנכי משתוקק מאד לילך לארץ הקדושה וגם הלכתי אמנם, רק אם היו לי שני אלפים כסף ממון של עצמי, כלומר שלא אצטרך שגם לשם ישלחו אלי אחרים".

וכן חיזק את הזיקה לארץ ישראל הדיין רבי יצחק אפרים פישל איצקוביץ זצ"ל שעלה לארץ ישראל כבר לפני מלחמת העולם הראשונה.

וכך התנהלו בבית סבא אורחות חיים של תורה ועבודה וגמילות חסדים ונשיאה בעול הציבור בשובה ונחת עד שהתקדירו השמים ופרצה מלחמת העולם הראשונה.

פרק ג: משפחות גוטסמן והרשקוביץ בשנות מלחמת העולם הראשונה ופטירת הסבא ר' צבי הרשקוביץ בסוף המלחמה

א. מצוקות משפחותינו באוגליא ובזאדני

בקיץ של שנת 1916 היתה מלחמת העולם הראשונה בעיצומה. אבא וכנראה גם אחיו ר' זאב וולף הסתתרו והיו טמירים ונעלמים תוך רוב שנות המלחמה בחוסט ולפעמים ביקרו בחשאי בבית או ביקרו אותם במקום מחבואם והביאו להם מחיה. בצוק עתים זה ירדה הפרנסה פלאים. הסבא והסבתא רבי יעקב יוסף ורחל דבורה הקשישים ואמא נשאו בעול הפרנסה ובמשק המשפחה. בשדות המשפחה שבמרחבי הכפר לא טופל כראוי ומהם הוזנחו לגמרי. אמא היתה בהריונה עם אחי חיים שנולד ביום כ"ו בתשרי תרע"ה (1914) ובשנת 1916 ילדה את הילד מנחם מנדל על שם אבי הסבתא חיה רחל, וזה נפטר בהיותו בן חודש. היא היתה צריכה לטפל בשתי הבנות טאובי ושבע ובתינוק חיים, ולכן מובן שבמשק שליד הבית לא יכלה לטפל כדרוש.

¹⁵ רבי חיים בן-עטר נולד בשנת 1696 במרוקו ונפטר בשנת 1743 בירושלים. בן למשפחה אצילית ממגורשי ספרד ואחד מחשובי המפרשים לתורה. פירושו "אור החיים" מקובל גם על האשכנזים וגם על הספרדים והוא אוגד בתוכו פשט ודרש, קבלה והליכות חיים. רבי בן-עטר חי רוב ימיו במרוקו ובסוף ימיו עלה לחברון ולירושלים שם יסד ישיבה. הוא אחד מהשלושה שעלו ארצה ונהפכו לקדושים. והם שלי"ה הקדוש, אלשיך הקדוש ו"אור החיים" הקדוש. החיד"א הוא אחד מתלמידיו. הערת גלעד י"י גבריהו.

סמוך לפרוץ המלחמה נפטרו אבי הסבא ר' שמואל דב גוטסמן בכפר רקוביץ ור' מנחם מנדל שאהן הוא אבי הסבתא חיה רחל.

מן המשפחה בכפר אוגליא הגיעו בשורות קשות. הסבא ר' צבי הרשקוביץ גויס ונשלח לחזית. הבנים משה דוד, מרדכי וגם אייזיק התחבאו והיו טמירים ונעלמים בחוסט. המאפיה נסגרה. החנות נתרקנה שכן סחורותיה נמכרו למחית המשפחה. כל מעיני המשפחות בזאדני ובאוגליא היו בסבא ר' צבי המגויס ובבנים הטמירים ונעלמים וציפו וייחלו לישועה ולקץ המלחמה.

ב. פטירת הסבא ר' צבי הרשקוביץ ז"ל

סמוך לקץ המלחמה הגיעה בשורת איוב שהסבא ר' צבי נפטר בבית-החולים הצבאי בנירגיהאזה (Nyiregyhaza) ביום ט' בניסן תרע"ח (1918). הוא הובא למנוחות בבית-העלמין היהודי שבעיירה זו. בן 48 שנה היה במותו. מפי דודי ר' אייזיק בן-צבי (הרשקוביץ) ז"ל ומפי דודנית טאובי שטיין לבית הופמן נודעו לי הפרטים על פטירתו. הסבא ר' צבי חלה במחלת אישיאס¹⁶ מחמת שהייתו עידן ועידנים בחפירות הטחב שבחזיתות. בבית-החולים הצבאי שבנירגיהאזה לא טיפלו בחולים כראוי. לידו שכב יהודי אמיד בשם ר' נח הופמן (שבעתיד יהיה מחותן שלו) הלה הציע לו והפציר בו לאמור: הבה נבקש להעבירנו לבית-חולים אזרחי שבו נקבל טיפול הולם. אני אלוה לך את ההוצאות ותחזיר לי את החוב כשתוכל. הסבא היסס לקבל את ההצעה וטען שקשה לו להשתעבד ולשקוע בחובות כשעליו יהיה לפרנס ולבסס קצת את משפחתו וביחוד להשיא את בנותיו. בעודו מהסס ומהסס יצא ר' נח הופמן מבית-החולים ולאחר כמה ימים נפטר ר' צבי ממחלתו. אלמנתו הסבתא חיה רחל וכל המשפחה וקהילת הקודש אוגליא התאבלו מרה על פטירתו ובבית-הכנסת למדו משניות בתוך שנת הפטירה לעילוי נשמתו.

ג. תנאי הכלכלה החדשים באוגליא ובזאדני בעשור הראשון לצ'כוסלובקיה

לאחר מלחמת העולם הראשונה עברה קרפאטו-רוס בכלל וזאדני שבתחומה משלטון הקיסרות האוסטרו-הונגרית שהתפוררה לריבונות הרפובליקה הצ'כוסלובקית. מצבם הכלכלי של רוב היהודים בקרפאטו-רוס היה קשה מאוד בשנים הראשונות של הרפובליקה, ובחלקם הגיעו עד חוסר פרנסה ממש. השלטון האוסטרו-הונגרי הקודם נמנע מלפתח חבל ארץ זה שרוב תושביו היו רותנים מגזע הסלבים. פרט לבתי נסירה לעצים ולתעשיית היין לא הוקמה כמעט שום תעשייה באיזור. היהודים שעסקו בעיקר במסחר בענף העצים, במלאכה, במסחר זעיר, ובחקלאות לא הספיקו בשנים הראשונות של הרפובליקה להסתגל לתנאי הכלכלה החדשים. הצ'כים ביקשו לפתח את האיזור ולשם כך הטילו מיסים כבדים, אך לפיתוח של ממש עדיין לא הגיעו מפני שהיו עסוקים בבעיות משלהם. מעשים של כל יום שהופקעו מן הרפתות פרות חולבות תחת המיסים שלא שולמו למרות שהפרות היו מקור החלב למשפחה עצמה.

¹⁶ כנראה מדובר במחלת האישיאס Sciatica שהיא דלקת עצב השת (גיד הנשה). הערת גלעד י"י גבריהו.

באותם השנים היה היצע שדות היהודים למכירה רב מאוד על הביקוש מפני שהפרוטה לא היתה מצויה בכיסיהם של הגויים פרט לכמה בודדים שחזרו אז מארצות הברית, עקב המשבר הכלכלי שם, ושבו לכפר מולדתם וביקשו לקנות קרקעות היהודים בזיל הזול. ואילו היהודים העדיפו להשקיע את כספם במלאכה ומסחר או ליחדו כנדוניה לבנותיהם או לעלייה והגירה, ולחלוטין לא לקנות שדות מפוזרות חלקות חלקות בכפר. (מתוך המונוגרפיה שלי על דמותו של רבי יעקב איצקוביץ זצ"ל בספר "קדושי שבע קהילות: ספר זיכרון לקהילות דולהא, קושניצה, זדניא, קרצקי, ברזניק, ליסיצה, סוכה-ברונקה" בהוצאת הוועד להנצחת שבע הקהילות, רמת-גן, תשנ"ג, עמ' 255, 258).¹⁷

על רקע זה יובנו תנאי הכלכלה החדשים של משפחותינו באוגליא ובזאדני תוך העשור הראשון לצ'כוסלובקיה.

ד. חבלי התאוששות של משפחת הסבתא חיה רחל הרשקוביץ באוגליא

הסבתא חיה רחל ומשפחתה התאוששו קצת לאחר המלחמה. היא ביחד עם בניה משה דוד ויצחק אייזיק שיקמו את המשק החקלאי ואת משק הבית ופתחו שוב את בית המרזח (המאפיה והחנות נשארו סגורים). הדודים ר' משה דוד ואייזיק עסקו קצת במסחר ויש לשער שהיו להם שדות נדוניה. כולם ביחד התפרנסו ללא מותרות ורק לאחר 3-4 שנים השתפרה הפרנסה. תוך השנים הבאות ביקרו והתארחו אצל הסבתא לעת מצוא נכדיה. עם הזמן גדלו משפחות הדודים ר' משה דוד ור' אייזיק והם לא ראו שום טעם ועתיד ליהודים ולמשפחותיהם באוגליא ובקרפאטו-רוס ושאפו לעלות לישראל. ר' משה דוד קרא עתונות עברית מארץ ישראל, ואהב את שירת ביאליק ולכן כינוהו "ביאליק". בינתיים החלו רוחות רעות נושבות מגרמניה. והנה ביום אחד בשנת 1933 יצאו שני האחים מאוגליא וניסו בכוחות עצמם לעלות ולהעפיל לארץ ישראל על מנת להעלות בהזדמנות ראשונה את משפחותיהם לארץ ישראל. ואכן לאחר מאמצים עלה בידם להעלותם בשנת 1936 והתיישבו בהרצליה. הסבתא חיה רחל עם בתה שבע נשארו באוגליא.

¹⁷ דולהא (Dovhe?), קושניצה (Kušnycja), זדניא (Zadne), קרצקי (Kerecki), ברזניק (Bereznik), ליסיצה (Lisičev), סוכה-ברונקה (Sucha-Bronka). האיות הלועזי מקורו במפת צ'כוסלובקיה: Andrew D. Perejda, Ph.D., Cartographer, University of Michigan, Ann Arbor, Mich. 1977.

פרקי מגילה ד'

משפחתנו בית גוטסמן בשנות צ'כוסלובקיה ובשנות צוק העתים בהונגריה

פרק א: בית סבא ואבא בזאדני

א. שיבת אבא הביתה ושיקום המשק

סוף סוף הגיע הקץ המיוחל של סוף המלחמה. אבא חזר ממחבואו הביתה לזאדני. מיד התחילו במאמץ יחד לשקם את משק השדות ולחדש את המשק שליד הבית שהוזנח בשנות המלחמה הקשות. הרי אבא היה בהן טמיר ונעלם¹⁸ ואמא היתה עם פרוץ המלחמה בהריון עם חיים משה יצחק שנולד ב-כ"ו בתשרי תרע"ה (1914) ובתוך המלחמה עם מנחם מנדלי שנולד בשנת 1916 ונפטר בהיותו כבן חודש וביחוד היה קשה בשנת המלחמה האחרונה שבה היתה בהריון עימי ונולדתי ב-ג' בשבט תרע"ח (1918) כעת היו צריכים להתפרנס מן המשקים האמורים: סבא וסבתא, הורי וילדיהם הקטנים טאובי, שבע, חיים משה יצחק ואני. טאובי הגדולה היתה אז כבת 8 שנים. היה קשה: השדות היו מפוזרות-מפוצלות במרחבי הכפר וזקוקים היו לחדש בכמה מהן שוב את האריסות עם הכפריים שבקרבן כדי שיעבדון וישמרון כראוי; וגם עליהם היה צריך לפקח. מפאת פיזורן אי אפשר היה לעבדן במכונות חקלאיות אלא במחרשות כמו בדורי דורות קודמים-ובכלל עדיין לא הגיע אז עידן המכונות החקלאיות לאזורנו זה.

השלטונות הצ'כיים דרשו מסים גבוהים, הם הפריזו מאד מאד בהערכת ההכנסות מנכסי המשפחה והדברים היו יגעים מאד עמהם. באחת: ההכנסה היתה קטנה מאד ביחס לרכוש המשפחה. אף על פי כן היתה בבית סבא ואבא הפרנסה מצויה וכמה סיבות היו לדבר: הסבא והסבתא והורי גרו יחד באותו בית כמשפחה אחת מורחבת והתפרנסו יחד מנכסי השדות ומהמשק שליד הבית. אבא חזר וטיפל בשדות המשפחה ופיקח על עבודות האריסים ועסק בהבאת היבולים הביתה בעת האסיף. בעתות הפנאי וביחוד בחודשי החורף עסקו סבא ואבא בתורה ביחד וכן גם אחד אחד לעצמו. בשבתות נהגו ללמוד יחד בספר "אור החיים" הקדוש.

אמא החזירה לאט לאט את עטרת משק הבית ליושנו כפי שתואר כבר בפרק ב' של מגילה ג'. אדמות הגינות נחרשו תוחחו והוכנו ערוגות ערוגות לפי תכנית אמא. היא גידלה בהן כל מיני ירקות ופרחי נוי. היא טיפלה בפרה החולבת ובעגלה אחת או שתיים, בכורות דבורים והסתייעה לעיתים בעוזרת כפרית לעבודות הבית. סבתא רחל דבורה השגיחה מפעם לפעם עלינו הילדים כשאמא עבדה במשק ועלי התינוק ואחר כך על צבי הרשלי שנולד בשנת 1920. ויש שאמא הוציאה אותנו הילדים

¹⁸ טמיר=נסתר מארמית. הערת גלעד י"י גבריהו.

לגינות והשתעשעה עמנו ולימדה אותנו ברכות תוך עבודתה. היא היתה גנת לילדים ולגינות כאחת. כמו כן היתה לסבא הכנסה מהיותו סגן מוכתר¹⁹ הכפר (לבסוף מסר משרה זו לחתנו ר' יצחק מייזליק). וכן ממכירת טבק וסיגריות על פי זיכיון-רשיון מיוחד שקיבל לכך. הם גידלו תירס, תפוחי-אדמה, שיפון (לחיטה לא צלחו אדמות האיזור), פירות האילן, ועופות, ומכרו עודפים לסוחרים יהודיים בשביל בוהמיה.

ארץ ישראל היתה אז בעיני סבא ואבא כעין חזון לעתיד לבוא מפני שהיה אז קשה מאד למכור נכסים למימון העלייה והקליטה. הנה רבי יעקב איצקוביץ, דיין הקהילה, תינה במכתבו מאלול תרצ"ב (1932) לאחיו רבי יצחק שרגא פישל איצקוביץ בירושלים את צערו הגדול על שאינו יכול למכור משדותיו בשביל נדוניה לשתי בנותיו שכבר הגיעו לפרקן. (ראה "קדושי שבע קהילות: ספר זיכרון לקהילות דולהא, קושניצה, זדניא, קרצקי, ברזניק, ליסציצה, סוכה-ברונקה" בהוצאת הוועד להנצחת שבע הקהילות, רמת-גן, תשנ"ג, עמ' 256-258).

ב. פטירת הסבא יעקב יוסף גוטסמן ז"ל

וכך התנהלו במשפחה חיי תורה ועבודה עד שחלה סבא במחלה אנושה. באחד מימי הסתיו האחרונים הכין חציר ומספוא לבהמות ונפלו משקפיו בתוך ערימת החציר. פתאום נחתו עליו גשמים חזקים ורוחות קרות עזות נשבו בו. הוא התאמץ לחפשם בתוך הגשם והקור כי כיצד יעסוק בתורה בלעדיהם. תוך כך הצטנן וחלה בדלקת ריאות אנושה ונפטר ביום כ"ז בכסלו תרפ"ד (1923) והובא למנוחות בבית-העלמין בזאדני קרוב לקבר בנו משה יצחק ז"ל. אבא (אלתר גד) חקק בעצמו את מצבתו והציבה על קברו.

ג. סבתא רחל דבורה מנצחת על חלוקת הירושה; פטירתה

לאחר פטירת סבא חילקו ביניהם אבא ואחיו ר' זאב וולף את שדות המשפחה וסבתא רחל דבורה ניצחה על החלוקה. סיפר לי אחי פרופ' חיים משה יצחק ז"ל שהיא הפלתה בחלוקה כדין או שלא כדין לטובת משפחת אבא וביחוד בכך שהבית ומשק הגינות שלידו נתנה למשפחתנו מחוץ לחלוקה. ולמה? כאמור קיבלה כבר הדודה הניא את חלקה בנדוניה והיתה לה ולבעלה פרנסה טובה (ראה מגילה א' פרק ו'). הדוד רבי זאב וולף היה עשיר ובעל חנות גדולה בכפר קושלי, ובעיקר גרסה שהבית על משקו ימשיך להיות ביתה עם משפחתנו כמו מאז נישואי אבא ואמא. זכורני שהדוד זאב וולף היה בא אלינו לזאדני בסתיו לטפל ביבולי שדותיו ויש שהיה שואף אבקה מסוימת להקל על האסתמא שלו. ואשר לספריה: אבא לקח את הש"ס

¹⁹ לכאורה "מוכתר" היא מילה בערבית, אך יש רגלים לסברה שהיא מילה גם בעברית מהשורש "כתר" של הנהגה. "אנשי שם בירושלים, אב לכולם הנגיד כמה"ר יצחק שוליל, המוכתר בכתר תורה וכתר כהונה וכתר מלכות ועושר, וכתר שם טוב מצדקות שהוא עושה לעניים וללומדי התורה..." ("ארץ ציון וירושלים: מסעות ארץ-ישראל לר' משה בסולה בשנים רפ"א-רפ"ג [1521-1523]", ערך וההדיר אברהם דוד, ירושלים, 1999, עמ' כ"ב). ראה גם "נתיעץ במכתיר" (עירובין נג, ע"ב). הערת גלעד י"י גבריהו.

וחוק לישראל וספר "אור החיים" הקדוש והדוד זאב וולף לקח את שאר הספרים ובהם ספרי דרוש רבים.

סבתא המשיכה בבית הורי להיות אצלנו כבעלת בית בביתה שחיתה בו עם סבא קרוב לחמישים שנה ובהן כמה שנים טובות עמנו. לעומתנו ביקשה משפחת בתה, הדודה הניא מייזליק, שתעבור להיות בביתם שהוא גם בית נעוריה של אביה ר' יהודה לייב פסטינגר. היא המשיכה להיות אצלנו כשנה או שנתיים תוך שהיא שוקלת לכאן ולכאן וניסתה פשרה ועברה לגור לבדה ברשות עצמה בבית קטן של המשפחה. אחיותי טאובי ושבע ובנות הדודה הניא: שרה, רבקה, ושיינדיל הלכו לפי תור לישון אצלה והביאו לה מזון ומחיה וסידרו לה את הבית. נסיונה זה לא עלה יפה ולאחר זמן קצר מאד החליטה שמוטב לה להיות אצל משפחת בתה הניא שבנותיה היו כבר גדולות; ואילו משפחתנו היתה אז מטופלת בילדים קטנים שדרשו את מלוא תשומת הלב.

כולנו נהגנו כבוד גדול בסבתא. אחיותי ואחי ואני ביקרנו אצלה לעיתים קרובות. בדרך כלל מצאנוה כשהיא מתפללת או אומרת תהילים או קוראת בספרי קודש ביידיש או לומדת תורה ורש"י בחומשי בית יהודה, ולפעמים כשהיא מעשנת מקטרת. אבא הביא לה מפעם לפעם טבק עדין מזן מיוחד. כשהיינו קטנים ביקשנו שתבחן אותנו בחומש ורש"י והדבר הסב לה הרבה נחת. כשנסענו לשיבות ביקשנו את ברכתה. משפחת הדודה הניא קיבלה אותנו תמיד בחביבות רבה.

וכך נמשכו חייה בשובה ונחת עד שהזקינה מאד. היא נחלשה ונפטרה בשיבה טובה בבית בתה הניא ויצחק מייזליק, שבו נולדה וגדלה והובאה למנוחות בבית-העלמין בזאדני. אבא חקק את מצבתה והציבה על קברה. דומני שנפטרה בשנת 1931 או 1932.

פרק ב: המחיה והכלכלה ואורחות החיים בבית אבא ואמא בזאדני

לאחר פטירת הסבא רבי יעקב יוסף וחלוקת הירושה בין אבא ואחיו הדוד רבי זאב וולף פחתו בהרבה ההכנסות של משפחתנו. ואולם הורינו ומשפחתנו שקדו להפיק מן משק הבית ומן שדותינו כל מה שאפשר, והיתה המחיה והכלכלה מצויים בבית.

א. המשק שליד הבית והשדות

הירקות שבגינות

בגינה א' הגדורה מול אורך הבית משמאל לחצר וכן בגינה ב' הגדורה שבהמשך לבית מימין לחצר גידלה אמא לאחר הכשרת האדמה מדי שנה בשנה ערוגות ערוגות מטופחות של ירקות: בצל, עגבניות, מלפפונים, חסה, כרוב, צנונית, סלק, קצת חזרת וכו'. במקביל ובהמשך לגינה א' היתה הרפת לפרה ועגל ובה גם כניסה ללול העופות. לפני הרפת היה שטח קטן לזבל. בשדה הגדורה שבהמשך לגינה ב' ושמאחורי הרפת גידלו בחלקה אחת: תפוחי-אדמה, שעועית ירוקה, חמניות ותירס, אך ברוב שדה זו היו עצי פרי ושטחי מרעה. זכור לי ביחוד עץ אגסים גבוה מאד ובו אגסים קטנים

חמצמצים בכמויות עצומות שבסתיו נשרו מאליהם והיינו מיבשים אותם בתנור שבבית.

עצי פרי

גם בגן שמאחורי אורך הבית וכן בתוך הגינות א'–ב' היו עצי פרי: תפוחים, אגסים, שזיפים, ודובדבנים. בגינה א' היו גם שורה של עצי חבושים ושורה של שיחי פטל וכן כוורת דבורים. על הגפן כבר כתבתי. אבא וחיים היו מביאים מפעם לפעם שתילים של עצי פרי שנקלטו יפה בגן ובגינות.

הרפת והפרה החולבת

ברפת היו פרה חולבת ובדרך כלל עגלה (פרה לעתיד) או עגל. אמא היתה חולבת את הפרה ואנו הילדים היינו נותנים להם מספוא באיבוס ומשקים אותם ליד השוקת שבחצר, מנקים את הרפת ומוציאים את הזבל לערמה שליד הרפת בשביל זיבול הגינות והשדות. את העגל היינו מוכרים לאחר איבוס של חדשים לשחיטה–ודבר זה גרם לי הרבה צער ועל זה עוד יסופר.

בבית היו שפע של חלב וגבינה וחמאה ושמנת–מפעם לפעם היתה אמא שולחת גבינה וחמאה לנזקקים.

העופות

גידלנו עופות שהסתובבו בחצר ופיזרנו להם גרעינים והיו מטילות ביצים בלול. וכן גידלנו אווזים והאחיות היו מוציאות אותן למרעה בשדה שליד הבית. וכן שמרנו אנו הבנים עליהם בימי האביב ועל זה עוד יסופר.

השדות

אבא היה מטפל בשדות שבכפר: לגבי השדות הקרובות לבית, שכר בכל שנה פועל להכשרת הקרקע ולאיסוף היבולים בסתיו ואותן עיבדנו בעצמנו; ואילו את השדות הרחוקות מן הבית, מסר לאריסים–ואבא פיקח עליהם. בשדותינו גידלנו תירס, תפוחי-אדמה, מספוא, ושיפון. האיזור שלנו לא צלח לחיטה. בעונת האסיף היינו מפרישים קצת מן היבולים לנזקקים כבר עם הבאתם מן השדה הביתה. לפעמים רכב אבא על סוס אל השדות הרחוקות והרכיב אותי עמו על הסוס–רכיבה זו עמדה לי כמה שנים לאחר מכן לעתות בְּצָרָה כפי שעוד יסופר.

עברו כחמש שנים מאז פטירת סבנו רבי יעקב יוסף ז"ל וחלוקת הירושה. בינתיים גדלו אחיותינו טאובי ושבע והיו לנערות בנות 16–18 וחיים משה יצחק ואני וצבי נהיינו לנערים והיו עוד שלושה ילדים קטנים בבית: לאה ויעקב יוסף והתינוקת פייגלי, והרי ההוצאות גדלו מאד: תלבושת הולמת לבנות ולבנים, חינוך ושכר לימוד, רפואה וכלי בית. לכן נזקקה משפחתנו מאד להשלמת הפרנסה והכלכלה. אבא התחיל לעסוק כסופר סת"ם ובהוראה. הוא היה מבורך בתבונת כפיים ובגראפיקה ובגילוף דברים מעץ. האחיות טאובי ושבע היו לתופרות מעולות לשמלות לפי מידה. הן תפרו אף את הכותנות למשפחתנו. הילדים עזרו במשק הבית כמו בניקוי הרפת והוצאת הזבל והצעת מצע קש לפרה ולעגל ונתינת מספוא לפניהם באיבוס וכן בהוצאת האווזים והפרה למרעה. המנצחת על כל ענייני הכלכלה היתה אמא.

פרקי מגילה ד': משפחתנו בית גוטסמן בשנות צ'כוסלובקיה

בית הוריה של חנה גבריהו לבית דוידוביץ
בכפר קולוצ'בה הנמצא בחלקם היותר גבוה של הרי הקרפאטים.
תצלום זה הוא בערך משנת 1935 ושרד משום שהובא ארצה ע"י לאה לנדסמן בשנת 1939

ב. הדמויות של אבא ואמא

אבא היה ירא שמים ותמים עם אלהיו ולא הציץ חלילה במופלא ממנו שכן לדעתו כולנו ואף גדולי ישראל תופסים במופלא כמר מדלי וכטיפה מן הים, ולכן עמד כולם צדיקים ואחד מרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוון לבו לשמים. כששלח אותנו ללמוד בישיבה ביקש מיהודים פשוטים יראי שמים שיברכו אותנו שנעשה חייל בתורה. פעם לקח אותנו אל החייט הקשיש ר' שמואל חיים סטרולוביץ ז"ל שיברך אותנו. וכה אמר לנו: יהודי ירא שמים זה נהנה מיגיע כפיו ולכן ברכותיו שקולות כברכות צדיקי דורנו. פעם לקח אותי אל הקצב הקשיש ר' ברל ויינגרטן הכהן ז"ל לברכני וכה אמר לי: התורה הקדושה ציוותה על הכהנים שיברכו את עם ישראל והנה קצב זה הוא כהן ירא שמים ולכן חשובה מאד ברכתו.²⁰ תמיד תמיד נפרדנו תחילה מסבתא רחל דבורה ע"ה וביקשנו את ברכתיה והדבר גרם לה הרבה נחת.

זכורני בהיותי נער כבן 10 ואבי ביקש בימי הסתיו בין הזמנים ללמדני פרק "המקבל שדה מחבירו" – מה עשה? לקחני לטיול בשדות הכפר תוך הליכתנו בשבילים הראה

²⁰ הגמרא במסכת ברכות (ז, ע"א) מביאה את מעשה רבי ישמעאל בן אלישע [כהן גדול] שברך את הקב"ה ומסקנתו היא "שלא תהיה ברכת הדיוט קלה בעיניך". במעשה זה יש חידוש שראוי לו לאדם לחזור בקום ועשה אחר ברכת הדיוט. והנה משפחתנו שהיתה רוויה בדעת תורה נהגה בדיוק כך. הערת גלעד י"י גבריהו.

לי את שדות משפחתנו והסביר לי את קשיינו בהן: היות והן מפורזות במרחבי הכפר בין שדות הכפריים, קשה לנו מאד לטפל בהן ולהשגיח עליהן ולכן עלינו למסור אותן לאריסים הכפריים לטפל בהן תמורת שליש מן היבול.²¹ בעונת האסיף עורם האריס במעמד אחד מבני משפחתנו את היבול בשלוש ערימות שוות: שתיים בשבילנו ואחת בשבילו – הכל כמותנה מראש, ואנחנו אוספים הביתה את חלקנו. אחר טיול קצר כזה חזרנו הביתה וישבנו על המרפסת וטעמנו משהו וקטפנו מן הענבים שהיו גדלים ומודלים על המרפסת ולמדנו בפרק "המקבל שדה מחבירו" ואחר כך בכמה המשכים והדברים היו מאירים ומוחשים. דרך לימוד זו היתה אופיינית לו כל השנים: "צא ולמד – ובוא ולמד" באו אצלו תמיד כרוכים. אבי אהב ללמוד ביחוד את שלושת הקבוצות שבת וסוגיות שיש בהן רקע חקלאי ומלאכות מגוונות. תורה ודרך ארץ באו אצלו כרוכים.

אבא היה קובע יום יום עתים ללימוד תלמוד ובשבתות היה לומד ומעמיק בתורה וברש"י ומעיין במדרשים ולפעמים הגה ב"אור החיים" הקדוש על התורה ולפעמים ביקש את אחי חיים ואותי לקרוא ביחד פסקה אחת או שנים ב"אור החיים" שהוא מספרי היסוד לחסידות. אבא לא היה חסיד אדוק באדמו"ר מסוים ואולם הוקיר מאד את כל צדיקי הדור. עם זה היה מקורב לרבי ישראל יעקב לייפר זצ"ל מנדבורנה שהתגורר בחוסט והיה הרבי של המשפחה.

אבא היה מספר ומחנך נפלא, כלומר: סיפוריו היו תמיד חינוכיים ורצופים מוסר השכל. היה אומר לנו: איני פוסק לכם איזו מלאכה או עסק תבחרו לכם לפרנסתכם, דבר זה נתון לבחירתכם לפי האפשרויות שיזדמנו לכם. עצתי לכם שתשתדלו במיטבכם להשתלם ולהיות מומחים באותה מלאכה שבחרתם בה, ולקדמה ולחדש בה חידושים. וזאת בין שתמצו להיות מורי הוראה בישראל או סנדלרים ונגרים. וכך היה מתאר לפנינו את חיייהם הקשים של שוליות בבית המלאכה של הנגר, שיש שאפילו אשתו של הנגר רודה בשוליותו של בעלה ומנצלת אותו לדברים שאינם שייכים לנגרות ואפילו לניקוי ביתה ועושה אותו לשואב מים וחוטב עצים שלה וכו' וכו'.

אבא לא נהג לשבת לבדו בראש השולחן אלא תמיד הושיב בראשו לידו אחד הבנים. בכך הביע את הוקרתו לאביו רבי יעקב יוסף ז"ל. משאלתו היתה שיגיעו הנכדים למעלותיו של הסבא.

וכן גם אמא היתה מחנכת אותנו למדות ומעשים טובים לפי דרכה משחר ילדותנו. אמא סיפרה שבהיותי ילד קטן לימדה אותי לומר תפילת "מודה אני לפניך" וסירבתי (כנראה משום שהתקשיתי לומר תפילה ארוכה במילים עבריות לא מובנות לי) סירובי ציער אותה מאד. במר ליבה נסעה עימי לרבי ישראל יעקב לייפר בחוסט לבקש ברכתו. הוא התבונן בי והרגיע אותה והבטיח לה שעתיד אני להיות למדן

²¹ ב"ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", ירושלים, 1980, ~, מאת ר' שרגא פייטל יוסוביץ, עמ' 15. מציין המחבר: "את השדות עיבדו האריסים הגויים שקיבלו רבע מהיבול, ושלושה רבעים קיבל בעל השדה". נראה לי שזכרונם של פייטל ושל שמואל דב גבריהו-גוטסמן אינם שונים מהותית, אלא שהיו אחוזים שונים בשדות שונים וכן הבדלים בתנאי השוק בזמנים שונים, מה גם שההבדל ביניהם הוא רק של 1/12. לעומת זאת בספר בראשית מסופר שברעב הגדול במצרים בתקופת יוסף קיבלו מעבדי השדות 4/5 מהיבול ואילו בעל הקרקע, פרעה מלך מצרים, קיבל רק 1/5 (בראשית מ"ז, כד). הערת גלעד י"י גבריהו.

ועשיר. והנה לאחר ששבנו הביתה התרחש הפלא. היא הכניסה אותי לגינה ושאלתיה לשמות הצמחים והפרחים והיא השיבה לי: זה "מודה" זה "אני" זה "לפניך" וכו' וכו' מאז אמרתי כל תפילת "מודה אני" כמו כל הילדים.

אמא שקדה תמיד שנהיה לבושים כדרוש וכיאות בקיץ ובחורף מכף רגל ועד ראש. לקראת החורף היתה מזמינה בשבילנו הבנים אצל ר' חיים לייזר ניימן הסנדלר ז"ל הי"ד מגפיים של עור וסוליות עור חזקות לפי מדותיו של כל אחד וכן נעלי חורף לבנות. וכך יכולנו ללכת בבטחה בחורף לחדר ולבית הספר בכביש הבוץ של הכפר. וכן שקדה שתהיה תלבושת חמה טריקו וכובעים לכיסוי הראש. ביחוד שקדה ודאגה לנו הבנים בשיבות שנהיה מצויידים כיאות ומפעם לפעם שלחה לנו חבילות מדברי המיטב שבבית עוגות והשלמת לבוש: כותנות, תחתונים וגרביים וכו'. היא היתה כותבת לנו לעיתים קרובות על כל המתרחש בבית, וכן ביקשה מן האחיות שאף הן תכתובנה לנו מפעם לפעם כמה שורות. היא כתבה בידיש מתובלת במלים עבריות. למגילה זו אצרף כמה מכתבים ששמר עליהם אחי חיים משה יצחק ז"ל.

אמא היתה קוראת הרבה ובעיקר בשבתות ספרי קודש בידיש, כמו "קול יהודה" ו"צאנה וראינה" על התורה וחמש מגילות, ספר התחינות של שרה בת טובים וכן סיפורי צדיקים וכו' בדחילו ורחימו. ביחוד אהבה לקרוא את סיפורי האבות על יעקב הרועה צאן לבן ועל רחל ולאה ועל יוסף ואחיו. לפעמים היתה מקריאה את הסיפורים האלה גם לאחיותינו ברגש רב ואף אנו הבנים צותתנו לה. זכורני שהיתה אומרת שהשיר בהלל "אנא ה' הושיעה נא" היה השיר אותו שר יעקב אבינו כששמר על צאן לבן. זכורני שבילל תשעה באב היו מתכנסות אצלנו בביתנו השכנות ובנותיהן ואמא סיפרה להן והקריאה לפניהן כקריינית מעולה בהתרגשות רבה מאגדות החורבן וסיימה בציפיה לגאולה ולשיבת בנים לגבולם. לא אחת הביעה משאלתה לעלות את משפחתנו לארץ ישראל, ושהיא לא מפחדת כלל מן החיים הקשים שם שהרי כאן בגולת זאדני היא עובדת בכל עבודות המשק, ולכן מוטב לעבוד שם באדמת ארץ ישראל כל עבודה מאשר כאן בגולה.

אמא ידעה גם להגיש עזרה ראשונה. היה לה חוש מישוש באצבעותיה לתפוס לגבי חולים היכן המחלה. היתה מייעצת למשפחות החולים כיצד לטפל בחולה עד לבואו של הרופא, והאם יש בכלל להזמין רופא. לא אחת חזרה מביקור חולים בעיניים דומעות. לדעתי היתה יכולה לעבוד כאחות מעולה בבית-חולים. פעם נסעה לשדותינו ומצאה בדרך את כומר הכפר שהתעלף והיא הצילה אותו מעלפונו בשדה. הכפריים זכרו לה זאת לטובה.

ג. כלכלת הבית

בשר עוף ומריטת פוך מהנוצות בשבתות הקיץ אכלנו בשר מגידולי הלול שבמשק ביתנו; ואילו ברוב ימות החול היינו צמחונים וניזונים מגידולי משקנו: ירקות, קטניות, חלב ותוצרתו, ביצים ודברים מתירס. בחורף היינו אוכלים לפעמים אף בימות החול בשר אווזים ותרנגולי הודו ממשקנו.

בסתיו וביחוד בחודש תשרי שבין הימים הנוראים וסוכות נשחטו האוויזים ותרנגולי ההודו של משקנו לשבתות ולמועדים ומקצתם לבישול אף בימות החול. כמה מן האוויזים הוחזקו בתחילת החורף בכלוב מיוחד להלעטה-ולא לפיטום. הללו נשחטו לאכילה בחורף, ואולם עורם נפשט והותך בכלי פסח מיוחד לשומן. חלקו לפסח וחלקו הגדול לצליה ובישול בימי החורף. היינו איפוא באוירת פסח גם בחורף. גלדוני העור המטוגנים²² נאכלו יחד עם תפוחי-אדמה מטוגנים בשומן אוויזים וכרוב כבוש תוצרת בית.

קהילות הקודש שברוסיה הקרפאטית לא אכלו אוויזי פיטום מטעמי כשרות, ואילו יהודי סלובקיה כן אכלו אוויזי פיטום. תלמידים מרוסיה הקרפאטית שהלכו ללמוד תורה בישיבות שבסלובקיה לא מנעו מהם לאכול שם בשר.

בענין מריטת פוך לכרים וכסתות היתה עזרה הדדית בין בנות השכנות: ערב או שני ערבים היו הבנות מורטות את הפוך בבית של אחת וערב או שני ערבים אצל אחרות. כשמרטו אותן אצלנו היה אחי צבי הרשלי מספר להן סיפורים; ששים ושמיים או עצובים ומתוחים-כבקשתן.

הלחם והתנורים וייבוש הפירות באזורינו לא צלחה האדמה לחיטה אלא לשיפון. בפרק זמן לאחר מלחמת העולם הראשונה אכלנו בימות החול לחם תירס ודייסות תירס מבושלות בחלב. ואילו בשבתות אכלנו חלות מקמח חיטה לבן שקנינו בחנות. הלחמים והחלות וכל דברי המאפה הוכנו ונאפו בתנור האפיה שבבית. בשנים האחרונות אכלנו בעיקר לחם חיטה ושיפון ואפילו מן המוכן שנאפו במאפיות בעיירה דולהא. מפעם לפעם היה מסייר אופה יהודי מדולהא בכפרנו ומוכר לכל דכפין ככרות ולחמניות וכעכים למיניהם.

בחדר הכניסה היה תנור אפיה בנוי ולצדו היה בנוי תנור כיריים לבישול. בערבי שבתות וחגים הוסק התנור לאפיית לחם וחלות ולדברי מאפה אחרים כמו תפוחי-אדמה. לאחר שנרדו החלות והלחמים מן התנור, נגרפו והוטו הגחלים לצד אורך התנור וכשעתיים ויותר לפני כניסת השבת הוכנסו בו החמין לשבת. קדירות שעועית עם בשר וביצים וכן תבניות עם קיגל ויש שגם שכנים הביאו אלינו קדרות למטרה זו. לפני הדלקת הנרות טויחה דלת התנור מסביב בטיח לסימן שלא לפתחו חלילה לחיתוי גחלים בשבת. ביום השבת נפתח התנור והוצאו ממנו הקדירות ועל פי רוב עלו הדברים והצטמקו יפה. פנים התנור הזה תוכנו וגבו שימשו גם לייבוש פירות: שזיפים, תפוחי-עץ, אגסים, וענבים לצימוקים. בכיריים שבחדר הכניסה השתמשו לבישול בימות הקיץ, בחורף השתמשו בכיריים שבחדר המגורים לבישול וגם לחימום.

כרוב כבוש, מלפפונים חמוצים, סלק וחמיצה הכרוב-בסתיו היתה אמא כובשת עלי כרוב בצנצנות ובחבית קטנה. היתה בענין זה עזרה הדדית של בנות השכנים. כיצד? באחד מערבי החורף התכנסו אצלנו כמה מבנות השכנים ובדקו עלי ראש כרוב מתולעים. לפעמים היה הרשלי מספר להן סיפורים. לאחר הבדיקה שימשו עלי הכרוב הבדוקים למטרות מגוונות:

²² הללו נקראו גְרִינְוֶען ביידיש. הערת גלעד י"י גבריהו.

- לאחר קציצתם-לבישול או לטיגון או לכיבושם בצנצנות של זכוכית.
- לכבישה בחבית-אמא היתה כובשתם במים ובתבלינים בחבית ולאחר כמה ימים קיבלנו עלי כרוב כבושים כתוספת למנה עקרית וכן לבישולים בתוך תבשילים אחרים. זכור לטוב התבשיל החביב בימים ההם כרוב חמוץ עם שעועית ("קרויט מיט בונדליך").

מלפפונים-נאכלו בעונתם כמות שהם או בסלטים וכן נכבשו בצנצנות לחורף.

הסלק-שימש להזנה מגוונת: לבישול לאחר קציצתו במרקים; לעשיית חזרת ביחד עם שורשי חזרת שצמחו בגינה; לשרייתו בחבית להכנת חמיצות (בורשט). ומן הטעם שאמא היתה מומחית ומנצחת על מלאכת החימוצים האמורים היתה מדריכה גם את השכנות בהכנתו.

הדבש-בחודש אלול היתה אמא רודה חלות דבש מן הכוורת ביחד עם אחיותי והכינה צנצנות דבש לכל השנה. עד היום איני תופס מתי ואיך והיכן למדה מלאכת מחשבת זו של מעשי הכוורת. טבלנו פרוסות חלה בימים הנוראים ובחג הסוכות בברכה "לשנה טובה ומתוקה". אמא הכינה עוגות דבש למיניהן וכן אחיותי שהיו תלמידותיה הטובות. כמובן שהביאה מפעם לפעם לנזקקים או לחולים צנצנות דבש לרפואה שלימה.

ריבת שזיפים-בסתיו קטפנו את כל שזיפי עצינו. מחציתם ייבשנו כאמור בתוך תנור האפייה ועל גביו ומחציתם בישלו בגן בתוך יורת נחושת לריבה. השזיפים נשטפו במים, הוצאו מהם גרעיניהם ונחתכו והוכנסו לתוך היורה בצרוף סוכר ותבלינים. תחת היורה הובערה אש ובתרווד נבחנו ללא הפסק השזיפים לבל ייחרכו. בבישול הריבה עבדו שני אנשים חליפות: האחד שמר על האש לבל תכבה והאחר היה בוחש-והכל תחת פיקוחה והדרכתה של אמא. אף בזאת היתה עזרה הדדית של השכנים ואף הם הביאו אלינו את שזיפיהם למטרה זו. בגמר המלאכה הוכנסה הריבה לצנצנות ונהנינו מהם עד העונה הבאה.

התירס והחמניות והקטניות

בעונת האסיף הובאו עגלות עגלות עמוסות של תירס על עטיפותיהן לחוד וקלחי התירס לחוד. קלחים שמשו לדפנות הסוכה וכן גם להזנת הפרה שברפת, מצע למרבץ הפרה וגם לזיבול השדות בתערובת של זבל. שיבולי התירס על עטיפותיו-נערמו באחד החדרים בערימות גדולות ובסיוע של נערות איכרים הוסרו העטיפות והתירסים מעורטלי העטיפות הועלו לעליית הגג לייבוש. לאחר הייבוש הוסרו הגרעינים ואלה שימשו מאכל לאווזים לאחר בישול חלקי; וכן נשלחו לטחינה בטחנת הכפר לקמח תירס; וכן נשלחו לאותה הטחנה גרעיני החמניות להסרת הקליפות ולעצירת השמן. את הפסולת של הגרעינים קיבלנו חזרה מהטחינה בצורת ככרות למאכל הפרה לאחר חליטה ושרייה ברותחין.

המטמורות לחורף ולפסח

בתחילת החורף הוכנו לפחות שתי מטמורות בגינה שמול הבית. כיצד? על מצע של תבן שעל אדמה מוגבהת קצת ערמו ערימה של שקי תפוחי-אדמה בצורת כיפה

ובראשה סלק, גזר, וכרוב, תפוחי-עץ, ואגסים וכו'. אחר כך כיסו את הכיפה בשכבות של תבן ואדמה ועליה קלחי תירס. במטמורות אלה השתמרו הדברים במלוא טריותם בחורף. מטמורה אחת (או שתיים) נועדה לשימוש בחודשי החורף, וזו נפתחה ונסתמה לפי הצורך. מטמורה אחת קטנה נועדה לפסח ונפתחה כמה ימים לפני חג הפסח כאשר ההכנות לפסח היו בעיצומן. מן הסלק הכינו בחבית קטנה מיוחדת חמיצה (בורשט) כשרה לפסח: רוסקו סלק ושורשי חזרת ועורבבו עם תבלינים וחומץ לחזרת (חריין) לפסח; וכן רוסקו שורשי החזרת בערב פסח לשם מצוות אכילת מרור בלילות הסדר. תפוחי האדמה שימשו למגוון דברים לפסח: לבישול צלייה ואפיה ולהכנת לביבות. ממיץ תפוחי-אדמה הוכנו אטריות לפסח שכן בפסח לא אכלנו כופתאות ולא מצה שרויה במרק (ג'ברוקס). על הכל ניצחה אמא שתמיד היתה עסוקה וצופיה הליכות ביתנו. ויש שחתמה בלילה את יום העמל בכתבת מכתבים לחיים בארץ ישראל ולי כשלמדתי בישיבת קזמארוק ולקרובים אחרים.

ליבי הומה כמיהה ואהבה לזכרה ולזכר כל בית אבא שנחרב. זכור אזכור ביחוד את פגישתנו האחרונה אתה בתמוז תש"ב (1942) בעיר מונקאץ' בעת שברחתי מסלובקיה והסתננתי להונגריה והיה מסוכן מאד להראות בזאדני מחשש שמא גוי ילשין עלי... הוי אמא ואבא, הוי אחיותי טאובי ושבע הוי אחי צבי הי"ד.

פרק ג: משפחתנו ומצוקותיה בשנות השלטון ההונגרי עד השואה

גרמניה פירקה וביתרה את צ'כוסלובקיה בחודש מרץ 1939. הונגריה קרעה אז לעצמה את רוסיה הקרפאטית כולה ובה את הכפר זאדני. מאז החלו השלטונות ההונגריים להציק יותר ויותר ליהודי הונגריה וביחוד ליהודי רוסיה הקרפאטית. הם נישלו יהודים רבים מפרנסותיהם עד שנוקדו לסעד מן הקהילות. הם דיכאו את הרותנים לבל ירימו ראש אך ביותר את היהודים לאמור: אשריכם רותנים הרי היהודים הם למטה מכם. היהודים היו איפוא מעוט תוך מעוט. סרטיפיקטים לא היו, ואף עלייה בלתי ליגאלית, היינו עלייה ב', ניתקלה בהונגריה בקשיי קשיים. בסלובקיה היה אז סיכוי מה לעלייה כזאת. אחי יעקב יוסף נ"י חזר משיבת קזמארוק במרץ 1939 הביתה לזאדני. והנה במכתבו לחיים ז"ל מערב חג השבועות תרצ"ט (13 במאי 1939) הוא מספר לו על התלבטותו האם לחזור ולהסתכן לסלובקיה ולנסות להצטרף שם לקבוצת עלייה ב'. וכן הוא מספר לו שיהודים רבים בזאדני והסביבה ובהם אחיותינו והוא והרשלי נרשמו להגירה לאמריקה הדרומית שהיתה לבסוף עורבא פרח.

השלטונות ההונגריים דרשו ביחוד מיהודי רוסיה הקרפאטית להוכיח שאבות אבותיהם היו בשנת 1855 תושבי הונגריה; ולא-יהיו צפויים לגרוש. ביוני 1941 גרשו כ-18,000 יהודים כאלה לקמניץ פודולסק ונרצחו שם. בין המגורשים היה הרב ברוך רבינוביץ רבה של קהילת מונקאץ' שנמלט מגיא ההריגה הזה והגיע כפליט לבודאפשט. ברם לאחר מאמצי שתדלנות של מנהיגי יהדות הונגריה הופסקו גירושם אלה. הצבא ההונגרי גייס אלפי יהודים צעירים רווקים ונשואים לפלוגות עובדי כפייה בפנים המדינה ובחזיתות. אף על פי כן היה מצב היהודים בהונגריה נסבל אף בצוק העיתים האלה. לאחר שסיפחה הונגריה לעצמה אזורים נרחבים

פרקי מגילה ד': משפחתנו בית גוטסמן בשנות צ'כוסלובקיה

מסלובקיה ומיוגוסלביה וטרנסילבניה ומרומניה חיו ונשמו בה כמליון יהודים והתחבאו ביניהם אלפי פליטים מסלובקיה ופירנסו אותם. היו יהודים שעשו בימים ההם עסקים טובים בהונגריה שהיתה אז כעין "גן-עדן" לעומת גיא ההריגה ליהודים בפולין. אף אני הסתננתי ביוני 1942 מסלובקיה להונגריה. היינו בה שומרים לבוקר שומרים לבוקר....

תבליט זיכרון הממוקם על קיר
בנין במרכז העיר מונקאץ', ברובע
שהיה בעבר מרכז האיזור היהודי
והגיטו. על גביו כתוב בעברית
"בשנת 1944 התחילו מכאן
להוביל אלפי יהודים לדרכם
האחרונה אל המוות". צולם ע"י
גלעד י"י גבריהו בספטמבר 2003

תולדות משפחת גבריהו-גוטסמן

אחה, הבוקר המיוחל לא בא. הצוררים ההונגרים לכדו-תפסו את יהודי קהילת הקודש זאדני ובהם את אמי שיינדיל ואחיותי טאובי ושבע וילדיהן והסגירום לרוצחים הגרמנים והם הובילום לאושוויץ ורצחום שם בין כ"ד-כ"ז אייר תש"ד (1944) הי"ד. אחותנו פייגלי ע"ה הובלה אף היא ושרדה, אוד מוצל מאש. אבא רבי אלתר גד ז"ל נתפס באפריל 1944 בבודאפשט והובל לדאכאו ומת סמוך לדאכאו מאפיסת כוחות כמה ימים לפני תום המלחמה הי"ד.

האחיות טאובי (משמאל) ושבע גוטסמן (לפני שנת 1944)

שמואל דב גוטסמן ואחותו עופרה
בר מצווה של אריאל רקובסקי, רוצ'סטר, ניו יורק, ספטמבר 1992

פרקי מגילה ה'

אחי ואחיותי

פרק א: טאובי ע"ה הי"ד

טאובי נולדה ב-1910 והיתה יפיפיה. היו לה פנים בהירות-צחות, שערות וריסים שחורים ועיניים חומות נוצצות מאירות. זכתה כמו כל ילדי המשפחה לחינוך יהודי שורשי למצוות ולמעשים טובים ולאהבת ישראל. היתה חביבה מאד על בנות ישראל חברותיה שבקהילה. היא קראה וכתבה יידיש וגם קצת עברית.

טאובי למדה בבית הספר היסודי הרוטני והיתה בעלת תפיסה נפלאה. אהבה לקרוא הרבה ברוסית והתידדה עם התלמידות הכפריות ועזרה להן. היו לה ידי זהב וציירה ציורי נוף יפים של הכפר. כשגדלה עודדו אותה מנהל בית הספר טודאיצ'ק ואשתו המורה, ללמוד בסמינר להיות מורה רוסית-רוטנית אך ההצעה לא נקלטה במשפחה. לא הסתבר כלל שבת ישראל דתית כמוה תוכל להיות מורה לילדים הכפריים הנוצרים-פרובוסלביים; ומה בדבר הוראה בשבת?

בגיל 16 למדה תפירה וגזירה ותפרה בבית שמלות לבנות ישראל וגם לכפריות; שמלות בטוב טעם-אך מלאכה זו קשתה עליה מאד מפני שהיתה כרוכה בשיבה רכונה על מכונת התפירה שהונעה ברגליה. לכן החליטה ולמדה הוראה בסמינר הרוטני בעיירת טצ'ובה בהמלצת מנהל בית הספר הרוטני בזאדני. שכרה שם חדר לעצמה אצל משפחה יהודית ולשבתות היתה באה הביתה. לפעמים התארחו בשבתות אצל הסבתא חיה רחל הרשקוביץ בכפר אוגליא הסמוך לטצ'ובה וזו קיבלה אותה בהמון אהבה ושמחה; ואהבה מאד לשוחח עמה על כל מיני דברים-הלא טאובי היתה נכדתה הראשונה....

טאובי גמרה את לימודיה בהצטיינות וקיבלה משרת הוראה בבית ספר רוטני בכפר ליד זאדני. היא שכרה שם חדר, אך ברוב הימים חזרה הביתה והתנתה מראש שבשבתות תיפטר מהוראה. טאובי הצליחה בהוראה והקנתה לתלמידיה הליכות דיבורים ונימוסים נאים ולכן אהבו גם הורי התלמידים. היא היתה אולי המורה היהודית היחידה בבתי הספר הרוטניים שבקרפאטו-רוס. היא התידדה גם עם המורים והמורות ועזרה להם בעצה והדרכה במיטב יכולתה להתקדמותם. כשלעצמה לא שקדה כלל להגיע לדרגת ניהול שכן ראתה בכל עצמה של ההוראה התעסקות זמנית בלבד עד לנישואין או עד עת רצון לעלייה ולכן לא התחרתה במורים ובמורות. אבא עזר לה תמיד והכין לה לפי בקשתה מכשירי לימוד.

בכל פעם שטיילתי עמה בכפר בירכונו הכפריים בלבביות רבה בזכותה. שיחותינו בטיולים ובבית היו מגוונות: פעם שוחחה על שאיפותיה לעלות לארץ ישראל עם חתנה לעתיד ולהיות מורה עברית ולבנות שם בית בישראל, פעם על סגולות המרפא של כמה מן הצמחים שנזדמנו לנו בדרך. טאובי היתה בעלת ידיעות רבות, פקחית וחננית וכל דיבוריה בשובה ונחת מתובלים בהומור עדין ומלבב; מבחינה זאת היתה

דומה לאבא. היא התעתדה ללמוד עברית על בוריה ולהגות בכתבי הקודש ובשירה עברית במקור. היתה בעלת נפש פיוטית חלומית וערגה תמיד ליופי ולנאצל.

טאובי נישאה לאליעזר פרידמן-יעקובוביץ באלול תרצ"ז (1937) שהיה ממשפחה טובה בקהילת וולובה. הוא היה סוכן סחורות בעיקר בגלנטריה ונוסע לעסקיו מפעם לפעם לפראג בירת צ'כוסלובקיה. הוא לא היה מפרנס גדול ולכן המשיכה טאובי בהוראה בשביל פרנסתם. הוא אהב אותה מאד, אך היה אדם קטנוני וקמצן ולא הביא לה הרבה אושר. לאחר שהגרמנים פוררו את צ'כוסלובקיה סיפחו ההונגרים לעצמם את רוסיה הקרפאטית ופיטרו את טאובי ממשפחה-הרי בלאו הכי ביקשו לצמצם את הרוותנים ולהטביע חותם הונגרי על האיזור. טאובי חזרה למלאכת התפירה ולגור עם בעלה בבית אבא ואמא בזאדני. נולדה להם תינוקת וקראו לה דבורה וזו נפטרה בהיותה בת שנה.

בשנת 1941 עברו עליהם ימי מצוקה נוראים. השלטונות ההונגריים עמדו לגרש לגאליציה אותם יהודי רוסיה הקרפאטית שלא יכלו להוכיח שאבות אבותיהם היו בשנת 1855 תושבי האיזור. אליעזר בעלה לא יכול היה להוכיח זאת ושלטונות הרשע ההונגרי גרסו שדין האשה כדין בעלה. הם ניצלו מסכנה זו מפני שעברו בעוד מועד מזאדני לבודאפשט, ושכרו לעצמם שם חדר והוא עבד כאח בבית-החולים היהודי הגדול. בינתיים הפסיקו השלטונות לגרש יהודים שלא הוכיחו תושבות אבותיהם מ-1855 ונרגעו קצת הרוחות.

טאובי נכנסה להריון בשנת 1942 וחזרה לבית הורינו בכפר זאדני ובעלה המשיך לעבוד בבית-החולים. בתחילת 1943 ילדה בן וקראוהו בשם יצחק. אביו ראה את טאובי ובנם פעמים בודדות בלבד מפני שבאותה שנה לקחוהו השלטונות ההונגריים לגדודי העבודה היהודים ואיני יודע אם שלחוהו לחזית ברוסיה או נשאר בהונגריה. אהה בין כ"ד לבין כ"ז באייר בשנת תש"ד (20-17 במאי 1944) נרצחו אחיותינו טאובי ובנה, שבע וילדיה עם אמנו שיינדיל בגיא ההריגה שבאשוויץ, השם יקום דמם.

סיפרה לי בת דודתי אלישבע סביר (סברנינסקי) בת אחות אמי יהודית מטרנובה: בימי הפסח תש"ד (1944) תפסו השלטונות את יהודי טרנובה ובהם הוריה ומשפחתה והובילום למחנה הריכוז הזמני במונקאץ' עד להובלתם לאושוויץ. אני הייתי נערה כבת 14-15 והתחמקתי מהגליה והסתתרתי ביערות. נמצאתי בבדידות נוראה והתגעגעתי להורי ולמשפחתי. בטיפשותי יצאתי מן היער ונדדתי עד שהגעתי למחנה הריכוז במונקאץ' ושם היו הורי ומשפחתי ואמך הדודה שיינדיל ואחיותיך טאובי ושבע וילדיהן. והנה השוטרים ההונגריים הכו אותי מכות אכזריות על התחמקותי מהגליה. והנה טאובי בנועם דיבורה שיככה את זעמם של השוטרים והרפו ממני. ועוד סיפרה לי: אמך, הדודה שיינדיל השגיחה על בנותיה שתטפחנה עצמן ואת מראיהן אף במצוקת המחנה.

פרק ב: שבע ע"ה הי"ד

שבע נולדה בערך בשנת 1912 וכמו טאווי היתה יפה וטובת לב וזכתה לחינוך יהודי שורשי לתורה, למצוות, ולמעשים טובים, ולאהבת ישראל. היא למדה וידעה לכתוב יידיש וגם קצת עברית. היתה מלאה שמחת חיים ושרה יפה במתיקות וברגש וביחוד שירי שבת עד כלות הנפש. היא למדה בבית הספר היסודי הרוטני ונחשבה לתלמידה טובה, אך לא עמקנית כמו טאווי.

שבע היתה כולה מסורה למשפחה והכל היה אכפת לה. היא אהבה מאד לעבוד ונכנסה בעבי עבודת המשק שלנו: הטיפול בעופות ואיסוף הביצים, חליבת הפרה, גינת הירקות שליד הבית, ייבוש הפירות, וכו'. כאשר טאווי עסקה בתפירה סיגלה אף היא לעצמה את המלאכה ועבדה עמה ועם זה המשיכה עם אמנו בעול הבית. באחת: היא היתה כעין סגנית של אמא ודומה לה באופיה ובפעלתנותה.

שבע היתה חברה טובה ונאמנה בכל הלב לאחותנו הגדולה טאווי והעריצה אותה מאד. היא תהתה עליה לשם מה צריכה היא להכניס את ראשה היהודי הנפלא בהוראה לילדים הכפריים ההמוניים שהוריהם בחלקם גסים ואנאלפבתיים?

אזכרה ואהמיה את אחותנו הקטנה לאה ע"ה, על שם אם הסבא רבי יעקב יוסף ז"ל, ילידת שנת 1922 שחלתה במחלה אנושה בחורף 1928. שבע, שהיתה אז בת 15-16, טיפלה בה ועודדה אותה בלי הפוגות, ניקתה אותה רחצה אותה הכל כמצוות הרופא. לא הועילו כל תחנוני אמא ושל טאווי שעליה לנוח קצת ושכל המשפחה יטפלו בה. אך שבע בשלה ולא ויתרה.... פעם בתוך טיפול בה התעלפה לאה ואף שבע החווירה ואמא וטאווי טיפלו חיש מהר בשתייהן. אבא עסק באותו פרק זמן בהוראה בקהילת סאספלה שבאזור קיראליהאזה ולא הודיעו לו מפני שקיוו שלא תתגבר על מחלתה ותחלים—אך לאחר כשבועיים של מחלה נפטרה לאה ע"ה ואבא חקק לה מצבה לקברה בכתב ידו. לאחר פטירתה הלכה שבע קדורנית ימים שלמים ובקושי הרגיעו אותה.

פעם בחורף של שנת 1929 חלתה שבע אף היא במחלה קשה—ולא היו אז תרופות אנטיביוטיקה כבימינו—והיא עודדה בדיבור חלש את כל המשפחה והבטיחה לנו באמונה שלימה שתחלים וביקשה מאבא שיתפלל על קברם של הסבא רבי יעקב יוסף ז"ל ושל האחות לאה ע"ה ובבית-הכנסת לרפואה שלימה. כל המשפחה שמרה עליה יומם ולילה ומצבה היה כמעט נואש. כולנו התפללנו ואמרנו מזמורי תהילים וציפינו לרחמי שמיים. והנה התרחש פלא. בלילה אחד נרדמה שבע עם שחר בתרדמה עמוקה ולפנות בוקר התעוררה בצעקה גדולה: חפשו נא, חפשו נא מהר תחת כרי! מה לחפש? מה לחפש—יקירתנו? חצי תפוח-עץ! סיפרה: הסבא רבי יעקב יוסף ז"ל, מנוחתו עדן, בא אלי בחלומי ישר מגן-עדן ובישר לי: שבע-לי שלי, בעזרת השם את תבראי ותחלימי. גם צדיקים בגן-עדן התפללו שם לרפואתך השלימה. הנה לך תפוח-עץ מגן-עדן, גדול אדום ורענן פרוס לשניים. חציו האחד תאכלי עכשיו ואת חציו השני שמתי תחת כרך ותאכלי אותו מחר בבוקר. את תבראי ותגדלי ותהיי חזקה ותזכי לחתן תלמיד חכם נאה; תתחתני ותעלי לארץ ישראל—ואיפוא, איפוא החצי הזה?! כל המשפחה נרגעה. סוף סוף חזרה שבע-לי למרצה משכבר הימים. אבל מהיכן לוקחים את החצי השני של התפוח? היה זה בעיצומו של חורף קשה ותפוחי-עץ לא היו בנמצא. אבא ואמא וטאווי הרגיעו אותה שהחצי השני ימצא ושיעשעו

אותה. ובינתיים, אבא יצא מן הבית לחפש אצל ר' יהושע ברקוביץ, קצב הקהילה, שבגן ליד ביתו גידל תפוחי-עץ מזנים שונים ובהם תפוחי-עץ מן הזן החלומי של שבע, אלא שהטמין אותם במטמורה שבגינתו בשביל חרוסת לפסח. היהודים והכפריים נהגו לשמר תפוחי-אדמה סלק וגזר במטמורות שבגינתם. כיצד? על שכבת תבן ערמו ערימה גדולה של תפוחי-אדמה ובראש הערימה פירות וירקות וכיסוס באלומות תבן וכיסוס שוב בשכבת אדמה וזו כוסתה שוב באלומות תבן או בקלחי תירס וכך היו הדברים מוגנים מקור ורטיבות בחודשי החורף.²³ ר' יהושע נכמרו רחמיו על שבע-לי ובלב החורף פתח למענה את המטמורה והוציא מתוכה כמה תפוחי-עץ יפים שהשתמרו ברענונותם כביום קטיפתם ואבא הביא לה את החצי השני שהוטמן תחת הכר... והשמחה היתה גדולה....

מיום שעמדה שבע על דעתה שאפה לעלות לארץ ישראל ולכונן בה את חייה. בהשפעת אחינו חיים משה יצחק ז"ל הלכה להכשרה חקלאית בקבוצת חלוצי הפועל המזרחי ליד העיר קושיצה (Košice) אף על פי שחקלאות ידעה יפה מן הבית. מטרתה היתה ללמוד בהכשרה עברית על בוריה, ידיעת הארץ, ולהתגבש בקבוצה חלוצית דתית לעלייה, וציפתה לסרטיפיקט לעלייה וכמובן שמשאלתה הגדולה היתה למצוא במסגרת בהכשרה חתן אידיאלי, ציוני-דתני, ולהקים בית בישראל. הסרטיפיקט בושש לבוא. בינתיים עלה אחיה חיים משה יצחק לארץ ישראל ושבע ציפתה שאולי יעלה בידו להשיגו בשבילה בארץ, אך על אף מאמציו בלב ונפש לא עלה הדבר בידו. יהדות גרמניה פולין ורומניה היו במצוקה קשה ובעדיפות ראשונה והסרטיפיקטים ניתנו רק טיפין טיפין. היא חזרה הביתה להורינו לאחר שעשתה פרק זמן בהכשרה ולא ויתרה על עלייה. בחורים טובים חיזרו אחריה אך היא בשלה: ביתה יהיה בארץ ישראל.

להלן מכתבה של שבע לאחינו חיים משה יצחק ז"ל מיום 10 במרץ 1939—כחמישה ימים לפני שגרמניה פיצלה את צ'כוסלובקיה לחבלים חבלים והונגריה סיפחה לעצמה את חבל רוסיה הקרפאטית (בתרגומי, המקור נכתב ביידיש):

בע.ה.ש.ית [=בעזרת השם יתברך]

זאדני, 10 במרץ 1939

חיים אהובנו עמו"ש [=עד מאה ועשרים שנה]

קיבלנו את מכתבך וכבר השבנו לך בשבוע שעבר בדאר אויר מפני שמשו ביקש להחיש אליך את מכתבו. הואיל וכתבת לנו בענין חשוב מאד רואה אני לכתוב לך שנית-והעיקר: משתוקקת אני מאד להיות אתך יחד וביחוד בארץ ישראל. פניתי והייתי במרכז המזרחי בחוסט ואמרו לי שייתכן הכל כרצוני אלא שההפלגה באונייה תעלה לי כ-4,000 כתרם צ'כוסלובקיים ועוד הוצאות קטנות עד להפלגה וביחד 5,000 כתרם כאלה-ועדיין לא תהיה זאת עלייה כשרה אלא עלייה ב' וזאת מפני שאין כעת סרטיפיקטים כשרים. כמו כן אמרו לי, שאני

²³ קו הקפיאה, אותו קו בתוך האדמה שמעליו האדמה קפואה ומתחתיו האדמה רק קרה, הוא בעומק של כמטר ויותר באיזורים אלה. קו זה יותר עמוק ככל שהטמפרטורות יותר נמוכות. תכולת מטמורה שתהיה מעל קו זה תקפא ותכולה שמתחת לקו זה תהיה קרה במיוחד, אבל מעל טמפרטורת הקפיאה. מטמורה של תפוחי-עץ ותפוחי-אדמה חייבת להיות מתחת לקו הקפיאה. הערת גלעד י"י גבריהו.

פטורה מללכת להכשרה ושעודני רשומה כחברת התנועה. חיים יקירנו, אני וכל המשפחה סבורים שמוטב לעשות הכל, שאוכל לעלות בעלייה כשרה, שהרי אף לאחר מיצוי כל המאמצים וההתגברות על הקשיים לגייס את הכסף לא תהיה זו עלייה כשרה ללא סכנה בדרך לארץ ישראל. אנא חיימי, עשה נא כל שביכולתך, שאוכל לעלות עם חברך מתל אביב או עם משה הירש או עשה כמיטב הבנתך והעיקר שאוכל כבר להיות שם. כבר הכינתי לעצמי קצת כלי בית והכל תפור וגמור. היה לנו פורים שמח. אבא משתכר עתה מעט מעט מפני שכעת לפני פסח הממשמש ובא יש לכל אדם מישראל הוצאות גדולות ואינם מטרידים עצמם בעניני תפילין-ואולם ב"ה יש לנו יין לפסח מן הענבים השחורים שלנו שהשנה עלו יפה יפה. מן האגסים הקטנים שהניב לנו עץ האגסים הגדול שבגינתנו ייבשנו המון המון. יש לנו לחם משלנו. אף על פי שאנו מתפרנסים מברכת הבית יש לנו עוד הוצאות גדולות מתכלכלים אנו ממה שיש אם יש. אתמול הזמנתי לי דרכון שיהיה מוכן ומזומן בעזרת השם. אני נראית יופי ואין לי מה עוד להוסיף.

בנשיקות אחותך הנאמנה שבע

דרישות שלום ונשיקות מהירש ופייגלי. תודה לך על המתנה שהנך שולח לנו לפסח. פייגלי נמצאת עכשיו בבית הספר והירש אצל המייסטר [=רבו הנגר]

באותו מכתב כתבה לו אחותנו טאובי (ביידיש):

אחי חיים היקר עמו"ש
אני מצרפת לך בזה מכתב בעלי ומתוכו תבין מה שהיה ומה שבהווה ומה
שיהיה-בתקוה שהכל יהיה לטובה.
היה ברוך ומבורך,
אחותך טאובי

באותו מכתב כתבה לו אמא:

חיימי בני אהובי,
הנני שולחת לך בזה ברכות מכל הלב. מסור נא דרישת שלום לכל קרובינו. היה
נא לנו בריא. אנא עשה טובה לדודה פייגי; היא זקוקה מאד לרחמי שמים עם
ילדיה הקטנים. אנו מצפים למכתבך. מה טוב ומה נעים לי מכתבך לאמא
(אבריוילי דער מאמע).
הנני מנשקת אותך,
אמך הנאמנה, שיינדיל

הסברים:

א. למכתבה של שבע:

לא ברור לי מה כוונתה לעלות עם משה הירש? אולי כוונתה לעלות עמו בתור בת זוג
פיקטיבית ולהיות כלולה בסרטיפיקט שלו. היה לנו בגן עץ אגסים גבוה למעלה מ-20
מטר ולו ענפים גבוהים ורחבים ובלתי אפשר לטפס עליו. בסתיו היה משיל את

אגסיו שהיו קטנים וטעימים למאכל. את רובם ייבשנו בתוך תנור האפייה הבנוי שבמטבח ועל גביו.

אחינו צבי הירש למד אז נגרות אצל הנגר יעקב גולדשטיין ונהג לחתום הירש סטולר²⁴ [כלומר הירש הנגר], פייגלי למדה אז בבית הספר היסודי הרוטיני.

ב. למכתבה של טאובי :

גיסנו אליעזר [לייזר] פרידמן-יעקובוביץ מפראג הביע במכתבו הרבה אהבה לטאובי ולבתם דבורה. במכתב כלל כמה הוראות קימוץ קטנוניות.

ג. למכתבה של אמא :

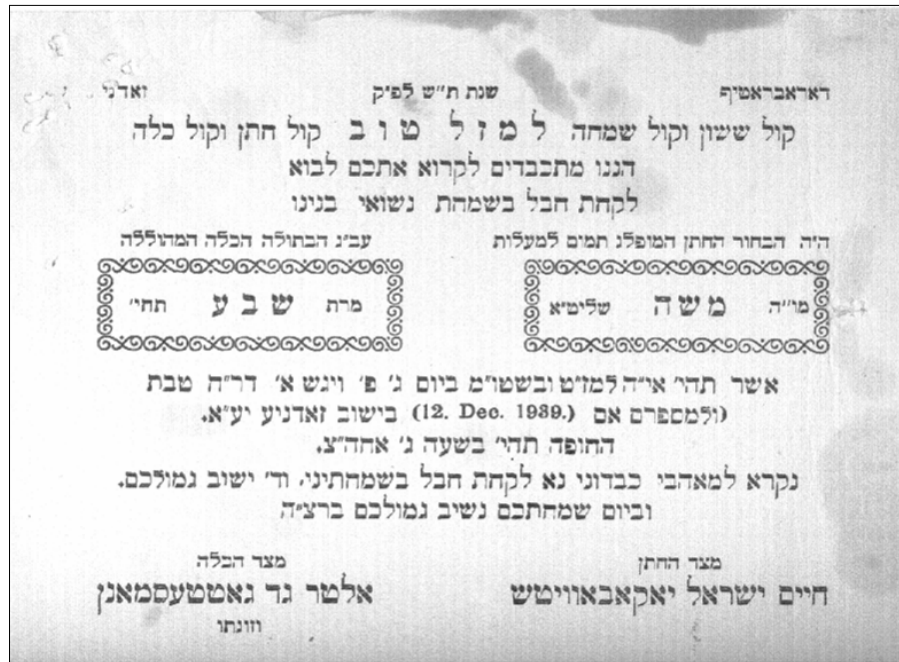
כוונתה היתה כנראה שיבקש סיוע בשביל הדודה פייגי אצל האחים משה דוד ויצחק אייזיק בן-צבי תושבי הרצליה שנחשבו אמידים.

כחמשה ימים לאחר כתיבת המכתב דהיינו, ב-15 במרץ 1939, חיסלו הגרמנים כליל את המדינה הצ'כוסלובקית וסיפחו לעצמם את צ'כיה, מורביה, ושלזיה; קרעו ממנה אזורים נרחבים בסלובקיה ונתנו אותם ביחד עם רוסיה הקרפאטית כולה להונגריה; נתנו לסלובקים להקים את סלובקיה-גרורתם. הסלובקים גרסו באיולתם שהיהודים נתנו לאותם אזורים אופי הונגרי ולכן הם אשמים בכך שהגרמנים קרעו אותם מהם. גיסנו אליעזר חזר כל עוד בו נשמתו מפראג לבית הורינו בזאדני. באותו צוק העיתים השתבשו כל דרכי העלייה. בראש ובראשונה עמדו בתור לעלייה הפליטים מיהודי גרמניה אוסטריה וצ'כיה שהתגוררו כפליטים בסלובקיה ובהונגריה.

במצב זה ראתה שבע את המציאות נכוחה והחליטה להקים משפחה. והנה ביום ג' בראש-חודש טבת ת"ש (12 בדצמבר 1939) התחתנה בזאדני עם חתן כלבבה משה בן חיים ישראל יעקובוביץ מן היישוב דאראבראטיף. הוא היה סוכן עצים בטרנסילבניה ואחר כך בעיירה בילקי הסמוכה לזאדני-תוך הסכמה גמורה לעלות לישראל בשעת הכושר הראשונה. נולדו להם שני ילדים. כשהמצב נרגע קצת בהונגריה שאל משה יעקובוביץ את אחינו חיים: האם יוכל לפרנס את משפחתו בארץ ישראל כיאות? חיים תיאר בתשובתו את המצב בארץ ישראל לאשורו, כלומר שיתפרנס כמו שכולם מתפרנסים במולדת.

²⁴ סטאליער הוא נגר בידיש. הערת גלעד י"י גבריהו.

פרקי מגילה ה': אחי ואחיותי

הזמנה לחתונתם של שבע גוטסמן ומשה יעקובוביץ, 1939

בעוד שמשו ושבע חיפשו דרכי עלייה תפסוהו ההונגרים בסוף 1942 למחנה עבודה והוציאוהו עם יהודים כעובדי כפייה בחזית הרוסית ונעלם שם ולא ידוע לי מתי והיכן נפטר? יהודים רבים נהרגו כשנקלעו באש החזיתות או בדרכים על מוקשים. מחריד ביותר היה מותם של עשרות עובדי כפייה יהודיים שחלו במחלות הטיפוס במחנה דורוהוציצי. ההונגרים שלחו אש במחנה זה והאומללים נשרפו חיים ורק בודדים הצילו את עצמם מן השריפה האיומה הזו.

אחותו, צפורה יעקובוביץ ע"ה הי"ד נפלה במלחמת השחרור בגוש עציון והונצחה על ידי המחלקה להנצחת החייל בספר תורה לזכר הנופלים.²⁵

מצבתה של צפורה יעקובוביץ
בבית הקברות הצבאי
בהר-הרצל, ירושלים
צולם ע"י גינט גבריהו בשנת 2001

²⁵ בסוף חודש יוני 2001 ביקרו גינט, וגלעד גבריהו ובניהם בקיבוץ כפר-עציון ומצאו בארכיון הנופלים דברי הערכה לצפורה יעקובוביץ הי"ד שכתב חיים מ"י גבריהו בירושלים ביום ט' במרחשוון תש"י (1950). דברי הערכה אלו נשלחו בהתאם לבקשת שרידי הקיבוץ, והם מועתקים כלשונם: "באחד מביקורי בכפר-עציון הציג לפני צבי שינפלד ז"ל, בחדר האוכל את ציפורה, חברה עולה חדשה ממחוז מוצאנו רוסיה הקרפאטית. תוך כדי שיחה נודע לנו שאחיה לקח לאשה את אחותי וכי אנו 'מחותנים'. בהתאם להזמנתי בקרה כמה פעמים בביתנו בירושלים ועמדנו בחליפת מכתבים. היא היתה תמיד מספרת לנו בענין רב על החברה והמשק. משיחותינו וכן מן המכתבים שקבלתי מגיסי ז"ל, הוא אחיה, נתברר לי שצפורה היתה בת למשפחה יהודית כפרית אמידה ברוסיה הקרפאטית. להוריה היו כמה חלקות שדה והתפרנסו מפרי אדמתם וכן קצת ממסחר. הם השתייכו לאותו שבט המיוחד של יהודים אכרים זעירים אשר חנה בקרפאטים התחתיים בצ'כיה-שנעקר משורשו בעטיו של אותו רשע ישי"ו. בפרוץ המלחמה הועברה למחנה הסגר נאצי באוסטריה, עבדה שם במאפייה וחלקה לחם לרעבים מבני עמה. אחרי המלחמה עלתה ארצה והצטרפה יחד עם חברתה חנה זינגר ז"ל לכפר-עציון ורק שמה החלה ללמוד עברית ויהדות. רב היה רצונה ללמוד ולהכיר את השפה והערכים החדשים אשר בקבוצה. הטיפול המסור בעולים החדשים מצד חברי ועדת-הקליטה בקבוצה עשה עליה רושם רב ועזר לה להקלט בחברה. בזמן הראשון תהתה על אורח החיים בקבוץ, אך עד מהרה התאקלמה בו ונתקשרה אליו בכל לבו ונפשה. החברה והמשק היו יקרים מאד בעיניה וזה שמשך אותה להחליט סופית להצטרף לכפר-עציון. צפורה היתה נערה שקטה מאד ומן הממעטות לדבר על עצמן ולכן היו דבריה ותאוריה על עניני החברה בולטים במיוחד. הפליא אותנו, בפשטותו ובצניעותו, אחד המכתבים האחרונים שנשלח מכפר-עציון בימי המצור הקשים, שבו לא מצאה לנכון להזכיר אפילו במשפט אחד את המצור והמאבק. דבר זה היה כנראה כל כך טבעי ופשוט בעיניה ולא היה שום צורך להזכירו. היא לא ראתה בעמידתה המסורה במלחמה ההירואית של כפר-עציון משהו בלתי נורמלי. בתקופת המצור התאמנה בתפקידי עזרה ראשונה וגילתה נכונות לכל תפקיד. וכך עמדה על משמרתה יחד עם חברותיה וחבריה עד הרגע האחרון. בפרוץ שיריוני הלגיון לתחומי הכפר ב-ד' באייר תש"ח, נפלה בין הנופלים [במקלט אשר מתחת למנוזר הגרמני עם יתר החברים והפצועים ושרידי הלוחמים. האויב לא יכול היה לחדור לתוך המקלט ולכן פוצץ את בית המנוזר על מגיני המקלט]. מכתבה האחרון הגיע אלינו בתקופת ה'הפוגה' בעת שציפורה, חברתה חנה [זינגר] צבי שינפלד ואחרים שדרשו את שלומנו בו, לא היו כבר בין החיים. אין לתאר מכתב טרגי יותר מזה, מכתב אשר הרעיד את כל נימי לבנו. צפורה היתה שריד אחרון למשפחה גדולה, ורק דוד אחד שלה נשאר בחיים ונמצא באמריקה. לבנו הומה לזכרה של צפורה הנערה הצעירה השקטה והתמימה שהוציאה את נשמתה הטהורה במאבק האחרון על גוש עציון".

קבר אחים הכולל את קברם של צפורה יעקובוביץ (בת 21 בנופלה) של חברתה חנה זינגר (בת 20 בנופלה) ושל צבי חיים יעקב שינפלד (בן 33 בנפלו) הי"ד ושאר חללי גוש עציון מצוי בחלקה א' בהר הרצל בירושלים. הערת גלעד י"י גבריהו.

אף גיסינו לייזר נתפס בתחילת 1943 למחנה עבודה ויתכן שההונגרים הוציאוהו לרוסיה. הוא נשאר בחיים אך את ביתו לא מצא.... הוא היגר לארה"ב והמשפחה איבדה את הקשר עמו.

בסוף 1942 חזרו טאובי עם בנה יצחק ושבע עם ילדיה לבית הורינו בזאדני. אחותנו פייגלי היתה בבית ועזרה בכל לאחיותה ולילדיהן.

אבא היה עוסק כסופר סת"ם [=ספרי-תורה, תפילין, ומזוזות] ופרק זמן גם בהוראת לימודי קודש לתלמידים וקצת עזר במשק השדות. באחת: הוא יגע הרבה בענין הפרנסה. אחינו יעקב יוסף שחזר במרץ 1939 משיבת קזמארוק עסק אף הוא במשק שדותיו ואף שלח ידו במסחר עצים והשתכר יפה.

בתחילת 1941 עבר יעקב יוסף מזאדני לבודאפשט ולמד שם את המקצוע של ייצור מזוודות, תיקים וארנקים. הוא מצא בבודאפשט מסילה למשרד הפנים בהונגריה והשיג תמורת מתן בסתר מסמכים המוכיחים שאבות אבותיו היו תושבי הונגריה משנת 1855 בתקופת המונרכיה האוסטרו-הונגרית ודבר זה היה חיוני מאד באותם צוק העיתים למנוע הגלית פתע לגאליציה, וכן זה עזר מאד להציל אותי מהגליה לפולין מסלובקיה בשנת 1942. אחינו צבי הירש ערק עם קבוצת רותנים בקיץ 1940 לרוסיה מפני שראה את עתיד היהודים בהונגריה קודר מאד וציפה משם לעלות לארץ.

ככה ציפתה וייחלה משפחתנו בתוך צוק העתים האלה שהגיסים וצבי הרשלי יחזרו הביתה לחיים ולשלום, אך בא הקץ המר. בזמן שאבא עשה במלאכת סת"ם בבודאפשט הגלו ההונגרים בימי הפסח את אמא ואחיותי וילדיהן לגיא ההריגה בפולין ונרצחו באושוויץ הי"ד; נשאר משם רק אוד מוצל מאש זוהי אחותנו פייגלי.

פרק ג: צבי הרשלי ז"ל הי"ד

א. מימי לימודיו בחדר ובבית ספר

צבי הרשלי נולד בשנת תר"ף (1920), כשנתיים אחרי, ולמד בחדר ובבית ספר עממי צ'כי. אני זוכרו תמיד כאח טוב לב, שובב ונעים, אהוב על אבותיו וחבריו. למדנו פרק זמן יחד בחדר בזאדני אצל הרבי הזקן א. פרידמן מקושניצה. והנה ביום אחד נתבקשתי להביא שכר לימוד לרבי. לפני שנכנסנו לחדר ביקשני צבי הרשלי בכל לשון של בקשה שאתן לו את הכסף על מנת שהוא ישלם. נעתרתי לו. באותו היום בחן הרבי אותנו והוא השיב לו בקצת שובבות שלא כשורה והקניט אותו וכמעט שהוציאו מכליו. אז חזר הרשלי לעצמו ואמר לו: אנא רבי סלח לי, קח את הכסף ואל תכעס עלי! אחזור להיות ילד טוב!

ב. מימי לימודיו בשיבת רבינו שמחה נתן גרינבורג זצ"ל בקזמארוק

אחי זה היה בעל דמיון מופלא וראה לפניו את המעשים ואת התנאים והאמוראים ומפרשיהם הדנים בהם כאילו הכל חי ומתרחש לפניו. בכושר הבעה מעולה ומשחק

אהב לתאר את המעשים ודברי החולקים זה על זה וסברותיהם להנאת המקשיבים. לא אחת נתבקש על ידי רבינו בבחינה שבעל פה במעמד התלמידים לפרש פסקה בתלמוד והוא היה מסבירה כדרכו ושיעשע בנועם דבריו וסברותיו את רבינו ותלמידיו.

רבינו שמחה נתן גרינבורג זצ"ל היה אוהב לבחון את צבי הרשלי בבחינות השבועיות במעמד התלמידים הנבחרים וזאת מפני שתשובותיו היו יפות ומשעשעות כאחד. פעם נתבקש להסביר משנת "שור שנגח את הפרה ונמצא עובר בצדה..." (בבא קמא מו ע"ב) הקשה צבי הרשלי:

שומו שמים! הפרה שותתת דם ומתייסרת לאחר שהפילה עוברא-והנה באים בעלי דין ומתנגחים-מתווכחים בפני בית דין מתי הפילה את העובר אם מחמת הנגיחה או לפניה? ראשית חכמה היו צריכים לסעד את הפרה העלובה המיוסרת! הלא צער בעלי חיים דאורייתא הוא! ... וכי סבורים אתם חלילה שלא עשו כמיטבם לסעד אותה?! בוודאי שבעל השור עשה כמיטבו לסעדה כדי להפטר מנזקיה. באחת הפרה חיה וקיימת. והנה אחר כל המעשים הטובים שעשו לה באו בעלי הדין להתנגח בבית דין.

פעם נשאל צבי הרשלי שאלה והשיב: עלי להשיב תחילה לשאלת הרבנית. אתם התלמידים ראיתם שנכנסה לבית המדרש והסתכלה על שעון הקיר, ראיתם ולא ידעתם מה שאתם רואים! אני יודע: רצתה הרבנית לדעת מתי להדיח את הבשר ממלח ולבשלו לארוחת צהריים. עלי למהר ולהודיע לה, ועד אז... ירחם השם....

פעם למדנו במשנה: "המניח את הכד ברשות הרבים ובא אחר ונתקל בה" (בבא קמא ג, ע"א). אומר צבי הרשלי: אני מניח מציאה ברשות הרבים לזכות בה את הרבים שייתקלו בה. נטל קופסא ושם בתוכה תפוחי-אדמה וארז אותה בנייר אריזה נאה וביום השוק שם אותה בצנעה רבה בסמטא בסמוך לרחוב הראשי כשהוא מסתכל מה יעשה בה. לא עבר זמן רב ופרצה קטטה המונית של באי השוק שכל אחד רצה לזכות במציאה זו עד שבא שוטר והפריד בין הניצים... וצבי הרשלי וחבריו נהנים מן ההצגה.

פעם בשבוע היה בקזמארוק יום השוק ברחוב הראשי. באותו יום היה צבי הרשלי עוזר שעה-שעתיים בחנות הבדים במכירת הבדים של יוסף זילברנהדלר והוכיח כשרונו לשכנע את הלקוחות שהבד הוכן ביחוד שביחוד לטעמו/ה של הלקוח/ה. כמו כן הלך לפעמים לעבוד שעה-שעתיים בבית הדפוס הקטן של וילהלם שפיצר. הוא שאף לעלות לארץ ישראל ובקש שתהא אומנות בידו.

הוא היה מבורך בקול נאה לבבי ובכשרון של נואם, דרשן ושחקן והיה כורך לפעמים את כל אלה בצורה נפלאה ביחד כאחד. בהצגת פורים שערכו תלמידי הישיבה מילא כמה תפקידים ואפילו בבת-אחת.

ג. צבי הרשלי בבית

בקץ תרצ"ז (1937) חזר מן הישיבה בקזמארוק לזאדני הביתה והתחיל ללמוד נגרות רהיטים אצל הנגר יעקב זאב גולדשטיין ז"ל הי"ד. עז היה רצונו לעלות לארץ ישראל ולכרוך את עלייתו בתורה ומלאכה יחד. באלול תרצ"ז (1937) התקיימה בחוסט

חתונתה של אחותנו טאובי וחתנה לייזר פרידמן-יעקובוביץ, וצבי הרשלי שיעשע ושימח במיטב כשרונו את הזוג ואורחי החתונה. גם לאחר החתונה נשאר בבית בזאדני והמשיך ללמוד את מלאכתו, והיה נוהג לחתום את מכתביו "הרשלי סטולר" (=הנגר).

בעונת האסיף עזר הרבה במשק הבית. בעת הסרת העטיפות מן קלחי התירס וכן בעת מריטת הנוצות בשביל הכרים והכסות וכן בעת בדיקת הכרוב היה משעשע ומספר סיפורים לחבורה ואף משחק את הנפשות שבסיפוריו. הוא קרא הרבה ביידיש וידע להרכיב ולשלב סיפור בתוך סיפור הכל כבקשתך. לפעמים היה דורש דרשה ואומר דברי כיבושין:

אנו קולפים ומסירים את העטיפות כדי לחשוף את עיקרם הם הגרעינים מכאן מוסר השכל לאדם מישראל. תוך כל ימי השנה נשמותינו מתעטפות בעטיפות על עטיפות קליפות על קליפות ואנו שוכחים את עצמנו, כולנו שקועים ומשוקעים בהבלי עולם הזה ואנו אבידת עצמנו אבידה בתוך אבידה, ואדם איך? הנה יהודים טובים מתנענעים בעת תפילה ומתפללים בקולי קולות. האם כל זה לשם שמים בלבד או אינו אלא לראוה למען יראו...! נשים הולכות בשבתות וימים טובים לבית-הכנסת במיטב השמלות שלהן וכי זה תלבושת לכבוד שבת בלבד או גם לראוה למען הראות לחברות כמה הדורות ונאות הן! הנה בימי הרחמים אלה של אלול בא קול השופר ומעורר אותנו לאמור: אדם איך?!

הנה פעם אחת ביקשתי את נכדי אריאל שסבא שלו רבי ישעיה רקובסקי ז"ל היה מגדולי הרבנים-הדרשנים בארצות הברית, שידרוש לפני כדרשן בפני הקהל על השופר. והנה התרגשתי מאד, שהוא דרש כעין בת קול של דרשת צבי הרשלי....

ד. עריקתו של צבי הרשלי לברית המועצות בציפית עליה ועקבותיו שם שנודעו ושנעלמו

הרקע:

צבי הרשלי היה תמיד שמח ושופע הומור כלפי חוץ ואולם לפני ולפנים היה עצוב מאד. רבו הנגר ניצל אותו מאד. למכתבו של יעקב יוסף נ"י לחיים ז"ל מערב שבועות תרצ"ט (1939) הוסיף הרשלי את השורות הבאות:

לאחי החביב מאד מאד שלום וברכה,

כולנו ב"ה [=בעזרת השם] בריאים כה נשמע ממך. הנני לומד את מקצועי אך רבי הנגר הוא נצלן ובלתי נאמן והעיקר שאינו מלמדני כראוי את המלאכה. אילו היה העולם-עולם כתיקנו, הייתי מנסה ללמוד את המלאכה במקום אחר, אך בשל האבטלה הדבר בלתי אפשרי. גם ב"הכשרות" אין עבודה. פרנסת היהודים חלשה מאד.

בנשיקות לבביות, אחיך הרשלי סטולר

מצב היהודים בהונגריה וביחוד ברוסיה הקרפאטית שסופחה אליה, היה אז קשה מאד. הגרמנים נשפו בעורפם של ההונגרים, הרי הם שנתנו להם את הונגריה הגדולה.

יעקב יוסף נ"י תיאר במכתבו האמור את קשיי הקשיים שהיו אז אפילו לעלייה בלתי לגאלית מהונגריה ואת הנסיונות הנואשים של היהודים ברוסיה הקרפאטית להגר לאמריקה הדרומית שלא יצאו לפועל. מסלובקיה היה אז סיכוי מה לעלייה בלתי לגאלית, ויעקב יוסף עצמו התלבט זמן מה: האם להסתכן לסלובקיה למטרה זו? צבי הרשלי ראה אז את עתיד יהודי הונגריה וביחוד של רוסיה הקרפאטית קודר מאד בלי סיכוי לעלייה. לכן ערק באוגוסט 1940 עם צעירים יהודים ורותנים לגאליציה שבברית המועצות בתקווה ששם יעבור את צוק העיתים ומשם יעלה לארץ ישראל.

עקבותיו הראשונים של צבי הרשלי שנודעו:

יעקב יוסף הפנה אותי אל מר יצחק פרי-פסיקוביץ נ"י מסביבת זאדני שאף הוא ערק אז עם צבי הרשלי לברית המועצות והלה סיפר לי כלהלן:
ב-13 באוגוסט 1940 עברו את הגבול לגאליציה.
בספטמבר 1940 הובאו למחנה צבאי בסקוליה בגאליציה.
ב-21 בספטמבר 1940 הובאו לבית הסוהר בסטרי בגאליציה.
ב-9 בדצמבר 1940 הובאו לסטארא אובלסק שבאוקראינה, שם מוינו ופוזרו קבוצות קבוצות למרחבי ברית המועצות ומאז לא נפגש עם צבי הרשלי ולא שמע עליו דבר.

עקבותיו האחרונים של צבי הרשלי שנעלמו:

לאחר המלחמה לא נודע לנו דבר ברור מה היה המשך דרכו וגורלו של צבי הרשלי. מסתברת מאד השמועה מאז, שסיפרו הרותנים מזאדני שערקו עמו לרוסיה בשנת 1940, ששירת בצבא האדום והגיע לדרגת לויטנאנט [=סגן] ולחם בחזיתות נגד הגרמנים ונעלמו עקבותיו. שמועה זו מסרתי גם לאחי חיים ז"ל במכתבי אליו משנת 1945. יהי זכרו ברוך.

פרקים ד, ה, ו: חיים משה יצחק ז"ל

פרק ד: פרופ' חיים משה יצחק גבריהו ז"ל ביוגרפיה א' מאת גיסתו חסידה גבריהו-גוטסמן

הקדמה

ביוגרפיה זו במקורה כתבה חסידה כבקשת מועצת עיריית ירושלים זמן מה לאחר פטירתו למטרת קריאת רחוב על שמו. היא פורסמה משום מה בשמי בכתב העת "ידיעון" של ותיקי "בני עקיבא" (מרכז אירופה) מספר 20-21 לחודשים אדר-אב תש"ן וכן (בשמה של חסידה) בספר "קדושי שבע קהילות: ספר זיכרון לקהילות דולהא, קושניצה, זדניא, קרצקי, ברזניק, ליסיצה, סוכה-ברונקה" בהוצאת הוועד להנצחת שבע הקהילות, רמת-גן, תשנ"ג, עמ' 259-262. במהדורה זו נכללו כמה הוספות. ש.ד.ג.

חיים נולד בכ"ו בתשרי תרע"ה (16 באוקטובר 1914). למד בחדר ובבית ספר עממי רותני וצ'כי. מהיותו בר-מצווה למד בישיבותיהם של: הרב יוסף צבי דושינסקי זצ"ל בעיר חוסט, בישיבת הרב יוסף הלוי זצ"ל בעיר קיראליהאזה, שבקרפאטו-רוס, ובישיבת הרב שמחה נתן גרינבורג זצ"ל הי"ד בעיר קזמארק, שבסלובקיה, ואצל הרבנים ב-אורמין וב-הלוהובץ בסלובקיה. יותר מאוחר למד אצל הרב מרדכי מרגליות יפה שלזינגר זצ"ל בעיר איזנשטאט, שבאוסטריה, וכמה חודשים בבית המדרש בפרנקפורט א.מ., גרמניה. בשנת 1933 חזר לציכיה והצטרף לפלוגת הכשרה של "בני עקיבא", ועסק ביחד עם חבריו בחינוך ובהכשרת הנוער לעלייה. בהכשרה הכיר את הנערה לאה לנדסמן שאתה התחתן מאוחר יותר. בשנת 1936 עלה ארצה והיה כמה חודשים בקבוצת הכשרה והיה בין מקימי קיבוץ טירת-צבי.

לפרנסתם עבד חיים בעבודות שונות, כגון ליטוש יהלומים, גננות, והוראה. חבריו מאותם הימים מספרים שהיה בין אלה שאירגנו את העובדים לעמוד על זכויותיהם ועל תנאי עבודה משופרים. רעיתו לאה עבדה בעבודות שונות כדי שחיים יוכל להתפנות ללימודים אותם מימש כמה שנים לאחר עלייתו לארץ. באוניברסיטה למד מקרא, לשון וארכיאולוגיה.

הכרתי את חיים לראשונה בסוף שנת תש"א לאחר שסיימתי את לימודי בבית הספר לבנות של הגב' חנה שפיצר ע"ה והתחלתי לעבוד בו כמזכירה וחיים התחיל להורות בו, לפי הערכתי, בתחילת שנת תש"ב. אטעים ביחוד את מקוריותו בלימוד הבעה ובכתיבת חיבור. התלמידים דיברו בשבחו של שיעורו זה. לפי נסיוני איש לא לימד עד אז איך לכתוב חיבור. מי שהיה בעל כשרון הצליח; לעומתו אף מי שהיה לו מה לומר ולא ידע לסדר את דבריו, נחשב כלא יודע לכתוב חיבור. חיים היה איפוא חלוץ בהוראה בנושא זה. בחשון תש"ס נפגשתי עם הגב' מלכה וקשלק לבית בידרמן וסיפרה לי עליו כדברים הבאים: "חיים ז"ל היה מורי לגמרא בבית ספר זה ובשנת 1945 הגיש את בנות כתתי לבחינות בגרות. היה מאד מסור לתלמידותיו והיה אכפת לו מכל תלמידה. לפעמים נתפס כעדין מדי והדבר התבטא קצת במשמעת. כולנו הערכנו והוקרנו אותו מאד ועד היום מדברים אנו עליו תלמידותיו בהערצה רבה".

הגב' שפיצר הקימה תנועת נוער לתלמידות בית הספר בשם "בתי" במטרה לקלוט במסגרתה אותן בנות שהוריהן לא נתנו להן ללכת לשום תנועה וכן בנות מעליית הנוער ובעיקר ביקשה למנוע מתלמידותיה מלהצטרף לתנועות נוער לאומיות לא דתיות כמו בית"ר, מכבי וכד'. אני הייתי המזכירה בהתנדבות של תנועה זו וחיים עזר לנו בגיבושה והשתתף בישיבותיה וכך הכרתי אותו. חיים לאה ומשפחת הגב' שפיצר התיידדו מאד.

חיים היה פעיל מאד בהגנה בשכונת שמעון הצדיק בירושלים. מר חנניה סלונים ז"ל היה אז מפקד קטע מטעם ההגנה שכלל את בית ישראל ושייח ג'ראח בצפון מזרח ירושלים, וחיים ולאה גרו אז בשכונת שמעון הצדיק בשייח ג'ראח. חנניה ז"ל סיפר לי שלעתים קרובות נערכו הישיבות של חברי ההגנה בביתם.

חיים היה סקרן ורצה לדעת ככל האפשר, בכל תחום. היה לו זכרון מיוחד 'בור סוד' שאינו מאבד טיפה. את הדוקטורט שלו עשה במסגרת החוג למקרא על נושא 'מלחמת התנ"ך באלילות'. אהבתו העיקרית היתה המקרא.

חיים ראה במקרא מקור לחינוך העם על בסיס משותף. הוא דיבר הרבה על מורשת אבות, על התנ"ך כספר הספרים שיצר העם היהודי, ושכל יהודי בלי הבדל מעמד, מוצא, השקפה, יוכל למצוא בו חוט מקשר בין כל שכבות העם על תפוצותיו בהווה, תוך הישענות מוצקה על העבר. ביחד עם חבריו לספסל הלימודים יזם הקמת חוגים לתנ"ך. תחילה היו אלה חוגים למספר אנשים, אחר כך יזם את הכנס לתנ"ך שהפך לאירוע קבוע, המתקיים עד היום בחופשת בתי הספר לפני פסח.²⁶ החוג הראשון היה בשנת 1954.²⁷

סביב הכנס נוסדו חוגים רבים בירושלים, שהלכו והתרבו לערים וליישובים רבים בארץ. חיים היה המוציא לפועל והיוזם של החידון הבינלאומי לתנ"ך למבוגרים. יזם את החידון הארצי לתנ"ך למבוגרים ואחר כך חידון התנ"ך העולמי לנוער ביחד עם הגדנ"ע, וכיום מוכר החידון כמפעל חינוכי על ידי ממשלת ישראל ומתבצע כאחד האירועים המרכזיים ביום העצמאות בכל שנה בירושלים.

חיים היה בין מיסדי "החברה לחקר המקרא בישראל" והיו"ר שלה. וכן היה אחר כך בין מיסדי "החברה היהודית עולמית לתנ"ך" שעסקה בהפצת התנ"ך בתפוצות, במסגרת המחלקה לחינוך ותרבות בגולה בסוכנות היהודית, בה עבד שנים רבות.

יוזמה נוספת ומשתלבת היתה ייסוד חוגי התנ"ך בבית ראש-הממשלה הראשון דוד בן-גוריון ז"ל. בין בן-גוריון וחיים נקשרו יחסי הבנה אינטלקטואליים עמוקים ואהבה רבה. כשבן-גוריון עזב את ירושלים והלך לשדה בוקר, היה חיים יורד אליו לעיתים קרובות, ומידי פעם התקיימו חוגים וסימפוזיונים לתנ"ך בביתו בשדה בוקר.

²⁶ כינוס התנ"ך בחופשת הפסח היה האירוע הראשון של החברה בשנת 1951 או 1952. הערת גלעד י"י גבריהו.

²⁷ חוג התנ"ך הראשון בבית ראש-הממשלה מר דוד בן-גוריון התקיים בשנת 1958. הערת גלעד י"י גבריהו.

פרקי מגילה ה': אחי ואחיותי

חוג התנ"ך בבית ראש-הממשלה מר מנחם בגין, ירושלים, 1980
מימין לשמאל: חיים גבריהו, משתתף, מנחם בגין, גלעד י"י גבריהו, גינט גבריהו

חוג התנ"ך בבית נשיא-המדינה מר יצחק נבון, ירושלים, 1982
חיים גבריהו (מימין), יצחק נבון (משמאל)

חוג תנ"ך התקיים אז בצריף של מר יצחק בן-צבי ז"ל הנשיא השני של מדינת ישראל, אחר כך אצל הנשיאים מר זלמן שזר ז"ל, מר אפרים קציר, ולבסוף אצל ראש-הממשלה מר מנחם בגין ז"ל.²⁸ בשנים תשמ"ג-תשמ"ח היה חיים נוהג להכין למר בגין בכתב מדי שבוע דברי הגות מדברי פרשני התורה ודרשניה והשתלשלותם, בנושאי פרשיות השבוע בהיקף רב כרכים. מר מנחם בגין ז"ל היה קורא לו 'מורי ורבי'.

פעולה נוספת היתה הקמת חוגי תנ"ך גם בבתי סוהר. חיים לא היסס מלבקר בבתי סוהר, בהם היו אסירים פליליים עם תיקים קשים ביותר, לא רק למטרת לימוד אלא גם התיידד עם אנשים לקרבתם, ולעודדם תוך העברת דרישות שלום לבני משפחותיהם. היו אסירים בודדים וגלמודים שלא היו להם משפחות, או שמשפחותיהם התנכרו אליהם, חיים היה מזמין לביתו בימי חופשתם. יחד עם פרופ' ש"ז פלר עבד חיים על חוק הרהביליטציה לאסירים במטרה להסיר את הסטיגמה שדבקה בהם, כדי שיוכלו להשתקם לאחר שיחרורם מבית הסוהר. בבית הסוהר הכיר את עמוס ברנס, אסיר עולם שנאשם ברצח חיילת וטען כי הוא חף מפשע. חיים קיים עמו שיחות רבות שהביאוהו להאמין בחפותו.

אחרי מלחמת העולם השנייה הגיעו צעירים רבים, ובתוכם קרובי משפחה שהצליחו לשרוד מהשואה. חיים ולאח קלטו אותם והעניקו להם בדירתם הקטנה בת שני החדרים, בית חם, אהבה, ודאגה. חיים בדק כיצד ובמה יסתדרו צעירים אלה בחיים. לזה השיג עבודה, לשני השיג קצת כסף לפתיחת עסק אם זו היתה שאיפתו. הוא דאג ועזר לזוגות להנשא ולבנות בית בישראל. עד היום שארית הפליטה שנעזרו על ידי חיים ולאח רואים בהם את ההורים, וזוכרים שבכל דבר היו באים להתייעץ איתם.

חייו היו רוויים סבל רב. אשתו הראשונה לאה נפטרה כשהשאירה אחריה שלושה ילדים: גלעד בן שש, ראובן בן שמונה, ובתיה בת אחת עשרה. ארבע שנים התייסרה לאה במחלה ממארת. חיים והיא חיפשו כל דרך להצילה, נסעו לארצות הברית כי חשבו ששם ימצאו לה מרפא, אך היא נפטרה זמן קצר לאחר שהגיעה לשם.²⁹

²⁸ ההרצאות-וכמה מהן של חיים עצמו-פורסמו בכמה כרכים בשם "עיונים" לספרים: יהושע, שופטים, שמואל, מלכים, ישעיהו, ירמיהו, יחזקאל, ותרי עשר. בבית מנחם בגין ז"ל נערכו הרצאות בעיקר בפרשיות התורה. הערת שמואל דב גבריהו-גוטסמן.

²⁹ קטע עיתון שכתב שמואל דב גבריהו-גוטסמן: [אינני יודע באיזה עיתון ומתי פורסם הקטע]. כנראה בסבביבות ה-16 באוקטובר 1955. [הערת שמואל דב גבריהו-גוטסמן: זוהי רשימה יפה וממצה לזכר אמך לאה ע"ה. נראה לי שאני כתבתי רק חלק קטן ממנה ואביך, חיים מ"י גבריהו, ערך אותה והרחיבה בהרבה].

לאה גבריהו ז"ל (שלשים להבאתה למנוחות) עזבה אותנו אחת מחלוצות ציון ותורה ועבודה, מן היקרות והנאמנות ביותר. מימי טל ילדותה עמדה על דעתה בכפר קולוצ'בה בהרי הקרפאטים היו שאיפותיה וחלומותיה קודש לציון ולהגשמת רעיון תורה ועבודה בארץ אבות. משנת השלושים ואילך עד פרוץ מלחמת העולם השנייה נתארגנה בקהילות היהודיות בעיירות ובכפרים שברוסיה הקרפאטית רשת של סניפים לתנועת תורה ועבודה. הכוחות הצעירים יצאו לפלוגות הכשרה והתכוננו לעלייה. מאחד הסניפים הללו יצאה לאה לאגדסמאן לפלוגת ההכשרה ע"ש שח"ל בקושיצה שבסלובקיה. היא היתה אז נערה צעירה ובעלת חן ויופי בלתי מצוי. בפלוגת ההכשרה הצטיינה בפשטותה ובצניעותה הטבעית, והיתה כבר אז המדריכה והמכוונת לכל חברי הקבוצה. היא עזרה במיוחד לחלשים ולחולים ול"מרי נפש", השגיחה על קיום השויון הפנימי ודאגה

לאחר התאלמנותו הוא התחתן עם חנה בת אחותה של לאה. גם את חנה קלטו לאה וחיים ודאגו לחינוכה בבואה לארץ אחרי השואה. חנה היתה אם אוהבת ומסורה לילדיה של לאה ולהם נולדו עוד שתי בנות: שרה ורחל.

במלחמת יום הכיפורים נפל ראובן ז"ל הי"ד, בנם של חיים ולאה. הוא היה קצין חי"ר (סרן) בסיירת שריון. ראובן היה נשוי עם חדוה לבית בראשי והשאיר אחריו ילדה קטנה בשם ליאת, פרח יפה בת שנה וחצי. הגורל לא גמר להתאכזר והילדה הקטנה חלתה בדלקת קרום המוח והוכנסה לבית-החולים הדסה עין כרם. רופאי מחלקת הילדים וכירורגיה לילדים עשו כל שביכולתם במסירות ובאהבה ובהזדהות מלאה עם האמא האלמנה הצעירה, אך הילדה לא נרפאה. לאחר ששכבה כשלוש שנים כצמח בבית-החולים הדסה עין כרם נפטרה והיא רק בת חמש.³⁰

חיים היה אכול כאב. אבל כאדם בעל אמונה חזקה-אמונה בה', אמונה בארץ ובתקומת העם היהודי ואמונה באדם-למרות הצרות שעברו עליו, חיוזק ועודד אנשים רבים. היה אופטימי מטבעו ומאוד סבלני לדעותיהם של אנשים, וזאת כפועל יוצא של השכלתו התורנית הרחבה וחינוכו מימי ילדותו בחדר. היו לו ידידים רבים

שלא יהיו מדוכאים וסובלים בתוך הפלוגה. בהכשרה זו הכירה את אחי מר חיים גבריהו, מאז לוותה אותו כחברה וכרעיה בכל דרכיו, כשהיא מזרזתו ומכוונתו לקראת עלייה לארץ.

בשנים הראשונות לעלייתה עבדה כפועלת וזירזה את אחי וכיוצא בו לעבודה ולהשתלמות. קסם אישיותה הפכה את פינת ביתם הצנוע לבית ועד לחברים העוסקים בתורה ובעבודה. הקדישה תשומת לב מיוחדת לטיפול בחולים ויש שאספה חולים לביתה לשבועות ולחדשים עד שהבריא. היא אימצה לה במיוחד מבין חברותיה לעבודה ומתוך סביבת מגוריה מספר אלמנות ונשים עוזבות מרות נפש והגישה להם את עזרתה והדרכתה. אף הצליחה להשכין שלום בית בין זוגות. היא הבינה במיוחד ללבה של האשה מבנות עדות המזרח וזכתה לכבוד ולהערצה יוצאת מן הרגיל בין חברותיה.

היתה מחוננת בכשרון פידגוגי נפלא. חינכה במיוחד את שלושת ילדיה לאהבת הבריות ולחיבת חיי המסורת וללימוד התורה. רבים אשר סטו מדרך המסורת השיבה לדרך הנכונה. עוד חדשים ספורים לפני פטירתה נלחמה קשות עם כמה מתושבי השכונה בדבר הצורך למנוע חילול שבת בפומבי. היא אף ידעה להעריך את הצורך בקיום כוח דתי מאורגן בצבור. אהבה להקפיד להכניס בעצמה בדיוק נמרץ את מסי החבר להפועל המזרחי, מבלי לחכות לגובה המסים.

כשהגיעו הימים הקשים של מלחמת השיחרור, היתה הולכת, אפילו בהריונה, תחת מטר הפגזים ומחלקת חבילות מזון לנצרכים. עודדה את כל סביבתה ולא הניחה למורך לב להשתלט עליהם. כשהתחילה עליית השרידים, חברים לשעבר מן ההכשרה וסתם יהודים בסביבות כפרה שבקרפאטים, היתה המנוחה לכולם למין מחנה קליטה והדרכה בעצה ובסעד. הגדילה ביחוד לעשות לנוער העולה באופן אישי, ללא קשר עם מוסדות. הרבה נערות הוציאתם המנוחה מאפס מעשה ומן הריקנות שבחיים וכיוונתם ללימודים לעבודה והשתלמות. ואשר למשפחתה, ביחוד משפחת אחי, ותיקים כעולים, הרי שבאהבתה לא ידעה תחומין. יש ונמצאו בביתה באשל מלא חדשים שלמים, ואת כולם קיבלה בחן ובמאור פנים.

היא היתה אשת תפארת. כל אחד הוקסם מאישיותה המוסרית ותבונתה הרחבה. כל דבור שלה היה שקול והיה בו טעם זקנים ולהט נעורים.

לפני כארבע וחצי שנה נתגלה אצלה סרטן והיא אף על פי שידעה את טיבה של מחלה זו שמרה כל הזמן על שלוות רוחה. אחי לקח אותה לארצות הברית לחפש לה שם תרופה, אך היא נפטרה כמה ימים לאחר הגיעה לשם. בת ארבעים ואחת היתה בפטירתה. עד יומה האחרון היה חוט של חן ויופי משוך עליה. בעלה וילדיה הביאו את ארונה למנוחות בירושלים. קהל גדול של חברים וידידים מירושלים ומחוצה לה ליווה [את ארונה] להר המנוחות בערב ראש-השנה תשט"ז. בני המשפחה, מתפללי בית-הכנסת בשכונת נוה שאנן וקהל חברים וידידים העלו את הרעיון לבנות בשכונת מגוריה בית-כנסת "אהל לאה" להנצחת שם בת ירושלים יקרה זו. תהא נשמתה צרורה בצרור החיים.

³⁰ חיים היה קוראה "גחלתו של ראובן" והתפלל הרבה הרבה לבל תכבה גחלתה. הערת שמואל דב גבריהו-גוטסמן.

גם בקרב האוכלוסיה החרדית. לעיתים קרובות הוזמן אליהם לשמחות, והיה מאוד אהוד עליהם.

חיים כיבד מאוד את מוריו ונהג לבקר אותם בביתם, להביא להם ספר קל לקריאה, וסתם לשוחח אתם גם שיחת חולין. הוא היה בן בית אצל פרופ' יחזקאל קופמן, פרופ' מ"צ סגל, וגם אצל פרופ' נ"ה טור-סיני. היה בא אליהם עם פרחים, עם ספר של אגתא כריסטי או גרדנר. הפרופסורים האלה, שעסקו בעייני הגות ורוח, רצו בשעות הפנאי לנוח ממחשבות פילוסופיות עמקניות ואהבו לקרוא ספרי בלשים. לפרופ' קופמן, שהיה אדם בודד, היה מביא גם מצרכי מזון מהחנות.

גם לא-יהודים היו מבאי ביתו, והיה מבקר בביתם בארץ ובחוץ לארץ. בליל הסדר היו מתארחים אצלו אנשים שונים. כמוכן קרובי משפחה, וכן יהודים בודדים שלא היה להם היכן להיות בחג. היו לו לליל הסדר גם אורחים אוהבי ישראל שלא מבני דתנו.

חיים למד וכתב הרבה. לכל חג ומועד כתב מאמר בעיתון הצופה. מחקריו פורסמו בספרים רבים, מהם שיצאו מטעם "החברה לחקר המקרא בישראל" ובכתבי-עת במדעי היהדות, וכן כתב פירושים לסוגיות בתלמוד. היה עשיר בדעות והתעניין בכל התחומים. קרא כל יום עיתונים והאזין למערכות החדשות. הבין והתעניין בפוליטיקה ובמדעים שונים, היה בקי בספרות העברית והכיר את הספרות הגרמנית. שלט בכמה לשונות. כיהודי יוצא מזרח אירופה דיבר רותנית, צ'כית, הונגרית, דיבר ושלט בגרמנית, אנגלית, יידיש, וכמובן עברית. הוא למד גם לשונות עתיקות לשם מחקריו המדעיים. ידע ארמית ואכדית ומצאנו מובאות בכתב ידו ביוונית. היה חבר במועצת עיריית ירושלים בשנת 1985.

חיים פקד קברות של אנשים בודדים, נהג פעמיים בשנה 'לעלות לקברי אבות' (כך קרא לזה), לקברה של אשתו לאה ע"ה ובנו ראובן ז"ל הי"ד, אחר כך לקברה של הנכדה הקטנה לאה ליאת, והמשיך לקברותיהם של שז"ר, קופמן, ואחרים.

הפרס של פרופ' חיים גבריהו

בחג הסוכות תש"ן זכה בפרס על שם דוד בן-גוריון בטכס חגיגי ויפה, שנערך בבית בן-גוריון בתל אביב. הפרס ניתן על הנצחת חזונו של ראש-הממשלה הראשון בישראל בדבר עליונות הרוח על הכוח הפיזי. אחרי חג הסוכות ערכו לו בסוכנות היהודית מסיבה לכבוד יום הולדתו השבעים וחמש. השתתפו ראש הסוכנות היהודית מר שמחה דיניץ וחבריו לעבודה בירכוהו על פעלו ועל מפעל חייו. אחרי שמחלתו האנושה גברה עליו נפטר חיים ביום כ"ב בכסלו תש"ן (20 בדצמבר 1989) בירושלים. הוא נרדם ומת מיתת נשיקה תוך שינה. היתה לו מחלה ממארת אבל לא סבל יסורים.

הספידו אותו ראש-עיריית ירושלים מר טדי קולק ושר הפנים לשעבר ד"ר יוסף בורג ז"ל. שניהם הדגישו את הכבוד השמור למנוח במורשת הגדולה של האומה בלימוד התנ"ך. קהל רב של נכבדי העיר ירושלים וידידיו וקרובי משפחה הלכו אחרי ארונו להר המנוחות בירושלים. על קברו הספידו אותו אחיו שמואל דב ובן דודו שמואל יצחקי.

ביום העצמאות תש"ן הוקדש חידון התנ"ך העולמי לזכרו של פרופ' חיים משה יצחק גבריהו ז"ל. יהא זכרו ברוך. תנצב"ה.

**פרק ה': פרופ' חיים משה יצחק גבריהו ז"ל
ביוגרפיה ב' מאת אחיו שמואל דב גבריהו-גוטסמן**

א. לימודיו בישיבות בתקופה תרפ"ח-שבט תרצ"ג (1927-מרץ 1933)

בישיבת הרב יוסף צבי דושינסקי זצ"ל בחוסט ברוסיה הקרפאטית

בישיבת הרב יוסף צבי דושינסקי זצ"ל, בתחילת זמן החורף תרפ"ח (1927), כחודש לפני היותו בר-מצווה, קיבל אותו הרב יוסף צבי דושינסקי זצ"ל, רבה של קהילת הקודש בחוסט ברוסיה הקרפאטית, לאחר שבחן אותו ללמוד בישיבתו, והיה צעיר התלמידים וחביב עליו מאד. בבחינות השבועיות השיב דבר דבור על אופניו כפתור ופרח והתכוון להן ולשעורי הרב בכוחות עצמו ובהדרכת חברים. לשבתות נסע הביתה או אל הסבתא חיה רחל הרשקוביץ באוגליא והיא וכל המשפחה קיבלו אותו באהבה רבה והתגאו בו בעילוי של המשפחה. ולפעמים נסע מחוסט לשבת אל הדוד ר' זאב וולף גוטסמן, אחי אבא, בקושלי. זכורני ביחוד אותה השבת שביקשני לבחון אותו במסכת חולין בהיותי אני כבן-9. תמהתי כיצד? הלא איני יודע כלום בה שהרי רק התחלתי ללמוד בחדר קצת גמרא! חיים הסביר שעלי לבחון אותו רק בעל פה מילה במילה דפים במסכת זו ובעיקר בפרק אילו טריפות. ואכן הקריא לפני בעל פה כמעט מילה במילה גמרא ותוספות! לאחר זמן הסביר לי שהוא זוכר את הדברים מתוך השתלשלות ההגיונית זה אחר זה מלבד זאת עשה לעצמו סימני זכירה. סיפרה לי בת דודתי טאובה שטיין בת פייגי, היא אחות אמי, ואייזיק הופמן מחוסט שבאחד מביקוריו הבחינה בו אמה הדודה שהוא עצוב ומדוכא מאד שלא כדרכו והתברר שאחדים מתלמידי הישיבה פגעו בו מקנאתם בו.... הדודה טיפלה בו ונרגע.

פרק זמן קצר לאחר מכן למד חיים בקיץ תרפ"ח (1928) בישיבת אירשבה. לחיים יצא שם של עילוי והנה יהודי אמיד ובר אוריין בשם שוימר או דרומר מקהילת הקודש אירשבה הקרובה לזאדני ביקש מאד שבנו ילמד עם חיים והעמיד לרשותם חדר וכילכל אותו בכל מכל כאחד מבני המשפחה.

בישיבת הרב יוסף הלוי זצ"ל בקיראליהאזה ברוסיה הקרפאטית

לאחר ישיבת חוסט למד חיים בשנת תרפ"ט (1928-1929) בישיבת הרב יוסף הלוי זצ"ל רבה של קהילת הקודש קיראליהאזה. מפעם לפעם התארח בשבת אצל משפחת הדוד רבי משה אלימלך (מייילך) גוטסמן ז"ל אחי סבא רבי יעקב יוסף ז"ל, בכפר צ'ומה (Cuma) במרחק של כ-17 קילומטרים מקיראליהאזה. הדוד הזה היה תלמיד חכם מובהק ובעל זיקה לתורת הסוד והיה מדבר בהערצה רבה על אחיו הסבא שלנו. משפחתו היתה המשפחה היהודית היחידה בכפר צ'ומה. היו להם מאשתו הראשונה הבנים יחזקאל שהיה מנהל החברה קדישא בפראג והבת עטיה,

ומאשתו השניה שנקראה אסתר וויס את הבן גד (גזה-גילברט) [1902-1980] שהגר ב- 28 בפברואר, 1929 לפילדלפיה, ארה"ב. בלילות היה עוסק בתורה ועורך תיקון חצות והיה מוהל בכפרים שבסביבה לשם מצווה ללא שכר. בשבתות היה מתפלל בבית בכנסת שבקהילת הקודש צ'פי הסמוכה מאד לציומה. לפעמים היה מתפלל ביום השבת עם בניו ועם אחי דומני בכפר פורגולי הסמוך לציומה בבית בעל אחוזה מבורך בבנות נאות. לאחר התפילה הוזמנו האורחים לקידוש. האם והבנות ערכו את שולחן הקידוש בטוב טעם עם מעדנים טעימים. חיים שהיה תמיד מעורב עם הבריות התחבב מאד על כולם ועל משפחת בעל האחוזה. והנה כאשר בירכו האורחים זה לזה בברכות לחיים בירך חיים את משפחת בעל האחוזה: יהי רצון שבקרוב מאד ייחטפו בנותיכם הנאות על ידי חתנים טובים למזל טוב. והנה בתוך זמן קצר נחטפו כל בנות בעל האחוזה למזל טוב ולחיים יצא שם טוב של צדיק צעיר שברכותיו מתקיימות והחלו הורי הבנות שבכפרי בסביבה לבקש את ברכות לזכות בחתנים טובים לבנותיהם. חיים דבק במנהג אבא והיה מביא מהאיזור הזה שתילים משובחים של עצי פרי וזרעים בשביל גינותיו שליד הבית בזאדני. וכך גם היה נוהג להביא מפעם לפעם שתילים לגינת משפחתו בנוה שאנן בירושלים, ועקב באהבה אחר צמיחתם. היה לו בגינתם חדרון קטן ובו מיטה כסא שולחן ומנורה ובחודשי הקיץ היה יושב ולומד בו וכותב את מחקריו. בסמוך לחדרון זה היו תאנה וגפן והיה מקיים את דברי הפסוק "איש תחת גפנו ותחת תאנתו". חדרונו זה היה לו חלקת א-לוהים הקטנה שלו. לאה ע"ה ותבדל לחיים ארוכים חנה ובני משפחתו טיפחו באהבה רבה את גידולי הגינה.

חיים זכר כל השנים בהמית לב את ניחוחם של דברי המאפה ותבשילי בית אבא ואמא. בשנת 1949 בערך הרצה הרצאות בקול ישראל על אפיית הלחם בימי המקרא והיה בדבריו זכר לדברי המאפה של אמא. פעם ביקר אצל בנו גלעד יעקב יוסף וז'אנט בפרבר של פילדלפיה ומצא בגינתם גפן בדיוק מאותו זן של הגפן שלנו בזאדני; טעם מן הענבים התרגש ובכה. "שלח לי יחור מאותה הגפן"³¹ ביקש את גלעד. אכן גלעד שלח לו את היחור, אך לצערנו זה לא נקלט בגינתם. נוסטלגיה זו הזכירה לי מה שמסופר על דוד "מי ישקנו מבאר בית לחם" (שמואל ב': כ"ג, טו).

לקיץ תרפ"ט (1929) הביאני חיים לישיבת קיראליהאזה והבטיח לרבי יוסף הלוי זצ"ל להתאימני לרמת הלימודים בישיבתו-ואכן עמדתי בהבטחתו. לפעמים נסענו ביחד לשבת לדוד רבי משה אלימלך גוטסמן לציומה. בין הזמנים באנו הביתה וחגגנו את החגים במשפחה. לבי הומה הומה לזכר הימים הנפלאים של שבת אחים ואחיות בבית אבא ואמא יחד.

בישיבת הרב שמחה נתן גרינבורג זצ"ל בקזמארוק בסלובקיה

לקראת החורף תר"ץ (1929-1930) נסע חיים ללמוד בישיבתו של רבי שמחה נתן גרינבורג זצ"ל בקזמארוק בסלובקיה ואני המשכתי בישיבת קיראליהאזה ולפעמים נסעתי לשבת אל דודי הזקן בציומה. מחויותי בישיבה זו אספר בהמשך הפרקים.

³¹ גפן זאת נקראת קונקורד בארה"ב, אבל שמה האירופאי שונה, כנראה תת זן מאותה משפחה. מגפן זו יוצרים בהונגריה את יין הטוקאי המשובח. הערת גלעד י"י גבריהו.

לקיץ תר"ץ (1930) הביאני חיים לשיבת קזמארוק ושם למדתי עד אביב 1942 כפי שעוד יסופר.

חיים היה מכין אותי ואת עצמו באופן יסודי לשעוריו של רבינו שמחה נתן גרינבורג זצ"ל. בהיות אחי בן כפר ביקש לתפוס ולהבהיר לעצמו את הדברים באופן ציורי ולהסביר דברים דבורים וערוכים על אופניהם בפשטות וככל האפשר בלי הפשטות. בדברים שהתלבט בהם היה דן עם חבריו. מטבעו היה איש חברה ודיבוק חברים. ואם לבסוף לא נחה דעתו היה מנסח לעצמו באופן תמציתי את השאלה ושואלה את רבינו בשיעור. בדרך כלל היה כבר בעצם ניסוח השאלה מעין פתח לתשובה. בכל חודש למדנו את סוגית החודש, ראשונים ופוסקים. חיים הפליא לעשות בסוגית החודש בתפיסת השתלשלות הדברים ההגיונית ועל ידי כך היו הדברים ערוכים שגורים וזכורים. בדרך זו חיבר כמה שנים אחר כך שיעורים לסוגיות התלמוד שהופצו על ידי המחלקה התורנית של הסוכנות היהודית. אספתי את חוברות השיעורים האלה כמה שיכולתי וגלעד בנו סידרם בקובץ נאה.

בין התלמידים הגדולים בני 17-18 התגבש חוג חברים שהיו דנים בציונות וחבלי גאולה של עם ישראל ובהכרח ברור לדחוק את הקץ ולעלות. על חוג זה נמנו צבי הרשלי וולבוביץ, דוד וולבוביץ, אלתר משה גרינברגר, אריה גאליה, ועוד. כולם היו אחר כך חברי הפועל המזרחי ובין ראשוני הסניף בקזמארוק. בסך הכל למד חיים כשנה אחת בשיבת קזמארוק בשנת תר"ץ (1929-1930).

הערה: בספרי "תולדות יהודי קזמארוק והסביבה" (ירושלים, 1992, עמודים 67-87) יחדתי את פרק שש לשיבת קזמארוק.

בישיבותיהם של הרבנים בקהילות אורמין והלוהוביץ בסלובקיה

חיים שאף בכל מאדו להכנס לפני ולפנים בהגות הדורות של מחשבת ישראל וזאת בהשפעת אבינו רבי אלתר גד ז"ל שבשבתות לימד אותנו פרק ב"אור החיים" של רבי חיים בן-עטר זצ"ל וכן שאף לסגל לעצמו השכלה כללית כאוטודידקט. לכן חיפש ישיבה שבה יוכל לעסוק בתורה וחכמה ושה ספריה בחכמת ישראל. לימודיו בחורף ובקיץ של שנת תרצ"א וכן בחורף של שנת תרצ"ב לא ברורים לי כראוי. זכור לי, שלקראת חורף תרצ"א נדד משיבת קזמארוק ולמד בישיבת הרב ! בקהילת אורמין וכן זכור לי באופן עמום שבקיץ תרצ"א (1931) למד בישיבת הרב ...?... בהלוהוביץ. כנראה שבישיבות אלה לא בא על סיפוקו ולכן מסתבר שבחורף תרצ"ב נדד לשיבת אייזנשטאדט שבאוסטריה.

בישיבת הרב מרדכי מרגלית יפה שלזינגר זצ"ל באייזנשטאדט באוסטריה

לשמחתי מצאתי תעודה של הרב הנ"ל שכולה אומרת כבוד ושבחים לחיים. לפיה למד חיים בישיבתו בקיץ תרצ"ב (1932) ואולם יתכן שלמד בה זמן מה בחורף שלפניו. קהילת אייזנשטאדט היתה אחת משבע הקהילות העתיקות באיזור בורגלנד והיא הגדולה שבהן-והן: אייזנשטאדט, מטרסדורף, דלוטשקריץ (-בפי היהודים "צלם"), פראואנקירכן, לאנקנבאך, קוברסדורף, קיצה. רבי עקיבא אייגר זצ"ל כיהן תחילה כרבה של קהילת אייזנשטאדט והגליל. בקהילת אייזנשטאדט מוזיאון יהודי

גדול. ממשלת אוסטריה מסרבת עד היום לותר על אוצרות הקהילה האלו. בשנות השואה נחרבו כל הקהילות הללו.

מתוך תשובתו על גלויה ללא תאריך של אבא לחיים מקיץ תרצ"ב (1932) הממוענת לכתובתו של הרב שלזינגר באייזנשטאדט הנני לומד שחיים הביע לפני הורינו את שאיפתו העזה לעלות לארץ ישראל כעובד חקלאי ולעסוק שם בתורה ועבודה. אבא בתשובתו תהה: עלייה כיצד? הלא אין רשיונות עלייה ורק בעלי הון יכולים לעלות! למה בחור עדין כמוך שואף לעבוד קשה כעובד אדמה ולא למעלה מזה? מוטב שתלמד מלאכה עדינה כמו צורפות (גולד ארבייטר)! וחתם בברכת חזק ואמץ, יהי ה' עמך בכל מעשיך ושאיפותיך.

ואכן לאחר כמה שנים עבד חיים ביהלומים בנתניה.

מפי הרב משה יהודה שלזינגר נ"י, ראש-ישיבת "קול תורה" בירושלים (איננו קרוב משפחה של הנ"ל), נודע לי שהרב מרדכי שלזינגר זצ"ל ניצל מציפורני הנאצים ועלה לארץ ישראל וכיהן כמה שנים כאב בית דין באחד מבתי הדין הרבניים בתל אביב ונפטר בשיבה טובה בתל אביב.

בבית המדרש לרבנים בפרנקפורט שבגרמניה

בתחילת אלול תרצ"ב (ספטמבר 1932) נדד חיים מאייזנשטאדט שבאוסטריה לבית המדרש בפרנקפורט [שליד הנהר מיין] שבגרמניה. תעודת הרב מרדכי מ. י. שלזינגר מראש-חודש אלול תרצ"ב (ספטמבר 1932) שימשה לו כהמלצה להתקבל בהם כתלמיד.

הרב מרדכי מרגליות יפה שלעזינגער

אב בית דין של קהילת קודש אייזנשטאדט

בשורות שתיים שהן הרבה הנני להעיד שהמוכ"ז [=המוסר כתב זה] ה"ה [=הלא הוא] הבחור המופלג כ"ה [=כבוד הדרת] חיים (חיים משה יצחק) גאטטעסמאן יצ"ו [=ישמרנו צורינו וגואלנו] למד בזמן הקיץ העל"ט [=העבר עלינו לטובה] בבית אולפנא, ביני עמודי דגרסא אנא עם תלמידים החפצים לשמוע לקח, ולבו ראה הרבה חכמה ודעת, יורד הוא לעומק הדברים, ושקיל וטרי בהו, ואז יוסיף בתורתו ויראתו, ראשית חכמה יראת ה', להתחבר עם חבירים יראי ה', אז יעלה על במתי ההצלחה, ושמחו בו מוריו והוריו [=והוריו]. א"י [=?] הכותב בנחיצה רבה נגהי [=אור ל- עפ"י ברכות ד, ע"א; נט, ע"ב; פסחים ב, ע"א] לא' דר"ח אלול תרצ"ב לפ"ק [=לפרט קטן] [2 בספטמבר 1932]

הוא למד שם בכמה בתי מדרש של חכמי ישראל בפרנקפורט בחוגי לימוד לפי בחירתו וטעמו. הוא בא לשם שכבר תלמודו בידו וביקש בעיקר להעמיק בהם באופן שיטתי בחקר השתלשלות תורה שבעל פה ובמחשבת ישראל ולהציץ קצת בתורת הסוד. הוא מצא שם ספריות גדולות בכל מדעי היהדות בעברית ובגרמנית והסתער

שם בצמא על הלימודים. מצאתי מסמך בכתב יד של חיים שלפיו למד שם במוסד ללימודי תורה (Thora Lehranstalt).³²

כמו כן סיפר לי הרב משה יהודה שלזינגר נ"י שבשנות כהונתו של אביו הרב יחיאל מיכל שלזינגר זצ"ל כראש-ישיבת "קול תורה" בירושלים (הוא היה מוסדה) היה חיים מורה לעברית למקרא ולהבעה בכתב בישיבה. אביו היה מעריץ מאד את חיים בתור מורה מעולה בעל שאר רוח ועושה אזניים לתורה. חיים גם כתב מונוגרפיה מקיפה לזכר אביו. מסתבר מאד שהם הכירו זה את זה כבר בפרנקפורט ולמד זמן מה בבית מדרשו.

חוות לימודים זו בפרנקפורט נמשכה לו שם כחמשה חדשים ושימשה לו כהכנה ללימודיו בעתיד באוניברסיטה העברית בירושלים.

בסוף ינואר 1933 תפס הצורך הנאצי את השלטון בגרמניה ואדמת גרמניה החלה לבעור תחת יהדות גרמניה. אז עקר חיים מגרמניה. זכור לי באופן עמום שחזר לזמן מה לאוסטריה תוך היסוס לחזור לצ'כוסלובקיה שמא יצטרך לשרת שם כשנתים וחצי בצבא הציכ. הוא חיפש דרכי עלייה מאוסטריה. מכל מקום תוך שנת 1933 חזר חיים לצ'כוסלובקיה. הוא הסתגף קשה ושוחרר משירות בצבא הציכ לשמחת כולנו.

ב. עלייתו בשנת 1936, נישואיו עם לאה לנדסמן ע"ה בניסן ת"ש (1940) ומעשי החסד של ביתם

כאמור חזר חיים בשנת 1933 מגרמניה לצ'כוסלובקיה והצטרף כל כולו בלהט לפועל המזרחי ולקבוצת הכשרה באיזור קושיצה לקראת עלייה לארץ, ועלה ארצה בשנת תרצ"ו (1936). אבא ואמא וכל המשפחה ברכו אותו ושמחו על עלייתו. לאחר שעלה כתב לו אבא: "אשרינו שזכית לעלות לארץ ישראל-הלוואי ועלינו גם אנו. קשה לי להבין למה עילוי שכמוך בוחר לעבוד בארץ ישראל עבודה קשה כפועל פשוט? הלא לגדולות נוצרת! הואיל ובחרת בדרך זו-יהי ה' עמך ובכל דרכיך בכל מקום דעהו!" בהשפעתו הסכימו הוריו, שאחותינו שבע תלך אף היא להכשרה בקבוצת הפועל המזרחי, בתקוה לעלייה, אך אהה, היא לא זכתה לעלות....

בהכשרה הכיר חיים את הנערה הנאה לאה לנדסמן ע"ה מקולוצ'בה וליבלבה ופרחה ביניהם אהבה אלא שבגלל חוסר סרטיפיקטים לא יכלה לעלות עמו, ושניהם ייחלו בכליון עיניים להגעת תורה לעלייה. באותו פרק זמן כתב לה חיים מכתבים נפלאים בידיש ואחר כך בעברית קלה מנוקדת ועודד אותה. לאה שמרה על המכתבים האלה והביאה אותם עמה. סוף סוף זכתה לאה לעלות וחתונתם של הנאהבים והנעימים התקיימה בבית-הכנסת "החורבה" בירושלים ביום השלישי, ח' בניסן ת"ש (16 באפריל 1940). כל המשפחות והידידים ברכו אותם ושמחו בכל הלב-רק חבל מאד שנבצר מהם להיות נוכחים בחתונתם.

³² Thora Lehranstalt היה אחד ממוסדות החינוך שישד הרב האורטודוקסי ברויאר ואין לערב מוסד זה עם Freies Jüdisches Lehrhaus מוסד "מתקדם" בפרנקפורט שבו לימדו פרץ רוזנצוייג, מרטין בובר ואחרים. הערת גלעד י"י גבריהו.

חיים היה תמיד איש רעים ובכל אותם הזמנים עמד בחילופי מכתבים עם משפחותינו וחבריו ועימי. הוא כתב בלשון עברית עשירה בהירה ופשוטה דברים דבורים על אופניהם. מכתביו אלו הביאוהו לשקוד על סגנון ולשון בעברית כשהוא משמש לי למופת.

פרופ' בנימין אופנהיימר ז"ל, בביאוגרפיה שכתב לזכרו, הוקיר מאד את סגנונו הבהיר הנפלא. אצלו היו תמיד התוכן והלשון הולמים זה את זה.

חיים ולאחריה ואחר כך חנה-ביתם היה תמיד פתוח לרווחה לקרובי משפחה לידידים וחברים לסעד ולעצה ולהכנסת אורחים וכולם נתקבלו אצלם במאור פנים וזאת אף על פי שפרנסתם היתה בשנים הראשונות צנועה מאד. להלן ציטטה ממכתבו של קרוב משפחה ר' משה יפה מיום כ"ב אייר ת"ש (1940) כמה חודשים לאחר נישואי חיים ולאחריה:

... דעו נא בטובכם כי מאד היה קשה עלי להענות הפעם להזמנתכם האדיבה לבקרכם בחג הבא ודווקא משום שאני מרגיש את עצמי כל כך טוב בכל פעם שאני מבקר אצלכם עד כדי כך שכל ביקור שלי אצלכם-שהוא יחד עם זה ביקור בירושלים החביבה עלי עד למאד-הופך אצלי על ידי יחסכם הלבבי היוצא מן הכלל למעין מאורע חגיגי נעים ומרומם את הנפש, לא הייתי רוצה להשתמש שימוש מופרז מדי באדיבותכם הרבה על ידי ביקורים תכופים מדי להפסיד או לטשטש את ההרגשה היפה הזו המלפפת אותי בכל הזמן שאני נמצא בחברתכם הנעימה. אמנם מאידך גיסא היה קשה לי לעמוד נגד הפצרותיכם החלטתכם לבוא אליכם אל החג מה עוד שזה גזירתה של לאה שקשה למרות את פיה....

מכתב זה הוא אופייני לאהבת ישראל של חיים תמיד. עלי לציין שבאותו פרק זמן עבדו שניהם: לאה דומני בבית חרושת לביסקויטים של פרומן בירושלים וחיים עצמו חיפש עבודה בענף היהלומים בנתניה. השתמרה גלויה מנדטורית שבה הוא כותב ללאה רעיתו:

ערב שבת, 29 אוקטובר [ראשית שנות ה-40]

לאה יקרה,

אני כאן בנתניה. שלומי טוב. לא יכולתי לעלות הביתה לשבת. בדבר מקום עבודה לא אדע עוד דבר ברור. המקום שעבדתי בו אינו מוצא חן בעיני. ביום ראשון אני חושב לעבוד במקום אחר שנראה לי להיות יותר טוב. אני מקוה לעלות הביתה לשבת הבאה. אם אדע ברורות בקשר לעבודה אודיע לך תיכף.

בברכות רבות שלך,

חיים

ג. כמה מהליכותיו-אורחותיו

בהיותו סטודנט באוניברסיטה העברית אהב לעזור לחבריו התלמידים כמיטב יכולתו: בהדרכה וייעוץ כיצד לכתוב את עבודת הגמר ובעניינים שונים. מעשה בסטודנט בשם ליפשיץ שחלה במחלה קשה והיה סיכוי קטן שיוכל להתרפא בבית-

חולים שבארצות הברית וחיים חיבל תחבולות למצוא קרנות סיוע להסעתו לשם. עשה וערך את הפרסומים שימליצו טובות בעדו. פרופ' יוסף קלויזנר כתב שיש להציל את מאור המדע....

מעשה בסטודנט, חברו מימי קבוצת ההכשרה בשם מאיר ברקוביץ שיצא מדעתו בשל אהבה נכזבת ואושפז במוסד לחולי רוח בירושלים ואחר כך בעכו והיה שרוי בדכאון וחיים היה מבקרו מפעם לפעם לפי בקשת המוסד כדי להרגיעו. במשך שנים היה מאיר מגיע מספר פעמים בשנה בחופשות מעכו ומתאכסן בביתו של חיים בנה שאנן בירושלים.³³

מעשה בסטודנט יליד ירושלים ממשפחה מיוחסת ותיקה ואמידה שהכיר סטודנטית עולה חדשה נאה ונעימת הליכות ופרחה ביניהם אהבה, אלא שהוריו התנגדו לשידוך מפני שהבחורה לא נראתה להם מיוחסת דיה. הבחור סיפר לחיים על מצוקתו. מה עשה חיים? לאחר שהתברר לו שהבחורה מוצאה מאיזור שבא ממנו הרב מאיר בר אילן ז"ל, שיכנע חיים את הרב בר אילן שזכורה לו משפחת הבחורה – לפיכך הרב בר אילן הודיע לאבי הבחורה שזכורה לו משפחתה כאחת המיוחסות שבאיזור והנאהבים והנעימים נכנסו לחופה למזל טוב.

חיים היה נוהג לבקר יום יומיים לפני החגים את רבותיו וכן כמה קשישות מן המשפחה ובהן את חמותי הרבנית חיה באשי רקובסקי ע"ה ומעודד אותה ומבקש בכל הכנות את ברכתה ונמצא מתעודד אף הוא. פעם הלך עמי לבקר את הגב' לאה אייזנבך דודת בעל בתו בתיה ומיכאל ויז.

פעם ביקרתי עמו את מורנו הפרופ' יחזקאל קויפמן ז"ל³⁴ לפני חג הפסח והשיחה ביניהם התנהלה בקלילות ובשובה ונחת. הוא הזמין אותנו להתארח בליל הסדר ויום א' של פסח בביתו, הם החליפו ביניהם ספרי-כיס קריאה-מתח באנגלית. לאחר שיצאנו מביתו הסביר לי חיים שמבקרו נוהגים לדבר עמו בדברים העומדים ברומם של עולם ומתישים אותו ושוכחים, שאף המורה הדגול זקוק לקצת רגיעה מרנינת נפש.

באותו אופן נהג כל השנים ביחס לכל רבותיו באוניברסיטה בעברית כמו פרופ' נ.ה. טור-סיני, פרופ' משה צבי סגל ז"ל, פרופ' גרשום שלום ז"ל, פרופ' משה דוד (אומברטו) קאסוטו ז"ל; וכן ביחס לגדולי המדינה שבביתם נערכו מפעם לפעם במוצאי שבתות חוגים בתנ"ך: הנשיאים יצחק בן-צבי ז"ל, זלמן שז"ר ז"ל וייבדלו לחיים ארוכים אפרים קציר ויצחק נבון; ובבתי ראשי-הממשלה דוד בן-גוריון ז"ל, ומנחם בגין ז"ל. זכורני בשיחת הדרכה לאחד המרצים בחוג לאמר: "עליך להציג בבהירות את הנושא של הרצאתך ולפתור את הבעיה כמיטב יכולתך ולהכין לעצמך

³³ מאיר זה היה נוהג בביקוריו לחתום על ספרים בספריית אבא בשמו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק ז"ל, ועד היום אני מגלה ספרים בספריה של אבא חתומים ע"י הרב קוק הנ"ל. הערת גלעד י"י גבריהו.

³⁴ כשמצב בריאותו של הפרופ' קויפמן התרופף והיה זקוק להשגחה צמודה ארגן זאת חיים מ"י גבריהו ודאג שכל יום תימצא אשה משגיחה שתערוך קניות, תבשל ותנקה את דירתו. כשהלך הפרופ' יחזקאל קויפמן לעולמו, ומאחר והיה ערירי, קיבל עליו חיים מ"י גבריהו ואמר אחריו קדיש יתום, וכן היה מזכירו בתפילת יזכור ואומר אחריו קדיש בימי היאר-צייט. בערב ראש-השנה וביום השנה לפטירתו עלה אל קברו. הערת גלעד י"י גבריהו.

דברי פתיחה ודברי חתימה. ברי לי שיש לך מה לומר באמצע שהרי פרופסור אתה. דע לך שמרצים רבים אינם יודעים כיצד לפתוח וכיצד לסיים".

מרגלא היתה בפיו: "דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם" (ויקרא י"ח, ב) אם אתה מדבר אל בני ישראל עליך לומר להם דברים של ממש. לפעמים קיים חיים במרצים "ואת[ה] פתח לו" (תשובת עורך הסדר לבן ה-"שאינו יודע לשאול" מתוך ארבעת הבנים בהגדה של פסח) והיו שמסרו לו הרצאותיהם בכתב להערותיו.

פעם לאחר הרצאת אחד המרצים ביקש ראש-הממשלה מר דוד בן-גוריון ז"ל את אחי לשיחה ולשכתו והנה פנתה אלי הגב' פולה בן-גוריון בשאלה: מדוע אחיך כה חביב על הזקן?!

ד. חיים ולאה קולטי העלייה שלי, של יעקב יוסף ושל עופרה-פייגלי; מעברם מבית-הכרם לנוה שאנן; בית-הכנסת והמוזיאון בנוה שאנן

עלי להטעים בהמית לב את האהבה הרבה שהרעיפו עלי תמיד חיים ולאה וביחוד בשנה הראשונה לאחר עלייתי ארצה בשבט תש"ט (1949). הרבה שבתות סעדות על שולחנם. הם עודדוני והמרצוני ללמוד באוניברסיטה העברית. חיים חיפש בשבילי עבודה. וכן נהגו גם לאחינו יעקב יוסף וערכו לו ולרבקה את חתונתם בירושלים וכן נהגו גם לאחותינו עופרה-פייגלי לאחר שעלתה עם בתה נאווה משבדיה כפי שעוד יסופר בביוגרפיה שלה.

חיים ולאה עברו באותו פרק זמן מדירתם השכורה שבבית הכרם לביתם החדש בשיכון עובדי הסוכנות היהודית שבשכונת נוה שאנן החדשה בירושלים, ומסרו את דירתם שבבית הכרם לעופרה ולדוד שנישאו בקיץ 1952. אז אירע ארוע שחיים ז"ל נכנס בו בעבי הקורה: בשכונת נוה שאנן הישנה גרו מספר משפחות בודדות מהם נגר, בנאי, עושה וילונות ומספר זקנים. היה להם בית תפילה קטן כעין צריף ואף תושבי נוה שאנן החדשה מן השיכון החדש הצטרפו אליו והתפללו וקבעו בו עיתים לתורה. באותו פרק החלו לתכנן ולבנות את מוזיאון ישראל על כל השטח של נוה שאנן הישנה. לאחר שפיצו את דיירי נוה שאנן הישנה הרסו את הבתים ועמדו להרוס גם את בית-הכנסת הקטן, ועמדו להקים במקומו את גן הפסלים על שם בילי רוז. כאן נכנס חיים בכל הלהט שבו וחצב להבות לאמור: המוזיאון לא יקום אם לא תקימו תחילה בית-כנסת קטן חדש בנוה שאנן החדשה!³⁵ אנשי המוזיאון נרתעו ושיככו את כעסו של חיים והזדרזו ובנו את בית-הכנסת הקטן הנאה במעלה השכונה החדשה. אולי יתכן שמאז נעשו חיים וטדי קולק, שעמד אז בראש המוזיאון, צהובים זה לזה אבל עם הערכה הדדית. לאחר כשלוש שנים נקרא בית-הכנסת בשם

³⁵ חיים גבריהו תבע את מוזיאון ישראל בבית הדין הרבני בירושלים בטענה שאין להרוס בית-כנסת אחד עד שלא בונים אחר תחתיו. אינני יודע אם התביעה הגיעה לדיון או שהמוזיאון ראה את הנולד, פחד מצווי מניעה ומסקנדלים, והקים את הבנין החדש לפני הדיון המשפטי. בשכונה הישנה גרה גם אלמנה ערירית שהיינו אוספים עבורה לקראת כל שבת כסף ומזונות, והיא גרה בצריף דולף ורעוע. המוזיאון ראה בה פולשת וניסה לזרוק אותה לרחוב. אבא גייס מספר אישים בירושלים, והמוזיאון נכנע וקנה עבורה דירת חדר קטנה במאה שערים בירושלים. הערת גלעד י"י גבריהו.

"אהל לאה" על שם לאה ז"ל שנפטרה באלול תשט"ו (1955).³⁶ בבית-כנסת זה מתפללים עד היום בשבתות ובמועדים. חיים היה נוהג מפעם לפעם להרצות בו בענייני דיומא ואף לעבור לפני התיבה כש"ץ.

בבית-כנסת זה יש גם לוחות זכרון לזכר סרן ראובן גבריהו ז"ל הי"ד וסגן יגאל לקר ז"ל הי"ד, בני השכונה שנפלו במלחמת יום הכיפורים.

פרק ו: חיים משה יצחק גבריהו ז"ל ביוגרפיה ג' מאת בנו גלעד יעקב יוסף גבריהו³⁷

א. הקדמה

חיים משה יצחק גבריהו (גוטסמן) נולד בתקופת מלחמת העולם הראשונה בכפר קטן במזרח אירופה. הוא גדל בסביבה יהודית טיפוסית לזמנו, ולמד בישיבות כדרך שלמדו יהודים במזרח אירופה במשך הדורות. הוא נקלע לאירופה השסועה בין מלחמות העולם ועם עליית הנאצים לשלטון הבין מהר שמקומו בארץ ישראל המתחדשת והחלוצית. המיוחד בחיים גבריהו שלא עזב את כור מחצבתו אלא ניסה לגשר בין העולם הישן המושתת על יהדות סבא לבין ארץ ישראל המודרנית והחילונית. תרומתו הגדולה הייתה בשימוש בתנ"ך כגשר המלכד את יהודי הארץ החילוניים והדתיים. יחד עם זה היה חיים גבריהו חוקר מודרני שפרסם רבות בתחומי היהדות ובעיקר בחקר המקרא. חוגי התנ"ך בבתי ראשי-הממשלה ונשיאי-המדינה, כינוסי התנ"ך, חידוני התנ"ך ופרסומי "החברה לחקר המקרא בישראל" ו"החברה היהודית עולמית לתנ"ך" הפכו בזכותו לתנועה תרבותית שהתפשטה בישראל ובעולם היהודי ותפסו מקום מרכזי בנוף חיי הרוח בעם ישראל. לימוד התנ"ך הפך לדבק המקשר את חלקי האומה לישות יהודית אחת. בעקבות פעילותו האינטנסיבית הוכתר חיים גבריהו בעיתונות הישראלית בתואר "מר תנ"ך".³⁸

³⁶ ועד להקמת בית-הכנסת "אהל לאה" בשכונת נוה שאנן בירושלים לזכר מרת לאה גבריהו ע"ה הוקם בתחילת תשט"ז (1955) וטיוטת המסמך נושאת תאריך י"א בתשרי תשט"ז. מופיע במסמך זה בין השאר: "מתפללי בית-הכנסת בשכונת נוה שאנן אמצו באספתם במוצאי יום הכיפורים תשט"ז את ידי היוזמים להקים בית-כנסת "אהל לאה" והביעו את התקווה שהסכומים שירוכזו למטרה זו ישמשו גרעין להוצאות הקמת בית-הכנסת שעליו יתווספו תרומות תושבי השכונה ואמצעים ממקורות ציבוריים כלליים" כלומר בית-הכנסת הישן שמוקם בצריף בשכונת נוה שאנן הישנה כבר נקרא "אהל לאה" ואפילו דנו בבניית בנין חדש במקומו של הישן לפני שהמוזיאון נאלץ לבנות את הבנין החדש. בית-הכנסת "אהל לאה" עבר למשכנו החדש רק בסוף 1964. את חגיגת בר-המצווה שלי חגגתי בצריף הישן בשנת 1962. הערת גלעד י"י גבריהו.

³⁷ ביוגרפיה זו משולבים מספר רעיונות שנכתבו על ידי חסידה גבריהו ופורסמו בספר "קדושי שבע קהילות: ספר זיכרון לקהילות דולהא, קושניצה, זדניא, קרצקי, ברזניק, ליסצ'ה, סוכה-ברונקה" בהוצאת הוועד להנצחת שבע הקהילות, רמת-גן, תשנ"ג, עמ' 259-262. תודותי לגדעון ליבזון ולהרואי זיכרמן שהואילו לקרוא את הביוגרפיה והעירו הערות חשובות. ביוגרפיה זו פורסמה בספר "מעשה סופרים במקרא" אוסף מאמרים של חמ"י גבריהו, ירושלים, תש"ס, ומספר תיקונים והוספות הוכנסו במהדורה זו. כל ההערות בביוגרפיה זו נכתבו ע"י גלעד י"י גבריהו.

³⁸ "ידיעות אחרונות", 21 בדצמבר 1989, עמ' 11.

ב. רקע כללי

חיים משה יצחק גבריהו נולד בכפר זאדני ברוסיה הקרפאטית ביום כ"ו בתשרי תרע"ה (19 באוקטובר 1914),³⁹ כשלושה חודשים אחרי פרוץ מלחמת העולם הראשונה. חיים היה הבן השלישי במשפחה בת תשעה ילדים, שתי אחיות נולדו לפניו וששה ילדים נולדו אחריו. סבו, ר' יעקב יוסף גוטסמן היה נערץ על איכרים יהודים ושאינם יהודים שבחרוהו לעמוד בראש הכפר, תפקיד בו כיהן למעלה משלושים שנה. בכפר שבו התגוררו 80-90 משפחות יהודיות, התקיימה פעילות יהודית ענפה וממוסדת הכוללת בית-מדרש, מלמד לחדר, דיין, שוחט, מוהל, וחברה קדישא שדאגה לנצרכים. בכפר היה גם בית ספר רותני שבו למדו ילדים נוכרים ולעתים גם ילדים יהודים, אך חיים לא למד בבית ספר זה. השפה המקומית הייתה רותנית, שהיא שפה סלבית.⁴⁰ היהודים המקומיים ידעו מלבד רותנית, יידיש, קצת עברית, הונגרית, צ'כית, רוסית, וגרמנית ודברו בהם בהתאם לצרכי התקשורת עם אוכלוסיות שונות ועם בני משפחה מפוזרים במקומות שונים ובשפות שונות.

בתחילת המאה שני שלישים של אוכלוסיית המקום היה באזורים הכפריים ושלש בערים. היהודים היוו כ-10% מהאוכלוסייה ומספרם גדל כתוצאה מהצטרפות פליטים מיהודי גרמניה. בשנת 1935 היוו היהודים כ-14% מהאוכלוסייה. בהקדמתו ל"ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה" כותב חיים: "בני הקהילה היהודית בזאדני התפרנסו באופן חלקי ממסחר, וחלקם עסקו גם בעבודת אדמה. לרוב היהודים בזאדני היתה פרה חולבת ולהקות תרנגולות. לכולם בלי יוצא מן הכלל היו גינות וגנים של עצי פרי. החיים היו פשוטים, טהורים ובריאיים. לא נמצאו גבירים ועשירים רבים, וכן לא נמצאו עניים מרודים. עזרה הדדית היתה מפותחת במידה כזו שנשים צדקניות היו דואגות שבכל בית יהודי יהיה לחם לפי הטף".⁴¹ הקיום היה קשה, והפרנסה לא היתה מצויה בשפע. חיים נהג להתפאר על לימודי היהדות בכפר: "מתוך 92 ראשי המשפחות [של זאדני ביום הגירוש, פסח תש"ד (1944)] ידעו רובם ללמוד בעצמם גמרא, והשאר ידעו חומש עם רש"י, משניות ואגדות. ריכוז גדול כזה של ידיעת תורה היה בלתי שכיח גם בימים ההם, ולכן הכתיר רב המחוז, הרב אשר זליג גרינצווייג זצ"ל את זאדני כירושלים קטנה".⁴² זאדני היתה מרכז חייו בעשרים שנותיו הראשונות.

³⁹ התאריך הלוועזי 19 באוקטובר 1914 מבוסס על תעודת יושר שהוצאה בציכוסלובקיה, כנראה לצורך קבלת דרכון, מראש הכפר זאדני ב-19 ביולי 1934. המקבילה ל-19 באוקטובר 1914 הוא כ"ט בתשרי תרע"ה כלומר יש הבדל של שלושה ימים בין שתי מסורות מקבילות על תאריך לידתו של חיים גבריהו. לא מצאתי לכך כל הסבר.

⁴⁰ איזור זה בקרפאטים עבר ידיים חמש פעמים במאה העשרים; עד למלחמת העולם הראשונה היה איזור זה חלק מהממלכה האוסטרו-הונגרית, בשנת 1918 הפך איזור זה לציכוסלובקיה. בעקבות הסכם מינכן 29-30 בספטמבר 1938 חולקה ציכוסלובקיה וב-16 במרץ 1939 הועבר איזור זה לשליטת הונגריה. ברית-המועצות נטלה איזור זה בסוף מלחמת העולם השנייה ולאחרונה, בשנת 1991, עם התפוררות ברה"מ, הפך איזור זה לחלק ממדינת אוקרינה.

⁴¹ מתוך הקדמת חיים גבריהו ל"ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", ירושלים, 1980, מאת ר' שרגא פייטל יוסוביץ. לרקע כללי של יהדות ציכוסלובקיה ראה מאמרו של חיים יחיל, "התפוצה: מזרח אירופה" בעריכת יעקב צור, ירושלים, 1976, עמ' 213-235. ולאחרונה ראה בפרק המבוא לספרה של אילנה רוזן, מעשה שהיה..., אוניברסיטת תל אביב, 1999, עמ' 13-15.

⁴² מתוך הקדמת חיים גבריהו ל"ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", שם.

ג. לאורחותיה של קהילת זאדני על פי "הזקן הכפרי בירושלים"

על תולדות קהילת זאדני כלכלתה, אישיה ואורחותיה ניתן ללמוד מפרסום הראיון עם הרב יצחק שרגא פישל איצקוביץ, אחיו של הדיין הרב יעקב איצקוביץ מזאדני.⁴³ כותרת הכתבה היתה "הזקן הכפרי בירושלים" ואני מצטט ממנה חלקים. (פרטים מזהים והסברים אציין בסוגריים מרובעים).

"הזקן הכפרי בירושלים"

באחד החדרים הקטנים של חצר הכולל הגדול [כנראה כולל מונקאץ'] גר לו זקן אחד. הוא מבודד במקצת ואינו מעורב ביותר עם ראשי הכולל ברוב היום. כשהוא מרגיש את עצמו בריא, הריהו מעיין בגמרא בבית המדרש של הפרושים.

לפני שלוש מאות שנה חדרו כמה שבטים אוקריינים וואלאטיים בין יערות העד של הקרפטים ובנו להם בקתות בעמקים שבין הר להר ליד פלגי המים החוצים את הגאיות. גם יהודים מגליציה ופליטים מבוהמיה זרמו להקים את משכנותיהם במרחבי היערות ויהיו אף הם לאכרים ורועי צאן עד היום הזה. זהו כמעט שבת האכרים היהודי היחיד, הגר לו במחוזות מארמורוש וואחובינה על הקרפטים התחתיים. הרבנים, שבאו מעבר להר בסקיד מגליציה, הורו את דרך ה' ויסדו אצלם ישיבות קטנות. הכפריים הללו היו רחוקים מאד מהוויות העולם, הסתפקו במעוט, במה שיכלו להוציא מקרקע הזבורית שלהם, כי כל השומן שבאדמה סחבו הנהרות אל העמק ההונגרי הרחב.

לפני כארבעים שנה הערה רוח ה' על האכר ר' פישל ויעל לירושלים, התחתן עם אחת מבנות הכולל הגדול ויקבל אצלו דירה וילמד בבית המדרש.

רוב היהודים הקרפטיים, יודעים ללמוד משנה וגמרא. כי כמעט כל הנערים לומדים עד שנתם השמונה עשרה בישיבה הקטנה אצל הרב של הכפר הגדול. אמנם אין שם הרבה חריפים ועילויים כבבתי המדרש בפולין ובליטה. אבל אין גם עמי-ארץ גמורים, כולם יודעים פרק במשניות, והרוב הוגים בפשטות בדף גמרא.

מאז עלית הזקן לפני ארבעים שנה הייתי אני השני בן הכפר הזה שגם כן עלה ירושלימה, ונצטויתי על ידי יהודי הכפר לבקר את הזקן.

⁴³ "הד-ירושלים" (3 בנובמבר 1939). מאחר וחיים גבריהו לא זיהה במפורש את שמו המלא של נשוא הראיון, הוא שינה את השם הפרטי פישל לר' פישל שיראה כשם משפחה. הסיבה להסתרת זהותו לא ברורה אך ניתן לשער שהיא היתה בקשתו של המרואיין עצמו. תוכן הראיון מעיד עדות נחרצת על כך שהמרואיין הוא איש זאדני לשעבר, שאחיו חי עדיין בזאדני, שהוא עלה ארצה כארבעים שנה קודם לשנת 1939. פרטים אלו מתאימים אך ורק לרב יצחק שרגא אפרים פישל איצקוביץ. ראה מאמרו של שמואל דב גבריהו-גוטסמן על ההתכתבות בין הדיין רבי יעקב איצקוביץ מזאדני לאחיו הרב יצחק שרגא אפרים פישל זצ"ל בירושלים "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", ירושלים, 1980, מאת ר' שרגא פייטל יוסוביץ. [כלול גם בספר זה] שים לב לכך שעל פי שמואל דב גבריהו-גוטסמן, הרב יצחק שרגא אפרים פישל איצקוביץ עלה ארצה בין אמצע שנת 1905 ו-1909, לפי ר' שרגא פייטל יוסוביץ היה זה בשנת 1905, ואילו כתבה זו מצביעה על עלייה יותר מוקדמת כנראה בשנת 1903. פרטים נוספים על זאדני והוויתה פרסם חיים גבריהו בשלושה סיפורי המשך בשם "מסיפורי הזקן הכפרי בירושלים" שהופיעו בשבועון הירושלמי "במישור" ב-11, 18, 28 ביוני 1940, וכלולים להלן בנספח ב'.

....

אחר כך התחיל הזקן לספר לי את כל הקורות אתו בירושלים. "בקשתי מהם, מראשי הכולל, שיקנו שתילים, ורציתי לנטעם ולטפל בהם. אולם לא שמעו לי, ועתה מלאה החצר ערימות אבנים ועושה רושם איום. כמה פעמים הסברתי להם-וללא הועיל. קיבלתי פעם מיהודי אחד בזכרון משה שתיל רימון ונטעתי אותו בחצר, שמרתי עליו וטיפחתי אתו, ואף הביא כבר פרי לברכת 'שהחיינו', אבל הנשים זרקו עליו את האבנים ופסולת הרהיטים, צעקתי ולא שמעו לי, והנה נתייבש הרימון. הרוח ריחם על החצר והביא גרעין של אקליפטוס, ואך עץ זה הנהו יחידי בחצר. חלש הייתי ולא יכולתי לצאת אל הבילויים"⁴⁴ לעבוד אדמה. אין להם-לאנשי הכולל-הבנה ורגש לקדושת העץ".

....

ופעם סיים שיחה: "עוד ניטע עצים בירושלים".

ד. לימודיו

את לימודיו הבסיסיים ביהדות, בקריאה ובכתיבה, קיבל חיים גבריהו בחדר קטן בכפר. בהגיעו לגיל בר-המצווה נדד לשיבות קטנות באיזור כמנהג הבחורים שנחשבו לעילויים לעבור משיבה לשיבה, למצות את לימודי המקום ולהמשיך לשיבה יותר גדולה שבה היו יותר מורים ותלמידים ואפשרויות להרחבת אופקים.⁴⁵ שנה אחת למד בישיבת הרב יוסף צבי דושינסקי זצ"ל בחוסט (העיר חוסט היתה העיר הגדולה באיזור זה שנקרא מארמארוש ובה כיהן לפני הרב הידוע משה [המהר"ם] שיק 1807-1897), שנה אחת בישיבת הרב יוסף הלוי זצ"ל ביישוב קיראליהאזה, ושנה אחת בישיבת הרב שמחה נתן גרינבורג זצ"ל הי"ד ביישוב קזמארוק שבסלובקיה. בגיל שבע-עשרה למד תקופה קצרה, בקיץ 1932, בבית המדרש לרבנים באייזנשטאדט שבאוסטריה⁴⁶ ומשם המשיך כנראה⁴⁷ לשיבתו⁴⁸ של

⁴⁴ עלית ביל"ו [=בית יעקב נלכו ונלכה] החלה בשנת 1882. כלומר הרב איצקוביץ, החיי בין החרדים בכולל ירושלמי, מודה בצדקת הציונים וההתיישבות החקלאית. אין זה פלא איפוא שביקש ששמו המלא לא יפורסם.

⁴⁵ "כדרך כל הבחורים הנוודים ממקום למקום וממדינה למדינה אחרת ללמוד שם" (מגילת רבי מאיר, קובץ על יד, שנה י"ט, 1903, עמ' 7) מובא עפ"י ספרו של חיים הלל בן-ששון: "הגות והנהגה", מוסד ביאליק, ירושלים, תשי"ט, עמ' 12, בהקשר לתנועתם המתמדת של בחורי הישיבות מבוהמיה שרצו ללמוד תורה.

⁴⁶ הרב מרדכי מרגליות יפה שלעזינגער, אב בית דין של קהילת קודש אייזענשטאדט, כתב: בשורות שנים שהן הרבה הנני להעיד שהמוכ"ז [=המוסר כתב זה] ה"ה [=הלא הוא] הבחור המופלג כ"ה [כבוד הדרת] חיים (חיים משה יצחק) גאטטעסמאן יצ"ו [=ישמרנו צורינו וגואלנו] למד בזמן הקיץ העל"ט [=העבר עלינו לטובה] בבית אולפנא, ביני עמודי דגרסא אנא עם תלמידים החפצים לשמוע לקח, ולבו ראה הרבה חכמה ודעת, יורד הוא לעומק הדברים, ושקיל וטרי בהון, ואז יוסיף בתורתו ויראתו, ראשית חכמה יראת ה', להתחבר עם חברים יראי ה', אז יעלה על במתי ההצלחה, ושמחו בו מוריו והוריו [=הוריו].

א"י [=?] הכותב בנחיצה רבה נגהי [=אור ל-] עפ"י ברכות ד, ע"א; נט, ע"ב; פסחים ב, ע"א לא דר"ח אלול תרצ"ב לפ"ק [=לפרט קטן] [2 בספטמבר 1932].

⁴⁷ מסמכים המאששים את לימודיו בייבתו של הרב ברויאר לא נמצאו, אך זוהי דעתו של עורך הכתבה "Tribute to Professor Haim M. I. Gevaryahu," *Dor le Dor*, Vol. X, No. 2, Winter

הרב ד"ר יוסף ברויאר בפרנקפורט דמיין. ישיבה זו היתה ידועה בריכוז תלמידים מצטיינים שרצו לשלב רמה גבוהה של לימודי יהדות עם לימודים כלליים. בישיבה זו למדו תלמידים רבים ממזרח אירופה. דרכי הלימוד היו בשיטתו של הרב (המקומי) שמשון רפאל הירש, שבתו היתה נשואה לרב שלמה ברויאר, מייסד הישיבה ואביו של ראש-הישיבה בתקופת לימודיו של חיים.

ה. בהכשרה על פי "מחיי החלוצים בהכשרה בצ'כיה"

בין השנים 1934 ועד עלייתו ארצה בשנת 1936 עסק חיים גבריהו בהכשרה בעיר קושיצה שבמזרח סלובקיה, וגם היה פעיל בתנועת "בני-עקיבא" באזור. תיאור מפורט של מערך ההכשרה, הנהלתה ולבטי הקבוצה מצאו את ביטויים במאמר קמאי שלו "מחיי החלוצים בהכשרה בצ'כיה" שפורסם בירחון "זרעים" של תנועת "בני-עקיבא", המובא בשלמותו להלן. יש להדגיש שבעת כתיבת מאמר זה היה חיים גבריהו רק כשנה אחת בארץ ישראל, ומכאן ברור שאת שליטתו הרבה במכמני השפה העברית כבר רכש טרם עלייתו ארצה. במאמר זה באה לידי ביטוי גם משנתו החברתית שאופיינה בתמיכתו בניהול הקבוצה בצורה דמוקרטית ובנתינת חופש ביטוי לכל חברי הקבוצה. הוא תיאר את חשיבותם של האספקטים החינוכיים והאסתטיים שבחיי ההכשרה. המאמר מבטא את ההתלבטויות האישיות שלו (ושל לאה, רעייתו לעתיד) על התיישבות חקלאית בקיבוץ לעומת "התיישבות פרטית". התלבטויות אלה מצאו את ביטויים גם במאמר נוסף משנת 1939 "בדרכים מכפר לכפר" המופיע בהמשך ביוגרפיה זאת.

⁴⁹ "מחיי החלוצים בהכשרה בצ'כיה"

בעיר קושיצה, בירת סלובקיה המזרחית בבית גדול ויפה מחוץ לעיר יושבת לה פלוגה עירונית ותיקה, הנושאת את השם הסמלי "שחל", המורכבת מ-14 חברים ו-16 חברות, העובדים בבתי חרושת, חנויות, במפעלים עצמיים ועבודות שונות. הפלוגה נוסדה בחודש תשרי תרצ"ד ע"י חברים שהיו בפלוגה חקלאית קיצית, ובהגיע סוף הקיץ בררו את החברים הזריזים ושלחו אותם לעיר למצוא עבודה וליצור פלוגה בשביל החורף. הראשונים, הנקראים "כובשים", התחילו לחפש עבודה בבתי-החרושת וסדרו "פריצש" (שק קש גדול לשינה לרוחב כל

1981/82, p. 27. יש להניח שחיים גבריהו אישר את הפרטים הביוגרפיים. חיים עצמו כותב בבקשה למענק כספי למחקר מקרן מוריץ ושרלוטה וורבורג ז"ל (מתאריך משוער שבין 1945-1947) כי למד בפרנקפורט ב-Thora Lehranstalt שהיה חלק ממוסדות ישיבת הרב ברויאר. בבקשה מסוג זה לא רצה חיים גבריהו לציין את שיוכו האורתודוקסי של המוסד, ולכן לא ציין את שם הישיבה במלואה. ⁴⁸ Allan Bulloch, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, (Knopf, New York, 1992), pp. 309, 89-90. *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 7, (Jerusalem, 1972), pp. 312-313. ראה דיון כללי על יהדות פפד"ם: Rachel Heuberger and Helga Krohn, *Hinaus dem Ghetto: Juden in Frankfurt am Main 1800-1950*, 1988, pp. 166-167. ראה גם בספר "זכרונות ראשונים" (ירושלים, 1963, עמ' 88), מאת אליהו פרוש ששלח את בנו המצטיין לישיבה זו בפפד"ם. ⁴⁹ מאמר זה מאת חיים גבריהו פורסם ב"זרעים: ירחון בני עקיבא בארץ-ישראל", סיון תרצ"ז, [1937] שנה ב', חוברת ט' (יז), עמ' ט-י. זהו אחד ממאמריו הראשונים שפורסמו בארץ ישראל ובשפה העברית. לנוחיות הקוראים הסבתי לכתוב מלא חלק מהמילים שנהוג היה בעת כתיבת המאמר לכתוב בכתב חסר.

החדר) ולאט לאט נתלקטו החלוצים מהפלוגות לקושיצה. היא לא נתפרקה עוד בסוף הקיץ ונשארה פלוגה עירונית קבועה עד היום הזה.

כל שנות קיומה היא שולחת בכל עליה ועליה אחדים מחבריה ארצה וממלאת את מקומם בחברים חדשים מהסניפים או מפלוגות קיטיות. במשך זמן קיומה נתחלפו בין כתליה שיטות חינוכיות ומשקיות שונות, החברים התלבטו, דאגו, חפשו עבודה וחפשו תוכן ופטרונות ויש גם שנשתזרו חוטי אהבה דקים בין חבר לחברה וכמה חגיגות חלוציות "משפחתיות", של ארוסין נתקיימו בה.⁵⁰ חברה מפוזרים בכל המושבות והערים בארץ, ובשובים החקלאיים של הפוהמ"ז [=הפועל המזרחי]. חלק חשוב מחברי קבוצת רמת השומרון של הפועל המזרחי הם מיוצאי "שחל".

שתי שנים יפות עברו עלי בפלוגה זו ועל התמורות שחלו בה במשך הזמן הזה הנני לספר פה: זמן רב התלבטו למצוא צורה מתאימה לסדר הפנימי ולסמכויות מוסדות הפלוגה. סדרי המדינה הדימוקרטית הצ'כית השפיעו, שהפלוגות לא תתנהלנה על פי הוראות ופקודות של איזה מוסד מרכזי, כמו בארצות אחרות פחות דימוקרטיות. מקודם בהיות הפלוגה עוד קטנה, סודר הכל, מדבר קטן עד גדול ע"י האספה. שום מכתב לא נשלח בשם הפלוגה, אם לא אושר ע"י כל החברה. בהתרבות החברה ואיתה יחד הפרובלימות, היו מוכרחים לעשות כמעט בכל ערב אספות, שהביאו לידי עייפות ואי-סדר ולא נשאר כמעט זמן לעבודה תרבותית; ההחלטות וההצבעות היו לפעמים סותרות זו את זו, עד שראו צורך לבחור בהנהלה בעלת סמכויות ידועות וככה הלכה הפלוגה בהתפתחותה לאט לאט ויצרה לה כיוון ושיטה לחייה עד שנתהווה במשך הזמן ספר החוקים שבכתב ושבעל-פה של פלוגת "שחל", שהוא בערך כזה:

החיים בפלוגה הם שיתופיים בהחלט ובכל המובנים ואין לפרט בלי יוצא מן הכלל שום רכוש פרטי.

המטרה היא, לחנך חברים להגשמת חיי תורה ועבודה בארץ ישראל בשתי צורות חיים: בקיבוץ ובמושב עובדים. אם רצתה ההשגחה-אומרים הם-שאלה האנשים יזדמנו לפלוגה שלנו, הרי זה מחייב אותם להנעים וליפות את חייהם ולמצוא בהם סיפוק מלא ושביעות רצון בכל המובנים, הן במובן תרבותי-חברותי ורעיוני והן במובן כלכלי-משקי, ועליהם לחשוב ברצינות על יצירה משותפת בארץ ישראל. יכול כל חבר וחברה בתנועה הכללית, בלי הבדל מדרגת השכלתו וגילו להתחבר לפלוגה. אנחנו מסדרים ובונים לנו את חיינו במסגרת החלוצי המזרחי-באופן עצמאי ובכוחות שלנו ואיננו מסתמכים על שום מוסד או כח מבחוץ. אנו מדגישים מאד את שיפורה של פלוגתנו ויופיה כלפי חוץ, ויחד עם הדאגה לפירסומה, השפעתה, פעולותיה ודעת הקהל הטובה עליה בחוץ, אנו הולכים ובונים את חיינו הפנימיים: "גרעין קטן ובריא מבפנים, צריך להיות לתפוח גדול ויפה מבחוץ" ומשום כך אנו משתדלים לתת סדר יפה לשיחותינו ולאספותינו, לאורחותינו וחדרינו וכד'.

⁵⁰ המוטיב האוטוביוגרפי ניכר בשורות אלה. חיים גבריהו הכיר את רעיתו לעתיד, לאה לנדסמן (אימי), בעת היותו מנכ"ל בהכשרה.

עניי הפלוגה מסתדרים עתה ע"י הכיוונים והתכניות הנקבעים באספה כללית פעם ב-3 חדשים, שהיא גם בוחרת בהנהלה והועדות השונות המוציאות לפועל את התכנית הקבועה. כמו כן מסדרות ההנהלה והועדות שיחות חברים פעם או פעמיים בחודש ומוסרות בהן אינפורמציה על מהלך העניינים. הפלוגה משתדלת לאפשר לכל חבר וחברה למלא בה תפקיד ולקראת זה היא מחנכת אותם.

החיים התרבותיים מתנהלים לפי שיטת הסיכום, שאותם אבאר למטה.

כל הדברים האמורים נוצרו על-ידי החיים עצמם ולידתם לא היתה קלה ביותר. אולי יהא זה רצוי לתת להם כמה ביאורים: יש להחשיב ביותר את ההכרזה שבפלוגה אחת יכולים לחיות יחד גם מחייבי הקבוצה וגם מחייבי ההתיישבות הפרטית, כי הרבה סובלות התנועות החלוציות בחוץ-לארץ מחיכוכים בשאלה זו, שבעטיים חברים בודדים או גם פלוגות שלמות מכריזים על עצמם שהם קבוציים, והרי הם בודקים בחבריהם, אם גם הם נאמנים לקבוציות הצרופה. וכך מרחיקים ודוחים חברים מחמת דקדוקי ילדות ועניות דקים מן הדקים. הישג ענקי המראה על בגרות, הוא גם הכיוון: "שיחד עם הדאגה לפרסום והשפעה כלפי חוץ נבנה הפנים". שהרי החלוצים בחו"ל מרבים לדבר על אידיאליות והתעלות פנימית, והואיל ואין אלו אלא מושגים מופשטים הרי ממילא הם יחסיים ושונים אצל כל יחיד ויחיד. ואם רוצים לבסס אך ורק עליהם את החיים, הם מביאים בעקבותיהם תסבוכת ללא מוצא.

הפלוגה מוציאה בקביעות עתון בשם "כנסת חלוצים", שהחברים כותבים בו מאמרים בכמה שפות, היא שיצרה וניהלה בהצלחה גדולה את חגיגת יובל הרמב"ם ז"ל, היא שולחת עובדים הסתדרותיים בשביל התנועה שלנו בכל עיירה ועיירה במחוז, רוב מדריכי סניף בני-עקיבא בקושיצה הם חברי הפלוגה, והיא שואפת בכלל להיות המנהלת הרוחנית והמעשית של הצבור הציוני במחוז.

לפסגת היופי העלתה את סדר אספותיה הכלליות, שרכשו להן שם בכל הפלוגות. הן מתקיימות בשעה שהשולחנות מכוסים מפות לבנות. חדר האוכל מואר בחשמל ונרות ומקושט בעציצי פרחים יפים. כל ועדה וועדה מציעה תכנית מפורטת ומעובדת לשלשת החדשים הבאים. האספה הכללית בצורתה המשוכללת נעשתה למוסד החביב ביותר. פלוגת "שחל" מתגאה בזה, שהיא עוד לא הוציאה שום חבר. בשעה שביתר הפלוגות נתפשטה מגפת הטיהור, לא נגררה היא אחריהן וזה הביא לידי דבוק חברים, עד ש"בן שחל" לא יחליף את פלוגתו בפלוגה אחרת בשום מחיר.

אחת מתקוות הפלוגה שלא נתגשמו עוד, היא רכישת שדה בכפר סמוך, כדי לתת אפשרות לחברים לעבוד קצת בחקלאות. למרות כל ההתאמצויות לא הושג עדיין דבר זה ולכן שלחה בקיץ העבר כמה חברים וחברות לכפר סמוך לעבודת הקציר והדישה.

נציין עוד שבמשך הזמן ראו לנכון לבטל את ה"פריצש" ולהנהיג מיטות פרטיות "כדרך הבורגנים". אחד החברים פרסם בהזדמנות זו בעתון הפלוגה קינה נפלאה על "חורבן הפריצשים".

אחרי לבטים רבים בשטח התרבותי נתקבלה שיטת הסיכום, האומרת לחלק את המטרה הגדולה למטרות קטנות מסוימות, וע"י נתינת האפשרות לגישום מלא של המטרה הקטנה המסוימת, מתרבה חדוות היצירה, וככה עושים תמיד סיכומים של המטרות הקטנות, עד שעולים לאט לאט לקראת המטרה הגדולה. על שיטה זו שאולי כדאי יהיה להנהיגה בסניפינו עוד נשוב לדבר במאמר מיוחד. מי שביקר את פלוגת "שחל" בערב בין שמונה וחצי ועשר שעות, היה מוצא בכל החדרים חוגים, המתעסקים בתולדות הציונות והמזרחי, הלכות קדוש החודש, בקריאת רומן קלסי וכו', לא היה רואה אף איש אחד הולך בטל שלא ישתתף בלימודים. אם יגרום מזלו של המבקר לבוא בערב שבו סודרה "הרמוניה תרבותית" (החברה עצמה יצרה שם זה), שבו ישבו כולם ברצינות ובסדר על ספסלים בצורת רבוע ומכל חוג וחוג מסרו בקצור את תוכן למודם, נוכח שכל הידיעות שנרכשו בחוגים היו לנחלת הכלל, והיה רואה לפניו ממש אידייליה של חיים תרבותיים.

1. עלייה והגשמה

ב-30 בינואר 1933 עלו הנאצים לשלטון והטילו חרם על כל בתי העסק היהודיים. בראשון באפריל 1933 פיטרו את כל הפרופסורים והמרצים היהודיים מכל האוניברסיטאות בגרמניה, ושבעה ימים לאחר מכן פיטרו את כל עובדי המדינה היהודיים. הכאות ומעצרים שרירותיים של יהודים הפכו לדבר שבשגרה. הרב יוסף ברויאר החליט לסגור את הישיבה בפרנקפורט בסוף שנת הלימודים של 1933, ובאוקטובר 1933 הוא פתח מחדש את הישיבה בפיומה, שבאיטליה.⁵¹ ניתן לשער שחיים סיים את שנת הלימודים בישיבה, וכשהישיבה נסגרה בקיץ 1933 ניסה להמשיך לימודיו בישיבה גם משום שהיתה ברמה גבוהה וגם משום שלא רצה להתגייס לצבא הצ'כי ולכן המשיך בעקבות הישיבה דרומה לכוון איטליה, אך נעצר בגבול השוצרי מחוסר ניירות. לדעת דודי, שמואל דב גבריהו-גוטסמן נראה יותר שהוא חזר לבית הוריו לפני סיום שנת הלימודים.⁵² עקב מצב הדברים הפוליטי הגיע חיים למסקנה שאין עתיד ליהודים באירופה ועקב מצבו האישי חזר לבית הוריו בצ'כוסלובקיה.⁵³ התאריך המדויק של חזרתו איננו ידוע לי. חיים הצטרף לתנועת

⁵¹ David Kranzler and Dovid Landesman, *Rav Breuer: His Life and His Legacy: A Biography of Rav Dr. Joseph Breuer*, (Feldheim Publishers, New York/Jerusalem, c.1998), pp. 98-99.

⁵² בגלויה לחיים מאביו, הממוענת לישיבה באייזנשטאדט, מחודש אוגוסט 1932, כותב לו אביו שלא יעלה לארץ ללא הון וללא מקצוע. הוא מציע לו ללמוד צורפות-ואז לעלות. מתוכה נראה לכאורה שעלייה ארצה היתה בראש מאוייו כבר בשנת 1932.

⁵³ ראוי להשוות את תגובתו של חיים גבריהו למאורעות בגרמניה לזו של היהודים המקומיים. הנה אמו של הפרופ' גרשום שלום (שהיה מורהו של חיים גבריהו) כותבת לבנה בישראל ב-20 בפברואר 1933 מברלין "לעת עתה אין ליהודים סיבה לחשוש", ("גרשום שלום ואמו: מכתבים 1917-1946", עורכת: איטה שדלצקי, הוצאת שוקן ירושלים, תשנ"ח, 1988). גם העתון היהודי-ציוני-גרמני, רב ההשפעה, Jüdische Rundschau היוצא בברלין מיום ה-4 באפריל 1933 (ח' בניסן תרצ"ג) כותב, בעקבות חוק ענידת הטלאי הצהוב על ידי היהודים, Tragst ihn mit Stolz, den gleben Fleck (= "שאו בגאון את הטלאי הצהוב"). ברור שראייתם של הזרים בגרמניה היתה חדה משל היהודים המקומיים בקריאת המצב, והחזקת דרכון זר היתה יתרון שאיפשר יציאה מהירה. חיים גבריהו

הנוער הציונית-דתית "בני עקיבא" ולהכשרה חקלאית בחסות "הפועל המזרחי" (בקושיצה) והחל בהכנות לעלייה ארצה. עקב היותו בן לחקלאים ושליטתו בחקלאות הוא הפך לאחר גמר תקופת ההכשרה למדריך בהכשרה. חיים גבריהו נתמנה למזכיר הארצי הראשון של ארגון "בני עקיבא" בצס"ר (צ'כוסלובקיה) בראשית יסודה של התנועה.⁵⁴

בשנת תרצ"ו (1936)⁵⁵ עלה חיים גבריהו ארצה. בשנת תרצ"ז (1937) הוא עבד כששה חודשים נוספים בקבוצת "שחל" ברחובות. קבוצה זו הקימה בשלהי השנה (כ' בתמוז תרצ"ז) את קבוצת טירת-צבי בעמק בית-שאן במסגרת יישובי "חומה ומגדל". חיים עצמו הצטרף לעלייה לקרקע אלא שחברי המשק הוותיקים שכחו זאת.⁵⁶ בהכשרה באירופה הכיר חיים את לאה לנדסמן רעיתו לעתיד, אלא שלא קיבלה את הסרטיפיקט [=ויזה מנדטורית לכניסה לארץ] לעלייה ארצה רק בשנת 1939 וחיים נאלץ לעלות בגפו והיא הצטרפה אליו כשלוש שנים מאוחר יותר.

חיים גבריהו בהכשרה בקבוצת "שחל", רחובות, 1937

כותב על תקופה זו: "אני הייתי בגרמניה תלמיד בפרנקפורט בעת שהנאצים ימ"ש עלו לשלטון, והורגש כבר המצב הקשה של יהודים בכלל ובארץ הרשע בפרט" מתוך מכתב למנחם בגין 27 בינואר 1984.

⁵⁴ עפ"י כתב העת "רבעון" של ותיקי "בני עקיבא" בעריכת מ.צ. קדרי, צבי עשהאל ואליעזר שוימר, אדר תש"ן.

⁵⁵ את תאריך עלייתו המדויק אינני יודע, אך היה זה אחרי ה-9 באוגוסט 1936. מצאתי גלויה הממוענת לחיים גבריהו עדיין בהכשרה בקושיצה הנושאת תאריך זה.

⁵⁶ עפ"י מכתבו של מר אפרים יעיר, ארכיונאי טירת-צבי, אל גלעד גבריהו מיום 23 במרץ 1994, ובהסתמך על ראיון שערך גלעד גבריהו בטירת-צבי עם החבר שמואל צוריאלי, ממייסדי הקבוצה, ב-23 באוגוסט 1999. אולם מסתבר שחיים גבריהו, למרות עדויותיהם של יעיר וצוריאלי, אכן השתתף בעלייה היסטורית זו במסגרת "חומה ומגדל". הראייה לכך היא בתיאור העלייה ממקור ראשון כפי שכתב חיים גבריהו במאמר "עם העליה לטירת צבי" שהופיע בירחון "זרעים: ירחון בני עקיבא בארץ-ישראל", ער"ה [=ערב ראש השנה], תרצ"ז [1937], שנה ב' חוברת י', עמ' יג-יד. מאמר זה מהווה את אחד המקורות ההיסטוריים החשובים המתארים את העלייה לטירת-צבי. תיאור זה מופיע כמעט במלואו בפרק "טירת-צבי יתד ראשונה בדרום עמק בית-שאן מאת שלמה רוזנר בספר "ימי חומה ומגדל, 1936-1939: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר" (העורך: מרדכי נאור, סדרת עידן מס' 9, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים, תשמ"ז, 1987), עמ' 103-100; וכיום, מצוטט תיאור זה באתר האינטרנט של הקיבוץ.

ראובן ורחל לנדסמן (הוריה של לאה לנדסמן), ברקע ההרים מסביב לכפר קולצ'בה. צולם בערך בשנת 1918. צילום זה שרד הודות להבאתו לישראל ע"י לאה לנדסמן בשנת 1939

ז. עליית לאה לנדסמן ולבטיהם על פי "בדרכים מכפר לכפר"

את המעבר מזאדני לטירת-צבי תיאר חיים במאמר אוטוביוגרפי שכתב בשבועון "הד-ירושלים" ב-20 באוקטובר 1939 (גיליון י"ד, עמ' 3) שכותרתו "בדרכים מכפר לכפר", (פרטים מזהים והסברים אציין בסוגריים מרובעים).

"בדרכים מכפר לכפר"

(פרק מרומן אוטופי על ארץ ישראל לעתיד לבוא)

ויעל לארץ עם שבי הגולה [חיים עלה לארץ מהגולה] נער עברי, חגי [חיים גבריהו=ראשי תיבות חג] בן גד [אביו של חיים גבריהו נקרא גד] שמו, וישב ברחובות [חיים עבד בקבוצת "שחל" ברחובות] אשר ביהודה. ויהי ימים רבים לעובד אדמה ולשומר מחנה עובדים [חיים היה עובד אדמה וגן בתחילת דרכו]

בארץ וכן שמר בפרדסי רחובות ובמחנה עובדי ההכשרה]. ותחשוק נפשו בתורה ויעל ירושלימה וישמע לקח ודעת מפי החכמים על הר הצופים [חיים קיבל "חופשה" מההכשרה ללמוד באוניברסיטה העברית על הר הצופים בירושלים].

בימים ההם הרבו בני הגולה לעלות לארץ אבותיהם, כי מיד ה' היתה זאת לפדותם מגלותם. גם כבדה עליהם יד צריהם, רבו אויביהם ויאמרו להכחידם מתחת השמים. וכל יושבי תבל רגזו ורעמו, וכל כלי המשחית וההרג שלטו בכל העברים [זהו תיאור מדויק של מצב הדברים באירופה. מלחמת העולם השנייה פרצה בראשון בספטמבר 1939, כלומר כ- 6-7 שבועות לפני פרסום כתבה זו. האנטישמיות גאתה באירופה, והמלחמה החלה]. ויהי ישראל לשה נרמס [הפורענות כבר החלה נגד היהודים, בתי הכנסת כבר נשרפו בליל הבדולח (9 בנובמבר 1938), חוקקו חוקים מגבילים, ויהודים ניסו להימלט]. ואז תבואנה אניות עולים רבות לנמלי הארץ, ובמקומות השוממים יחתרו לעגון, באור היום ובמחשכי לילה [אניות המעפילים שלא הורשו להיכנס חוקית לארץ עלו עלייה בלתי לגאלית היא עלייה ב'. הם עגנו בלילות בחופים שוממים על מנת להימלט מהבריטים], אניות מעפילים וסירות-מפרש, וגם שוט ישוטו פליטים רבים בידיהם וברגליהם בין גלי הים, בפרצם אל קרקע המולדת, [תיאור דרמטי של עלייה ב' בתקופת המנדט. יש לשים לב למצב שבו חיים נאלץ לתאר את המצב כ"רומן אוטופי" ולא כדיווח אמת, שהרי הצנזורה הבריטית לא היתה מתירה לעיתון, הכפוף למרותה, לפרסם את העלייה הבלתי חוקית כדבר חיובי-אידיאלי] מתגרת יד שרים [כנראה רמז למחלוקת האידיאולוגית בין נשיא האוניברסיטה העברית ד"ר י.ל. מאגנס לבין ראשי הסוכנות היהודית]. ועלו העולים דרך המדבר. מים וקדם [היו גם עלייות דרך היבשה מסוריה ומלבנון], תימן וצפון יתאספו נדחי ישראל ויבנו להם כפרים וערים ויטעו כרמים ועצי שקדים ותפוחי זהב ויזרעו כל מיני תבואת שדה.

והאניות הבאות מדבקות חלקי משפחה, אבות אל בנים שנפרדו מחמת המצוק, מאחדות חתנים וכלות, אהובות ואהובים. כל אוניה העוגנת במימי הארץ תפגש במבטי חבה קולעים מן החוץ, והיא כולה גועשת ומלאה אהבה וכמיהה ותקוות לבבות צעירים.

ותעל עם העולים מהגולה הרחוקה נערה אחת, מלכה שמה. ויצא חגי לקראתה אל הים בעיר הכרמל, ושם תחת עץ תומר בחצר בית העולים ארש לו את הנערה ככלת נעוריו ויאהבנה מאד מאד [אימי, לאה לנדסמן, הגיעה כעולה חוקית לנמל חיפה שלמרגלות הכרמל בשנת 1939. לא ידוע לי אם הם התארסו בחיפה ביום הגיעה ארצה. מלכה פסטרנק חברתה הטובה של אימי באותה תקופה היא כנראה מקור השם מלכה]. ותעל הנערה ירושלימה ותגור כירח ימים אצל רעותיה בעיר החדשה של ירושלים [לאה עלתה לירושלים וחיה אצל חברותיה עד לחתונה שהתקיימה רק באביב 1940, כלומר בעת כתיבת שורות אלו היו חיים גבריהו ולא לנדסמן רק מאורסים].

בימים ההם קמו בחורי ישראל בני הקבוצות והארגונים בשפלת הים, בשרון ויהודה, ויעפילו לשבת בעמק בית שאן על גדות הירדן, הוא העמק שהקדמונים קראו לו שער גן-העדן, כי כל הערבה מלאה פלגי מים כגן אלהים מקדם. [בתקופה זו חיים היה עדיין בחופשה מקבוצת "שחל" ועדיין שקל לחזור לקיבוץ

טירת-צבי שבעמק בית-שאן]. ויבנו את טירת-צבי ואת מעוז ואת מסילות ואת ניר-דוד ואת חצרות וכל משכנות ישראל בערבה. ויקיפו את יישוביהם חומה בצורה, ומגדלים רמים להאיר את הלילה הקימו בהם, וישבו שם לבטח [קבוץ טירת-צבי הממוקם בבקעת בית-שאן היה יישוב שהוקם במסגרת מבצע "חומה ומגדל". חיים השתתף בהקמת הקיבוץ כפי שתיאר במאמרו "עם העליה לטירת צבי"]. ישראל בנה את מושבותיו בעמקים אשר ביצות קדחת מלאו אותם [ייבוש ביצות החולה וחדרה], ועל שטחים שוממים במשך דורות [רמז לכך שלא גזלו מערביי המקום ולא כלום, אלא הפריחו אדמות שממה], וכסף רב שלמו בעד כל שעל אדמה [אדמות ההתיישבות נקנו בכסף מלא ולא נגזלו מערביי המקום]. בימים ההם אין שלום בארץ בין יהודה וקצת שועי ערב, והארץ רגזה שנים רבות [זוהי התקופה שלאחר מאורעות הדמים של 1936-1939, אבל אי-שקט מתוח שרר עדיין בארץ].

ויאמר חגי אל מלכה: אלכה נא ואתורה בכל גבול הארץ, לגור בכל אשר אמצא ולהתאחז, למען אוכל להביא אל משכני את הנערה אשר בחרתי לי. וילכו חגי ומלכה לעיר העתיקה ויתפללו בין חורבות ירושלים [אולי רמז לחתונתם המתוכננת בבית-הכנסת "החורבה" בעיר העתיקה]. ושם, ליד אבני קדומים, אמר לה החתן:

התדעי חביבתי, איך נקנה לנו חלק ונחלה? את השממה נארוש לנו, כי על כן הפקר היא. ועצים אטע בחלקה נבחרת בלב ארץ ציה, ואמנם אף לפנים בישראל יבנה הבחור לראשונה בית חתנות, וככה יביא את כלתו לביתו. רבו היום חורשי מזימות רשע, ולכן שבי נא, חביבתי, בירושלים עד אשר אביאך אל נחלתנו החדשה.

ותען הכלה:

בשאננות נעורים הדברים אמורים, שאז מן הראוי שכל חתן יבנה לו בית חתנות. ואילו עתה בבנין החורבות ישבו הזוגות באהלים, המתוחים על יתדותיהם תחת כיפת השמים.

החתן: גם אהלים אמתחו על מקומות קבועים. עתה אין שלום בארץ, ולכן שבי בירושלים עד אשר אשובה.

הכלה: קח נא מידי צרור זרעים שהכינוני בשבילך. אף אקחה גרעינים מספר מפרחי הכותל המערבי אשר יצוצו בין חרוצי האבן. ובחלקה הנבחרת בשטח ההפקר תטע עץ, ותשתול גרעינים מצרור הזרעים ומפרח קדומים, והיה קשר עולמים, כנצח הכותל, בינינו לבין נחלתנו. לך בדרכך, בחיר לבי, והאל הגואל יהיה בעזרנו כי כמה נפשי והומה לבי למרחביה של נאות שדה ומשכן כפרי.

ויצא חגי לדרכו. [נראה שקטע זה משקף התלבטות של חיים וארוסתו לאה, האם רצוי קודם להתחתן ואחר כך להסתדר או להפך. היישוב במסגרת כפרית או קיבוצית כאידיאל וכהגשמה חלוצית עדיין עמד על הפרק. הסיומת כאן מתעדת פרידה עד להשלמת הסידורים ועתיד חלוצי כפרי, אבל הזוג הצעיר התחתן כעבור ששה חודשים בירושלים, ושניהם יצאו לחפש עבודה בערים, וכנראה שהגיעו למסקנה שיישוב כפרי-חקלאי-חלוצי עבורם אינו בר ביצוע].

בשנים 1941-1942⁵⁷ פרסם חיים גבריהו, בהמשכים, סיפור אוטופי בשם "אנשי-גלעד" על החיים בארץ-ישראל במשך שלושת הדורות הבאים. הסיפורים הופיעו בשבועון "הד-ירושלים" שבו עבד חלקית כעיתונאי וכעורך מדור. "הרעיון לכתיבת הספר... עלה בדעתי כשעמדתי לפני כמה שנים ליד חוף הירדן בערבת בית-שאן וראיתי מרחוק את הרי הגלעד". קובץ הסיפורים יצא בירושלים גם כספר בשם "אנשי-גלעד" בשנת תש"ב (1941) בהוצאת "ירושלים הצעירה" שחיים גבריהו היה עורכה. יש לשער שהרקע לשם הספר, ולמקום היישוב בהרי הגלעד הוא נוף הרי הגלעד המשתקף מקבוץ טירת-צבי. חיים האמין כבר אז בשלמות הארץ הכוללת גם את הרי הגלעד, ובדעה זו החזיק והטיף לה כל ימיו.

ח. עברות השם

עוד בהיותו באירופה, בתקופת ההכשרה ולקראת העלייה ארצה⁵⁸ עברת חיים גוטסמן את שמו לשם עברי מקורי חיים גבריהו. [גוט=ה'יהו, מן=גבר]. בכך הלך בעקבות אליעזר יצחק פרלמן, אבי הלשון העברית המתחדשת, ששינה את שמו לאליעזר בן-יהודה בשנות ה-80 של המאה ה-19, לאחר שעלה ארצה, ובכך סימל את שלילת הגלות וחידוש הלאומיות העברית, או כפי שבן-יהודה התבטא: "ברגע ההוא חשתי בזה מאורע גדול בחיי, הרגש הרגשתי כאילו נולדתי מחדש, ניתק כליל החיבור ביני ובין הגלות".⁵⁹ הבילויים הפכו את המנהג של שינוי השם למנהג מקובל בין מנהיגי הציונות המדינית, כאילו אמרו: "פתחנו דף חדש ומעתה נגור בארץ ישראל כבני האומה העברית ונדבר עברית". שינוי שם לא היה עדיין צעד נפוץ בין שלומי אמוני ישראל. בשים לב לעובדה שהרבה מחבריו של חיים באותה תקופה שעלו ארצה ולא עברתו את שמם, היה בצעד המוקדם שנקט, עוד בהיותו בחו"ל, דוגמא ומופת.

⁵⁷ החלק הראשון פורסם ב-20 ביוני 1941 והחלק החמישה-עשר פורסם ב-14 בינואר 1942.
⁵⁸ בענין שינוי השם חיים גוטסמן לחיים גבריהו: נמצא מכתב ממחלקת העלייה של "הסתדרות מזרחי ותורה ועבודה" בצי"ר מיום י"ח באייר תרצ"ו (10 במאי 1936) הממוען לחיים גבריהו עדיין בהיותו בזאדני. נמצאה גליה מאחיו שמואל דב הממוענת לחיים גבריהו בהיותו בהכשרה בקושיצה. מספר מאמרים שפורסמו בשנת 1936 בבטאון ההכשרה "הד החלוץ" בקושיצה, לפני עלייתו ארצה, אותרו בספריה הלאומית בירושלים בעזרתם האדיבה של פרופ' יוסף הקר ובנו דניאל וכבר בהם מופיע השם העברי חיים גבריהו. לעומת זאת הדרכון הצי"י שבו הוא השתמש בכניסתו לפלסטינה דאז, בשנת 1936 נשא עדיין את השם חיים גוטסמן.

⁵⁹ מצוטט מתוך הספר "זכרונות ארץ-ישראל" מאת אברהם יערי, (ירושלים תש"ז, חלק א', עמ' 32, 366). הוא מציין שאליעזר בן-יהודה לא היה הראשון ששינה את שמו. דודי שמואל דב גבריהו-גוטסמן טוען בתוקף שהסבת השם גוטסמן לגבריהו היה בה משום העלאת השם לשורשו העברי העליון במולדת בבחינת "ותטענו בגבולנו" (מתוך תפילת מוסף של שבת) ולא מתוך שלילת הגלות. ותגובת גלעד י"י גבריהו: ראוי לציין שכוונתי במונח "שלילת הגלות" היא ציון הסכנות הפיזיות והרוחניות שבגלות האירופאית-סכנות שחיים ראה אותן מחריפות במו עיניו, ועלה ארצה כהגשמת אידיאל, אבל גם כבריחה מסכנות אירופה. הנה לדוגמא הפרופ' גרהרד שלום החל להשתמש גם הוא בשמו העברי גרשום שלום רק משנת 1933 בערך, כשמצב היהודים בגרמניה הגיע לנקודה משבר. שינוי השם היה מעין הכרזת ניתוק מתרבות שלא רצה להיות קשור אליה עוד. המכתב הראשון הנושא חתימה זו הוא מיום ה-10 באוגוסט 1933 וממוען לפרופ' מרטין בובר (Gershom Scholem, A life in letters 1914-1982, Harvard University Press, 2002, p. 245). פרופ' שלום שינה את שמו הפרטי לעברית, תחילה בצורה פרטנית ומגמתית, ולאחר מכן בצורה גורפת. למילה הכתובה היתה משמעות רבה בעיני שלום, והשימוש בשינוי שם לצורך הבעת עמדה פוליטית או אחרת היא משמעותית.

בהקשר זה ראוי להזכיר כותבים ידועים בעיתון "הד-ירושלים" בשנים 1939-1944, שעדיין השתמשו בשם האירופאי: בנימין מייזלר (לימים פרופ' בנימין מזר, נשיא האוניברסיטה העברית), יהודה הרשקוביץ (לימים פרופ' יהודה אליצור), ב"צ דינבורג (לימים פרופ' בן-ציון דינור, שר החינוך והתרבות), יצחק ורפל (לימים ד"ר יצחק רפאל, סגן שר הבריאות ומנהל הוצאת מוסד הרב קוק). משתתפים בשבועון "הד-ירושלים" העידו שהייתה זו חבורה של אינטלקטואלים אידיאליסטים שרבים מהם הפכו ברבות הימים למנהיגים ולתווי הדרך. ביניהם ניתן למנות את חמדה בן-יהודה אלמנתו של אליעזר בן-יהודה, מלכיאל גרינוואלד העיתונאי שטען שד"ר יוסף קסטנר הסגיר חלק מיהודי הונגריה לנאצים,⁶⁰ פרופ' דוד ילין מהאוניברסיטה העברית, עו"ד דניאל אוסטר (לימים ראש-עיריית ירושלים הראשון במדינת ישראל), מנחם אוסישקין מראשי הציונות הפוליטית והסוכנות היהודית, ד"ר ישראל קלויזנר סופר והיסטוריון (אביו של הסופר עמוס עוז, ובן דודו של ההיסטוריון פרופ' יוסף קלויזנר).

ט. נשואיו ללאה לנדסמן וכשנה לאחר פטירתה לחנה דוידוביץ

כשלוש שנים לאחר עליית חיים ארצה עלתה לאה (1939) שאותה כאמור הכיר חיים בהכשרה, ומאז ניהלו השנים תכתובת ענפה. חיים עודד את לאה ללמוד עברית, וחלק ממכתביו באותה תקופה כתובים בעברית קלה. הם החליטו להנשא וכמנהג ירושלים בימים ההם החופה נערכה תחת כיפת השמים בחצר בית-הכנסת "החורבה" בירושלים העתיקה [על ראש הבאר, ואולי על גג "החורבה" כנהוג אז?]. נשואיהם התקיימו ביום השלישי ח' בחודש ניסן ת"ש (16 באפריל 1940). אופייני לזוג הצעיר והאידיאליסטי שחתונתם נערכה בעיר העתיקה בבית-הכנסת "החורבה",⁶¹ ואילו "הנשף יתקיים באותו יום בשעה 7 בערב בשכונת גאולה...", בעיר החדשה. חיים ולאה התגוררו בשכונת שמעון הצדיק (בית השוללי-שייך ג'ארח הערבית) עד שפגז הרס את הבניין במלחמת השחרור (1948). חיים ולאה ושני ילדיהם הקטנים שנולדו בינתיים עברו להתגורר בשכירות בשכונת בית הכרם (אצל משפחת הרופאים קורמנסקי), ובשנת 1954 עברו לשכונת נוה שאנן בירושלים.

⁶⁰ המדינה תבעה את גרינוואלד לדין ופסק הדין בבית-המשפט המחוזי קבע שד"ר קסטנר אמנם עשה זאת, והשופט ד"ר בנימין הלוי קבע כי קסטנר "מכר את נשמתו לשטן"; (בית-המשפט העליון קיבל את ערעור המדינה והרשיע את גרינוואלד) בזכרון הקולקטיבי של אנשי התקופה גרינוואלד כמובן צדק וזכה! בעקבות המשפט קסטנר נרצח! נראה שלחיים גבריהו ולמלכיאל גרינוואלד היו קשרים הדוקים, מאחר ומצאתי נייר המכתבים של גרינוואלד ששימש לכתובת מספר מכתבים אישיים של חיים, ובמשך שנים נתקבל בבית גבריהו העתון הפרטי שפרסם.

⁶¹ ניתן לשער שבכתבה "החופה בעיר העתיקה" ("הד-ירושלים", 23 בפברואר 1940) רומז לנו חיים על עצמו. "לפני כמה ימים ראיתי התקהלות ילדים ואנשים ליד אחד מבתי הכנסת. השמש הוציא חופה ואחד הרבנים מזקני המקובלים, סידר קידושין לזוג הצעיר.... הם מעפילים מאיטליה.... סבלו הרבה ובנס עגנו בחוף המולדת. אז נדרו שניהם שחופתם תעמוד תחת שמי ירושלים העתיקה. מן הראוי שהמנהג היפה הזה ימצא לו מהלכים ביישוב החדש וכל שמחות בני ישראל ובנות ישראל תערך בעיר העתיקה". חיים גבריהו ראה שהמנהג ימשך ואמנם אחי סרן ראובן הי"ד ז"ל התחתן בעיר העתיקה בירושלים בשנת 1971, ולחתונה בא אפילו דוד בן-גוריון. חיים גבריהו ראה בחיוב את החזרת ההתיישבות לעיר העתיקה לאחר המאורעות ("הד-ירושלים", 22 במרץ 1940) ואפילו שקל לעבור לעיר העתיקה בעצמו לאחר מלחמת ששת הימים.

פרקי מגילה ה': אחי ואחיותי

בשה"י
ססן טוב ומזל טוב
נעלה את ירושלים בראש שמחתנו

חיים גבריהו (גוססמן) לאה לנדסמן

מתכבדים להזמין את חבריהם, ידידיהם ומכיריהם להשתתף בחג
כלולותיהם. החזופה תעמוד איצה"ש בשטח"מ בירושלים העתיקה, חצר
בית הכנסת החורבה, ביום השלישי חי' לחודש ניסן, ת"ש (16 לאפריל)
בשעה 4 אחר הצהרים.

הנשף יתקיים באותו היום בשעה 7 בערב בשכונת גאולה, רחוב חגי 17 אצל אורבך.

הכתובת: לאה לנדסמן ירושלים, שכונת שפעון הצדין בית השילי.

הזמנה לחתונת חיים גבריהו ולאה לנדסמן, ירושלים, 1940

חתונת חיים גבריהו ולאה לנדסמן
הזוג הצעיר מוקף בבני דודים בני משפחת בן-צבי
בית הכנסת "החורבה", העיר העתיקה, ירושלים, 1940

בשנת 1951 חלתה לאה במחלה ממארת ונפטרה בארה"ב ב-כ"ו מנחם-אב תשט"ו (14 באוגוסט 1955). ארונה הובא ארצה לקבורה בהר המנוחות בירושלים.⁶² על מצבתה נחרתו השורות הבאות:

אִם לִילָדִים רַכִּים וְרַעֲיָה נְאֻמָּה,
עֲנוּגָה, נְאוּה, תַּפְאֶרֶת הַמְשַׁפָּחָה,
בְּרוּכַת-חַן וְלֵב נְדִיבוֹת.
עֲלֶתָה לְצִיּוֹן בְּכָל אֲנוֹת נַפְשָׁה,
הִיָּתָה לְעוֹלֵי גְלוּיֹת אִם חֲנוּנָה,
הַשְׂרָתָה סְבִיבוֹתֶיהָ אֶהְבֵּת תּוֹכָה וְדַעַת
שְׁפָעָה נוֹעַם וְחֶסֶד, אֶהְבֵּה וְאֶמְוִינָה.

לחיים ולאה נולדו ארבעה ילדים: דבורה (1943) נפטרה כבת שלושה שבועות,⁶³ בתיה [וייז] (1944), סרן ראובן (1947) הי"ד, נהרג כקצין בסיירת שריון במלחמת יום הכיפורים, וגלעד יעקב יוסף (1949).

כשנה לאחר פטירתה של לאה, נשא חיים גבריהו לאשה את חנה דוידוביץ (בת שרה ובנימין),⁶⁴ בת אחותה של לאה שנשארה באירופה בתקופת המלחמה ונלקחה לאושוויץ ואיבדה שם את כל משפחתה. חנה הגיעה ארצה בחודש מרץ 1947 בספינת המעפילים שבתאי לודז'ינסקי,⁶⁵ ושהתה אצל דודתה לאה לעיתים תכופות ונחשבה כבת המשפחה. לחיים ולחנה נולדו שתי בנות שרה [שרי אנסקי] (1957) ורחל [אור] (1959).

⁶² חיים מ"י גבריהו פרסם בעתון בארץ [אינני יודע באיזה עיתון ובאיזה תאריך פורסם הקטע]:
"לאה גבריהו ע"ה (שנה לפטירתה)"

המנוחה חיתה את חייה הקצרים בצניעות ובפשטות. היא הצטיינה בעדינות נפשה ובטוב לבבה במידה בלתי מצויה. חוננה בחכמה ובתבונה מעמיקה ובשפע של יופי פנימי וחינוכי. בכוח אישיותה וטוהר לבה היתה לה השפעה מכרעת על כל סביביה, ובכוח זה בנתה משפחות, הפיגה יסורים ועזרה לסובלים רבים. היא עודדה אותי ואת כל סביביה ללמוד ולהשתלם, וכל מה שרכשתי שלה הוא.

לאה גבריהו ז"ל היתה בת מ"א במותה, והשאירה שלושה ילדים רכים. על מצבת קברה, מאבן שחורה ומוצקה מהרי ירושלים, נחרתו שורות אחדות, שכוונו במיוחד לספר לילדיה על דמות אמם-הורתם. [ראה לעיל].

בינתיים הוחל כבר בין המשפחות שנבנו בעזרתה לקרוא לתינוקות בשמה המבורך.

⁶³ בחוברת "סדר תפלות למתעסקים במתים לפי מנהגי ירושלים ע"ה"ק" (תפלות ומנהגי גחש"א) של חברה קדישא, כנסת ישראל, קהלת ירושלים, כתוב: "לה' מר חיים גבריהו, לזכרון פטירת תנוקתו, הובאה לקבורה ביום ט"ז לחודש מנ"א [מנחם-אב] תשי"ג [17 באוגוסט 1943], [ונקברה בהר הזיתים] חלקה י"ח, שורה א', מס. 55ב".

⁶⁴ ראה צילום של משפחת דוידוביץ-לנדסמן בנספח ז' (עמ' 222).

⁶⁵ האונייה עלתה על שרטון בחוף ניצנים והמעפילים קפצו לים ונאספו על ידי סירות ההגנה. העולים הרטובים קבלו לבוש יבש מאנשי ההגנה. למרות שהמעפילים חשבו שהצליחו להערים על הבריטים, כל המעפילים ואנשי ההגנה נתפסו ונשלחו לחיפה לגירוש. הוחלט לשמור על שתיקה, וללא מסמכים לא יכלו הבריטים לדעת מיהו הישראלי ומיהו המעפיל. הבריטים החליטו לקבוע זאת על פי מראיהם, וחנה שקיבלה מכתבים קצרים וחולצה כחולה נראתה כישראלית לבריטים. היא נשלחה במסגרת עליית הנוער לתקופה קצרה לקבוצת בארות לאחר מכן ליד מרדכי ולבסוף נקלטה בקבוצת מזרע שם למדה כשנתיים וסיימה את התיכון ועם סיום לימודיה התגייסה לפלמ"ח.

פרקי מגילה ה': אחי ואחיותי

חתונת חיים גבריהו וחנה דוידוביץ,
ירושלים, 1956.

י. חקלאות וגינון ומאמרו "ירושלים-עיר הגנים"

מאחר שהיה בן כפר ראה חיים עצמו כחקלאי. דבריו בראיון עיתונאי ש"בילה את רוב זמנו כילד כרועה אווזים, העז והפרה של בית אביו" שיקפו יותר נוסטלגיה ילדותית מאשר מציאות היסטורית, שהרי מגיל 7 הקדיש רק מעט מזמנו למרעה, ואת עיקר זמנו ללימודים. כפי שעולה מתיאורו היו אלה לבטח ימים הצרורים בזכרוננו כימי ילדות יפים ומאושרים: "נולדתי בכפר קטן ברוסיה הקרפאטית. הורי היו עובדי אדמה שהתפרנסו בדוחק. בדרך כלל יצאו ילדי הכפר ללמוד בחדר כבר בגיל שלוש או שלוש וחצי. אמי אמרה: יש זמן ללמוד. עדיף שילד יבלה את ילדותו בחיק הטבע, ילך בשדות, ביערות, וכך היה. הייתי רועה אווזים ורועה צאן ועבדתי בשדה. רק ביום שמלאו לי 7 שנים הלכתי לחדר. עד היום אני מומחה בגיזום עצים ובגננות, אולי משום כך אני אוהב גם היום לבוא לקיבוצים ולמושבים ולארגן שם חידוני תנ"ך בקרב עובדי האדמה".⁶⁶ ההכשרה החקלאית באירופה, בנוסף להכשרה החקלאית בקבוצת "שחל" וכן עבודתו כגנן בירושלים הפכו אותו לאדם ער ביותר לסביבתו הטבעית. תסכולו של הרב פישל איצקוביץ (בכתבה המצוטטת לעיל) מאנשי הכולל שאינם מעריכים את העץ מבטאת את דעתו של חיים לא פחות מאשר דעתו של המרואיין.

על רקע זה אין פלא איפוא שאחת מכתבותיו הראשונות כעיתונאי ב"הד-ירושלים" עסקה במצב הגנים הציבוריים בעיר הקודש "ירושלים-עיר הגנים" ("הד-ירושלים", 17 באפריל 1942, גיליון קמ"א) וכך כתב:

⁶⁶ דברים שאמר חיים גבריהו בראיון שערך אבינועם בר-יוסף, "מעריב", 20 במאי 1982.

"ירושלים-עיר הגנים"

(לקראת פתיחת גנים צבוריים בכל חלקי העיר)

ירושלים היא ברובה עיר חשופה מחוסר עץ וצל. אף ההרים מסביב לה הם קרחים וגלויים מחוסרי עצים וחורשות. במשך כל הדורות אחרי החורבן הרבו לעקור עצים ומעטו לשתול עד שהעיר הגיעה למצבה העלוב בנדון זה. אמנם מאז פרץ היישוב היהודי את חומת העיר העתיקה, כלומר זה 60 שנה, הרבו יחידים ומוסדות מכל העדות לשתול גינות וחורשות קטנות. אולם אלה לא היו פתוחים לקהל הרחב ולא הותאמו צרכיו. הגושים העיקריים המרכזיים של ירושלים החדשה לא כללו בתכניתם סדור גנים ולא נעשתה בירושלים פעולה מכוונת ומתוכננת לטיפול העץ, כדוגמת תל אביב שהיתה מיום הווסדה לעיר גנים. צר היה לראות עולי רגל ואזרחים שבאו לבירה לסדר את עניניהם במוסדות המרכזיים, כשהם מסתובבים עיפים ברחובות מבלי למצוא ספסל מוצל למנוחה.

בין השנים 1937-1948 עבד חיים גבריהו בעבודות גנות מזדמנות. בבית היה מצוי מכתב מפרופ' שולוב המנוח, מנהל גן החיות התנ"כי בירושלים, ובו אישור כניסה לגן החיות לכל החיים לגן חיים גבריהו. זכורני שכשעברנו פעם ליד בית הבריות שטראוס ציין חיים שהוא היה פעם הגן של הבניין.

כעבור כ-36 שנה כותבת אחותי שרה גבריהו-אנסקי "ביום הולדתי העשרים ואחד אבא [חיים גבריהו] הביא לי עץ דובדבן במתנה. בטקס רב רושם, שתלנו אותו באמצע הגינה ועדרנו סביבו גומה בצורת צלחת. העץ נקלט..."⁶⁷.

וכך מעיד חיים על עצמו "המחבר היודע פרק בנטיעת עצים להלכה ולמעשה" ובהמשך מפתח את הרעיון האוטופי של פיתוח "זן דגן אילני רב שנתי"⁶⁸. חיים נכנס גם לצד הטכני שבבוטניקה "אם החטה *triticum dicoccum* אחד משרידי הטבע בארץ אשר ממנה התפתחו זני החטה התרבותיים. שדרתה נפרכת יחד עם המלילה. קלחה מגיעה לגובה 60-100 ס"מ. גדלה במקומות בלתי מעובדים, בין סלעים, שיחים וקוצים. גילה אותה לראשונה א. אהרונסון בסביבת הירדן בגליל ושם היא מצויה"⁶⁹.

בעזרת חנה אשתו (שנולדה גם היא למשפחה כפרית-חקלאית באיזור הקרפאטים, ושימשה מורה לחקלאות בירושלים) הוא טיפח גינה יפה בביתו בשכונת נוה שאנן בירושלים. זוהי גינה מרהיבה ביופייה, שחנה ממשיכה לטפח עד היום. רוב כתיבתו המחקרית בשנים האחרונות לחייו נעשתה תחת עץ התאנה ושיח הגפן כנאמר: "איש תחת גפנו ותחת תאנתו" (מלכים א': ה', ה'; מיכה ד', ד).

⁶⁷ מתוך "המטבח של שרי אנסקי", (הוצאת מודן, 1998), עמ' 204.

⁶⁸ חיים גבריהו, "אנשי-גלעד", (ירושלים, תש"ב 1941), עמ' 4.

⁶⁹ חיים גבריהו, ספור בהמשכים "אנשי-גלעד" (המשך), "הד-ירושלים" 11, 5 ביולי 1941, בהערה.

יא. ראשיתה של פעילות ציבורית

כחבר הפועל המזרחי וכמקורב לחוג עולי צ'כוסלובקיה שעברו הכשרה באירופה וניסו להקים יישוב, חיים ראה לעיתים צורך להתערב לטובת החלשים. המכתב הגלוי הבא משקף פעילות זו.

לכב' הועד-הפועל של הפועל המזרחי בא"י⁷⁰

ח.נ.,

יורשה לנו לפנות אליכם ולשאול בגלוי, אם הועד-הפועל כולו נושא באחריות למעשה העוול והשרירות הבלתי חוקיים והבלתי מוסריים, הנעשים מצד אנשי המרכז החקלאי, נגד ארגון מה"ג [=משמר הגליל], שעלולים לגרום להריסתו של הארגון הנ"ל. כלום ישר צודק ונכון הוא הדבר בעיניכם, שבגלל נימוקים אישיים של פקיד או פקידים (מנהיג? מנהיגים?) יהרס מפעל חלוצי, שהוקם ע"י מרץ, עבודה ותקוות כה רבות. וכנגד מי לוחמים ומתנקמים האנשים האלה? (בנקמה אישית על שלא נשמעו להוראות ואיליות ובלתי חוקיות של פקיד פלוני אלמוני) נגד חברים החיים ורוצים לחיות מיגיע כפיהם והמקיימים בארץ במו ידיהם את רעיון תורה ועבודה ככתבו וכרוחו והתכוונו לשם כך שנים מספר בפלוגות הכשרה בחו"ל. במי מתנקמים ביהירות כזאת? בחברים הסובלים מחסור; בחלוצים המעבדים חלקת אדמה דלה בשטח נגוע מלריה, שחלו בקדחת ואפילו לקנות חנין לא השיגה ידם.

ואף אתם! למה השהיה וההשתמטות מלהוציא לאור את משפטם של חברי הארגון הנ"ל, אחר שפנו אליכם ואתם הבטחתם קבל התנועה לברר את תלונותיהם? ולמה אינכם מוציאים לפועל את בקורכם ויתר הכוונות הטובות? תיכף ומיד כל עוד לא נכשל כחם לגמרי?

להוי ידוע לכם שבמקרה שהמוסדות הנמצאים תחת פקוחכם יגרמו סבל נוסף לחברי הארגון הנ"ל, או יבצעו את הריסתו, שנהיה מוכרחים להזמיןכם למשפט....

בברכת חברים לתורה ועבודה, בשם חוג עולי צ'כוסלובקיה

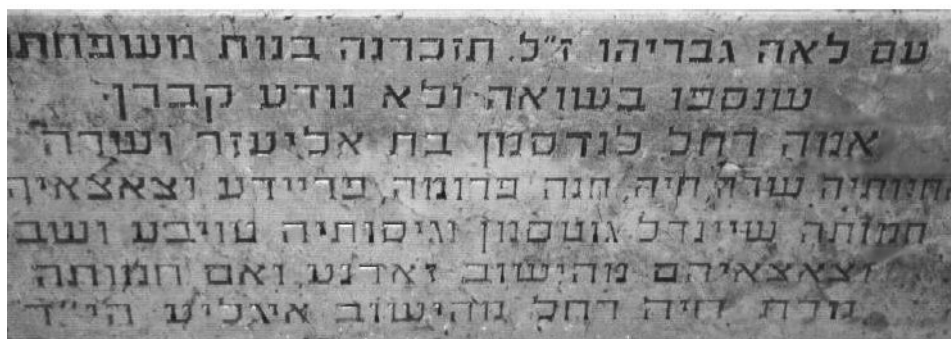
חיים גבריהו

יב. גורל המשפחה בשואת אירופה וקליטת שרידי המשפחה

בשואת אירופה נספו הוריו, ושתי אחיותיו ומשפחותיהן וכן כל חמשת אחיותיה ואמה של לאה רעיתו.⁷¹ אחיו צבי הירש גוטסמן גם הוא נעלם ויש רגלים לשמועה

⁷⁰ "במישור", (שבועון של הפועל המזרחי), ירושלים, א' באדר תש"א, 28 בפברואר 1941. המערכת העירה שהמכתב נכתב על אחריותו הגמורה של הכותב, שהיא קיבלה מכתבים נוספים בענין זה, ושהיא מחכה לתשובת המרכז החקלאי. העוולה בסיפור זה מקורה בכך שאנשי "מצפה" חברי ארגון ההתיישבות "משמר-הגליל" לא קיבלו את "ביתניה" כמובטח. אינני יודע מה היתה סופה של דרמה זו. ביתניה עצמה היא כיום חווה נטושה ותחנת נסיונות לשעבר בעמק-הירדן, ליד דגניה א' בדרך מקבוצת כנרת למנחמיה. ב-1941 נעשה ניסיון לחדש את החווה ללא הצלחה.

שהוא הצטרף לצבא האדום ונעלמו עקבותיו. אחרי המלחמה הגיעו ארצה צעירים רבים מהמשפחה הרחבה שהצליחו לשרוד, והבית של חיים ולאה בירושלים היה ביתם. צעירים רבים בני 19-20, קרובי משפחה, היו בין הניצולים שהגיעו, וחיים ולאה קלטו אותם ומצאו להם תעסוקה; לזה השיגו כסף לפתיחת עסק, ולזה עזרו להינשא ולבנות בית בישראל. הם מצאו אצל חיים ולאה, בדירה קטנה בת שני חדרים, בית חם ואנשים מסורים וראו בחיים ולאה את הוריהם מאמצייהם לכל חייהם.

דופן קדמית של מצבתה של לאה גבריהו, בית הקברות בגבעת שאול, ירושלים, 1955.

יג. עבודות מזדמנות והוראה

"גאוותי על חלקי בניקוי רחובותיה של ירושלים."⁷² מספר שנים עבד בליטוש יהלומים בירושלים ובנתניה. חבריו מאותם ימים יודעים לספר שהוא היה בין אלה שארגנו את עובדי היהלומים בירושלים לשביתתם הראשונה וכראש הוועד עמד על זכויותיהם של העובדים ועל תנאי עבודה משופרים. בעקבות השביתה⁷³ הוא פוטר מעבודתו. במקביל, באותה תקופה הוא ממשיך בעבודתו כעיתונאי ב"הד-ירושלים" ולאחר מכן ב"במישור" ומתחיל בלימודיו באוניברסיטה. גם לאה רעיתו עבדה בעבודות שונות כדי לעזור בפרנסת המשפחה. מראשית שנות הארבעים ועד אמצע שנות החמישים לימד חיים גבריהו עברית, לשון ומקרא בבית הספר לבנות "יד חנה" בהנהלת הגב' שפיצר [בית הספר נקרא יותר מאוחר על שמה של הגב' שפיצר].

⁷¹ על מצבתה של רעיתו לאה ע"ה חרט חיים על לוח הצד: "עם לאה גבריהו ז"ל תזכרנה בנות משפחתה שנספו בשואה ולא נודע קברן. אמה רחל לנדסמן בת אליעזר ושרה, אחיותיה שרה, חנה, פרומה, פריידע וצאצאיהם: חמותה שיינדל גוטסמן וגיסותיה טויבע ושבע וצאצאיהם מהישוב זאדנע ואם חמותה מרת חיה רחל מהישוב איגליע הי"ד".

⁷² דברים שאמר חיים גבריהו בראיון שערך מנחם ברש, מוסף שבועי, "ידיעות אחרונות", 14 במאי 1982.

⁷³ עפ"י עדותו של מר יחזקאל למל, רח' אגסי 32, הר-נוף, ירושלים שעבד איתו בליטוש יהלומים בשנים 1943-1948, שהיה גם הוא חבר הוועד, ושבטו ביחד נגד בעל המלטשה מר פלדמן. העדות ניתנה כשישבנו שבעה לחיים גבריהו.

יד. לימודים והשכלה

כשנתיים לאחר עלייתו ארצה, קיבל חיים חופשת לימודים מהקבוצה ונרשם ללימודים באוניברסיטה העברית בירושלים בחוגים למקרא, ארכיאולוגיה וכלכלה חקלאית. הוא עמד בבחינות כניסה למרות שכבוגר ישיבות מעולם לא למד בבית ספר תיכון כללי.⁷⁴ חיים סיים את לימודי המוסמך בחוג לתנ"ך. עבודת הסיום: "לתולדות הפולחנים והמקדשים לפני בנין בית-שלמה" הוגשה בסיוון תש"ג (1943) לפרופסורים משה צבי סגל ומשה דוד קאסוטו.

במקביל להתעניינותו בעץ בירק ובחקלאות הוא הקדיש מזמנו לכתיבה בתנ"ך ובנושאים כלליים כגון מאמרו על "ימיה האחרונים של יהדות בורגנלנד",⁷⁵ זאת בעקבות לימודיו בישיבה באייזנשטאדט (1931-1932), שהיא העיר הגדולה באיזור בורגנלנד, שהשאירו את רושמייהם עליו. המאמר כולל חומר מקורי על קהילה זו שאותה הכיר מתקופת לימודיו. הוא ייסד וערך את המדור "מקרא-מדור לענייני תנ"ך" ב"הד-ירושלים", שלו תרמו בכתיבתם, בין היתר, שני הפרופסורים המובילים בחקר המקרא בישראל ומוריו באוניברסיטה העברית, מ.צ. סגל ומ.ד. קאסוטו.

קשרי החברות שיצר עם משפחות מוריו משתקפים בסיפור הבא שכלול במכתב שכתב אלי דוד קאסוטו (נכדו של פרופ' קאסוטו): "את אביך אני זוכר היטב. הוא היה תלמידו היקר של סבא פרופ' משה דוד קאסוטו, המקראיסט הידוע. אני זוכר לאביך חסד גדול שעשה עמנו סמוך אחרי הגיענו ארצה כילדים מן השואה. כדי לשמח אותנו הביא לנו דורון, זרעים של חוולוולים תרבותיים הנקראים בפי הילדים "פרחי שעון". זכורה לי הציפייה לפריחה של אותם חוולוולים, אחרי שנים שלא ראינו פרח זיכנו אביך לשמוח באותה פריחה."⁷⁶

טו. כתיבת הדוקטורט

במקביל לפעילותו הציבורית בלימוד התנ"ך והפצתו עשה גם חיים לעצמו ועסק באופן אינטנסיבי בעבודת הדוקטורט על הנושא: "לחקר עדויות המקרא על האלילות" שכתבתה הסתיימה בשנת תשכ"ב (1962) בהדרכת הפרופסורים משה צבי סגל ויחזקאל קויפמן, במסגרת החוג למקרא באוניברסיטה העברית בירושלים.

להלן תמצית העבודה כפי שפורסמה ע"י האוניברסיטה העברית (פרסום משנת תשכ"ד):

החלק הראשון של החיבור עוסק בתופעות הכלליות של אלילות ועבודת-אלילים שבאופק המקרא, וביחוד בשלוש החטיבות: אלוהי עבר-הנהר, אלוהי מצרים

⁷⁴ כבחור ישיבה היו ידיעותיו במתמטיקה מוגבלות. זוכרני שאבי סיפר לי כי בבחינת הכניסה לאוניברסיטה במתמטיקה כתב חלק מתשובותיו במילים במקום בסימנים מתמטיים, אבל ההסבר היה נכון והגישה נכונה והוא עבר את הבחינה בהצלחה.

⁷⁵ חלק ראשון "הד-ירושלים", 14 במרץ 1941, גליון פה, והמשך "הד-ירושלים", 21 במרץ 1941, גליון פו.

⁷⁶ קטע ממכתבו של האדריכל דוד קאסוטו, סגן ראש-עיריית ירושלים, מיום 11 במאי 1998, לגלעד גבריהו. בין יהודי איטליה הספרדים מקובל לקרוא לנכד על שם סבו עוד בחיי הסבא.

ואלוהי כנען, שאותן מעמיד יהושע (כ"ד, יד-טו) לבחירה לפני העם כתחליף, אם לא יבחרו לעבוד את ה'.

בדיקת המקורות המקראיים העלתה, שהאלילות, במידה שפשטה בישראל, נשתמרו בה, עד לתקופה האחרונה, שירים של פולחנים מסופוטמיים עממיים, שלא נפלו במידת-השפעתם וחדירתם מפולחנים כנעניים. לעומת-זאת לא היתה מעולם סטיה של ממש מצד בני-ישראל ללכת אחרי אופני-פולחן מצריים. המאבק הריאלי והחריף עם פולחן הבעל כגון מלחמת אליהו ונביאי-הבעל (מלכים א', י"ח) נסב גם הוא על ריטואלים ולא על אגדות מיתולוגיות.

החלק השני של החיבור כולל דיון על מבחר פרקים של פולחנות עכו"ם שהמקרא מרבה לעסוק בהם: פולחן צבא-השמים, פולחן בעלי-חיים, האלהת-עצמים ועבודת-הצורות.

טז. פרסומים

על מפעלו המדעי והספרותי תעיד הביבליוגרפיה הכוללת מאות ערכים. בעשר השנים האחרונות לחייו עסק חיים גבריהו (לבד מפעילות ציבורית) בחקר הקולופונים שבמקרא. אוסף מאמרים אלו הם החלק הראשון של הספר "מעשה סופרים במקרא" (ירושלים, 2000).

יז. חברות ב"הגנה" ומלחמת השחרור

בשנים שלפני קום המדינה היה חיים חבר ב"הגנה", ובמלחמת השחרור (1948) לחם בירושלים והיה ממגיני שער מנדלבאום. את הדי המלחמה ומוראותיה הוא היטיב לבטא בכותבו: "זוכר אני את שנת יסוד המדינה, כאשר ירושלים הייתה נתונה במצור והעיר התרוקנה מתושביה היהודיים. הרב זאב גולד ז"ל נתמנה מטעם הסוכנות היהודית לראש המחלקה לפיתוח ירושלים. הוא הזמין אותי לכהן כמזכיר המחלקה."⁷⁷ בהספד שפרסם⁷⁸ על ד"ר שרה פרידלנדר שנקברה תוך כדי הקרבות כתב:

קבורתה חלה ביום רע ומר בירושלים. עשרות גופות חללי פגזים היו מונחים בחצר [בית-החולים] בקור חולים. פגזים עפו יומם ולילה. ובכל זאת נתאספו מספר אנשים להלוויתה. והנה החלה התקפת פגזים והאנשים התפזרו ונשארו שלושה מלווים: מר זרח וורהפטיג [לימים שר בממשלות ישראל] חבר הנהלת "יד ושם", חברתה הגב' מרים פרידמן ואני. הקבורה בשיך באדר בירושלים בימים ההם.... בוודאי ימצא איש מוכשר לתת ביטוי לצער ולבזיון המתים

⁷⁷ מתוך מכתב למנחם בגין 7 במאי 1983.

⁷⁸ עתון "היום", 1948. ד"ר שרה פרידלנדר הייתה מנהלת הארכיון והכספים של מפעלי "יד ושם" עם הקמתם בשנת 1946. ד"ר פרידלנדר שהיתה ילידת בודאפשט ניצלה ברכבת קסטנר שיצאה מברגן בלזן ב-1944. היא נהרגה ב-29 במאי 1948 בהפגזת הלגיון וחיים גבריהו, מזכיר מחלקת התייעוד של "יד ושם" והמוציא לפועל של צוואתה, הוא שנשא את הספדה. זאת בהסתמך על כתב העת "יד ושם ירושלים" במאמרם של שחר לוין ומאירה אידלשטיין "מארכיונאית יחידה לעמוד התווך של תיעוד".

ולסבלותם של החיים בשעה ההיא. החברים לעבודה היו עסוקים בשמירה בחזיתות ולא יכלו כולם להשתתף בהלוויה.

יח. הסוכנות היהודית

כבר בשנת תש"ח (1948) הצטרף חיים לסגל הסוכנות היהודית במחלקה לפיתוח ירושלים ולאחר מכן במחלקה לחינוך ותרבות תורנית בגולה. הסוכנות גם מימנה חלקית את פעולותיו בהפצת התנ"ך ב"חברה לחקר המקרא בישראל" וב"חברה היהודית עולמית לתנ"ך". אחת מעבודותיו הראשונות בסוכנות היהודית כללה הכנת דו"ח ("פנימי בהחלט") "הערות לכוון עבודתה של המחלקה לפיתוח ירושלים" של הסוכנות היהודית. הדו"ח שהוכן ב-15 במאי 1949, והוגש לראש המחלקה ולמנהל המחלקה לפיתוח ירושלים משקף למעשה את תורת החיים שלו. כאן היה עליו לתמרן בשטח קשה של מגוון דעות סותרות מבלי לשרוף גשרים, וכן לדון בחלוקת אחריות בין מוסדות הממשלה, עיריית ירושלים והסוכנות היהודית. בין היתר הוא קבע: א. תוכנית צריכה להיות ריאלית ובת ביצוע, ב. סדרי עדיפויות, ג. תקשורת אמינה לעיתונות ד. הפיכתה של ירושלים למרכז תרבותי. להלן קטעים מן הדו"ח:

בעית היסוד של פיתוח ירושלים היא הגדלת מספר המפרנסים בעיר.

מן הראוי שחלק הארי של התקציב יוקדש להוצאות בניה (מוסדות ציבוריים, בתי-ספר, שכון תעשייתי, שכון המעמד הבינוני). בבניה ניצור את המסגרת לפעילות כלכלית שתעשה ע"י משקיעים פרטיים.

עיר תרבותית נבחנת במדה ראשונה ע"י מראה בניי החינוך שבתוכה.

ברור לאור המציאות, שאין לסוכנות היהודית אמצעים מספיקים כדי להשקיע מיליונים בבנין ירושלים. המחלקה תוכל איפוא למלאות רק תפקיד צנוע, כגורם בין שאר הגורמים בתוך בנין העיר, ולא תוכל להיות ה"מנגנון הראשי" כפי שקיוו תחלה; על כן מן הראוי שהמחלקה תטפל בעיקר בדברים שאין להם גואל מצד מוסדות ממשלתיים וציבוריים אחרים.

פרסומים ותעמולה מתוכננת. פרסום צריך להיות בעל מגמה. יש לכוון ולעשות תעמולה היוצאת מתוך מציאות מסוימת בכדי להכשיר את הקרקע לקראת מציאות חדשה שרוצים להשתתף בעיצובה. בגלל סיבות אובייקטיביות, לא יכלה המחלקה במחצית השנה הראשונה לקיומה, להקדיש תשומת לב מיוחדת לבעיה זו. הפרסומים שיצאו באופן ישיר או עקיף מטעם המחלקה, היו מבוססים על תנועות ומאורעות מקריים, או שהיו טעונים מטען עצום של חזון שקשה לראות מתי יתגשם.

באמצע שנות החמישים במסגרת עבודתו במחלקה לחינוך ותרבות תורנית בגולה עסק חיים בעליית יהודי אתיופיה ובחינוכם בארץ. תמונותיו עם ילדי אתיופיה במוסד הנוער כפר בתיה, ובבית נשיא המדינה מר יצחק בן-צבי מעטרות מספר פרסומים. באותה עת החל חיים לפרסם קורס בכתב לגמרא (בסטנסיל), במקביל לקורס של חומש עם רש"י (בסטנסיל), שפרסמה הפרופ' נחמה לייבוויץ באותה מחלקה.

יט. חיים גבריהו מתמקד בתנ"ך-אהבת התנ"ך והפצתו

כבר בשנת 1941 פרסם חיים מאמר ב"הד-ירושלים" שבו זרע את ניצני הרעיון של הפצת התנ"ך ולימודו בארץ ובתפוצות וכך כתב:

"עתון תנכ"י לעם הספר"
("הד-ירושלים", 30 במאי 1941)

מן הראוי שבארץ ישראל תנוצר האסכולה המרכזית בעולם לחקר התנ"ך, כי פה הקרקע הטבעית והמיועדת ביותר לתפקיד זה. אמנם גם כיום מורים שני פרופסורים-חוקרים מובהקים את התנ"ך על הר הצופים, וישנם בארץ עשרות חוקרים העוסקים בחקירת המקרא לפי כיוונים וסוגים שונים, אך טרם הגענו עד כאן לחלק מאותה המידה שחקירת התנ"ך הגיעה אליה באסכולות המדעיות של אומות העולם. יתר על כן, טרם נוצרו בעברית ספרי יסוד וכלים שימושיים למחקר זה. אין בעברית מלון תנכ"י דוגמת גזניוס, חסר לקסיקון ריאלי תנכ"י וכו'.

אולם יש לאמר כי שונה הוא חקר התנ"ך בישראל תכלית שינוי מזה של יתר העמים. אצלם זהו מקצוע מיוחד שעוסקים בו בעיקר תיאולוגים, וכתבי העת שלהם למדעי המקרא דומים בהתבדלותם לחוג מקצועי מסוים, לעתון לרפואה או לחמיה ואילו אצלנו חי התנ"ך, והוא היה ויהיה תמיד לענינו של רוב העם. כל העתונות היהודית ללשוניות ולכיווניה עוסקת פחות או יותר גם בעניני מקרא, כי רוב המאמרים המדעיים במקצוע זה אחד, והיא: הפיזור. דברים נכונים ויפים נכתבו בשטח התנ"ך ונדפסו בעתונינו הכלליים, ומחמת שלא נרשמו, הולכים מהם דברים רבים לאיבוד ונשכחים. אין חס וחלילה הכוונה לומר, שעניני התנ"ך צריכים להדפס רק בעתונים מדעיים בלבד. אדרבא, יפוצו מעינותיו חוצה בין המונות העם בכל כלי-פרסום שהם, אלא שיש צורך לשמור על הפנינים, לרשום ברמה מסוימת המיועדת לכך את הדברים בעלי הערך, למען ישמשו לבנים לבנינים הספרותיים והמדעיים המפוארים שעם ישראל יבנה על ספר הספרים שלו. ... [חתום] ח.מ.י.ג.

יש לקוות שלא יאריכו הימים וחכמי ישראל וחכמי אומות העולם העוסקים בחקר המקרא והיהדות בכל מקום שהם יפנו אל ציון ערש המקרא והיהדות.⁷⁹

מימושו של הרעיון קרם עור וגידים ביסוד "החברה לחקר המקרא בישראל" שכללה תכנית להפצת ידע התנ"ך בארץ, והקמת "החברה היהודית עולמית לתנ"ך" שמטרתה הפצת ידע התנ"ך בתפוצות. מאלף לקרוא שנים רבות לפני הביצוע את ניצני הרעיון. כיום קושרים אחרים לכתרם את ההישגים הללו, וברור שלא היה זה מבצע של אדם אחד, אך הרעיון מופיע במאמר של חיים כבר בשנת 1941.

חיים גבריהו ראה בתנ"ך כגורם השומר על הזהות היהודית של עם ישראל. לימוד התנ"ך נועד לדעתו למלא את החלל שנוצר לאחר תקופת ההשכלה כשרוב עם ישראל איננו מוכן להמשיך בדרכי אבות של לימוד גמרא ושימור אורח חיים דתי, ובעקבות

⁷⁹ מתוך המאמר "באהלי ספר", יבנה: בטאון האקדמי הדתי, ירושלים תש"ח (1948), כרך ב, חוברות ד-ו, עמ' 118. חתום ח.ג.

ההשכלה הרחבת החלל על ידי התנועות הציוניות, הסוציאליסטיות, והלאומיות; תנועות חילוניות בעיקרן. חיים ראה במקרא את המקור, הבסיס לחינוך העם, וכמכנה משותף בין הדתיים והחילוניים. מכנה משותף זה יכול לדעתו גם למנוע התבוללות. "מניסיוני אני יודע, שהתנ"ך הוא לא רק סתם גורם חינוכי חשוב, כי אם הגורם החשוב, בה"א הידיעה, המקרין זהות יהודית על כל יהודי העוסק בלימודו". "בשנות פעילותי הרבות להפצת דעת-תורה, נפגשתי עם הרבה נשים וגברים שפרק תנ"ך השפיע עליהם השפעה מכרעת והמאור שבתורת ישראל החזיר רבים רבים למוטב". חיים גבריהו הרבה לדבר על מורשת אבות, על התנ"ך כספר הספרים שיצר העם היהודי, ושכל יהודי בלי הבדל מעמד, מוצא, השקפה, יוכל למצוא בו חוט מקשר בין כל שכבות העם על תפוצותיו בהווה; השענות מוצקה על העבר, ובסיס לעתיד.

חיים גבריהו היטיב להביע זאת במאמר שכתב בסביבות 1964 שכותרתו "השיבה אל התנ"ך":

נתחוללו בעבר שני משברים ביחסה הכללי של האומה היהודית למורשתה הרוחנית הראשית, ספרי המקרא. המשבר הראשון ארע כשנים-שלושה דורות אחרי הופעת כת הנוצרים. הללו הטרידו את היהודים בדרושי מקראות, והיה זה ר' אליעזר הגדול שביקש בצוואתו: "מנעו בניכם מן ההגיון!". פירושו של רבנו מנחם המאירי ל"הגיון" כמכוון לדרושי מקראות שיש בהם משום סכנה של החדרת רעיונות זרים פסולים, מצא לו אישור בתגליות מגילות מדבר-יהודה. מכאן שחכמי-ישראל ראו לנכון לעמוד על המשמר לא להסחף בוויכוחי סרק עם הכתות שנתרחקו מן היהדות המסורתית.

משבר אחר נתחולל בעקבות תנועת ההשכלה בגרמניה ומפעל התרגום של משה מנדלסון. היו כאלה שרצו להתרחק מהיהדות ולהשתלב במסגרת התרבות הכללית. אלה השתמשו בתנ"ך כתחנת מעבר בלבד. הם אמרו: "אנו רוצים תנ"ך בלבד ולא בגמרא". בעצם עזבו רובם את היהדות. אולם הם השאירו אצל שלומי אמוני ישראל במזרח אירופה עקבות קשים של חשדנות כלפי אנשים המעיינים ולומדים בספר ישעיהו ובנביאים. והנה מצאנו שעד לימי הגאון מווילנא עסקו גם היהודים בלימוד נביאים בתנופת רש"י ותלמידיו. היה זה תור הזהב לדעת מקרא בקרב העם היהודי ונכתבו הפירושים הקלאסיים של ר' אברהם אבן-עזרא, רד"ק, רשב"ם ועוד. אולם החל מימי מנדלסון נתרחקו רבים וטובים מיהודי מזרח אירופה מעיון ולימוד מעמיק בנביאים. דעת התנ"ך ומחקרו המדעי היו לנחלתם של נכרים ובעיקר פרוטסטנטים. היו אמנם יחידים כמו ר' דוד צבי הופמן ז"ל, פרופ' מ.ד. קאסוטו ז"ל ופרופ' יחזקאל קויפמן ז"ל שטרחו להתמודד עם מדע התנ"ך הנכרי. אבל העם היהודי בכללותו לא היפנה מעיינות יצירתו ומבחר כוחותיו לחקר המקרא. העקבות של משבר ההשכלה ניכרים עד היום הזה.

חיים גבריהו היה מעוניין שגם הדתיים יצטרפו לתנועה ללימוד התנ"ך לכן הוא סיים את המאמר באימרת חכמים שכל אדם צריך ללמוד "שליש במקרא שלישי במשנה ושליש בגמרא" [קידושין ל, ע"א].

במסגרת פעילותו להפצת התנ"ך הוא יזם יחד עם אחרים בשנת 1950 את הקמת "החברה לחקר המקרא בישראל" ואף נתמנה ליושב ראש החברה, מינוי שבו החזיק עד לפטירתו. על הקמת החברה הוא כותב:

... שנה אחת אחרי הקמת מדינת ישראל, התכנסו בירושלים תשעה שוחרי דעת תנ"ך מבין המוסמכים למדעי הרוח של האוניברסיטה העברית והחליטו להקים חוג לימוד תנ"ך. לאנשי החוג הירושלמי נודע אז על קיומם של שני חוגים דומים, האחד בחיפה בהנהגתו של הד"ר א. בירס, והשני בתל אביב בהנהגתו של נחמיה רבן ז"ל ויבלח"א יוסף ברסלבי. נטלו הירושלמים יוזמה ופנו לעמיתיהם לדעה בתל אביב ובחיפה ונתכנסו יחדיו ויסדו את "החברה לחקר המקרא בישראל".

אחת הפעולות הראשונות של החברה החדשה לחקר המקרא היתה קריאת הכינוס הארצי הראשון לתנ"ך. זכורני שהיו אז פסימיסטים ואופטימיסטים. הראשונים הניחו שיבואו לכינוס זה 30 איש בלבד. כותב טורים אלה הפליג באופטימיזם וציפה לשמונים איש. והנה ראה זה פלא—שש מאות איש באו לכינוס.⁸⁰

מתקנון "החברה לחקר המקרא בישראל" שפורסם בחודש נובמבר 1952 ניתן ללמוד על מטרות החברה שכוללות: מחקר מקראי באמצעות אספות, כינוסים, טיולים וכד', עידוד חוקרים על ידי מימון עבודתם, סיוע כספי לשם הוצאת ופרסום כתבים או לשם השתלמות; פרסומים, הקמת ספריות, חדרי-עיון ומוזיאונים מקראיים, הרצאות, תוך שיתוף פעולה עם מוסדות מדעיים בארץ ובחו"ל.

אחד ממפעליה הראשונים של "החברה לחקר המקרא בישראל" היה פרסומו של כתב-עת חדש בשם "בית-מקרא" ולאחר מכן גם כתב-עת באנגלית בשם "דור לדור".⁸¹ שני כתבי-העת ממשיכים להופיע עד היום.

הכינוסים הארציים לתנ"ך הם מן המפעלים המרכזיים של "החברה לחקר המקרא בישראל". החברה נוסדה לפני שבע שנים. הכינוס הארצי הראשון נערך לפני שש שנים. אחריו היתה שנת הפסקה אחת, ומהכינוס הארצי השני ואילך היה הכינוס לתנ"ך מפעל תרבותי-מדעי של קבע המתקיים מדי שנה בשנה בפרוס חג הפסח. כינוסים אזוריים ו"שבוע התנ"ך" משלימים את המפעל לכדי "עונת תנ"ך" בחודש האביב.⁸²

כבר בראשית פעולתה של "החברה לחקר המקרא בישראל" ניכר בחיים גבריהו תחכום רב בשימוש בתקשורת וביכולתו לעצב דעת קהל להשגת מטרותיו. פעילות "החברה לחקר המקרא בישראל" הפכה להיות נחלתם של חוגים רחבים—ממנהיגי המדינה ועד לפשוטי העם. פרופסורים למקרא כותבים מאמרים במדורו למקרא, ראשי העם משתתפים בחוגי המקרא שייסד, שופטים מבית-המשפט העליון משמשים כשופטים ביחד עם ראשי העם בחידוני התנ"ך. חידוני התנ"ך התקיימו

⁸⁰ מתוך המאמר "השיבה אל התנ"ך" שנכתב בערך בשנת 1964, ונשלח לחברי "החברה לחקר המקרא בישראל" ולמתעניינים.

⁸¹ שם הרבעון שונה מ"דור לדור" ל- *Jewish Bible Quarterly* בשנת 1988.

⁸² מתוך דברי ההקדמה של חיים מ"י גבריהו לראשי הפרקים של ההרצאות בכינוס הארצי החמישי לתנ"ך בירושלים, ז"י בניסן תשי"ז (1957).

במקומות ציבוריים, באולמות ובאמפיתיאטרונים, ושודרו ברדיו. פעילות זו היא דוגמא מאלפת של שימוש בבידור כמדיום לימודי. לאחר החידושים למיניהם התנ"ך שימש לשיחת היום בין המוני ישראל. אפילו קבוצת הבידור "הגשש החיור" הכינה תכנית מאלפת ומבדרת על חידון התנ"ך בעקבות זכייתו של הרב התימני יחיא אלשיך בתואר חתן התנ"ך העולמי.

הסיפור הבא נותן לנו צוהר נוסף לפעילותו של חיים. פרופ' משה גרינברג בבואו לניחוח אבלים עם פטירתו של חיים, אמר למשפחה: "חיים תרם לכך שעליתי לירושלים לשמש כפרופ' למקרא באוניברסיטה העברית".⁸³

כ. חוגי התנ"ך בבתי ראשי המדינה

חוגי התנ"ך התקיימו גם בבתייהם של ראשי המדינה וחיים ראה בכך ערך לעצמו. הוא הבין שהיה חסר אצל מנהיגי המדינה בידיעת המקורות היהודיים. המנהיגות זנחה את הדת היהודית ודבקה בציונות המדינית ובסוציאליזם. נוצר מצב שאנשים חיו בארץ, אבל בניהם כבר לא ידעו מדוע. לימוד התנ"ך שימש לדעתו פיתרון לבעיה זו. בפעילות זו הוא לא ראה פגיעה בישיבות החרדיות שהרי בישיבות אלה למדו חומש אבל לא התמקדו בלימוד התנ"ך אלא במסגרת לימוד הגמרא. את הרעיון להקמת חוגי התנ"ך משייך חיים למרדכי אבידע.⁸⁴

דוד בן-גוריון הפליא להביע דעה דומה בברכתו למשתתפי החוג:

מורי ורבותי, אני רואה זכות גדולה לעצמי לארח בביתי חוג זה לעיונים בתנ"ך, שאורגן ע"י החברה לחקר המקרא, ואני מרכין ראשי בפני למדנותם וגדולתם המדעית של חברי החוג, ועוד יותר, בפני גדולתו העליונה של ספר הספרים.

מאז חתימת התנ"ך היה המקרא מקור המקורות של היהדות, מעיין חיותה, תפארת מורשתה ותוחלת עתידה. אין ספר בעולם שמילא תפקיד מחנך, מאלף ומדריך בחיי עם לדורותיו כאשר עשה זאת התנ"ך בחיי העם היהודי, ואין ספר

⁸³ משה גרינברג, פרופ' למקרא באוניברסיטה העברית בירושלים סיפר למשפחה את הסיפור הבא: באמצע שנות החמישים, כשלימדתי באוניברסיטה של פנסילבניה, באתי לשנת שבתון לאוניברסיטה העברית בירושלים. נפגשתי עם חיים גבריהו והלה שאל אותי באיזה תחום אני עוסק וכו'. ספרתי לו על מחקרי על קדמות העבריים, שהייתה הרחבת הדיסרטציה על ה"הפירור". חיים התלהב וביקש שאסכים להרצות על הנושא לשוחרי התנ"ך בירושלים. לא חשבתי שיבואו יותר ממספר אנשים מצומצם לנושא צר וטכני זה. ההרצאה התקיימה בבנין טרה סנטה שבירושלים, בנין ששימש את האוניברסיטה לאחר נטישת הר הצופים ולפני שנבנה הקמפוס בגבעת רם. כשבאתי להרצאה האולם היה מלא מלא מפה לפה ובעקבות זאת נתבקשתי לתת הרצאה שנייה בבית ציוני אמריקה בתל אביב. בבואי להרצאות בתל אביב נסעה לפני מונית. נהג המונית שאל אותי אם אני יודע היכן מתקיימת ההרצאה על ה"הפירור". מה שהפליא אותי היה שהנהג עצמו הצטרף לנוסעיו (כנראה משפחתו), נעל את המונית, ובא להקשיב להרצאה. כשש עשרה שנה לאחר מכן, היה אירוע זה, על הענין העצום של ידיעת התנ"ך בישראל, גורם בהחלט לקבל את המינוי של ראש החוג לתנ"ך באוניברסיטה העברית בירושלים.

⁸⁴ פרופ' גרינברג אישר את הפרטים במכתב בדואר אלקטרוני אלי מיום ה-9 במאי 1999. "זיכרונות מחוג התנ"ך בביתו של דוד בן-גוריון" מאמר בספר: "בן-גוריון והתנ"ך: עם וארצו", (עורך: מרדכי כוגן, באר-שבע, 1989), עמ' 70.

שזכה לכל כך הרבה תרגומים, ביאורים, פירושים, מדרשים ומחקרים בכל הארצות ובכל הלשונות כאשר זכה לו ספר הספרים.

עם התחדשות מדינת ישראל בקעה בארץ אהבה וזיקה נפשית עמוקה לספרי המקרא. כאשר לא ידענו אפילו אנחנו בגולה, וחקר המקרא, שהיה במאתיים השנים האחרונות בעיקר נחלת הגויים, הולך ונעשה למקצוע ישראלי מובהק, ואי אפשר עוד ללמוד ולהבין ספר הספרים בלי עזרת ספרות המחקר התנכ"ית שנוצרה בישראל ועדיין אנו עומדים בראשית המלאכה.⁸⁵

מוסד "חוג התנ"ך בבית ראש-הממשלה" הפך למוסד קבע. הפגישות התקיימו בבית ראש-הממשלה או בצריף של יצחק בן-צבי, הנשיא השני של מדינת ישראל במוצאי שבתות אחת לשבועיים. לאחר מכן עבר החוג לבית הנשיאים זלמן שז"ר ואפרים קציר ולבסוף חזר החוג לבית ראש-הממשלה מר מנחם בגין. בין דוד בן-גוריון ובין חיים גבריהו נקשרו יחסי הבנה אינטלקטואליים עמוקים ואהבה רבה. כשבן-גוריון עזב את ירושלים וירד לשדה בוקר, היה חיים יורד אליו לעתים קרובות, ומידי חג סוכות אירגן בשדה בוקר חוג תנ"ך. גם בינו לבין מר מנחם בגין פרחו יחסי חברות קרובים. חיים נהג להכין למר בגין את תוכן פרשת השבוע עם טובי המפרשים. מר מנחם בגין נהג לקרוא לחיים "מורי ורבי".

פרוטוקולי הדיונים של ההרצאות שניתנו בחוגי התנ"ך שבבית ראש-הממשלה ובבית נשיא המדינה פורסמו כספרים בהוצאת "החברה לחקר המקרא בישראל". בעתיד המשפחה תשתדל להוציא לאור את קובץ פרשיות השבוע שנכתבו למר בגין.

ביום ירושלים תשמ"ב (1982) קיבל פרופ' חיים גבריהו את פרס החינוך היהודי בגולה, הנושא את שמו של ר' שניאור זלמן שז"ר, נשיא ישראל השלישי. טקס הענקת הפרס התקיים במשכן נשיאי ישראל בירושלים.

בחג הסוכות האחרון לחייו (תש"ן) קיבל חיים גבריהו את פרס דוד בן-גוריון בטקס חגיגי ורב רושם שנערך בבית בן-גוריון בתל אביב. הוא זכה בפרס על הנצחת חזונו של ראש-הממשלה הראשון בישראל בדבר עליונות הרוח על הכוח הפיזי, שמירה וקיום מורשת היהדות בכנסים ובחוגי לימוד התנ"ך, והרבצת דעת ספר הספרים בישראל ובתפוצות.

במסגרת פעילותו להפצת התנ"ך חיים יזם והוציא לפועל את החידון הבינלאומי לתנ"ך למבוגרים. לאחר מכן יסד את החידון הארצי והעולמי לנוער שמתקיים ביום העצמאות בכל שנה.

חידון התנ"ך העולמי לנוער יהודי הוא ארוע חגיגי מרכזי שנוסד ע"י "החברה לחקר המקרא בישראל" ו"החברה היהודית עולמית לתנ"ך", בשיתוף הגדנ"ע, משרד החינוך והתרבות, והמחלקה לחינוך של ההסתדרות הציונית העולמית. חידון התנ"ך התחבב והתקבל כביטוי רוחני לחג הזה [יום-העצמאות]. העם היהודי לתפוצותיו משתף עצמו בעשית המעשה, באמצעות הנציגים הצעירים מרחבי התפוצה שנבחרו לחתנים וכלות לתנ"ך של העם היהודי. סקר רשמי הראה ש-83% מהצופים בטלוויזיה רואים את החידון כמאורע המושך ביותר ביום העצמאות. בחידון התנ"ך על שלביו השונים, יכולות חטיבות רחבות של

⁸⁵ ברכת ראש-הממשלה, מר דוד בן-גוריון, למשתתפי החוג הראשון ב-4 בדצמבר 1958.

העם לשתף עצמן בלימוד ברבים של תורה, נבואה, אידיאלים לאומיים ואידיאלים אנושיים כלליים.⁸⁶

מתוך צורך ליצור מסגרת אלטרנטיבית ללימוד התנ"ך עבור בני נוער, ובמיוחד למשתתפי החידונים, הקים חיים גבריהו עם תום מערכת חידוני התנ"ך בשנת התשי"ם (1980) את ארגון נח"ת (=נוער חובב תנ"ך). "במשך כל השנים הבאות, עד לפטירתו, המשיך פרופסור גבריהו ז"ל ללוות מקרוב את פעילות הארגון ועשה כל שביכולתו להדריך את אנשיו, לעצב את תכניו ומבנהו כך שימשכו בני נוער רבים ככל האפשר, עודד גם תלמידי החינוך הממלכתי להצטרף אליו, ובכלל-השקיע בו את נשמתו."⁸⁷

גם קיומו ושידורו של חידון התנ"ך ביום העצמאות היה מונח בשלב מסוים על כפות המאזניים שאותן היטה חיים לכף זכות. רס"ן הרב ד"ר חניאל פרבר כתב: "ידועה לי מלחמתו העיקשת נגד אותם גורמים שניסו לבטל את שידורו של החידון ביום העצמאות לפני מספר שנים. יחידי נלחם במלחמתו זו, ואכן אותה מלחמה נשאה פרי, ובשנה זו, שנת השלושים לחידון, ממשיכה מסורת מפוארת זו להקרין אור בהפצת התנ"ך לכלל בית ישראל וזהו פרי יצירתו של פרופסור גבריהו ז"ל."⁸⁸

לאחר מותו הוקדש חידון התנ"ך הבינלאומי שהתקיים ביום העצמאות בשנת תש"ן (1990) לזכרו. באותה הזדמנות הביע ראש-ממשלת ישראל, מר יצחק שמיר, בברכתו לחתני התנ"ך, הערכה והוקרה לפעלו הברוך של פרופ' גבריהו, שקנה את עולמו בתחום הפצת ספר הספרים, ידיעתו וחובתו בקרב הנוער והעם היהודי בארץ ובתפוצות.

כא. גומל חסדים

במסגרת פעילות הפצת התנ"ך בבתי הסוהר התוודע חיים למצוקותיהם של אסירים רבים ומשפחותיהם ונתרם לסייע להם ככל יכולתו. היו אסירים בודדים וגלמודים שלא היו להם משפחות, או משפחותיהם התנכרו להם, חיים היה מזמינם לביתו כשהיה להם חופש. הוא עבד יחד עם פרופ' ש.ז. פלר מהאוניברסיטה העברית על חוק שיקום האסירים, והשתדל לשכנע את ראשי המדינה בצורך חקיקת חוק ה"חנינה" לאחר מלחמת ששת הימים (1967). כשהיה בשנת שבתון כפרופסור באוניברסיטת דרופסי בארצות הברית, הוא כתב לנשיא ארצות הברית ג'רלד פורד בנסיון לשכנעו להכריז חנינה בארצות הברית בשנת 1976 לרגל חגיגות מאתיים שנה לארצות הברית. (היה זה היובל הרביעי לארצות הברית, ויובל כידוע משחררים

⁸⁶ מתוך מאמרו של חיים גבריהו: "יום העצמאות כאחד המועדים מקרא קודש שבתורה". נכתב מיד לאחר יום העצמאות ה-41 (1989).

⁸⁷ מתוך הקדמת אורן כ"ץ לחוברת "רוח חיים" בטאון זכרון לאבינו הרוחני פרופ' חיים מ. י. גבריהו ז"ל, חוברת מס. 21, אלול התשנ"ג (1993).

⁸⁸ מתוך המאמר "לדמותו של פרופסור חיים גבריהו ז"ל" מתוך החוברת "רוח חיים" בטאון זכרון לאבינו הרוחני פרופ' חיים מ. י. גבריהו ז"ל, חוברת מס. 21, אלול התשנ"ג (1993).

עבדים) אולם הממשל האמריקאי הרפובליקני שדגל באכיפת החוק והפגין חוסר ליברליות כלפי עבריינים לא גילה עניין בהצעה זו.⁸⁹

במסגרת פעילותו בבתי הסוהר הוא הכיר את עמוס ברנס שהורשע ברצח. לאחר שיחות רבות שקיים חיים עם עמוס הוא השתכנע בחפותו. מאז חיים השקיע כוחות רבים בשכנוע הרשויות בעוול שנגרם. בשיתוף פעולה עם אישים נוספים נחון בסופו של דבר עמוס ברנס בשנת 1983 על ידי נשיא המדינה, ושוחרר מהכלא.⁹⁰

עיסוקו במקרהו של עמוס ברנס ובמקרים נוספים גררו בעקבותיהם גם מחקר מקראי שפירותיו התבטאו במספר מאמרים באותם נושאים ובנושאים נלווים: "מבקשי חסות המזבח והמקדש" (ספר זר-כבוד, תשכ"ח), "שיבת הנידח לנחלת אלהים במשל האשה החכמה מתקוע" (ספר משה צבי סגל, תשכ"ט), "קריאת דרור בירושלים וביהודה ביד נחמיה בהשוואה ל-מישרום ורפורמות סוציאליות בעולם העתיק" (ספר א"י כץ, תשכ"ט), "מתיר אסורים" (ספר וולנשטיין, תשל"ט). חיים היה חבר בקבוצה של אישי ציבור ישראלים שפעלה לשחרורו של חסיד אומות העולם ראול וולנברג. הפסוק "וקראתם דרור בארץ לכל יושביה" (ויקרא כ"ה, י) היה עבורו לא רק פסוק תנ"כי אלא גם שליחות. כשהעבירו את פעמון החרות האמריקאי בפילדלפיה ממקומו הישן למבנה חדש בשנת 1976, בחצות לילה, עמדנו (אבי וגלעד גבריהו) בגשם שוטף לחזות בהעברת הפעמון שחקוק בו הפסוק הנ"ל. מעמד זה ביטא הזדהות אישית עם המסר החרות על הפעמון.

לחיים היו יחסים קרובים עם מוריו ובמיוחד עם הפרופ' יחזקאל קויפמן שאותו העריץ, ושראה בו את גדול חוקרי המקרא בימינו. פרופ' קויפמן היה אדם בודד וגלמוד, וחיים גמל עמו חסד רב בשנותיו האחרונות. פרופ' קויפמן ביקש מחיים להפיץ את תורתו, ומינהו בין השאר כאחד הממונים על עזבונו. חיים קיבל על עצמו לומר קדיש לזכרו של קויפמן, ועלה לקברו ביום השנה ובראש-השנה. ביחס זה ראה המשכיות למסורת התנ"כית של "שימוש תלמיד חכם", מעין מקבילה לתלמידי ישעיהו הנביא המשרתים את רבם.

חיים גם דאג לספק מזון ולארך מידי שבת סטודנטים שבאו לבית-הכנסת "אהל-לאה" בשכונת נוה שאנן בירושלים (ביהכ"נ נקרא ע"ש רעייתו ואימי לאה ז"ל) לקידוש ולארוחות שבת בביתו. במעשים אלה ראה חיים מעין החזרת חוב מימי לימודיו בישיבות אירופה ששם לא היה המזון מצוי בשפע, ותלמיד ישיבה נאלץ לכתת רגליו על מנת לזכות בארוחה חמה (שיטת ה-קעסט הידועה, שבה נותן גביר כך וכך ארוחות לתלמידי הישיבה). מנהג עשה לו חיים להזמין לסדר פסח שבביתו גם מספר לא יהודים. עם חלקם פיתח יחסי חברות וביקרים בארץ ובחו"ל.

⁸⁹ שוחחתי לאחרונה עם עו"ד סטיב ווקסמן בפילדלפיה, ארה"ב, שעזר בניסוח המכתב והוא אישר את הסיפור.

⁹⁰ עמוס ברנס המשיך לנהל מאבק ולדרוש משפט חוזר. לאחרונה (פברואר 1999) הטיל נשיא בית-המשפט העליון, השופט אהרן ברק, על השופטת דליה דורנר לבחון מחדש את התיק, ואמנם הוא זוכה בשנת 2003.

כב. על זכותנו ההיסטורית לארץ ישראל השלמה

בט"ו בשבט תשל"ח פרסם חיים גבריהו מאמר בעתון "מעריב" בשם "ברוך מציב גבול אלמנה" בו ציין: "על פי המסורת היהודית עם הקמתו של כל יישוב חדש מברכים 'ברוך מציב גבול אלמנה' וזאת כדי לציין שהמשך קיומו של היישוב כנקודה ארכימידית מוצקה לחוק ברזל שאין לפגוע בנחלת אלמנה". במכתב תשובתו לסופר משה דור שהתפלמס עימו בענין זה מספר ימים לאחר מכן, בהקשר לפירוק היישובים בסיני, הוא טוען: "אמת ויציב וכל בר-דעת יבין זאת שהמסכים לפרק יישובים בקדמת סיני, הריהו מסכים ביודעין או בלא יודעין לפרק יישובים ברמת הגולן ומכך על פי השלשלת של סיבה ומסובב לעודד התפרקות שאין גבול להן. גם נער יודע שאם מסלקים אגוז או שנים כל ערימת האגוזים עלולה להזדעזע". בתשובה לטענת הסופר משה דור שיש לו רתיעה מפני "ציטטין מאירי עינים ממקורות ישראל", משיב לו חיים גבריהו: "מה ילכד נערים ונערות להתאחז בארץ ישראל ולאחוב את ארץ האבות? האם אפשר לבנות חינוך על יסוד הומניזם ערטילאי ללא זיקה לשורשים הקדומים של נחלת אבות ומורשת אבות? אני מאמין שמדינת ישראל נוסדה על בסיס חזונו של נביאי ישראל הקדמונים. מי שמתכחש לבסיס הזה של הזכויות ההיסטוריות, יכול להצמיח רק פרי באושים של קומץ תיכוניסטים"⁹¹ אלה הכותבים בתוכן ובסגנון מזעזע".

כג. פעילות ציבורית-חבר מועצת עיריית ירושלים

בשנת 1983 ביקשה המפלגה הדתית לאומית מחיים שיעמוד בראשות המפלגה בבחירות למועצת עיריית ירושלים. המפלגה חששה שללא אישיות ציבורית בעלת שיעור קומה שתעמוד בראשות המפלגה היא לא תזכה אפילו בנציג אחד. לאחר היסוסים רבים הסכים חיים ואף נבחר כחבר מועצה, בה שירת כשנה. חיים לא רווה נחת מהעסקנים הפוליטיים שגרמו לו עגמת נפש רבה. אך מאחר ונבחר, שירת במועצת העירייה ובכמה ועדות. בכך גמר מעגל עשייה בו החל במחלקה לפיתוח ירושלים. הוא פרש מחברותו במועצה רק לאחר שסיבות רפואיות מנעו ממנו להשתתף בעבודת המועצה ברמה שהוא ראה בה סבירה. במכתב למנחם בגין (4 בנובמבר 1983) כותב חיים:

סמוך לערב סוכות פנו אלי אנשי המפד"ל ובקשו שאעמוד בראש רשימתם לבחירות למועצת העיר ירושלים. ראיתי בכך בקשה לעזרה, ונעניתי כמו שאני נענה לכל אדם המבקש עזרה. רק אחר כך התברר לי שהכוונה היתה שאהיה "כושי קטן" שעושה את המלאכה ואחר כך ימשיכו בה. [הכוונה היא לכך שמספר שניים ברשימה ביקש מחיים שיתפטר על מנת שהוא יהיה חבר המועצה, כלומר שהוא יכנס למועצה על גבו של חיים מה שלא היה יכול לעשות כן בעצמו].... רק אנשים בעלי שיעור קומה יכולים לכרוך יחד שלטון וטהרה, אמת ויושר.

⁹¹ ההתייחסות הוא למכתב פומבי של מספר תלמידי תיכון לראש-הממשלה. על המכתב הזה כותב חמ"י גבריהו "נחרדתי ונדעזעתי, אני יוצא מגדרי ואומר שרק שמאלנים בעלי דעה רפופה יכלו לפטם פטומי הבל של דעות מעוותות כאלה את הלבבות של נערים צעירים".

יש איפוא משקע כלשהו של שנאה ותככים גם בקרב אחים. אני משתדל לטהר קצת את המחנה ולהשיב את המפד"ל בירושלים לימים המקוריים כאשר היתה תנועה מוסרית-ציונית של לומדי תורה ואהבת הארץ.

סלח נא לי שבצבץ אצלי הצורך להשיח בפניך כמה מילים בענין אישי. מכל מקום, כרכתי יחד תחושות אישיות כאשר עסקתי בתורה, בפרשת יעקב ועשיו.

כד. ערגה וכיסופים

פן אחד בלתי ידוע בחיים גבריהו הוא הכמיהה והערגה לימים יותר טובים, ימים היוליים ואולי אף משיחיים. בזמירות לשבת נהג חיים לחזור מספר פעמים על הבית האחרון בפיוט "יה ריבון עלם ועלמא" שבו מתפללים אנו לשוב לעבודת המקדש ולירושלים. וכך נהג גם בפיוט "צור משלו אכלנו": "יבנה המקדש עיר ציון תמלא... על כוס יין מלא כברכת ה'". בספר "אנשי-גלעד" (עמ' 24) מביא חיים גבריהו שיר גאולה עתיק (לא הצלחתי לוודא אם שיר זה נכתב על ידו):

שִׁירְתִּי, פְּנִינְתִּי,
פִּיֶסָא שֶׁל זָהָב,
וְהַמְשִׁיחַ בֶּן דָּוִד יוֹשֵׁב עָלָיו,
אוֹחֵז בְּיָדוֹ גְּבִיעַ שֶׁל זָהָב,
בִּרְכָה לְצִיּוֹן מְבָרֵךְ הוּא עָלָיו.

את השיר הזה שרה המשפחה למנגינה של שיר רועים הונגרי "סול א קקש מאר".⁹²

מוטיב הכוס-הגביע של גאולה שמוחזק בידי הגואל-אלהו חוזר בשניהם. גם בליל הסדר חיים גבריהו חזר מספר פעמים על הפיוט: "קרב יום קרב יום, אשר הוא לא יום ולא לילה" כערגה לאותו יום עתידי שהוא בין ראליה לאוטופיה בין חושך לאור בין כאן לשם.

במלחמת יום הכיפורים נפל בנו של חיים גבריהו, סרן ראובן גבריהו הי"ד בקרבות החווה-הסינית שבסיני. ראובן היה קצין בסיירת שריון. הוא השאיר אחריו אלמנה ויתומה קטנה בת שנה וחצי. ימים מספר לאחר מותו חלתה הילדה במחלה אנושה, היא אושפזה בבית-החולים הדסה בעין כרם, ולמרות כל מאמצי הרופאים היא לא נרפאה. לאה-ליאת חיה (תשל"ב-תשל"ט) שכבה כשלוש שנים כצמח בבית-החולים

⁹² השיר "סול א קקש מאר" היה במקורו שיר רועים הונגרי והנה האדמו"ר הזקן רבי יצחק אייזיק טויב זצ"ל (1751-1821) מ-נאג' קאלו (קאליב) עיבד וייחד אותו והרי הוא לפניך בתרגומי החופשי:

כבר קרא השכוי!
הוי מתי כבר יאיר לנו השחר?
כאשר יעלה רצון מאת הבורא יתברך שמו
וייבנה המקדש ועיר ציון תמלא
אז אז יאיר לנו את השחר.

שיר גאולה עתיק הוא כנראה מאותו מקור. חסידה. נויה, גדי ואני אוהבים ושרים את השיר הזה בנוסח וברגש רב כפי ששמענו מפי אביך ז"ל. הם אמרו לי ששמענו מפי אביך מיהו המחבר אך לא נזכרו בשמו. אולי הוא מן הרבי ממודזיץ ששמו גם כן טויב. הערת שמואל דב גבריהו-גוטסמן.

הדסה בירושלים עד שהלכה לעולמה. הייתה זו טרגדיה כפולה למשפחה ולחיים במיוחד.

חיים משה יצחק גבריהו (גוטסמן) נפטר לאחר מחלה ב-כ"ב בכסלו תש"ן (20 בדצמבר 1989) ונקבר בירושלים, העיר שהיתה מרכז חייו וכיסופיו. "קהל רב של אישי ציבור, ביניהם ראש-עיריית ירושלים, חוקרים וראשי מוסדות ונציגי עשרות חוגי התנ"ך ממקומות שונים ברחבי הארץ הלכו אחרי ארונו להר המנוחות בירושלים. בהספדו של יוסף בורג למנוח הוא הדגיש את 'מקום הכבוד השמור לפרופ' חיים גבריהו ז"ל במורשת הגדולה של האומה המבוססת על ספר הספרים"⁹³.

כה. מברקים שהמשפחה קיבלה בימי השבעה (סוף דצמבר 1989)

"קבלו נא את השתתפותי העמוקה באבל על פטירתו של ראש המשפחה המורה הדגול בתנ"ך, בתלמוד ובכל יצירות האומה. המקום ינחם אתכם בתוך שאר אבלי ציון וירושלים ולא תוסיפו לדאבה עוד—תלמידו מנחם בגין."

"הנני משתתף באבלכם הכבד על פטירתו של ידידי היקר, פרופ' חיים גבריהו ז"ל. מותו הוא אבדה קשה למשפחתו ולעם כולו. זכותו הגדולה של פרופ' גבריהו הייתה תרומתו לקידום חקר המקרא בישראל ולהפצת ידע התנ"ך בכל שכבות בציבור.

חתונת ראובן גבריהו עם חדוה לבית
בראשי, העיר העתיקה ירושלים, 1971

חיים גבריהו, אפריל 1982

⁹³ מתוך מאמרו של יצחק גולדשג "רבנים, סופרים ואנשי ציבור שנסתלקו בשנת תש"ן", בספר "שנה בשנה", (ירושלים, תשנ"א), עמ' 500.

מפעלותיו בתחום זה ינציחו את שמו לעדי עד. המקום ינחם אתכם בתוך שאר אבלי ציון וירושלים ולא תוסיפו לדאבה עוד—יצחק שמיר, ראש-הממשלה."

"עם הסתלקותו של פרופסור גבריהו הלך מאתנו איש דגול ואיש אשכולות. התנ"ך אשר תרם כה רבות בחייו להחדרת הנושא בו עסק לתודעת העם. קבלו את השתתפותי באבלכם מקרב לב. המקום ינחם אתכם בתוך שאר אבלי ציון וירושלים, חיים הרצוג [נשיא-המדינה]."

"אתכם באבלכם הכבד בפטירת פרופ' חיים מ"י גבריהו עליו השלום. איש תורה וחסד שעשה כל ימיו להאחיב לימוד תנ"ך על הבריות. המקום ינחם אתכם בתוך שאר אבלי ציון וירושלים ומי יתן ולא תוסיפו לדאבה עוד—אליקים רובינשטיין, מזכיר הממשלה."

"לגב' גבריהו. אני מבכה יחד אתך את הסתלקותו של אישך פרופ' חיים גבריהו ע"ה. עוד דוד בן-גוריון ידע להוקירו כמלומד מעמיק שקיבל על עצמו במודע להיות הפופולריזטור של המקרא. מי יתן ולא תדעי עוד דאבה—שלך שמעון פרס."

עיריות ירושלים, באר שבע וראשון לציון קראו רחובות על שמו בעריהם.

בחיים גבריהו היתה כנראה קצת מרוח הנבואה. בספרו "אנשי-גלעד" (נכתב בשנת תש"ב, 1941) שעסק בחיים בארץ ישראל בשלושת הדורות הבאים, כלומר בדורות שיבואו אחריו, כתב חיים גבריהו שתקופה זו תהיה בין השנים תש"ן-תשצ"ט (1990-2039), ובהמשך הוא כותב: "[אני] מקוה שבעוד חמשים שנה יהיה מספר בני ישראל בארץ ישראל כ-5 מליון נפש". ואמנם בתחילת תש"ן הצטרף חיים לבית עולמו, וגם תחזיתו הדמוגרפית על התבססות העם היהודי בארץ ישראל הייתה קרובה להגשמה.

יהי זכרו ברוך.

רחוב על שמו של חיים גבריהו, שכונת פיסגת זאב, ירושלים

פרק ז: עופרה-פייגלי ע"ה ביוגרפיה א' מאת אחיה שמואל דב גבריהו-גוטסמן

פייגלי נולדה עם כפית זהב בפיה ונתברכה בחן ויופי, בחכמה, ותפיסה מהירה ובשובבות נפלאה. אזכרה ואהמיה בשבתות "בין הזמנים" שבסתיו ובאביב שבהן טיילתי עם אחותי הקטנה בשדות הכפר כשהיא קורנת, רוננת, ומשעשעת אותי בשיח חן שלה. פעם הגעתי הביתה מישיבת קזמארוק כמה ימים לפני חג הפסח בחצות לילה. כולם ישנו עייפים מעמל ההכנות שלפני חג הפסח פרט לאחיותי טאובי ושבע. טאובי עבדה בתפירת שמלות או כותנות ושבע עזרה לה. כמוכן ששמחנו מאד על פגישת חצות זו—כשרציתי לראות את אחותי הקטנה אמרו לי: אל תעיר אותה חלילה, שכן היא עייפה מאד—אבל ישבתי קצת ליד מיטתה ונהניתי מאד לראות את פניה המאירות בלילה כביום. כשהתעוררה התנפלה עלי בנשיקות ובטענות "למה לא הערת אותי" ואני כל כך התגעגעתי אליך מאד מאד. דע כשאני רואה אותך לבדך אני אוהבת אותך יותר מכולם מדוע? ככה ככה.

פייגלי למדה בבית הספר היסודי הרוטני שבכפר זאדני, אף על פי שבכפרנו למדו הילדים היהודיים בבית הספר היסודי הצ'כי—וזאת מפני שטאובי ביקשה וגם קיבלה משרת הוראה בבית ספר יסודי רוטני בכפר קרוב לזאדני ולא היה זה הולם שאחותה תלמד בבית ספר צ'כי. (כנראה שבשתי הכיתות הראשונות למדה אף היא בבית הספר הצ'כי). היא היתה תלמידה מעולה והתחבבה מאד על המורים ועל תלמידי בית הספר כאחד. במרץ 1939 סיפחה הונגריה את כל רוסיה הקרפאטית לעצמה ומאז עברו כל הילדים היהודיים לבית הספר היסודי ההונגרי ובמהירות רבה תפסה פייגלי גם את השפה ההונגרית וזו היתה שגורה בפיה. וכבר אז דיברה יפה ארבע שפות: יידיש רותנית, צ'כית, והונגרית.⁹⁴ בשנות השלטון ההונגרי סידרה את ענייני משפחתנו אצל השלטונות ההונגריים בתושיה רבה.

בסיון תש"ב (יוני 1942) הסתננתי מקזמארוק שבסלובקיה למונקאץ' שבהונגריה כל עוד נשמתי בי. היתה אז בעיצומה הגלית יהודי סלובקיה לגיא ההריגה שבפולין. בזכות מאמצי המשפחה וביחוד של אחי יעקב יוסף נ"י עלה בידם להשיג מסמך נוטריוני המאשר שהורי הם אזרחי הונגריה ועל פיו נתנו לי השלטונות הסלובקיים לצאת ממחנה הריכוז בנובאקי, ועמדו על כך שעלי לצאת את סלובקיה תוך 24 שעות, ולא—אוגלה עם יהודי סלובקיה. לא הייתי בהונגריה בעת הסיפוח ולכן נמצאתי בהונגריה שלא כחוק וצפוי לגירוש. לפיכך הוחלט במשפחה שעלי לעבור ממונקאץ' לבודאפשט בירת הונגריה שבה אוכל להתגורר בפחות סכנות. באותו זמן המו בהונגריה שוטרים וחיילים בכל אתר ואני לא ידעתי הונגרית ולכן מצאו לנכון שפייגלי תלווה אותי לבודאפשט. לעולם לא אשכח את המסע הזה.

⁹⁴ עם בעלה הראשון הרמן גרונפלד דיברה עופרה הונגרית ושבדית, עם בעלה השני דוד גולדמן דיברה עופרה עברית ועם בעלה השלישי דיברה עופרה אנגלית וגרמנית. כשבקרה אצלנו, בפרבר של פילדלפיה באמצע שנות השמונים היא דיברה עם ג'ינט אנגלית ועם שכנתנו השבדית הגב' אדמס בשבדית. כששאלתי את הגב' אדמס על השפה השבדית בפיה של עופרה היא אמרה לי כי עופרה דיברה אותה שבדית ברמה של שפת אם. עם אָחִיָּהּ היא דיברה ביידיש ובעברית. הערת גלעד י"י גבריהו.

זמן מה לפני עלותנו לרכבת פקד עלי שוטר הונגרי חמור סבר להראות לו תעודת זהות. הצגתי לפניו את המסמך האמור. מיד נכנסה פייגלי בשיחה לבבית באיזו שאלה והסיחה את דעת השוטר ממני. באחת התחנות עלו לקרוננו קבוצה של חיילים הונגריים וחייל אחד ישב לידינו וכמה ממולנו. לפי פני הדברים עמדו הללו להטפל אלי ולפגוע בי ואני לא ידעתי אז הונגרית. והנה פייגלי שהיתה כבת 15 שוחחה עם כולם שיחה עליזה קלילה ומשעשעת, כאילו היו ידידים ותיקים שלה משכבר, עד שהסיחו דעתם ממני. בשיחתה הראשונה עם אדם עמדה על טיבו וידעה לכלכל את המשך השיחה. הגענו בלילה לבודאפשט אל אחותינו טאובי ובעלה לייזר פרידמן-יעקובוביץ שהתגוררו אז זמנית בבודאפשט ומשכנסנו לדירתם פרצה פייגלי בבכי נורא... שהורגש בו כל המתח שהיה כבוש בה בזמן הנסיעה.

טאובי היתה אז בהריון ובעלה לייזר עבד בבית-החולים היהודי הגדול בבודאפשט ומצא בו אף בשבילי עבודה לזמן מה בשכר וגם אוכל וכן מצא בשבילי חדר מגורים קרוב לבית-החולים. בכל אותו פרק זמן עזרה להם פייגלי. כאמור חיו לייזר וטאובי כפליטים בבודאפשט, שכן ההונגרים גירשו באותו פרק זמן הרבה יהודים מרוסיה הקרפאטית שלא יכלו להוכיח במסמכים שאבות אבותיהם התגוררו באיזור כבר בשנת 1855-ולייזר היה כזה וגרסו ההונגרים שדין האשה כדין בעלה-אחר כך ביטלו את רוע הגזירה ולפי פני הדברים בטלה הסכנה. פייגלי וטאובי ולייזר חזרו לזאדני וטאובי ילדה בן.

לאחר זמן מה מצא לי אחי יעקב יוסף מגורים בקרבת מועדון "בני עקיבא" ברחוב לאודון שבו גם סעדתי עם חברים פליטים. יעקב יוסף עזר לי הרבה בימים אלה. רבי אשר אנשיל הכהן שאטין מצא לי עבודה בהוצאה לאור של הרב גרוסמן בצילום ש"ס. המחסן של ההוצאה לאור שימש לי מקום עבודה ושהייה ולפעמים שהו בו פליטים מסלובקיה. הייתי חייב להחליף דירה מדי חודש בחודשו, שכן אף תושבי הונגריה היו חייבים להודיע על מעניהם הזמניים בכל חודש, ולא-יענש בעל הבית המשכיר.

בסתיו 1942 חייבה ממשלת הונגריה בצו את הגברים היהודיים בני 20-45 להרשם לשם גיוסם לגדודי העבודה היהודיים לסייע בעבודות כפייה לחיילים ההונגריים בהונגריה ובאיזורי הכיבוש. הייתי חייב בהכרח להרשם ולא לסכן את עצמי ואת המשפחה היהודית שגרתי בביתה. הרישום הקל עלי לפי שעה, שכן היה בידי מסמך שנרשמתי לגדודי העבודה. בדצמבר 1942 התייצבתי לשירות על פי פקודה. כחצי שנה שָׁרַתִּי בנובי-סץ שביוגוסלביה, אחר כך העבירו אותנו לגאליציה ולאוקראינה ולרוסיה הלבנה, ולאחר הנסיגות התכופות ערקתי בספטמבר 1944 לשבי הצבא הרוסי ליד העיירה דלאטין. בכל אותו פרק זמן כתבה לי פייגלי מכתבים בהונגרית וידעתי מה מתרחש במשפחה. פעם שלחה לי חבילה של דברי לבוש וממתקים ואף שלחה לי משקפיים במקום אלה שנשברו לי בעבודה.

אהה במרץ 1944 נכנסו הגרמנים להונגריה ותוך חדשים ספורים הגלו את רוב יהדות הונגריה לגיא ההריגה באושוויץ. והנה כמה ימים לפני כניסת הגרמנים הגיע אבא לבודאפשט בענייני עבודתו כסופר סת"ם ונתקע שם ולא יכול היה להגיע הביתה לפסח. משה (מוריץ) יעקובוביץ, בעלה של שבע, היה בגדוד העבודה באוקראינה, ואולי כבר נרצח אף אי שם הי"ד מבלי שהמשפחה ידעה.

בימי פסח תש"ד (1944) תפסו ההונגרים את קהילת הקודש בזאדני והסביבה ובהם את אמי שיינדיל ואת אחיותי טאובי ושבע וילדיהן ואת אחותי פייגלי שהיתה כבת 16 והובילון לגיטו הזמני במונקאץ' עד לרציחתן באושוויץ.

סיפרה לי בת דודתי שבע בת ר' יעקב ויהודית איצקוביץ הי"ד מטרנבה, שבעת תפיסת יהודי טרנובה עלה בידה לברוח ולהתחבא ביערות הסביבה. והנה במצוקת בדידותה כיתתה רגליה והגיעה בסכלותה אל הוריה ומשפחתה בגיטו מונקאץ'. שוטרי המשמר ההונגרי הכו אותה באכזריות על בריחתה. והנה טאובי עלה בידה לשכך כעסם עליה והרפו ממנה. עוד סיפרה שאימי שקדה מאד שאף בתוך מצוקת הגיטו לבל תזנחנה אחיותי את עצמן.

אמי ואחיותי טאובי ושבע וילדיהן הוציאו את נשמותיהם יחד במחנק באושוויץ הי"ד. פייגלי שרדה אוד מוצל מאש לפליטה. היא הגיעה עם עוד ניצולי אושוויץ לשבדיה.

אבא נתקע כאמור עם כניסת הגרמנים בבודאפשט. אחי יעקב יוסף נ"י עזר לו תוך פעולותיו במחתרת היהודית והתאמץ להביאו לחסות השגרירות השווצרית⁹⁵ אך לא עלה הדבר בידו. אהה ברגע שלפני האחרון תפסוהו הרוצחים והובילוהו לדאכאו ולאחר שפינו את דאכאו מת בדרך כמה ימים לפני השחרור מאפיסת כוחות הי"ד. יעקב יוסף עצמו נתפס והובל למחנה הריכוז במאנטהאוזן וניצל.

פייגלי הגיעה לשבדיה ונקלטה שם במשפחה שבדית בעיר גטברג. תוך זמן קצר ביותר תפסה יפה את השפה השבדית ודיברה בה בחופשיות וקשרה קשרים לבביים עם כמה משפחות שבדיות שבעיר עד כדי כך שכמה ביקשו לאמצה להם כבת. כלפי חוץ היתה שופעת עליצות ושמחת חיים אבל בפנימיותה היתה אבלה ובוכיה על בית אבא ואמא שנחרב. לעיניה הפרידו ממנה הנאצים את אמנו ואחיותינו להמתה באושוויץ. והנה יגונה הפנימי העמוק ופניה הקורנות שמחה הוסיפו לה תוגת חן על יופיה.

אחינו חיים ז"ל ולאח ע"ה הציעו לה ללמוד עברית ולעלות בהזדמנות הראשונה ולהתכוון ללמוד באוניברסיטה העברית בירושלים וסברו שבוודאי תמצא בישראל חתן כלבבה. אך היא התקשתה בדבר. היא היתה עייפה מאד מתלאותיה ומימי האימים שעברו עליה ושאפה לחיות ולחיות גם בהווה. בינתיים מצאה שם בחור יהודי יפה, אף הוא ניצל שואה בשם הרמן גרונפלד מטרנסילבניה והתאהבו זה בזה

⁹⁵ לקונסוליה השווצרית בבודאפשט בתקופת מלחמת העולם השנייה היתה חשיבות רבה בהצלת חלק מיהודי הונגריה. הקונסול שעמד בראש הנציגות הוא קרל (צירלס-שארל) לוץ, חסיד אומות העולם, ששירת בהונגריה בין השנים 1942-1945 והציל את חייהם של 62,000 מיהודי הונגריה. שיטת הפעולה שלו היתה להנפיק תעודות מעבר (Schutzpass), הן של שווצריה והן של מדינות אחרות שהקונסוליה ייצגה, כגון ארה"ב וברטניה שהיו במצב מלחמה עם הונגריה. הוא גם הכריז על מספר בניינים בבודאפשט כשטח טריטוריאלי שווצרי וכך הגן על היהודים ששכנו בבניינים אלו. בשנים האחרונות עיקר תשומת הלב מוקדשת לחסיד אומות העולם ראול וולנברג מהשגרירות השבדית שגם הוא פעל להצלת היהודים בתיאום עם לוץ, אלא שסופו הטרגי של וולנברג, שכנראה נרצח על ידי הרוסים, העלה את קרנו. מצבות זכרון ללוץ וכן לוולנברג הוקמו בבודאפשט. לוץ פיתח את קשריו עם יהודים והציונות כששירת קונסול שוויץ ביפו בשנים 1935-1941. שוחחתי טלפונית עם דודי יעקב יוסף גוטסמן, על נסיונו להעביר את אביו לחסות השגרירות השווצרית, ביום ה-3 בספטמבר 2000. ביקרתי את מצבות הזכרון של שניהם בבודאפשט בחודש ספטמבר 2003. הערת גלעד י"י גבריהו.

ונולדה להם שם בת בשם נאווה, אך חיי הזוג לא עלו יפה, מפני שבשבדיה היתה תופעה רווחת שלבחורים נשואים היו גם ידועות בציבור... ואף הוא התפתה לאחת מהן ופייגלי סבלה והתייסרה נוראות מן הדבר.

בעידודם של חיים ולאה עלתה עופרה עם ילדתה נאווה ארצה בשנת 1951 והתגוררו בתחילה אצל חיים ולאה בדירתם הצנועה בבית הכרם בירושלים במטרה למשוך את הרמן ארצה. ואכן לאחר זמן בא הרמן אליהם לירושלים. חיים ביקש אותו לנסות ולעבוד בארץ במקצועו כצורף ולהקלט בארץ כמו כל העולים, אך הוא לא התייחס לדבר כראוי, אלא שידל את פייגלי לחזור עמו ובתם לשבדיה-ולזאת לא הסכימה עופרה בשום אופן.

והנה במפתיע הודיע הרמן לאחר כמה ימים שהוא חוזר לשבדיה על מנת לחסל שם את עסקיו ולחזור אחר כך ארצה. חיים חשד בו שכוונתו להכריחה לחזור לשבדיה לכן הודיע לו בתקיפות נחרצת שיוכל לנסוע לשבדיה אך ורק לאחר שיתן לה בבית הדין הרבני בירושלים גט על תנאי, שאם לא יחזור ארצה תוך ששה חודשים יקבל הגט תוקף מלא מעכשיו. הרמן נענה לדרישת אחי ונתן לה גט על תנאי זה. בינתיים למדה פייגלי עברית באולפן ותוך זמן קצר דיברה עברית טובה. לאחר זמן מה עברה פייגלי ונאווה לגור אצלנו. קיבלנו אותן יפה. גרנו בחדר אחד גדול וחצינו אותו בוויילון בלילות.

עברו ששה חודשים מאז מתן הגט והרמן לא חזר ארצה ולא ביקר בה כלל באותו זמן. פייגלי היתה זקוקה לגט תקף ולהיתר נישואין. הופנינו מטעם בית הדין הרבני במישרין אל הרב צבי פסח פרנק זצ"ל שהיה רבה של ירושלים ואב בתי הדין בירושלים. בתו זימנה אותנו לביתו הפרטי. באנו חיים ואני לביתו ביום הזימון ובידינו מכתב בקשה. ליד הרב פרנק ישב הדיין רבי אליהו ראם זצ"ל, שהיה דודו של חותני הרב ברוך אבא רקובסקי זצ"ל. הסברנו את בקשתנו והבהרנו שהרמן לא ביקר בארץ בכל אותו זמן, ושאותנו הכירה לאחרונה בחור שברצונו לשאתה. אני הדגשתי ביחוד, שבמשרד הפנים, ביקורת הגבולות לא נרשמה שום כניסה של הרמן. המשיך הרב ראם ואמר: ובכן בקשתכם להתיר לאחותכם נישואין לאלתר ותוך כך הצביע עלי לפני הרב פרנק ואמר: אדם זה נאמן עלי בכל דבריו. שאל הרב פרנק את הרב ראם: מה דעתך? להתיר בהסכמתך. כאשר ביקשני אישור בכתב הפנה אותנו הרב ראם אל הרב תנחום פרנק זצ"ל מנהל בתי הדין הרבניים בירושלים והעיר: די לחכימא ברמיזה. אגב: על מכתב הבקשה אמר שהוא מיותר. כל הדיון נמשך כשתים-שלוש דקות. הסתבר שהיו זקוקים רק לגילוי דעת שלא ביקר בארץ. רבי תנחום התיר לפייגלי נישואין לאחר חודש.

בקיץ 1952 בערך נישאה עופרה בתל אביב לדוד בן שמעון ולאה גולדמן ממשפחה ירושלמית טובה. אמו היתה בת רבי שמעון וידר ז"ל שהיה למדן ירושלמי ומקובל. אביו של דוד היה עובד ותיק באוניברסיטה העברית בירושלים. דוד עבד במעבדה בניפוח זכוכיות לצרכי מחקר באוניברסיטה העברית. חיים ולאה עברו באותו פרק זמן מדירתם השכורה בבית הכרם לביתם החדש בשיכון עובדי הסוכנות בשכונת נוה שאנן בירושלים, ומסרו את דירתם שבבית הכרם לדוד ועופרה.

ב-10 באפריל 1954 נולדה להם בתם אירית וזו גדלה ויפתה מיום ליום כמו אחותה הגדולה נאווה. באותה שנה מצא דוד משרה חדשה במקצועו במעבדה לניפוח זכוכית לצרכי רפואה דומני של אוניברסיטת תל אביב במשכורת יותר טובה מזו

שבירושלים. הם עברו מירושלים לדירתם החדשה שברחוב הרוא"ה ברמת גן. לאחר כשנה פתחה עופרה-פייגלי עם שותפת חנות קטנה לאופנת נשים שהתפתחה יפה והכניסה רווחים נאים. עופרה היתה היועצת המקצועית ללקוחות בטוב טעם ודעת והשותפת היתה בעיקר המשקיעה. תוך זמן קצר התבססו דוד ועופרה היטב מבחינה כלכלית-אך לא לאורך ימים.

דוד לא נהג כראוי כלפי נאווה ולפעמים נהג בה בעיונות למורת רוח של כולנו. עם הזמן פרצו סכסוכים בין עופרה-פייגלי והשותפת שלה שבחנות עד שנתפרדה החבילה. בשנים 1957-1958 נתפס דוד להלך רוח שעליו להתעשר ובארץ לא ראה סיכויים לכך ולכן גמר אומר לנסות זאת בארצות הברית. חייהם וחיי הבנות נאווה ואירית בארצות הברית תוארו יפה על ידי גלעד להלן. עופרה-פייגלי היתה היוזמת והמפרנסת העיקרית של המשפחה והצליחה בתושיה רבה בעבודתה והרשימה באישיותה. עם הזמן רכשו בית יפה עם גן ב-White Plains שבניו יורק ואף ביקרנו חסידה ואני בביתם ונהנינו. ואולם חייה עם דוד נהיו קשים יותר ויותר בגלל יחסו הבלתי הולם לנאווה אף על פי שלא נזקקה אף לפרוטה ממנו.

העורך דין היהודי הורסט בורשארדט ז"ל טיפל בגירושיה האזרחיים מדוד ואחר כך נישאה לו. היא התגרשה מדוד אף בגט כהלכה. בעלה, לשעבר עו"ד בגרמניה טיפל גם בתביעת פיצויים של יהודים מגרמניה. והנה עופרה-פייגלי ביקשה מן הגרמנים רנטה בתור נרדפת הנאצים שהיתה שייכת לחוג התרבות הגרמנית ובקשתה נדחתה. היא גמרה אומר לנסוע לגרמניה ולתבוע תביעתה באופן אישי על אף שבעלה סבור היה, שקלושים מאד סיכוייה להשיג דבר. היא נסעה והתיצבה בפני השלטונות הגרמניים כשהיא לבושה יפה וטענה את טענתה בגרמנית טובה. אמרו לה הגרמנים: כיצד את טוענת זאת לאחר שאחיד יעקב יוסף ציין בטופס הבקשה לפיצויים שבביתכם דיברו יידיש? היא השיבה להם רתת "לא ייפלא הדבר. לאחר המלחמה התביישו אנשים לדבר גרמנית ואפילו לרמוז על שייכותם לתרבות זו. לאמיתו של דבר דיברו בבית הזה שהחרבתם גרמנית. ראייה לדבר הגרמנית מילדותי המדוברת בפי-מאז. לא למדתי בשום בית ספר שהרי גזלתם ממני את ילדותי ונעורי ולימודי בבית ספר, והחשכתם לי אותם. לעיני רצחתם את אמי ואחיותי באושוויץ. היום אני תושבת ארצות הברית ואני יכולה לדבר שם אנגלית וגרמנית ולהביע את דעתי בפומבי בחופשיות כבת חורין. ועתה אם רצונכם להתחכם ולהתחמק מלתת את הרנטה שהבטחתם לתת לנרדפי הנאצים שהשתייכו לחוג התרבות הגרמנית שזוהי טיף טיפה מן הגזילות השוד והחמס.... מי לי פה ומה לי פה! אסתלק ללא דיחוי מאדמת גרמניה....! מיד ניגשו אליה מנהלי הלשכה לענייני רנטה ובקשו את סליחתה על שלא נהגו כלפיה כשורה ואישרו לה את הרנטה לכל ימי חייה ואף החזירו לה את הוצאות נסיעותיה הלך ושוב. בעלה נדהם מהצלחתה זו. מתי למדה גרמנית? זוהי תעלומה. (אולי משיחותיו של בעלה עם בתו מאשתו הראשונה ואולי אפילו מפקודות האימים של אנשי האס אס באושוויץ. ברי לי שאילו נולדה בשנים כתיקן הרי לאחר לימוד אקדמי מסודר היתה עושה קריירה דיפלומטית נפלאה.

לאחר נישואיה עם הורסט בורשארדט היו לנו מספר פעמים פגישות-חויות שבהן תמיד היתה זוהרת וקורנת משמחה להיותה עם המשפחה. אציין כמה מהן:

- בחתונתם של גדי ואהרונה גבריהו-גוטסמן ביום כ' אלול תש"ס ב-1 בספטמבר 1980 באיטקה שבניו יורק.

- בחגיגת בר-המצווה של דניאל בן בתיה ומייק וייז בחנוכה תשמ"ג (1983). בהזדמנות זאת סיפרה לי מזכרונות בית אבא ואמא והמשפחה וילדותה והעלתה על נס את זכר אמא ותושיתה כעיקרת בית למופת.
- כמה פגישות בשדה התעופה קנדי בניו יורק עם חזרתנו לישראל מביקורינו אצל נויא ושלי רקובסקי והילדים.
- לאחרונה נפגשנו אתה בתשרי תשנ"ג (1992) בחגיגת בר-המצווה של נכדנו אריאל זאב רקובסקי נ"י, לאחר שנתאלמנה מהורסט בורשארדט ז"ל.

בשנים הראשונות לאחר השואה לא שאפה ללימוד אקדמאי שכן עייפה היתה וחפצה לחיות ולחיות. משהגיעה לארצות הברית החלה מעריצה ומוקירה מאד יותר ויותר השכלה וביחוד מדעי החברה אך לא עצרה כוח להכנס בעובי הקורה של לימודים אקדמאיים. והנה בחגיגות האמורות ראתה במשפחה תלמידי חכמים ואקדמאים ברי כשרונות והיתה מאושרת מאד וגאה במשפחתה. ידענו כבר לפני פגישתנו האחרונה שסבלה ממחלת דם אך היא הבטיחה לנו שהתגברה על כך והכל כשורה והאמנו לה מפני שפניה היו מאירות ומזהירות משמחה. אהה היתה זאת פגישתנו האחרונה כשנתיים לפני פטירתה. בשלהי אב תשנ"ד (בתחילת אוגוסט 1994) צילצלה לנו אירית בתה וביקשתנו בשמה שאתפלל ואבקש רחמים למענה המתפתלת מכאבים בבית-חולים והודיעה לי שהיא אוהבת אותי מאד מאד. הלכתי אז-דומני עם חנה ובתיה וייז שביקרה אז בארץ-לבית-העלמין בגבעת שאול והתפללתי למענה על קברו של אחי חיים ז"ל וכן על קברו של חמי הרב אברהם ברוך אבא רקובסקי ז"ל. והנה למחרת צילצלנו לה הישר לבית-החולים, והנה לשמחתנו בישרה לנו עופרה-פייגלי שתפילתנו נתקבלה במרומים ושהיא מרגישה הקלה נפלאה ושהיא רוצה מאד לבקר בישראל לאחר החלמתה. היא סיימה את השיחה: להתראות אצלכם בירושלים. ואפילו דיברה עם חסידה בענין הירושה של אירית מן הסבתא שלה לאה גולדמן ע"ה. אהה נפטרה ביום ט' באלול תשנ"ד (16 באוגוסט 1994). תהא נשמתה צרורה בצרור החיים.

פרק ח: עופרה-פייגלי ע"ה ביוגרפיה ב' מאת בן אחיה גלעד יעקב יוסף גבריהו

עופרה, (נולדה בשם פייגע גוטסמן), קראה לעצמה בעבר גם אגנס (אגי) וכן סלי, היתה נשואה לראשונה בשבדיה (1948) להרמן (צבי) גרונפלד, לאחר מכן בישראל (1953) לדוד גולדמן, ולאחרונה בניו יורק לעורך-הדין הוראס (הורסט) בורשארדט (נפטר באמצע שנות ה-80 מסרטן). עופרה נולדה בזאדני ב-2 ביוני 1927 ונפטרה בניו יורק ב-16 באוגוסט 1994 (ט' אלול תשנ"ד).

אביה, רבי אלתר גד גוטסמן (1886-1945) היה תלמיד חכם, בעל חנות לטבק, בעל משק חקלאי ולאחרונה סופר סת"ם. התפילין של פרופ' חיים גבריהו, ועתה אצל גלעד גבריהו, נכתבו ע"י הסבא אלתר גד. אמה, שיינדיל גוטסמן לבית הרשקוביץ ניהלה את משק הבית והיתה אשה זריזה מאד ויפה. לפי עדותו של ר' שרגא פייטיל יוסוביץ ב"ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", היתה אצלה הגינה הראשונה והיפה ביותר בכפר, וכן דאגה שלילדיה יהיה גם חינוך תורני וגם השכלה כללית. אחיה של עופרה, הפרופ' חיים גבריהו ז"ל עלה ארצה בשנת 1936, ויבדלו לחיים טובים וארוכים שמואל דב גבריהו-גוטסמן ויעקב יוסף גוטסמן עלו ארצה לאחר קום המדינה בשנת 1949. אחיה צבי-הירש גוטסמן עבר בשנת 1940 לרוסיה, וכנראה היה חייל וקצין בצבא האדום ונעלם. שני אחיה של אמה, משה-דוד ואייזיק, עלו ארצה בשנות השלושים, ותרגמו את שמם ל"בן-צבי".

עופרה ובעלה הראשון הרמן
שבדיה, בסביבות 1948

אביה רבי אלתר גד היה בבודאפשט במרץ 1944 בענייני פרנסה ואז נכנסו הגרמנים להונגריה ונתפס שם והביאוהו למחנה הריכוז בדאכאו. הוא נפטר, כפי שנודע לבנו יעקב יוסף נ"י לאחר המלחמה, כתוצאה מתשישות ואפיסת כוחות כמה ימים לפני תום המלחמה, בדרך לאחר שפינו הגרמנים את אסירי דאכאו הי"ד. יודגש שיעקב יוסף נ"י התאמץ בכל מאדו להצילו מהגליה על ידי הכנסתו לחסות השגרירות השווצרית בבודאפשט אך לא עלה הדבר בידו. אמה שיינדיל ואחיותיה טאובי ושבע וילדיהן נרצחו באושוויץ בין כ"ד-כ"ז באייר תש"ד (17-20 במאי 1944).

עופרה נפטרה ביום שלישי בלילה מדלקת ריאות וזיהום דם שנבעו ממחלת הלוקימיה. עופרה סבלה כבר שמונה שנים מלוקימיה כרונית, אבל בחודשיים האחרונים עברה המחלה מהשלב הכרוני, שניתן לשליטה בתרופות, לשלב האקוטי. טיפול נסיוני-אגרסיבי בהסכמת ובעידוד עופרה לא הועיל. בארבעת ימיה האחרונים היא הייתה מכוסה במסכת חמצן ומסוממת בתרופות נגד כאבים.

עופרה החליטה שהיא רוצה ללכת בדרך שבה הלכו אמה ושתי אחיותיה הבוגרות, טאובי ושבע שאליהן היתה מאד קרובה, ושנרצחו ונשרפו במחנה אושוויץ, כלומר שריפת הגופה (Cremation). לכאורה אין כל הגיון בצעד זה; האם שומה עלינו להשלים את מלאכתם של מרצחינו הנאצים? ולמה בגלל טראומת ילדות איומה תמנע עופרה מעצמה קבר ישראל? יתכן שאיבדה את אמונתה בהיותה במחנות המוות. אירית גולדמן, בתה של עופרה, מסרה לי על כך בשיחת טלפון, עוד כשעופרה גסה, על כך שזו היתה החלטת אמה שנמסרה בעל פה גם לה וגם לנאווה אחותה הגדולה, ושאיירית בדקה ומצאה שהוראה זו מעוגנת גם בצוואה. אירית לא חשבה שיש לה זכות חוקית או מוסרית לשנות הוראה ברורה זו. עופרה בקשה שאפרה

יפוזר מעל אגם בקונטיקט שבו היה לה בית קיץ, ושב חיים כיום אירית בעלה (ג'ון גריינג'ר) ובתה (ג'סיקה).

עופרה היתה מוכשרת כמו שד ובעלת יכולת ארגונית נדירה ובעלת כריזמה ומנהיגות. היא שלטה בהרבה שפות, אותן קלטה באופן טבעי מהסביבה. יידיש, עברית, הונגרית, רותנית, צ'כית, שבדית, אנגלית, גרמנית ועוד. השכלתה הפורמלית לא היתה גבוהה, אבל היא לימדה את עצמה, וקראה ספרות טובה בעיקר באנגלית. לכל מקום שהיא הגיעה, היא מיד למדה את השיטה, השתלבה בה, והשתמשה בה לצרכיה. יכולת זו הצילה אותה ואת האנשים שהיא נטלה תחת חסותה מציפורני הנאצים במחנה הריכוז. זוהי עדותה של דורה סרולוביץ (נולדה ניימן) חברתה הטובה, בת זאדני שעברה את הגירוש מזאדני, ועד השחרור לשבדיה עם עופרה. כתוצאה מכך שלימודיה הופסקו על ידי הנאצים תבעה עופרה תביעת לימודים את גרמניה וזכתה לפיצויים חודשיים כל ימי חייה.

לעופרה נולדו שתי בנות: נאווה גרונפלד בשבדיה ב-1 בספטמבר 1948 (נקראת על שם הסבתא שיינדיל, כשנולדה בשבדיה נקראה סוזנה רגינה, אך הילדים בישראל, וכנראה אני בתוכם, צחקו על הקיצור "סוסי", וחיים גבריהו הציע לשנות את השם לנאווה שהוא תרגום יפהפה לשיינדיל); ואירית רחל גולדמן בירושלים ב-10 באפריל 1954.

ב-18 באוגוסט 1994 (יום ההלוויה?) נערך לעופרה טקס זכרון ב"ריברדל ממוריאל צ'פלי" במנהטן. הרב הרפורמי ליפקין אמר מספר דברים לזכרה, אבל הוא אישית לא הכיר אותה. ולאחר מכן אירית, נאווה וגלעד אמרו דברים לזכרה. קדיש נאמר בתום הטקס. עופרה עצמה קבעה שהשיר "היידישע מאמע" ינוגן כחלק מהטקס, ואמנם המנגינה נוגנה ללא מילים. לדעתי התאימה המנגינה באווירתה ובצביונה לטקס מוזר זה. בטקס השתתפו בעיקר חברים וחברות. ממשפחת גבריהו-גוטסמן השתתפו מיכאל וייז (בתיה אשתו הייתה בארץ) עם ילדיו ליני וייז-גטנברג וגדעון וייז וכן גלעד גבריהו. גדי בן שמואל דב גבריהו-גוטסמן שהיה בנו יורק, עזב באותו בוקר את ניו יורק לחוף המערבי, ולכן לא היה יכול להשתתף בטקס.

לאחר הטקס התכנסו כל החברים לדירתה של עופרה במנהטן וחלקו מחוויות עופרה ומאופייה המיוחד. בין הדברים שצוינו היה אופיה החזק, נחרצותה לא להראות אף פעם חלשה, ואפילו בימיה האחרונים היא התלבשה יפה, הלכה לספרית, ונזהרה לא להראות בחולשתה. עופרה היא זו שקבעה מה יקרה לה ומה יעשה לה. עד יומה האחרון היא זו שקבעה שהיא תעבור טיפול אגרסיבי (כימוטרפיה), לנאווה ואירית היא לא נתנה את זכות ההחלטה. היא שילחה רופאים מחדרה אם רצתה לדבר עם חברים, ידידים וכו'. מאידך אירית ניהלה את ענייניה הכספיים של עופרה בשנתיים האחרונות. עופרה התיעצה עם אירית רבות. עופרה החליטה בשלב מסוים בחייה שהעבר הנוראי לא יעכב אותה בחייה. היא החליטה שהיא תתקדם גם אם תצטרך לעבור מהמורות בדרך. מספר חודשים לאחר שהגיע לארה"ב היא כבר עבדה בתור מנוקריסטית לגברים בבנין קריסלר המפורסם במנהטן. תוך תקופה קצרה יצרה קשר עם מנהל חברת נפט והפכה למזכירתו האישית. זאת למרות שכתבתה באנגלית היתה שגויה. שנים לאחר מכן היא ניהלה למעשה את החברה.

רבים מהמשתתפים גילו שעופרה לא סיפרה לחלק מחבריה את מה שעבר עליה במחנות הריכוז בתקופת מלחמת העולם השנייה. גם לבנותיה לא סיפרה, אלא ברמז,

מה עבר עליה במחנות. רוב המשתתפים לא ידעו למשל שהיה לה מספר על היד מאושוויץ, שאותו הסירה בעזרת ניתוח פלסטי; כנראה בישראל בסוף שנות החמישים. עופרה לא רצתה שעבר זה יהיה שייך לה, ומאידך זהו אותו עבר שאליו רצתה להצטרף בסופה. למעשה זהו עבר נוראי שכל חייה רצתה להתק ממנו ולא הצליחה. התנהגותה לאחר המלחמה דומה מאד לזאת של רבים מניצולי המחנות. הצלקות שהותירה המלחמה והשהיה במחנות הריכוז, ההשפלה, ההתנתקות ממסגרת חיים נורמלית, והקריעה מההורים בסלקציה של ד"ר מנגלה, חוסר בית, רעב, צמא ואיבוד צלם אנוש, כולם חברו יחדיו ויצרו אנשים בעלי אישיות אחרת, פגיעים, חסרי יציבות ובעלי השקפת חיים אחרת. מבחינתם, הישרדותם במלחמה היתה מבוססת על מזל ועל כוח אילתורם וניסיונם הם, ולא על לימוד מההורים ומהסביבה שבה גדלו. כל לימודם בבית בתקופה הקדם מלחמתית הפך לבלתי רלוונטי, ועל כן אנשים אלה לעיתים רואים את העולם דרך עדשה משבשת. פגיעה זו לעיתים נראית בעין ולפעמים מוסווית. לאלה שלא עברו את אותו נסיון חיים נוראי, אין יכולת וזכות מוסרית או אחרת לשפוט אותם בקני מידה קונבנציונלים.

חברת ילדות של עופרה, גם היא בת זאדני, דורה סרלוביץ, שגרה כיום בפלשינג ניו יורק (טלפון: 718-969-2362), סיפרה קצת מקורותיה, וקורות הכפר זאדני בתקופת המלחמה. היא זכרה למשל כשחיים משה יצחק גבריהו עלה ארצה ב-1936; היא ועופרה היו ילדות קטנות בנות 9. בסוף פסח תש"ד (1944) תפסו הנאצים הגרמנים וההונגרים את כל היהודים שנשארו בזאדני ובסביבה והובילום באכזריות לגיטו באירשובה ומשם לגיטו הגדול במונקאץ'. לאחר פרק זמן הובילום הנאצים בקרונות רכבת נעולים לגיא ההריגה באושוויץ, ולאחר הסלקציה הופרדו עופרה ודורה משאר בני משפחתם. כל בני המשפחה לבד מאילו שהופרדו בסלקציה נרצחו באושוויץ בימים כ"ד-כ"ז באייר תש"ד (20-17 במאי 1944).⁹⁶ לאחר מכן הועברו עופרה ודורה למחנה בנדורף, משם לברגן-בלזן ומשם לברוינשוויג. בברוינשוויג הם הועסקו בניקוי העיר (או עיר אחרת ליד ברוינשוויג) לאחר כל הפצצה של בנות הברית. הם שוחררו על ידי הצלב האדום השבדי, שהגיע לשם בראשותו של הרוזן פולקה ברנדוט. (פולקה ברנדוט עצמו, שהפך בתפקידו הבא לשליח האו"ם בישראל, נרצח על ידי ארגון הלח"י בארץ ב-17 בספטמבר 1948). השחרור והמעבר לשבדיה היה ב-5 או ב-6 במאי 1945 לפני סוף המלחמה כחלק מהסכם בין שבדיה הנייטרלית וגרמניה. ספור השחרור מתאים למסופר ב- *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 4, pp. 669-670. גם עופרה וגם בעלה הראשון הרמן גרונפלד הגיעו בדרך זו לשבדיה. אחיו של הרמן בנימין (בני) גם הוא הגיע בצורה זו לשבדיה. גם במחנות שרדה עופרה משום שלמדה מהר מנין ניתן להשיג אוכל נוסף. היא למשל גילתה שהטבחים לסגל המחנות חתכו את שדרות הברוקלי וזרקו אותם (הם אכלו רק את החלק העליון). עופרה היתה אוספת את השדרות מפחי הזבל ואוכלת אותם. עד ליומה האחרון היה זה המאכל החביב עליה.

הניצולים הקימו משפחות וניסו להפוך את חייהם לנורמליים אחרי שהנאצים הגרמנים הפכו אותם לחיות. לכל הניצולים היו ויש בעיות נפשיות של התמודדות נמשכת עם עבר חסום. חסום מבחינה זו שהוא כה עז וטראומטי שלא ניתן נפשית

⁹⁶ ראה בספר "קדושי שבע קהילות: ספר זיכרון לקהילות דולהא, קושניצה, זדניא, קרצקי, ברזניק, ליסיצה, סוכה-ברונקה" בהוצאת הוועד להנצחת שבע הקהילות, רמת-גן, תשנ"ג, בעמוד השער וביחוד בעמ' 25-26.

לפרוץ דרכו או להתעמת עימו. הרמן ניסה להתגבר על בעיות אלו בעזרת נגינה בכינור, ציור, חזנות, תכשיטנות. עופרה ונאוה הגיעו לארץ בשנות 1951, אבל הרמן הגיע רק יותר מאוחר ולא ראה את עתידו בארץ וחזר לשבדיה, וגט-על-תנאי שהופקד בארץ עם עזיבתו הפך אותם למגורשים. בארץ התגוררו עופרה ובתה, תחילה אצל אחיה חיים בבית הכרם בירושלים, לאחר מכן אצל אחיה שמואל במושב גרמנית בירושלים, משם עברה לאחיה יעקב יוסף באזור ולבסוף לדירתם הם ברחוב הרווא"ה ברמת גן. בסוף שנות החמישים (1957-1958) ירדו עופרה, בעלה דוד ובנותיהן לארה"ב ושם התגוררו מספר חודשים בביתו של בעלה של טאובי, בלואר איסט סייד במנהטן, אליעזר (לייזר) לואי פרידמן (יעקובוביץ?) שלפי עדותה של נאוה עזר להם רבות בהתאקלמות הראשונית בארה"ב. עופרה עבדה אצלו בחנות סידקית לזמן מה. לגבי הרמן בעלה הראשון: שנים מספר הוא כיהן כחזן בבית-הכנסת בשטוקהולם, חיי עם לא יהודיה שאחר כך התגיירה עבורו, שמה כיום הוא חנה. נולד להם בן בשם יוסי בשנת 1983 וכיום הם חיים בקהילה החרדית בטורונטו שבקנדה. לנאוה לא היה כל השנים כל קשר עם אביה, ולפי עדותה של אירית בפעם ראשונה שהיא שמעה ממנו היה כששלח לה פרחים ליום הולדתה ה-16. סטיב ווקסמן, בעלה הראשון של נאוה לקח אותה לראות את אביה בשבדיה בראשית שנות ה-70 בפעם הראשונה לאחר כ-20 שנות ניתוק.

לבעלה השני דוד גולדמן היתה עופרה נשואה 25 שנה. דוד גולדמן עבד כמנפח זכוכיות תחילה במחלקה לכימיה באוניברסיטה העברית בירושלים, כשהגיע לניו יורק עבד באותו מקצוע בפוליטכניקל אינסטיטוט של ברוקלין וכשחזר ארצה עבד במחלקה לכימיה באוניברסיטת תל אביב שממנה יצא לגמלאות. לאחר גרושו מעופרה בשנת 1978 התחתן שנית עם הזמרת אוסנת פז וכיום הוא נשוי עם יהודיה לילידת מרוקו במונטריול. כיום הוא דתי בעקבות אשתו.

את בעלה האחרון הוראס (הורסט) בורשארדט יהודי גרמני שברח מגרמניה הנאצית בסוף שנות השלושים עופרה הכירה כשייצג אותה כעורך הדין במשפט הגירושין ולאחר מכן בתביעה נגד הגרמנים בתביעת הפיצויים. גרמניה הציעה לאחר המלחמה להורסט לשוב לגרמניה בתפקיד שופט אבל הוא לא היה מוכן לחזור לגרמניה. הם מכרו כל אחד את ביתו הוא וקנו בית במשותף באיזור יוקרה בפרבר של ניו יורק.

פרק ט: אחי יעקב יוסף גוטסמן וגיסתי רבקה גוטסמן לבית שאהן

יעקב יוסף נולד ביום ו' אדר א' תרפ"ד (11 בפברואר 1924) ונקרא על שם סבנו יעקב יוסף ז"ל. הוא למד כמו כל ילדי ישראל אז בחדר ובבית ספר היסודי הצי"י.

לקיץ תרצ"ח (1938) לקחתי אותו עימי לשיבת מורי ורבי שמחה נתן גרינבורג זצ"ל בקזמארוק שבסלובקיה. הוא היה תלמיד טוב ותכליתי והיה אוהב לסכם דברים לצורך הבחינות השבועיות. היתה לו הכנסה קטנה מחלוקת הודעות למשפחות בערבי שבתות על זמני הדלקת הנרות ועל זמני התפילות בבית-הכנסת.

הוא ידע תמיד להחליט נכונה במצבים קשים. הנה במרץ 1939 פירקו הגרמנים את צ'כוסלובקיה. הונגריה קרעה ממנה וסיפחה לעצמה את רוסיה הקרפאטית שבה כפר מגורי משפחתנו זאדני. בעוד אני שוקל ומתלבט האם להשאר בסלובקיה שהימנה היה סיכוי-מה לעלייה הודיע לי יעקב יוסף שהחליט לחזור להונגריה. אני נשארתי בקזמארוק וניסיתי לעלות ארצה בתור סטודנט באוניברסיטה העברית בירושלים ולא עלה הדבר בידי. החלטתו זו של יעקב הוכחה כטובה בתנאים שבימים ההם.

יעקב יוסף הגיע הביתה לזאדני והוא בהיותו נער בן 15, נכנס בעבי הקורה של ניהול המשק החקלאי של המשפחה וממכר הטבק ועוד. אבא עסק אז בהוראה וכסופר סת"ם ולא היה בכוחו לטפל כראוי גם במשק. אמא עסקה אז במשק שליד הבית. טאובי היתה צריכה לטפל בילדתה החולה דבורה שנפטרה. שבע היתה לפני נישואיה עם משה יעקובוביץ. פייגלי היתה אז כבת 12 והרי בואו של יעקב יוסף הביתה היה דבר בעיניו. תוך טיפולו במשק המשפחה היו לו דין ודברים עם ר' משה מושקוביץ ז"ל בענין חלקת שדה משותפת וקרא אותו לדין תורה וזכה בדין. ר' משה מושקוביץ סיפר לבני משפחתו שהתרשם מאד לטובה מאופן טיעונו בטוב טעם ודעת של יעקב יוסף ושהוא מוכשר מאד כמו כל בני משפחת רבי אלתר גד גוטסמן. שמעה זאת גם נכדתו רבקה בת ר' יעקב ורוחמה שאהן והדבר השפיע עליה לאחר שנים להנשא ליעקב יוסף.

בשנת 1940 בערך החליט יעקב יוסף לעבור לבודאפשט, והחלטה זו היתה לטובה. בבודאפשט התחבר לחברי מועדון "בני עקיבא" ברחוב לאודון שהיתה בו גם מסעדה טובה לחברי המועדון והם סעדו בימי חול ושבחות וגם התפללו בו. בראש המועדון עמד ד"ר מאיר הרשקוביץ שהיה אז תלמיד הסמינר לרבנים בבודאפשט. בבודאפשט למד יעקב יוסף בבית מלאכה של יהודי את המקצוע של ייצור ארנקים, תיקים ומזוודות.

השלטונות ההונגרים דרשו יותר ויותר מן יהודי רוסיה הקרפאטית שסיפחוה לעצמם להוכיח שאבות אבותיהם ישבו באיזור זה כבר בשנת 1855 וזאת כתנאי יסודי לאזרחותם ההונגרית ולזכות ישיבה במקום. עלי להדגיש ביחוד את אומץ לבו של יעקב יוסף בכך שמצא גישה לפקידי הארכיון במשרד הפנים ההונגרי ששלפו והעתיקו בשבילו מן הארכיון מסמכים כאלה תמורת מתן שכרם בצדס. דבר זה היה גורלי למשפחתנו ולכמה משפחות יהודיות ברוסיה הקרפאטית. עם הזמן סייע לכמה עורכי דין יהודיים בענינים אלו. במרץ 1942 התחילו שלטונות הרשע הסלובקים להגלות את יהודי מדינה זו לגיא ההריגה שבפולין. בהיותי אז בקזמארוק קיבלתי אז צו להתייצב ל"עבודה" במבצר טקלי, כלומר למטרת הגלייה. אני וחברי יעקב פרידמן ומשה שטרן ברחנו להונגריה. אך אהה שוטרי הגבול ההונגריים תפסו אותנו ליד עיירת הגבול וולשבה והחזירו-הסגירו אותנו לשוטרי סלובקיה והללו הובילו אותנו למחנה הריכוז בנובאקי עד להגלייתנו משם.

השתדלן ר' מנחם ברגר ז"ל מקזמארוק שיגר מברק למשפחתנו וביקש באופן דחוף מסמכים על שמי. אז נכנס יעקב יוסף בעבי הקורה של עניני. הוא ביקש מעורכי דין יהודיים בבודאפשט עצה כיצד להצילני. הללו הסבירו לו כהויתם של דברים שהשלטון ההונגרי לא החיל עלי את האזרחות ההונגרית של הורינו ובוודאי שלא ינקוף אצבע למעני לכן הציעו לו לנסות תחבולה: הם הכינו בשבילי נוסח של הצהרת

עדות נוטוריונית שתיחתם מטעם מועצת הכפר זאדני האומרת שאני בן להורים אלתר גד ושיינדיל גוטסמן בעלי אזרחות הונגרית. כמו כן יעצו לו לשגר מכתב רשמי נוטוריוני לשתדלן ר' מנחם ברגר ולשלטונות מחנה הריכוז בנובאקי שתעודת אזרחותי בדרך. והנה על סמך זה שיחרר אותי השלטון הסלובקי כשבוע לפני חג השבועות תש"ב (מאי 1942) מן מחנה הריכוז נובאקי בתנאי שאסתלק מסלובקיה תוך 24 שעות. לאחר נסיון נואש עלה הדבר בידי להסתכן לכפר בסביבות אוז'הורוד.

התגוררתי כשבועיים במונקאץ' ומשם נסעתי בלוויית אחותי פייגלי לבודאפשט. בבודאפשט עזר לי יעקב יוסף כמיטב יכולתו כמתואר בספרי "תולדות יהודי קזמארק והסביבה" (ירושלים, 1992, עמודים 188-181) ובביוגרפיה של פייגלי.

בינואר 1943 נאלצתי, על פי צו כללי של ממשלת הונגריה החל על הגילים 20-45, להתייצב לפלוגות עבודה יהודיות. זוהי פרשה ארוכה של סבל שנמשכה כשנתיים וחצי ויותר בפלוגה: בנובי סאד/אויבידק (שנקרעה מיוגוסלביה וסופחה להונגריה) ואחר כך באוקראינה וברוסיה הלבנה ובווהלין ובגאליציה עד לשחרור המיוחל ועליה אספר בביוגרפיה שלי.

יעקב יוסף המשיך בבודאפשט להשתלם בייצור מזוודות וארנקים ובטיפול קשריו עם פקידי הארכיון של משרד הפנים ההונגרי ודבר זה היה חשוב וגורלי מאד למשפחות יהודיות רבות ברוסיה הקרפאטית. הוא השתלב בכל מאודו במסגרת ארגון "בני עקיבא" בעזרה לפליטים שנמלטו לבודאפשט: למצוא עבורם מגורים במקומות מוצנעים מעינא בישא; לספק להם תלושי מזון; לארגן להם ארוחות חמות, וכו'. בסוף מרץ 1944 נכנסו הגרמנים להונגריה ואז המשיך יעקב עם חבריו בנסיונות נועזים להכניס יהודים לחסדי השגרירות השווצרית.

בחורף תש"ד (1944) בא אבא לבודאפשט לעבוד זמן מה שם כסופר סת"ם. לאחר שנכנסו הגרמנים להונגריה התאמץ מאד יעקב להכניסו לשגרירות השווצרית ונכשל ואבא נתפס והובל למחנה הריכוז דאכאו. ליעקב יוסף נודע שכמה ימים לפני תום המלחמה פינו הגרמנים את דאכאו והובילו את האסירים לאן שהובילו ואבא מת בדרך מאפיסת כוחות. יעקב יוסף עצמו נתפס והובל למחנה הריכוז מאונטהאוזן והתייסר בו נוראות כחודש עד ששיחרוהו הרוסים.

יעקב יוסף וכמה משרידי יהודי זאדני ביקרו לאחר השחרור בכפר זאדני והתרפקו יחד על עברם בכפר זה-והנה אבלה כל פינה ובכתה כל זוית. הרותנים תפסו את הבתים היהודיים ורובם קיבלו את השרידים בעוינות רבה. השרידים הקימו לעצמם מטבח זמני משותף וסעדו בו יחד. הם שהו בכפר ימים אחדים בלבד והסתלקו ממנו מחשש שמא יסגרו הרוסים את היציאה מרוסיה הקרפאטית. מקצתם עקרו לצ'כוסלובקיה ומקצתם להונגריה.

יעקב יוסף הצטייד שם בתעודות לידה על שמות משפחתנו שמא יהא צורך בהן בהונגריה או בצ'כוסלובקיה. לאחר שבוע עקר אף הוא מן הכפר לבודאפשט ושם נפגש כמה פעמים עם רבקה שאהן ונשאר בבודאפשט עד לעלייתו ארצה בסוף 1948.

בחשון תש"ו (אוקטובר 1945) הגעתי מרוסיה לבודאפשט כדי לברר שם גורל משפחתנו, ומי שרד, ולכלכל את המשך דרכי לארץ ישראל. נודע לי במרכז "בני עקיבא" ברחוב לאודון שיעקב יוסף נמצא בבודאפשט וששיגר לי הודעה היכן ניפגש. כמו כן נודע לי שם במרכז היהודי שאחותנו פייגלי ניצלה ושהיא בשבדיה. לאחר יום

יומים נפגשנו בהתרגשות רבה. הוא עסק אז בעסקים קטנים ובנסיעות וחסך לו קצת חסכוניות. הוא מצא לי חדר מגורים נאות ועמד לימיני. כמוכן שמיד כתבנו לחיים ולפייגלי שאנו בבודאפשט. לאחר כמה ימים נתבקשתי על ידי צבי עשהאל ז"ל מטעם מרכז "בני עקיבא" בברטיסלבה לבוא לשם לפעולות הדרכה והוראה. בשמחה נעתרתי לבקשה זו ובאתי לברטיסלבה למטרה זו. כמו כן עסקתי בברטיסלבה כמזכיר שרידי הקהילות בסלובקיה.

בחודש אוגוסט 1946 הגעתי בתוך קבוצת עולים של "בני עקיבא" מסלובקיה לפראג. משם הוסענו לבית-העולים בשאטי-דה-רי בבולגיה לזמן מעבר עד להכנת אוניית מעפילים. באפריל 1947 הפלגנו באניית המעפילים תיאודור הרצל מנמל טירון בצרפת לארץ ישראל. ועשינו את הפסח באונייה זו. הצבא הבריטי תפס אותנו והעביר אותנו לאחר מאבק קשה למחנות המעפילים בקפריסין. והנה מצאתי במחנה את רבקה שאהן, אשתו לעתיד של יעקב יוסף-וכבשתי טיפחתי איתה קשרים למענו.... רבקה שוחררה מקפריסין ועלתה ארצה בסוף 1948. באותו זמן עלה גם יעקב יוסף מהונגריה ומצאו זה את זה במולדת. אני שוחררתי ממחנה קפריסין בחודש שבט תש"ט (ינואר 1949).

בין יעקב יוסף ורבקה שרתה חיבה משכבר הימים. היא היתה באה לעיתים מבית הוריה ר' יעקב ורוחמה שאהן בטיסו-אויליק אל הורי אמה, הסב והסבתא ר' משה וגולדי מושקוביץ ז"ל בזאדני ומבקרת את משפחתנו ומשחקת עם אחותנו פייגל ע"ה וכך הכירו זה את זה. כאמור יעקב יוסף נפגש איתה כמה פעמים אחר השחרור בבודאפשט. ועתה לאחר עלייתם טיפחו במרץ רב את חיבתם ההדדית משכבר הימים עד שגמרו להנשא זה לזה. רבקה עבדה מאז עלייתה במקום שירות צבאי במסעדת חיילים ברחוב הרצל 15 בתל אביב ויעקב יוסף ביקר אצלה ודיברו ביניהם על עתידם בישראל.

לאחר שחקר ודרש נודע ליעקב יוסף מפי חבר שבכפר הנטוש יאזור (אזור כיום) שליד תל אביב יש סיכוי מה לעולים למצוא בו מגורים. מיד נסע לסייר בכפר זה ומצא בו בית קטן מוזנח ופרוץ ובו חדר וחדרון וחדר קטנה. היה נראה לו שבשיפוץ צנוע יוכל להכשיר את הבית למגורים ולאחר זמן אף להוסיף לו חדרים. הוא פנה אל האחראי על הכפר בענין זה והלה הסביר לו שהדירות בכפר ניתנות רק לבני זוג ולא לרווקים. יעקב יוסף טען לפניו שהוא מאורס ואף ארוסתו היא עולה חדשה ושהם מתחתנים בקרוב וזקוקים למגורים. האחראי הסכים לתת לו את הבית בתנאי שיתייצב לפניו עם ארוסתו-ואכן הם התייצבו לפניו. יעקב יוסף שיפץ בעצמו את הבית, סיידו והתקין את החדרון למטבח. קנה רהיטים צנועים וכלי בית. משרד הקליטה חיבר מים לביתו. חיים ולאח ז"ל עודדו אותם להחיש את מועד חתונתם וערכו ומימנו את חתונתם באולם ביקל בבית הכרם שבירושלים ביום ל' בשבט תש"ט (1 במרץ 1949). הנאהבים והנעימים חנכו את ביתם וחגגו את כל הפסח בביתם החדש ובליל הסדר שאלו זה את זה: מה נשתנה.

סבור היה יעקב יוסף שיוכל להתפרנס ממקצועו כיצרון מזוודות ואף הכין לעצמו קצת ציוד למטרה זו—אך התברר לו אז שלא יהיה ביקוש לדברים אלו. לאחר שעבד זמן מה בעבודות מזדמנות עשה הסבה מקצועית בקורס לטפסנות בנייה והשתכר כמה לירות ליום. לאחר הקורס עבד כטפסן מעולה והתבונן היטב בשיטות העבודה והתכניות של הקבלנים וחשוביהם וגמר אומר שאף הוא יוכל להיות קבלן לפחות לבניית בתים בני קומה אחת. והנה תפס שעת כושר לכך.

חתונת יעקב יוסף גוטסמן ורבקה שאהן
בית הכרם, ירושלים, 1949

רשויות המדינה ביקשו לצורך פרויקט שלהם את ביתו ואת בתייהם הקטנים של שכניו באזור והציעו להם תמורתם דירות קטנות בבנין חדש. עתה נזדמנה לו השעה ליוזמתו: הוא בירר אצל הרשויות האם מוכנים הם לתת להם בכפר אזור לפחות דונם תמורת כל בית וחומרי בנין במחיר ממשלתי וחיבור מים לשכונת הבתים שתבנה? והנה קיבל את הסכמתם העקרונית לכך. הוא התייעץ עם הארכיטקט והמהנדס שהכירם תוך עבודתו בטפסנות והסיק שהוא ושכניו יוכלו לבנות את ביתם בעצמם בביצוע.... הוא כינס את שכניו והסביר להם שאין טעם לעבור מדירת דחק אחת לדירת דחק אחרת ושיש להם סיכוי למגורים מרווחים בשכונה חדשה שיבנו הם בעצמם. לאחר כמה דיונים וברורים גובשה בשבילם תכנית

בנייה לשכונה קטנה חדשה שאושרה והוסכמה על ידי כל המעורבים בדבר. יעקב יוסף קיבל על עצמו את הביצוע על פי חוזה קולקטיבי עמם לבנייה בשלב ראשון. הוא בנה—בשלב ראשון כהתחייבותו—כעשרה בתים ולכל בית חדר מגורים אחד ומטבח ושירותים ותשתית של רצפה וגג שכל אחד יוכל להוסיף בעתיד על חשבונו עוד שני חדרים. כמה מן השכנים שהיו בעלי מלאכה בנו והשתתפו בבנייה בשעות הפנאי שלהם תמורת תשלום על הבית. לאחר הבנייה הגרילו את הבתים ביניהם. לאחר זמן גמר כבקשת שכניו את הבנייה שבשלב שני לשביעות רצונם. לכל אחד היה איפוא בית של שלושה חדרים וחצי ועוד גינה מאחורי הבית. כך התמחה יעקב יוסף לבנייה בשלבים ובשיפוצים ורכש ציוד לכך. הוא נהיה קבלן מבוקש ונוח וידוע כאדם ישר.

לאחר כמה שנים מכר את ביתו באזור וקנה בשבענה (חלק מאזור הנקרא על שם שבעת הנוטרים שנהרגו במבואות הכפר הערבי יאזור במלחמת השחרור) ברחוב אחד העם בית כבן 3 חדרים למגורים ועמו מגרש של שני דונמים ויותר. לאחר זמן בנה ליד הבית בנין של עמודים כבן חמשה-ששה חדרים מרווחים למגורים. בקומה שניה מתגוררת משפחתו ובקומה הראשונה חדר להשכרה והבית הקודם להשכרה. ובחצר מחסן המחולק לשניים: חלק אחד לעצמו לציוד וחומרי בנין וחלק אחד

להשכרה. בשטח שבין הבית למחסן ולפני הבית טיפחו גפן, עצי פרי, וגינת ירקות. בחלק האחורי של החצר בנתה בתו רוחמה ובעלה בית מפואר משל עצמם.

ליעקב יוסף ורבקה נולדו הילדים:

רוחמה—על שם רחימה אמה של רבקה ע"ה הי"ד

גד—על שם סבו רבי אלתר גד ז"ל הי"ד

צבי יהושע—על שם אחינו צבי הרשלי ז"ל ועל שם סבא של רבקה ז"ל.

א. רוחמה נשואה לשלמה שלזינגר העוסק בהצלחה ברפואה אלטרנטיבית. הוא בנה בקצה המגרש של יעקב ורבקה קוטג' מרווח ובו חדר קבלת חולים. נולדו להם: הבן רונן והבנות יפעת ענת ורחל. רונן ויפעת נשואים ונולדו להם ילדים.

ב. גדי נשוי ונולדו להם הבן ירון והבת ליטל.

ג. צבי יהושע נשוי עם ג'סיקה ונולדו להם שתי בנות הבכורה שיינדי על שם אמנו שיינדיל ע"ה הי"ד.

יעקב ורבקה זכו איפוא לראות בנים נכדים ונינים בעולם כמאמר הפסוק "עטרת זקנים בני בנים". בפגישות שמחה של משפחתנו הביעה רבקה לא אחת את חוויות כולנו, שהנה מן שארית הפליטה קמו לנו משפחות נפלאות בישראל על אפם וחמתם של הצוררים הנאצים. יעקב ורבקה סיפרו לנו בקלטת "שואה" פרטים חשובים מאד על תולדות המשפחה.

לפני כמה שנים ביקרו יעקב יוסף ורבקה בזאדני ובעיירת הולדתה טיסו-אווילוק שברוסיה הקרפאטית. בזאדני מצאו את בית הורינו תפוס בידי רותני שסתר את הבית ובנה במקומו בית חדש. הרותנים הפכו את בית-הכנסת שממולו למועדון. הם ביקרו בבית-העלמין של זאדני וצילמו את מצבתו של אחי אבא משה יצחק ז"ל שהשתמרה כראוי והוא מילא את האותיות בדיו. הוא הביא משם גם צילומים של ה"מועדון" ושל ה"בית החדש".

בטיסו-אווילוק חוותה רבקה חווית תוגה מדהימה ונוראה: היא ביקשה לראות את בית הוריה ואולי למצוא בו את המטמון שהוריה הכינו בו לפני ההגליה—אך הבית היה סגור באותה שעה. אחד השכנים שזכר אותה עודד אותה להסתנן לתוכו ונכנסה בו. מיד צפו ועלו לפניו זכרונות ילדותה כשחסתה בו תחת כנפי אבא ואמא והבית שקק חיים והנה הכל דמם ושמם ועתה היא מתגנבת לביתה הגזול. היא קפאה במקומה ובמאמצים גדולים נחלצה ויצאה מן הבית והוסחה דעתה לגמרי מן המטמון....

פרק י: שמואל דב גבריהו-גוטסמן אוטוביוגרפיה

כללתי כבר פרטים מתולדותי בפרקים הקודמים ובספרי "תולדות יהודי קזמארוק והסביבה" (ירושלים, 1992) לכן אכלול בפרק זה קצת השלמות לגבי עצמי ולגבי משפחתנו כולה וכן כמה פרטים על שכני משפחתנו בקהילת הקודש זאדני.

נולדתי להורי רבי אלתר גד (גודיל) ושיינדיל ז"ל הי"ד ביום ג' בשבט תרע"ח (16 בינואר 1918) (משום מה רשמוני כליד 21 בינואר 1918).

א. הלימודים בחדרים ובבתי הספר הרוטני והצ'כי

למדתי בחדרים שבקהילת הקודש זאדני אצל המלמדים ר' צבי מבילקי או מ-רקוביץ; ר' נחום מרמלשטיין; ר' אברהם פרידמן מקושניצה; אצל אבא כמה חודשים ברקוביץ; ר' מאיר בוקסבוים השו"ב בקהילת זאדני, וכך עד תחילת הקיץ תרפ"ט (1929). במקביל לחדרים למדתי כשנתיים בבית הספר העממי הרוטני. כמו כן למדתי-כמו רוב הילדים היהודיים כשנתיים בבית הספר העממי הצ'כי למורת רוחם של הרוטנים. בתחילת זמן הקיץ תרפ"ט (1929) לקחני חיים ללמוד עמו בשיבת רבי יוסף הלוי זצ"ל בקיראליהאזה.

ב. החדרים בקיץ ובחורף

בחדשי הקיץ היו לימודי החדר בדרך כלל בבית-הכנסת במרכז הכפר. לנו התלמידים לא היו שעונים אף על פי כן ידענו לכוון את השעה על פי סימן בכותל לפי קו זריחת השמש דרך אחד החלונות. כעין זה שלמדנו בפרשת לידת יצחק: "... למועד אשר דיבר אותו א-להים" (בראשית כ"א, ב) ורש"י מפרש: שרט שריטה בכותל אמר לו (=המלאך לאברהם) כשתגיע החמה לשריטה זו בשנה האחרת תלד.

ברוב חודשי החורף היה החדר נודד מזמן לזמן אל בתי משפחות התלמידים. ההורים שקדו על כך שילדיהם יקדימו להתפלל וללמוד תורה עם שחר לפני שילמדו בשעות לפני הצהריים בבית הספר ללימודי חול. בחורף עם שחר עם שחר צעדו הילדים ובוססו במגפים בשלג ובקור בדרכים לחדר כשביד אחת תיק בד ובו צידה וחבורות ובשניה פנס נפט קטן דלוק להאיר להם את הדרך. הם מצאו כבר את החדר מחומם ומואר. לאחר התפילה טעמו מצידתם ובעלת הבית הכינה להם שתיה חמה. אחר כך למדו תורה ורש"י וקצת גמרא ודינים ומן החדר הלכו אל בית הספר. בצהריים טעמו בביתם מה שטעמו ואחר כך חזרו לחדר ולמדו בו עד הערב. כמובן שגם במשפחתנו היתה לפי תורנו אכסניה לחדר. להלן אעלה את זכרונם לפחות של שתי משפחות שאיכנסו את החדר בביתם בחורף.

• בבית רבי לייזר ביק ז"ל עם בנו אברהם מיילך ביק

לייזר ביק היה גר בבית עץ ישן נושן ובו שני חדרים זה על זה. חדר אחד קטן למטה ששימש לו כמחסן ומימינו היו עולים בכמה מדרגות לחדר אחד גדול בקומה שניה ששימש לו למגורים ולמטבח ולכל בכל. הוא היה צדיק גדול וירא שמים וכל ימו

התפרנס מיגיע כפיו. הוא היה יוצא ליומיים בשבוע ויותר בעגלתו וסוסו ובה תיק טלית ותפילין, לוחות זכויות וכלי עבודה ודברי סדקית ומסייר בכפרים בסביבות זאדני. הוא היה קובע בבתי הכפריים שמשות בחלונותיהם תחת השבורות. מאחד להם באיחוי אומנותי את צלחות החרסינה שנסדקו בחוטי מתכת דקים מגבן. סותם להם בבדיל סירים שנתחררו ומוכר להם דברי סדקית. תמורת עבודתו וסחורתו היה מקבל מהם וגם קונה מהם ביצים, חבילות צמר, אניצי פשתן, שיפון, וגרעני תירס, שעועית יבשה וגם עופות ומביא את הדברים בעגלתו הביתה. בזאדני היה מוכר אותם לסוחרים יהודיים אוספי ביצים וצמר והתפרנס בצמצום. אשתו חולנית היתה ושוכבת רוב הזמן בפינת החדר כשהוא מטפל בה בדחילו ורחימו. בתו הנערה היפה אסתר עבדה כמטפלת במשפחה יהודית ביישוב אחר ובהיותה בת 18 נפטרה ממחלה.

למדתי בחדר עם בנו אברהם מיילך. ר' לייזר ביק עמד בכל התוקף על זכותו לאכסן לזמן מה לפי תורו את החדר בביתו הדל באמונה שלמה שלו ושל אשתו שבזכות לימוד התורה של הילדים בביתם תחלים אשתו שבירכתי החדר. לאחר שביללה ערך תיקון חצות, השכים קום, חימם את החדר, וקיבל אותנו הילדים באהבה ומאור פנים, הכין לנו שתיה חמה ואפילו אוכל לאותם ילדים שאולי לא הביאו עמם אוכל מן הבית. בקהילה היו אומרים עליו שהוא אחד מל"ו הצדיקים שבדור. חתן בתו המלמד ר' נחום מרמלשטיין היה גר עם משפחתו בביתם בחלק העליון של החצר. הואיל והזכרתי את בנו אברהם מיילך אספר מה ששמעתי עליו כמה שנים לאחר המלחמה. אברהם מיילך ערק בקיץ 1940 כמו אחי צבי הרשלי לברית המועצות. לאחר כמה גילגולים שירת בצבא האדום ולחם בחזיתות בנאצים. באחד הקרבות הקשים קיבלה פלוגתו פקודה: להיסוג מיד! באותה שעה התפלל בפינה מן הצד ולא שמע את הפקודה. כשחזר מצא עצמו לבדו והגרמנים ממטירים אש תופת. מה עשה? חירף את נפשו וירה מכל הכלים והתותחים שהשאירו חיילי פלוגתו וקלע בנאצים ללא החטאה והם נסוגו והיתה תשועה גדולה. אחר כך חזרו הרוסים לתקוף את הגרמנים. מפקד הגדוד העמיד אחר כך את אברהם מיילך למשפט צבאי על שלא נסוג עם פלוגתו וענש אותו בעונש סמלי ויחד עם זה העניק לו עיטור הצטיינות. והרי רמז לדבר שאולי אף אחינו צבי הרשלי שערק באותו קיץ לברית המועצות שירת אף הוא בצבא האדום לפני שנעלמו עקבותיו. ר' אברהם מיילך ביק הגיע לגיל זקנה מופלגת וחי בירושלים בשכונת שומרי אמונים של חסידי רב אהרלה רוט ונפטר בין השמשות בין י"ב-י"ד בניסן תש"ס. בזמנו ביקשתי מבנו ר' אהרון שינסה לברר האם ידוע לאביו דבר מה על צבי הרשלי. לפני הרבה שנים ביקר אצלנו ר' אברהם מיילך וביקש אותנו בתור שרידי קהלת הקודש זאדני שנתכונן כיאות לקראת ביאת המשיח.

• החדר בחורף בבית ר' משה לייב וייס ז"ל

לר' משה לייב ואשתו היתה חנות מכולת גדולה. התארח אצלם נכדם דן גרינברג ממייזאן ובגינו איכסנו בביתם לפרק זמן את החדר. הקשישים פינקו אותנו. והנה ששון ושמחה בביתם: חתונת בתם ראכלי עם החתן יעקב בן ברל ויינגרטן עמדה להתקיים בביתם. אף אנו הילדים שמחנו קצת שיהיה לנו יום חופש. ואז אמרו לנו הזקנים: יום חופש-ניחא אבל גם אתם מוזמנים כמו כל האורחים החשובים לטעום

ממטעמי החתונה ובזכותם תהיה שמחתנו שלימה. בנס חיים ויז' ז"ל ורעייתו ביקרו אצלנו כמה פעמים בירושלים.

• אצל אבא ברקוביץ

בקיץ אחד דומני בשנת תרפ"ח (1928) היה אבא מלמד בקהילת רקוביץ הסמוכה לזאדני ולקחנו ללמוד בחדר אצלו. שם זכיתי להכיר את משפחות האחים של סבי רבי יעקב יוסף גוטסמן והם: ר' יצחק זאב (איציק וולף) ור' מנחם צבי (מנדל הירש) כפי שהם מתוארים בפרקי מגילה א'.

• בבית רבי מאיר בוקסבוים ז"ל השו"ב בקהילת זאדני

בכל החורף של שנת תרפ"ט (1928) למדתי בחדרו של רבי מאיר בוקסבוים בביתו בין התלמידים הגדולים. בזאת סיימתי ארבע שנות לימודים בחדרים בזאדני והוכשרתי בהם ללימודים בישיבות. לתשומת לב: ב"ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה" מאת ר' שרגא פייטל יוסוביץ ז"ל וכן בספר "קדושי שבע קהילות: ספר זיכרון לקהילות דולהא, קושניצה, זדניא, קרצקי, ברזניק, ליסניצה, סוכה-ברונקה" תוארו בהרחבה המלמדים והחדרים בקהילת הקודש זאדני.

ג. מעשינו בימי החופש מלימודי החדרים

בין הזמנים, כלומר באלול ובימים הנוראים וכן מפורים עד אחר פסח, היינו בחופש מלימודי החדר אך היינו עסוקים עם כל המשפחה במשקנו. אבא קבע לנו עיתים לתורה וביחוד בשבתות שלא נשכח מלימודינו.

• בחודש אלול ובימים נוראים

כבר תיארתי בהרחבה את אורחות משפחתנו בימי אלול והסתיו, לכן אשלים להלן כמה השלמות:

- נהגתי לבקר באותם ימים את משפחת הדוד והדודה אחות אבא רבי יצחק מייזליק ואת סבתא רחל דבורה שבבית והדבר היה לעונג כולנו. וכן ביקרתי את הדוד והדודה ר' צבי ורוזה אחות סבתא ומשפחתה.
- פעם יצאנו חיים משה יצחק, אני, וצבי הרשלי לדוג דגים בנהר בורשבה והנה בא גל אדיר וסחף את הרשלי. חיים שהיה אז בן 14 וכבר ידע לשחות קפץ לנהר והצילו מטביעה ח"ו [=חס וחלילה].
- באותם הימים היינו רועים את אווזינו אחד אחד לפי תורו. אני העדפתי לטפל בניקוי הרפת ובפרה החולבת והוצאתה למרעה. ויהי היום והוצאתיה למרעה בשדה שלנו שבקצה הכפר ובילקוטי קצת מזון וספר. קשרתי בחבל ארוך לעץ ואמרתי לה: פרה יקירתי, ראי סביבך שפע של דשא, רעי להנאתך כמה שתרצי! את בשלך ואני בשלי להנאתי ושנינו נשכרים. לא עברו כמה רגעים והפרה התפתלה והסתבכה בחבל הארוך ובענפי העץ ונפלה ולא יכולתי להקימה. אירע לי נס וגוי שכננו, זכור לטוב שראני בדוחקי והקים לי את הפרה. כמה ימים אחר כך פרה זו היתה צולעת קצת והרבה הרבה זמן שמרתי את הדבר בסוד.

פרקי מגילה ה': אחי ואחיותי

- היינו אוספים בשדות צמחי מרפא ועלי תה קמיליה.
- זכור לי היטב עץ תפוחים בגננו שהיה רכון כחמשה מטרים והניב תפוחים נפלאים. הוא פירנס לו לאחר שנים סיפור לילדים.

• בחופש הפסח

כמה ימים לפני פסח עסקנו בניקוי הבית והכשרתו לפסח אחד אחד לפי יכולתו. אני הייתי מנקה את הרפת ומוציא את זבל הפרה למזבלה שבצידה ולפעמים מאכיל אותה. פתחנו את מטמורת הפסח שבגינה והוצאנו מתוכה: תפוחי-אדמה, סלק לחמיצה, תפוחי-עץ לחרוסת ועוד ועוד. הכל היה טרי ורענן ושמח כביום הטמנתם. אמא הכינה חמיצה בחבית קטנה לפסח. הכינונו יין צימוקים לפסח. אני ודומני שגם צבי הרשלי עבדנו כמה ימים במאפיית המצות הידנית של ר' מוטיל חיימוביץ ביציקת מים לגבֵּל העיסות והשתכרנו קצת כסף.

- מנהג של אבא להביא קמח למצה שמורה;
סיפורו על מסירות הנפש של הבחור מרדכי אליה להציל ילד

אבא היה נוהג להביא קמח למצה שמורה מן הכפר אימסטיצ'וב (Imsticovo) והיה צורך לעבור גשר צר שמעל הנהר בורשבה (Borsova) מכפר לוקובה (Lukovo) לזאדני. פעם בא הביתה עם קמח מצות בידו והיה נרעש כולו. לפני שעלה על הגשר ראה אישה יהודיה על הגשר צועקת ומיללת נוראות על שילדה הקטן החליק ממנה וצנח לתוך הנהר. אבא אץ רץ ותפס אותה בידיה והביא אותה לביתו של מרדכי אליה בן

גשר להולכי רגל מעל נהר בקרפאטים
צולם ע"י גלעד י"י גבריהו, ספטמבר 2003

זעם: כיצד נתת לאשתך לעבור את הגשר עם הילד הקטן בימים סוערים אלה?! עליך להתחנן ולבקש סליחתה על כך!

אבא סיים לפנינו את סיפורו: הא למדתם שלפעמים בחור פשוט בישראל קונה את עולמו בשעה אחת של מסירות נפש. למחרת מצאו את גופת הילד. לאחר זמן תיקנו קצת את הגשר.

לאחר כשנתיים הלכתי גם אני להביא קמח למצה שמורה משם ולפני שעליתי על הגשר נכנסתי לבית ינקו וביקשתי כוס מים לשתייה. והנה הביאה לי אמו של מרדכי אליה ספל אדירים של חלב. אמרתי לה: דיי בכוס מים. מיד ציפצפה ובאו לפני כמה חתולים ונתנה להם חלב ואמרה לי: אם לחתולים יש לי חלב-והנה בא לפני נער יהודי נחמד כמוד מן הראוי שתשתה אצלי כוס חלב לפחות כמו החתולים שלי....

לבי הומה ומהמה לזכר ימי הפסח הנפלאים בבית אבא ואמא כשכל המשפחה האחים והאחיות היו מסובים בלילות סדר פסח בשירה וזמרה יחד. אבא היה מתאר ברגש רב סיפורי יציאת מצרים באופן מוחשי כאילו היינו ויצאנו ממצרים. בכל השנים מנסה אני לשיר ולומר בליל הסדר בנוסח של אבא את ברכת אשר גאלנו- ואיני יכול.... בחודש אדר שלפני פסח תרפ"ט (1929) סיימתי את שנות לימודי בחדרים בזאדני. אחי חיים משה יצחק לקחני עמו בתחילת הקיץ תרפ"ט (1929) ללמוד בישיבת קיראליהאזה בהיותי בן אחת עשרה שנה.

ד. קצת על שכנינו בקהילת הקודש זאדני

הערה: ר' שרגא פייטל יוסוביץ ז"ל תיאר ב"ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה" את משפחות היהודים בזאדני אחת אחת. להלן אשלב ואספר קצת על משפחות שכנינו כפי שהן זכורות לי מימי ילדותי אחר כך אמשיך לספר על לימודי בישיבות.

• השכנים ר' חיים לייזר ניימן הסנדלר וחותנו החייט ר' שמואל חיים סטרולוביץ

זכור לטוב ר' חיים לייזר ניימן הסנדלר האומן. במגפיו המעולים והחזקים מלאכת ידיו לפי מדתנו בוססו רגלינו בשלג ובבוץ והחלקנו בהם על הקרח בכל ימות החורף הקשים ועמדו במבחן. עטפנו רגלינו במטליות פלנל (במקום גרביים) והכנסנו אותם בתוך המגפיים והיה לנו טוב ונעים לנעול אותם. זכור לי שלפני שנסעתי לישיבת קיראליהאזה הזמינה אמא אצלו נעלים בשבילי.

כמו כן זכור לטוב חותנו הקשיש ר' שמואל חיים סטרולוביץ שלקראת כל פסח שמישמש ובא תפר לנו לפי מדתנו חליפות מבד חזק כעין ג'ינס ועמדו במבחן כל השנה. לפני שנסעתי לישיבה ביקש אבא ממנו שיברכני.

דבוסייה, בתם של ר' חיים לייזר ופרל, היום דורה סרולוביץ בארצות הברית היתה חברתה הטובה מילדות בכל השנים של עופרה-פייגלי ע"ה.

• מעשה בבנו של חיים לייזר שקטף ענבים מגפנו

מעשה שהיה לאחר כמה שנים באחד מבניו של ר' חיים לייזר מנחם או משה סנדר: באחד מימי אלול טיפס ועלה על אחד מעצי הטיפוליה שבחזית ביתנו בגובה כמה קומות ובצר ענבים מן הגפן שבצמרתו לתוך ילקוטו. הייתי בחרדה גדולה לשלומי שמא יצנח חלילה מגובהו. סוף סוף ירד בשלום עם ילקוטו מלא וגדוש בענבים שחורים גדולים ומתוקים נחמדים למראה-רווח לי. אמרתי לו: וכי לא למדת את הצו "לא תגנוב"?!! למה סיכנת את חייך בשביל קצת ענבים שבצמרת?! קח לך ענבים מן הגפן שבחצרנו כמה שתמצא! והלה השיב לי בחיוך: "השמים שמים לה' והארץ

נתן לבני אדם"–מן השמים זכיתי בענבים אלה. אתם התייאשתם מהם והפקרתם אותם לריק ורקבון. אני הסתכנתי בנפשי, גאלתי קצת קצת מהם לברכת בורא פרי הגפן. תטעם אתה מהם ותבחין בינם ולבין אלה שבחצרכם. וכך ניצחני הנער בתשובתו החריפה והחיננית.

• יעקב פרידמן-פרקש עוזרו של חיים שהיה למרפא שיניים

לר' חיים לייזר היה שוליה בשם יעקב פרידמן-פרקש ואחר זמן כבר נהיה זה לעוזרו המיומן. פעם הסתבך זה בעסק ביש-על לא עוול בכפו-עם אחד הגויים שבכפר שאיים עליו ולכן עזב את זאדני. לאחר כשנה וחצי-שנתיים חזר לזאדני כמרפא שניים לכל דבר. הוא שכר חדר לעבודה בביתנו ליום יומים בשבוע, וכן שכר גם חדר עבודה בכפר אחר. והנה נהרו אליו יהודים וגויים לכל מיני טיפולים בשיניהם. הוא טיפל בהם בידים מיומנות ובתושיה רבה לשביעות רצון כולם. שאלו אותו: כיצד נהיית תוך זמן קצר כזה למרפא שיניים מומחה? הלה השיב: בחייכם הרי לי נסיון במלאכה זו משכבר השנים מעת היותי סנדלר: דעו שעקירת שן חולה קלה יותר מעקירת מסמר בלי ראש מסוליה. ראייה לדבר: סנדלר אפשר שיהיה פעם מרפא שניים, אבל רופא שניים לעולם לא יהיה סנדלר. לאחר זמן לימד את מלאכתו גם את אחיו יעקב זאב. שני האחים האלה נפטרו בארצות הברית.

• המיילדת האלמנה הקשישה רבקה הרשקוביץ

כינוה גם בשם מיכלי והיתה מיילדת מעולה וגם דואגת לילדות נזקקות. היא היתה חדת לשון ונותנת פקודות לבעלות יכולת: הכיני עוף וסיר מרק לילדת פלונית. כמובן שהיו מצייתות לה בדחילו ורחימו מפני שידעו שכל מעשיה לשם שמים ופחדו מלשונה החריפה. זכורני שפעם התקוטטו-התכתשו שני ילדים בחצר בית-הכנסת מול ביתנו ובא יהודי והפריד ביניהם וצעק עליהם: שקצים תפסיקו! מיד רמזה לו המיילדת שיתיצב לפניה! אמרה לו: אל תפתח פה לשטן לקרוא לילדי ישראל "שקצים"! הם עלולים חס וחלילה עוד להיות שקצים. מוטב שתקרא להם "ממזרים" שכן ממזרים לא יהיו לעולמים....

• הכלה אלצ'י

פעם בין הזמנים בהיותי כבר בן 15 באה לביתנו הכלה אלצ'י בת השכנים הבלן והבלנית ר' צבי ואיידל מרמלשטיין ואחותו של המלמד ר' נחום מרמלשטיין. היא ביקשה ממני שאכתוב לה ביידיש מכתב לחתנה. אמרה לי שאמנם יודעת היא מה לכתוב אלא שחוששת היא שמא תסתבך בשגיאות כתיב. והרי זכורה לי הקדמתה למכתב זה כדלהלן:

לחתני... האהוב שלי עד כלות הנפש

בעצם אי אתה ראוי חתני הרשע מרושע אכזרי שאכתוב אפילו שורה אחת! שומו שמים! זה שבועיים אני מתייסרת על שלא הראית לי בהם סימן חיים ממך לכן אי אתה ראוי אף לשריטת עט ממני. אך מה לעשות הרי אני אוהבת אותך בלהט כל נפשי ולכן אני סולחת לך מכל הלב ונכנעת לך וכותבת לך....

כלתך אלצ'י

• ר' הירש וייס

הוא היה בעל עגלה ומוליך ומספק מכולת וסחורות מן הסטונאים היהודים שבעיירות דולהא לקמעונאים היהודיים בזאדני. ראה "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה" של ר' שרגא פייטל יוסוביץ ז"ל משפחה 26 עמוד 123. והיה בעיצומו של חורף נכנסתי בערב שבת, שעה קלה לפני כניסת השבת, לבית-הכנסת מול ביתנו וכבר היה זה מחומם ומואר כראוי. לפני הקמין ישבו מזומן של יהודים מלובשים בגדי שבת מתחממים ומשוחחים שיחת רעים. סח לפניהם ר' הירש וייס: אספר לכם סיפור מופלא לא יאמן כי יסופר: נתבקשתי על ידי ר' משה מושקוביץ להביא לו מן הסיטונאי ר' משה קירשנבאום בדולהא קמין של ברזל שהזמין אצלו. אז גמרתי בלבי: מגיע גם לביתי קמין בדיוק כזה. הרי הקמין שבביתי הוא ישן נושן והגיע שעת ביעורו מן הבית. אמרתי לר' משה קירשנבאום הסיטונאי: הב גם לי בדיוק נמרץ קמין כזה ויהיו שניהם שווים בקומה ובמראה ובאריזה כשני תאומים. שמתו בכובעי שני פתקים מקופלים. באחד היה כתוב "לי" ובשני "ר' משה" וטרפתי אותם היטב היטב בכובעי. כשהגעתי לבית ר' משה בזאדני שמתו פתק פתק על כל תנור. הורדתי את תנורו של ר' משה והבאתי אותו בכבוד גדול לטרקלינו. מיד פרקו אותו והדליקו בו עצים והבית שפע חום ונחת. כמובן שקבלתי שכר טרחתי. באתי הביתה בקול מבשר מבשר ואומר: מאלי שלי, הבאתי לנו קמין, תאומי של זה שהבאתי לר' משה מושקוביץ! הנה הדלקנו אותו ואוי ואבוי, הקמין עישן! האם גם קמין נושא פנים לעשירים?! אמרו לו בני שיחו: שמא היו העצים שלך רטובים או לחים? השיב להם ר' הירש: אכן דבריכם נכוחים. חיפשתי בחצר ומצאתי עצים יבשים וגם ביתי שפע חום נעים כקמין זה שלפניכם....

ה. בישיבת הרב יוסף הלוי זצ"ל רבה של קיראליהאזה

חיים למד בחורף תרפ"ט (1928-1929) בישיבת הרב בקיראליהאזה והתחבב מאד על רבו בתור תלמיד מעולה ועילוי. לקיץ תרפ"ט (1929) בהיותי אז כבן 11 שנה, לקחני לישיבה זו והתחייב לפני רבו ללמדני ולהיות אחראי ללימודי בישיבה. ואכן עמדתי במבחן. הוא היה לי מורי ורבי נפלא והכניסני לפני ולפנים בכל הלימודים כפתור ופרח. לפעמים נסענו לשבתות אל הדוד משה אלימלך גוטסמן ז"ל בכפר ציומה. לחורף תר"ץ (1929-1930) נסע חיים ללמוד בישיבת רבי שמחה נתן גרינבורג זצ"ל בקזמארוק ואני עוד למדתי בחורף זה בקיראליהאזה. להלן כמה זכרונות משעשעים שחויתי בישיבה זו.

• בשבתות

בשבתות סעדתי זמן אחד⁹⁷ אצל משפחת החסיד ר' יקיר פרידמן ז"ל וזמן אחד אצל משפחת בעל האחוזה מר זאב וולף וילמוביץ ז"ל (לא זכור אצל מי קודם). שתי המשפחות היו חביבות מאד כלפי אך משפחת וילמוביץ היתה משעשעת.

⁹⁷ תלמידים בישיבות מזרח אירופה היו "אוכלים זמנים", דהיינו הם היו אוכלים בימים מסוימים אצל משפחות מסוימות לזמן קצוב. הישיבה עצמה ברוב המקרים לא סיפקה אוכל ולא היה בה אפילו מטבח. הערת גלעד י"י גבריהו. ועל כך מעיר שמואל דב גבריהו-גוטסמן:

מר זאב וולף היה עוזר ובן בית אצל בעל אחוזה יהודי זקן חשוך ילדים. הוא הלך לעולמו והניח אחריו אלמנה חולנית צעירה ממנו בכמה שנים. אמרה אלמנתו לזאב וולף: אני קצת חולנית ולא אאריך ימים הרבה. הבה נינשא ותירש אתה את הבית ואחוזתנו הגדולה. הוא נעתר לה אך זו האריכה ימים ונפטרה בהיות זאב וולף כבן 50 שנה וזכה בכל האחוזה. הוא נשא אישה צעירה וביקש לפצות את עצמו על כל השנים המקופחות. הוא הזמין אצלו לשבתות כחמישה ששה תלמידי ישיבה ואני בהם. פעם אמר לנו לפני הסעודה: בחורים אתם רשאים להתיר חגורותיכם כדי שתכניסו לבטניכם יותר ויותר אוכל....

• נס המטאטא בחצות

בחורף תר"ץ (1929-1930) גרנו אני וחברי בבית האלמנה פרקש. בסוף אותו חורף היינו עסוקים מאוד בחזרות על כל לימודי הגמרא שבאותו חורף לקראת בחינה כוללת מסכמת לפני שנסע כל אחד בכיתה הביתה להורים. ויהי בחצי הלילה כיומיים לפני הבחינה ואזלו לנו העצים והמזון וישבנו בחדרנו בקור ורעב ועצובים מאוד. והנה קם חברינו דוד פרידמן ואמר: אל תתיאשו, "תשועת ה' כהרף עין". הוא לקח מטאטא ארוך וסדין לבן וילקוט ויצא מן הבית והסתכן אל חצר השכן היהודי מיטלמן (בעל חנות גדולה לטקסטיל), שמאחורי ביתו. לאחר זמן מה חזר כולו חיוור ובידו השלל: סל תפוחי-אדמה וחבילת עצים קצוצים. התחממנו ואפינו תפוחי-אדמה והמשכנו ללמוד. הוא סיפר לנו: הכל עלה יפה, אלא שלבסוף התחיל הכלב לנבוח איומות ובעלת הבית יצאה לראות מה קורה בחצר ואני ניפנפתי במטאטא הדגול בסדין הלבן. נבהלה אף היא וברחה לביתה. בנס נמלטתי מן החצר וכלבו.... למחרת באה השכנה אלינו וסיפרה לנו שבחצות הלילה נבח הכלב וראתה שד לבן בחצר וביקשה שנאמר תהילים שהדבר לא יישנה שנית. כולנו התחמקנו ממנה – נשאר רק דוד פרידמן וכה נזף בה:

אנו כאן נערים הלומדים תורה יומם ולילה בקור ומחסור ואתם שכנינו אפילו לא שאלתם בשלומינו....! אם תספקו לנו קצת עצים לחימום וקצת מזון – מבטיח אני לך שבזכות תורתנו הקדושה לא יצוצו עוד חס וחלילה שדים רעים

אכן בשיבת קיראלי האזה לא היתה מנזה [=חדר אוכל ציבורי] והבחורים אכלו "ימים" אצל בעלי בתים ומקצתם אכלו בימי החול ארוחות בוקר וערב במסעדה, ובשבתות אכלו כולם אצל בעלי בתים שבקהילה זו. אבל ברוב הישיבות שבסלובקיה היתה מנזה וגם "ימים". ראה בספרי "תולדות יהודי קזמארוק והסביבה" (ירושלים, 1992, עמודים 15-16 ו-68). גם ביישובות [מזרח] אירופה היו מנזות. לא מסתבר שביישובות גדולות כמו וולוז'ין שלמדו בהן מאות בחורים שלא היתה בהן מנזה.

תגובת גלעד י"י גבריהו: רב בית-הכנסת שבו אני מתפלל, הרב אברהם יצחק לוי, מספר על סבו הצדיק הירושלמי ר' אריה לוי שכשלמד ביישובת סלוצק שהיה הולך לעתים רעב משום שלא היו לו "ימים" לכל ימות השבוע, ולכן לא בכול יום אכל. שנים מאוחר יותר כשרבו מאותה ישיבה הרב איסר זלמן מלצר עלה ירושלימה, ושמע את הסיפור, הוא בא לביתו של ר' אריה לבקש סליחה על כך שהוא, כראש-הישיבה, לא היה מודע לכך ולא דאג לו [סיפור זה בנוסח יותר מתון מופיע בספרו של שמחה רז "איש צדיק היה" (ירושלים 1973), עמ' 17]. סיפור זה מראה שגם ביישובות הגדולות לא היה תמיד אוכל לתלמידים. בכל ישיבה היו תנאים שונים להאכלת התלמידים וגם לאורך זמן נשתנו התנאים. בעיתות מצוקה היה פחות אוכל לכולם. ראה דיון ממצה על הנושא בספרו של מרדכי ברויאר "אוהלי תורה: הישיבה תבניתה ותולדותיה", (מרכז שזר לתולדות ישראל, ירושלים, 2004).

בחצרך.... למחרת היום שלחה לנו שכנה זו חבילה מכל טוב ודוד קיים לה את הבטחתו....

לאחר כמה שנים נפגשתי עם דוד.

ו. בישיבת הרב שמחה נתן גרינבורג זצ"ל בקזמארוק

לקיץ תר"ץ (1930) לקחני חיים אחי ללמוד בישיבה זו ולמדתי בה עמו באותו הקיץ. אחר כך עבר חיים ללמוד בישיבות אחרות כאמור בביוגרפיה שלו. אני המשכתי ללמוד בישיבת קזמארוק-תוך הפסקה של שנה-עד ימי האימים בשנת תש"ב (1942). תיארתי את ישיבה זו בהרחבה בספרי "תולדות יהודי קזמארוק והסביבה"⁹⁸.

להלן קצת מילואים:

נסיעתי עם אייזיק פרידמן לחג הפסח התרצ"ה (1935) הביתה

תכננתי עם תלמיד הישיבה אייזיק בן משולם פרידמן לנסוע יחד לחג הפסח של שנת תרצ"ה הביתה; הוא לבילקי ואני לזאדני. הוא אמר לי שיש לו רעיון מבריק כיצד לנסוע הביתה בזיל הזול. כבקשתו נסעתי עמו לכפר הסמוך סטראשקי. עלינו שם בערב לרכבת וקנינו בה שני טופסי כרטיסים ממולאים בכתב יד להונצ'ובצה (=הונסדורף). ירדנו בתחנת הבניים קזמארוק והארכנו את הכרטיסים. אייזיק הודיע לי שברצונו ל"תקן" לו בהם "תיקון אומנותי" את תחנת היעד לקושניצה שברוסיה הקרפאטית. במרחק של כ-700 קילומטרים ויותר מקזמארוק. נמלכתי בדעתי ואמרתי לו שאסור להסתכן במעשה הרפתקני כזה ושהדבר עלול לגרום לחילול השם-אך הוא לא נרתע.

ביום נסיעתנו קניתי לעצמי כרטיס נסיעה כשר כחוק ונסעתי עמו וישבנו ברכבת יחד כשהוא קורא בעתון צ'כי. ואהה בא עלינו מה שיגורתי. הקונדקטור (=המבקר) ביקש את כרטיסינו לניקוב והכרטיס של אייזיק נראה לו חשוד. לא היה נהוג אז לתת לנוסעים כרטיסים כתובים ברכבת למרחקים בקווים ראשיים. מלבד זאת הרגיש קצת ב"תיקון". אמר לו הקונדקטור: הנני מציע לך קנה לך אצלי כרטיס כתוב כחוק וסע הביתה להוריך בשלום כמו כל התלמידים הישרים! ולא-אמסור את כרטיסך לבדיקה לרוויזיר הראשון שיבוא בקו שלי עד קושיצה. ואם לא יבוא-ניצחת אתה. והנה קצת לפני קושיצה נכנס לקרוננו הרוויזיר והקונדקטור מסר לו את הכרטיס. הרוויזור ציווה על אייזיק לרדת בבית הנתיבות הגדול בקושיצה ואייזיק לא לקח עמו את מזוודתו.

הגעתי בחצות הלילה הביתה. למחרת בבוקר מצאתי בבית יהודי מבילקי ובקשתי שימסור מהר מהר בשמי למשפחת רבי משולם המלמד שבנס אייזיק הוא בצרה צרורה ושישתדלו למענו. אך יהודי זה ברוב חכמתו לא היה לו לב לספר להם זאת מיד. והנה ביום הראשון של חול המועד פסח הופיע נערה בלונדינית נאה בזאדני ושאלה היכן אותו הבחור שבא מישיבת קזמארוק? זו היתה אחותו של אייזיק. סיפרתי לה את כל המאורע העצוב. מסרתי לה את מזוודתו הכבדה של אחיה ומצאה

⁹⁸ ירושלים, 1992.

בה כמה בקבוקי ספירט. בסלובקיה היה ספירט פטור ממס מפני שהשתמשו בו שם רק להרתחה מהירה, ואילו ברוסיה הקרפאטית היה חייב במס מפני ששתוהו האיכרים לאחר דילולו. הוא רצה כנראה להרויח מן ההפרש במחירו.

כשבוע לאחר פסח חזרתי לשיבת קזמארוק והבאתי עמי אליה את אחי הצעיר צבי הרשלי. לאחר זמן הגיע אליה לשמחתי אייזיק פרידמן וסיפר לי את קורותיו: כשלושה שבועות ובהם חג הפסח הייתי חבוש בבית הסוהר בעוון זיוף כרטיס נסיעה. אחר כך העמידוני למשפט. באותו הזמן סיפקה לי קהילת קושיצה מזון כשר. העו"ד הציוני לפקוביץ לימד עלי סנגוריה ואמר: אדוני השופט, בוש ונכלם אני ללמד סנגוריה על בחור זה שחטא למדינה וגרם לחילול השם והבאיש את שמם הטוב של חבריו הישרים והנאמנים. הואיל והוטל עלי להיות סנגורו עלי לומר דברים להמתקת דינו: הוא למד בישיבה כל החורף. הגיע האביב וראה שחבריו נוסעים להוריהם לחג הפסח הביתה–תקפו גם אותו געגועים חזקים הביתה–אך כספו אזל. לכן במצוקתו עשה מה שעשה וכבר שילם ביוקר על מעשהו. הוריו הוא ומשפחתו כולם היו שרויים בגללו בצער ויגון כל ימי החג. היתה לו זאת חטאת נעורים אחת והוא מתחרט עליה בכל מאודו. אדוני השופט: אנא אנא גזור דינו כפי שייראה לך במדת הרחמים. השופט פנה אלי בחיוך ואמר: אכן ראוי אתה לעונש חמור אך כבר נענשת. לכן אשחרר אותך מיד על תנאי שאם תחזור על מעשה כזה תידון בכל חומר הדין.

לאחר המלחמה עלה אייזיק פרידמן ארצה ונשא לאשה אלמנה ממלחמת השחרור עם שני ילדים. אייזיק עבד במשרד הפנים. פעם העלינו זכרונות מן הימים ההם והוא הודה שהיתה זאת חטאת נעורים....

• אני וצבי הרשלי בישיבת קזמארוק

כאמור הבאתי עמי את צבי הרשלי אחר פסח תרצ"ה (1935) ללמוד בישיבת קזמארוק ולמדתי עמו בה ביחד עד תום החורף של תרצ"ז (1936-1937). כבר תיארתי בפרקו את אופן לימודו המלבב. עלי להוסיף שהיה מחונן מאד בתבונת כפיים ובחושו למסחר. מפעם לפעם הלך לעבוד כשעה שעתיים בבית הדפוס של וילהלם שפיצר ולפעמים בחנות למכירת בדים של יוסף זילברנהדלר. תוך הקיץ תרצ"ז (1937) חזר הביתה במגמה ללמוד מקצוע ולכרוך תורה ועבודה.

ז. לימודי בישיבת הרב מאיר גרינבורג זצ"ל בקהילת ליפטובסקה סבאטי מיקולאש בקיץ תרצ"ז (1937)

נערתתי לרבי מאיר גרינבורג ללמוד בישיבתו זו החדשה לאחר נישואיו כשנבחר לכהן כרבה של הקהילה האורטודוקסית החדשה. היהודים היראים בעיר זו סירבו בימי רבי משה סופר–החתם סופר זצ"ל להפרד לקהילה אורטודוקסית–עתה התלקטו בה כמה משפחות והקימו לעצמם קהילה אורטודוקסית. ואכן למדתי הרבה ממורי ורבי המובהק רבי מאיר בתורה שבעל פה ובמחשבת ישראל. מצאתי שם בבית-הכנסת הראשון של הקהילה ובבית הרב השמרני הקשיש דויטש ז"ל ספריה טובה בחכמת ישראל בעברית ובגרמנית והגיתי בספרים אלה. ביחוד אציין

את ספר הדקדוק ללשון העברית של שמואל דטמולד⁹⁹ בשפה הגרמנית באותיות עבריות, על פי ספרו של יהודה לייב בן זאב "תלמוד לשון עברי"¹⁰⁰—זה היה ספר הדקדוק הראשון שלי.

ח. חתונתה של אחותי טאובי

בחודש אלול תרצ"ז (1937) נסעתי מ-ל.ס. מיקולאש לחתונתה של אחותי טאובי עם חתנה לייזר פרידמן-יעקובוביץ. החתונה התקיימה בעיר חוסט בבית אחי אמא ר' מרדכי ורייזל שאהן ז"ל הי"ד. חוסט היתה נוחה להתכנסות המשפחות משני הצדדים לחתונה. השתמרה תמונה ובה כל משפחתינו—חיים היה כבר אז בארץ ישראל. אחר כך הייתי ברוב אלול ובכל חגי תשרי תרצ"ח (1937) בבית משפחתנו בזאדני. מה יפים ומה נעימים היו אז ימים אלה של שבת המשפחה יחד. אהה, בימים אלה ראיתי בפעם האחרונה את אבא ואת אחותי שבע ואת אחי צבי הרשלי—זכר קודשם לברכה.

ט. בישיבת הרב אברהם וייס זצ"ל בטופולצאני תרח"ץ (1937-1938)

אחר חג הסוכות נסעתי ללמוד בחורף תרח"ץ (1937-1938) בישיבתו של הרב אברהם וייס בטופולצאני שבסלובקיה. הוא היה מרצה אמן ושיטתי בסוגיות התלמוד. הוא נהג להקדים מבוא קצר לפני כל סוגיה תלמודית והכניס אותנו בה לפני ולפנים. למדו בישיבתו תלמידים מעולים וביניהם דוד פרידמן שעליו כבר סיפרתי.

עלי ליחד להלן את הדיבור על חברי בישיבה זו אברהם דוד (אדולף) ברמן ז"ל מן קיראלי-הלמץ שבסלובקיה. הוא ידע בעל-פה הרבה פרקי מקרא וסוגיות בתלמוד. היו לו ידיעות בשירה העברית ואגב ידע כמה שפות. אשלב כאן דברים לזכרו מן המאוחר: כמה שנים אחר כך התיסרתי אני עם אברהם דוד ויהודים אחרים כעובדי כפייה לצבא ההונגרי. תוך נדודי הסבל הקריא לפני אברהם דוד מפעם לפעם פסוקי עידוד כמו: "לערב ילין בכי ולבוקר רינה" (תהילים ל', ו) וכו'. פעם עבדנו עבודת פרך בבניית בונקרים ברוסיה הלבנה למחסה מפני התקפות אויר רוסיות—ואז אמר לי: לפחות למדנו לבנות. והיה אם נזכה לעלות לארץ ישראל נדע כיצד לבנות בית בישראל. בעת הנסיגה הגדולה הגענו לכפר איוואנו שליד דובנו ונרצח על ידי בן עוולה אוקראיני או פולני ונקבר באחד משדות הכפר. אחיו שהיה עמו נשבע להביאו לקבר ישראל.

אף על פי כן נמשכתי לישיבת קזמארוק ובניסן תרח"ץ (1938) חזרתי אליה ובאותו זמן התייצבתי לבדיקה רפואית בדבר כשירותי לצבא הצ'כי ושחררתי.

⁹⁹ הרב שמואל דטמולד (Samuel Detmold) כתב גם פירושים למספר ספרי נביאים וכתובים שפורסמו בווינה בתחילת המאה ה-19. נראה כי היה מחוגי המשכילים ולדוגמא הוא השתתף בפרסום תנ"ך באזל 1822 שתורגם על ידי משה מנדלסון. לא הצלחתי לזהות את ספר הדקדוק הנ"ל. יתכן שהכוונה לספרו של שלום הכהן (1771-1845) שעבד אותו על פי שיטת דטמולד ויצא לאור בווינה בשנת 1825 בשפה הגרמנית ובאותיות צו"ר [=כתב רש"י]. הערת גלעד י"י גבריהו.

¹⁰⁰ יהודה לייב בן זאב (1764-1811) כתב את ספרו "תלמוד לשון עברי" בשפה העברית שיצא במספר רב של מהדורות. הערת גלעד י"י גבריהו.

- י. בישיבת קזמארוק מניסן תרח"ץ (1938) עד אדר תש"ב (1942)
- לאחר פסח תרח"ץ בא עמי יעקב יוסף ללמוד עמי בישיבה זו ולמד בה עד מרץ 1939. אז פוררה גרמניה את צ'כוסלובקיה: קמה סלובקיה גרורתה; רוסיה הקרפטית סופחה להונגריה. יעקב יוסף החליט אז לחזור להונגריה.
- אני נשארתי בסלובקיה בתקווה שממנה אוכל לעלות בתור סטודנט לאוניברסיטה העברית. והנה על אף מאמצינו של חיים ושלי לא עלה הדבר בידי. נשארתי בקזמארוק עד אביב האביב של מרץ 1942, שאז התחילו שלטונות הרשע להגלות את יהודי סלובקיה לגיא ההריגה בפולין. כבר סיפרתי בספרי "תולדות יהודי קזמארוק" ובפרקים הקודמים כיצד נמלטתי בעזרת יעקב יוסף והמשפחה ור' מנחם ברגר ואחרים מסלובקיה להונגריה וימי התגוררות שלא כחוק במונקאץ' ובבודאפשט עד ינואר 1943 לכן אדלג ואמשיך את הפרק בקצרות רק מינואר 1943 ואילך.

יא. התגוררות במונקאץ' ופגישתי האחרונה עם אימי

בסיון תש"ב (מאי 1942) נמלטתי מסלובקיה והסתננתי להונגריה בדרכים לא דרכים והגעתי למונקאץ'. הייתי שרוי בעיר זו שלא כחוק מפני שלא נרשמתי כתושב בזמן שסיפחו ההונגרים את קרפאטו-רוס לעצמם וארבה לי סכנת גירוש לסלובקיה.

- האחים פישלוביץ ור' נפתלי ביינהורן

הנני זוכר בהמון אהבה את האחים פישלוביץ.

בניו של ר' שמואל דוד: הגדול שלמה ואחיו מנדל והרשלי למדו בישיבת הרב ברוך רבינוביץ, רבה של קהילת הקודש מונקאץ'. שלמה היה עילוי תלמודי וכולו אהבת ישראל. והנה אספוני שלמה ואחיו הקטנים לחדרם יומם ודאגו לי ללינת לילה וטרחו והביאו לי אוכל מן מטבח הקהילה שלא אצטרך להסתובב בעיר. הם עשו זאת ביחד עם ר' נפתלי ביינהורן ז"ל ושהייתי אצלם ארכה כחודש עד שעלה בידי לנסוע לבודאפשט. שלמה יעץ לי בכל בחכמתו. ברי לי שאילו זכה ואילו זכו ישראל היה שלמה יכול להיות אחד מחכמי ישראל הגדולים. אהה שלמה-לי ביחד עם בנים ובנות ישראל טהורים בני טהורים נסחבו לאושוויץ ומתו על קידוש השם הי"ד.

- פגישתי בפעם האחרונה עם אמי במונקאץ'

אסור היה לי לנסוע הביתה לכפר זאדני מחשש הלשנה של גוי מגויי הכפר. אזכרה ואהמיה שבאחד הימים בסוף סיון תש"ב (1942) באה אימי לבקרני במונקאץ'. התרגשנו מאד ובכינו. היא הביאה לי כמה דברים מברכות הבית וסיפרה לי מן המתרחש במשפחה, שמהרשלי אחי לא נודע שום דבר על גורלו-אי שם ברוסיה, ושללאחר התייעצות במשפחה מצאו שמוטב שאעבור ממונקאץ' לבודאפשט. אהה, אז ראיתי את אימי שיינדיל בפעם האחרונה. כשנתיים לאחר מכן בסוף אייר תש"ב נרצחו אימי עם בנותיה-אחיותי טאובי ושבע וילדיהן על קידוש השם בגיא ההריגה באושוויץ הי"ד. ואכן לאחר שהות של כחודש במונקאץ' נסעתי בחסות אחותי עופרה-פייגלי לבודאפשט.

יב. התגוררותי בבודאפשט

התגוררתי בבודאפשט שלא כחוק. גיסי לייזר יעקובוביץ מצא בשבילי עבודה בבית-החולים היהודי הגדול, ומגורים בבית קרוב לבית-חולים זה בתור מבקר זמני בעיר. לפי החוק ההונגרי לשעות חירום היה כל שבא לשהות בעיר כחודש ימים חייב הוא או בעל הבית להודיע זאת על טופס למשטרה. דבר זה הקל עלי קצת שלפחות היה לי אישור רשמי על ביקורי הזמני בעיר. ועתה היה עלי להחליף כל חודש את מגורי ולהרשם שוב ושוב בתור מבקר זמני בעיר.

לאחר זמן מה מצא לי אחי יעקב יוסף חדר מגורים בעיר. סעדתי עמו במועדון של "בני עקיבא" ברחוב לאודון בניהולו של מאיר הרשקוביץ שהיה אז תלמיד הסמינר לרבנים בבודאפשט. המועדון הזה היה מקדש מעט לצעירים דתיים ציוניים שהתגוררו בעיר. התכנסנו בו לתפילה, ללימוד ולסעודות שבת. ר' אשר אנשל הכהן שאטין ז"ל מצא בשבילי עבודה בהוצאה לאור לש"ס של הרב גרוסמן במחסן מוצנע של הקהילה האורתודוקסית ברחוב קווינצי ששימש גם כעין מחסה יום לכמה אנשים שהיו במצבי. מפעם לפעם באו נערים ותקעו מעטפות בכיסי הפליטים ובהם סכומי כסף. נודע לי שאירגן זאת אחד מפרנסי הקהילה בשם דנקר. וכך נמשכו הימים בציפיה ויחולים לתשועה עד דצמבר 1942.

בדצמבר 1942 חייבה ממשלת הונגריה בצו והתראה חמורה את כל יהודי הונגריה מגיל 20 ודומני עד גיל 45 להרשם לעבודה במסגרת הצבא ההונגרי, כלומר לעבודת כפייה. לאחר ליבוטים קשים ושיקולים ומיצוי הדברים לא היתה לי ברירה אלא להרשם. בלי זאת לא יכולתי למצוא מגורים בעיר ולא יכולתי לסכן משפחה יהודית במגורי אצלה. בינואר 1943 התייצבתי לפי הצו בקסרקטין בבודאפשט. כ-250 יהודים ואני בהם הובאנו מן הקסרקטין בבודאפשט לקסרקטין בכפר נוגי קאטא. היו בינינו מכל שכבות יהודי הונגריה: סטודנטים, תלמידי ישיבות וסמינרים, בעלי מקצועות, והתוודענו זה לזה כאחים לגורל והתפללנו בלבנו שלא יוציאו אותנו חוץ להונגריה.

יג. בקסרקטין של אויבידק-נובי סאד (Novi Sad)

• עבודות כפייה באזור

בינואר 1943 הובאנו כ-250 יהודים ברכבת לעיר אויבידק (בהונגריה) נובי סאד (בסרביה) שבאיזור באצ'קה. הונגריה סיפחה לעצמה את האיזור כולו בחסותה ובסיועה של גרמניה. תושבי האיזור היו סרבים, הונגרים, גרמנים ויהודים. הסרבים שנאו את ההונגרים ואת הגרמנים שנאה עזה. חיילי הצבא ההונגרי רצחו עם כניסתם לאיזור אותם סרבים שהתקוממו נגדם או שנחשדו כמסוכנים להם. וכן רצחו אז כמה יהודים. בעת בואי לשם היה האיזור שקט. הצבא ההונגרי הוציא אותנו יום יום מאויבידק קבוצות קבוצות לעבודות כפייה בעירות וביישובים לתיקוני כבישים ומסילות שליד הרכבת שבאיזור. מפעם לפעם הביאה לי נערה ממשפחה יהודית בנובי ורבאס-בהמלצת חברי-ארוחה כשרה למקום העבודה.

• תרגילי הכנעה והשפלה

החיילים ההונגרים הממונים עלינו בקשו להמריך אותנו. לפעמים היו מוציאים אותנו בלילה לחצר הקסרקטין לתרגילי הכנעה של פול-קום! פול-קום! או למצעדים בחצר. אסור היה לנו לצאת מחוץ לקסרקטין. מעשה בבחור אחד שחמק ויצא ונענש בכפיתת רגליו להיות תלוי בהן לזמן מה. בסך הכל היה מצבנו נסבל. התרגילים האלה הופסקו כנראה בהשתדלות הקהילה וייחלנו לתשועה והעיקר שלא יוציאונו לרוסיה.

• איומיו של סרבי אוהב ישראל

תוך עבודתי ליד מסילת הברזל התיידדתי עם פועל סרבי דובר הונגרית. לפי בקשתי הביא לי בנו הקטן בשבת ביצים שלוקות-רציתי להמנע לפחות בשבת ממזון לא כשר. הנער סירב לקבל מחירם. פעם אמר לי הסרבי: והיה כאשר שלטון הרשע ההונגרי ימוגר אבקש לעצור את כל יהודי האיזור ולהכניסם לכלא. שאלתי: למה ומדוע? הלא אתה נראה לי אדם טוב והגון! השיב לי הלה: אתם היהודים הנכם רחמנים ועדינים ואתם עלולים להפריע לנו ולבקש רחמים על אויביכם. לכן מוטב שתהיו במעצר, ותקבלו בו מזון ומשקה, ולאחר שנסיים את מלאכתנו-נקמותינו, נשחרר אתכם....

• שיחת חברים על התפילה

פעם בעת הפסקה קלה בעבודה התגלגלה שיחת חברים על הנושא: התפילה וברכות הנהנין-למה? נתבקשתי להתייחס לשאלה זו. התאמצתי והשבתי להם בהונגרית הדלה שבפי: פתחו נא את הסידור. בתפילה מזדכך אדם מישראל לפני בוראו "אלהי נשמה שנתת בי טהורה היא אתה בראתה אתה יצרתה..." בתפילה רואה יהודי את עצמו כחוליה בתולדות ישראל: "ברוך אתה ה' אלהינו ואלהי אבותינו אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב... ומביא גואל לבני בניהם באהבה" וכך הוא מצפה לגאולה. ואף בימי מצוקה היא מעודדת אותו: "בערב ילין בכי ולבוקר רנה"-והנה הפסיקני אחד החברים בשם זינגר ואמר לי: הנח להם! אני אסביר להם בשפה פחות עדינה. הנה זה עשרים שנה שאני קצב. בכל בוקר ובוקר עם כניסתי לרפת לתת לבקר מספוא קיבלוני הפרות בברכות מה מה, אף אתם אטומים שכמותכם תאמרו אף אתם: מה מה לבוראכם לפני שאתם זוללים....

• בבית-הכנסת אויבידק [איות נוסף: אויודקי (Ujvideky)]

בימי א' של השבוע לא עבדנו ולפני הצהריים בו היו מביאים אותנו חיילי הצבא ההונגרי לבית-הכנסת השמרני הגדול לתפילה. הרב ד"ר הנריק (היינקו) קיש נאם לפנינו בהונגרית גבוה גבוה נאום חוצב להבות על הונגריה ייעודה ותקומתה. לאחר נאומו היה עלינו להצהיר ולשיר את ההמנון (ללא זכר לנצרות): אני מאמין באל אחד, אני מאמין במולדת אחת, אני מאמין בתקומת הונגריה-והחזרנו לקסרקטין. ליד בית-הכנסת היו משרדי הקהילה ודומני גם אולם שמחות. פעם אחת נכנסתי לפני הטכס האמור למשרד הקהילה וראיתי בו תמונה מצוירת: יהודי זקן מצטער ומיוסר ותחתיו מלים עבריות: ובכל זאת אנו קיימים.

• ביקורי אצל הרב ד"ר הנריק קיש לפני הוצאתנו לרוסיה

אשר יגורנו בא עלינו. באחד הימים של אמצע מאי 1943 הודיעו לנו מפקדינו שלמחרת או מחרתיים יוציאנו לרוסיה ושאלו רשאים לצאת היום לפני הצהריים לשעתיים בלבד כדי להצטייד בעיר בדברים שימושיים לדרך. חברינו ואני קנינו תרופות ודברי סידקית וכו'. כתבנו מכתבים למשפחותינו. אני הלכתי לביתו של הרב ד"ר הנריק קיש וקדמני בחביבות רבה. והנה משפתחתי את פי בהונגרית הפסיקני ואמר לי: דבר נא אלי במאמע-לשון ביידיש. אני גם כן יליד רוסיה הקרפאטית. הסברתי לו: היות ועומדים להוציאנו מחר לרוסיה לכן אבקש ספר עברי צידה לדרך. הרב התרגש מאד ועיניו זלגו דמעות. קרא לאשתו: הנה עומדים להוציא מחר את בחורינו לרוסיה וזה מבקש ספר—וכי לא מוטב שיצטייד במזון? הם הזמינוני לארוחת צהריים. לאחר הארוחה הכינה לי הרבנית חבילה ובה: נקניק גדול, צנצנת ריבה, ביסקויטים ועוד. השכנה, אשתו של החזן הביאה לי דברי לבוש. אחר כך הכניסני הרב לספריה שלו ואמר לי: בני, בחר לך למתנה איזה ספר או ספרים שתצא. בחרתי לי קובץ מאמרים ומחקרים ובו מחקרו המקיף והשימושי של ר' אליעזר מאיר ליפשיץ (1879-1946) על הנושא: הפרפיקסים¹⁰¹ בעברית—כיצד? הוא ברכני במלים נרגשות ואמר לי: אתה קודם לספר. שמור על עצמך וישמך ה' בכל דרכיך לחיים ולשלום אמן.

יד. ברדיצ'וב-אוקראינה (Berdichev-Ukraine)

במאי 1943 הובלנו תחת משמר כבד כ-250 איש בקרונות משא של הרכבת לרוסיה. בדרך לא הבחנו בגאליציה בשום יהודי אלא ראינו ביעף מן הרכבת בתי עלמין יהודיים. הגענו לתחנת הרכבת המרכזית בלמברג, פתחו לנו את הדלתות כדי לתת לנו אספקה. אחד מבינינו הבחין ביהודי חבול ומעונה שעבר שם. חיש מהר הופנתה כמות של מזון בשבילו וזה ניתן לו בחשאי בחשאי. משם הגענו לברדיצ'וב שבאוקראינה. השם ברדיצ'וב הרטיט את הלב. בילדותי שמעתי סיפורי פלא על הצדיק האגדי אוהב ישראל רבי לוי יצחק מברדיצ'וב (1740-1809), ולפעמים עיינתי בספרו "קדושת לוי". קיויתי שיעלה בידי לפקוד את קברו. הגרמנים כבר רצחו את יהודי העיר—ורק בודדים נמלטו. החיילים ההונגריים הוציאנו יום יום לעבודה חקלאית של גידולי ירקות בשביל הצבא הגרמני בפיקוח גרמני בשטח מישורי עצום בפרבר העיר. אדמת אוקראינה שחורה ודשנה והכל נובט וצומח בה מהר מהר. הגרמנים היו מוציאים מאוקראינה קרונות קרונות של אדמה שחורה לגרמניה. הם ייעדו את אוקראינה להיות מרחב המחיה שלהם (Lebensraum) תוך העבודה נודע לנו מפי העובדים האוקראינים זוועות הרצח של הגרמנים ביהודי ברדיצ'וב.

הגרמנים ייעדו את הצבא ההונגרי לשרתם כחייל עורף ולהחזיק ביד חזקה אימתנית את שטחי רוסיה הכבושים: החיילים ההונגריים ייעדו אותנו להיות עובדי כפייה שלהם בשטחים אלה כעבדים לעבדים ולספק לעצמם את מאויי ההתנשאות עלינו. היינו מאוימים מהם שאם אחד מאתנו יערוק תיפגע משפחתו שבתוך הונגריה ויסכן את חייהם של חבריו. היינו חייבים לפנות אליהם או להשיב להם ואפילו לטוראי

¹⁰¹ מלאטינית praefixum תחילית, קידומת, הברה או הברות הבאות לפני השורש. הערת גלעד י"י גבריהו.

זוטר שלהם, בלשון: אדוני המורה! לפקודתך הנני! מפעם לפעם ביקשו להפגין לפנינו את אדנותם ואת עילוי עצמם.

פעם אחת קרא לי רב סמל והתייצבתי לפניו בדחילו ורחימו. אמר לי: שמעתי עליך שאתה בקי בַּיִפְלִיָּה וקראת הרבה. הסבר לי בקצרה מהו יצור חי? השבתי לו: הוא נע. והלה: יפה הסברת בני ובכן אתה זולל לחם ומעדנים הונגריים כחי גמור; אבל מתנועע בעבודה כמו פגר. האם אתה חי או פגר? פול-קום! פול-קום! טול מהר את מעדרך ורוץ מהר לעבוד; ולא-תתפגר!

פעם בעת הפסקה קלה ישבנו תחת עץ לפוש קמעא. הצטרף אלינו רב טוראי הונגרי מבושם קצת והתחיל לספר לנו את הגותו ואנו כולנו קשב לדבריו. אומרים עלינו שאנו ההונגרים שיכורים וסובאים. בחיי שזו עליה חצופה. לאמיתו של דבר אתם היהודים הנכם השיכורים האמיתיים והמובהקים. אנו נכנסים לבית מרוח של יהודי ואנו שותים וסובאים והכל כבתוך חבית ללא תחתית, כבולעו כן פולטו ואיננו מרגישים שום רוויה, בטננו ריקה וכיסנו מרוקנת. היהודים אינם שותים בכל ימי השבוע פרט לשבת. יש לכם משקה חזק וחרוף רזי-סודי לפי מתכון עתיק יומין מהר סיני ואתם לוגמים ממנו רק כמה טיפות לקידוש והן מפעפעות בכל האברים.... הנה בעיצומו של חורף ביקשני ביום השבת שכני היהודי, בעל בית מרוח, שאדליק תנור לחימום ביתו. משעשיתי זאת הודה לי וכיבדני בכוס סליבוביץ חזק. אמרתי לו: את זה תחזיק לעצמך! בבקשה ממך תן לי כמה טיפות מן המשקה הרזי שבגנזי הגנזים שלך!

היינו בברדצי'וב מדוכדכים מאד. עצם הדבר שהגרמנים יוזמים חקלאות באוקראינה, זה היה סימן רע, שאף לאחר מפתם בסטאלינגרד הם ייצבו את קוי החזית ושהמלחמה תימשך. לבסוף נודע לנו שבברדצי'וב היינו רק במחנה מעבר-ומי יודע מה צפוי לנו? לאן?

טו. ברוסיה הלבנה:

טו-א. כפר חוניקי; בירוא יערות ליד מסילת הרכבת באיזור; תושייתו של ד"ר אמיל פיין; בכפרים מקנביץ ויורביץ.

עד אמצע יוני 1943 הובלנו ברכבת לרוסיה הלבנה. לאחר נסיעה של כיומיים הגענו לאחת מתחנות הרכבת שברוסיה הלבנה והובלנו משם רגלי במסע של תלאות של כמה שעות עד שהגענו לפנות ערב למחנה צבאי רוסי לשעבר בכפר הגדול חוניקי ונחנו קצת. בתחילה העבירונו בחפירת חפירות הגנה ובפריסת גדרי תיל מסביב למחנה הצבאי הזה, ואותו דבר בבנינים מסוימים בחוניקי בשביל התגוננות מפני התנפלויות פרטיזנים שהגיוחו מיערות הסביבה. יהודי חוניקי שלא הספיקו להמלט בעוד מועד ליערות, נרצחו. פעם עבדנו ליד בית ספר יהודי שומם ומצאתי בו ספרים ביידיש בכתב יבסקי משונה-כמו מלכאמה במקום מלחמה וכו' וכו'. נער רוסי הביא לי תמורת כמה סיגריות מבתי היהודים השוממים: אנטולוגיה עברית ומסכת קידושין. תמורת דברי סידקית קנינו בחשאי בכפר חלב וביצים וכו'.

לאחר זמן היו מוציאים אותנו יום יום לבירוא עצים ליד מסילות הרכבת באיזור חוניקי ומכשירים כבדים בידינו. הפרטיזנים היו תוקפים מן עובי היערות במטחי

יריות את הרכבות הדוהרות של הצבא הגרמני או מִקְשִׁים (ממקשים) את פסי הרכבת במוקשים. הקורות הכרותות המדובלות, שהונחו 10-15 מטרים ליד מסילות הרכבת, מנעו במקצת את הגישה לפסי הרכבת והקלו על הסיירים להשגית. עם הזמן למדתי את מלאכת הבירוא.

פעם יצאנו להמשך מעשה הבירוא וכשרק הגענו למקום העבודה במרחק של כ-8 קילומטרים מן המחנה התפוצץ מוקש ונפצעו קשה שני טוראים הונגריים "אדונינו מורינו". מיד התנפלו עלינו הקצינים ההונגריים בצעקות אימים וביחוד על הרופא היהודי שלנו שהיה גם רופא שלהם: אתם אשמים! כיצד יצאתם בלי אלונקה!! איזה רופא בלתי אחראי אתה! אתם רמזתם לפרטיזנים! – המצב היה בכי רע. והנה ד"ר אמיל פיין, בוגר סמינר לרבנים בבודאפשט, הציל את המצב הקשה: הוא ציווה: נסרו-התיזו חיש מהר עצים דקים לבדי אלונקות! שלו השילו מיד חגורותיכם! מיד קשרו את החגורות לבדים ועשו שתי אלונקות. הרופא היהודי הגיש להם עזרה ראשונה למופת בסיוע אנשינו והובאו למרפאה צבאית בחוניקי, והמצב נרגע קצת. מחוניקי הועברנו לעבודות כפייה בכפרים מקנוביץ ויורביץ. השם יורביץ הרטיט את לבי והזכיר לי את חברו הטוב והנערץ משה יורביץ ז"ל של אחי חיים משה יצחק ז"ל מימי ההכשרה בקושיצה שבסלובקיה. חיים הזכירו בהמית לב בכמה הזדמנויות. באחד משני הכפרים נורה ונהרג חברנו בשם מרטון כנראה בטעות ממארב פרטיזנים.

טו-ב. קלינקוביץ

בסוף אוגוסט או בתחילת ספטמבר 1943 הובאנו לעיירה קלינקוביץ. הועבדנו שם בעבודות פרך ללא נשוא בבניית בונקרים. ציוו עלינו ורדו בנו לנסר ולהפיל ביער הסמוך קורות גדולות וכבדות ולסחוב ולשאת אותן כמוטות ולהביאן לקסרקטין בשביל בניית בונקרים גדולים למחסה מפני פצצות מטוסי הצבא האדום. גם רדו בנו קשות בבניית עמדות מבוצרות. חברי הטוב ר' אברהם דוד ברמן ז"ל, מקיראלי הלמץ, שלמדתי איתו בשיבת טופולצני, אמר לי: מעז יצא מתוק (שופטים י"ד, יד). לכשנזכה לעלות לארץ ישראל נדע לבנות בתים לעצמנו. בערב ילין בכי ולבוקר רינה (תהילים ל', ו). לאחר כמה ימים הוקל המצב. העבודה הוקלה. זכור לי שיכולתי לצום שם ביום הכיפורים של שנת תש"ד (1943). באוקטובר 1943 שפר עלינו מעט מצב רוחנו. הגרמנים ספגו כמה מפלות. עקב זאת קיבלנו צו למסע מערבה. ציפינו וייחלנו לקץ המלחמה ולחזור למשפחותינו בהונגריה. שמחנו שכל עבודות הפרך שלנו בבניית הבונקרים בשביל ההונגרים והגרמנים בקלינקוביץ היו להבל ולריק ואולי יועילו לצבא הרוסי.

טו-ג. נדודינו מערבה ביערות רוסיה הלבנה

באוקטובר או בתחילת נובמבר 1943 יצאנו לדרך, תחת משמר כבד, צפופים ורכונים תחת תרמילי הגב שלנו. בתחילה עברנו בכפרים מיושבים שבתוך היערות האלה. פעם אמר לי כפרי אחד: קומו וברחו ליערות! הגרמנים ירצחו אתכם בדרככם הביתה! אך לא יכולנו להסתכן בבריחה. לא ידענו את עקלקלות היערות והאגמים ברובנו לא ידענו סלכית, לא ידענו לאיזה פלג מפלגי הפרטיזנים היריבים זה לזה עלולים אנו להקלע לאחר תחילת הבריחה: האם לנו או לצרינו? והעיקר – דחקנו את הקץ, קץ המלחמה וייחלנו למפלתה של גרמניה ולשיבה הביתה.

לאחר כמה ימים עברנו בשורות צפופות תחת משמר כבד בגשם, בקור וברוחות ליד כפרים נטושים כמעט ללא נפש אדם ומקצת בתייהם היו שרופים. הכפריים נכנסו-חמקו, בעת מעבר ההונגרים הנסוגים, לתוך היערות עם בעלי החיים שלהם. למזלנו לא נפגענו בדרכינו ממוקשים. אחרינו נסעו החיילים ההונגריים עם ציודם הצבאי והאספקה. לפעמים נאלצנו לסייע לסוסייהם בדחיפת עגלותיהם. פעם הותקפנו ממארב של פרטיזנים. באותם ימים נשברו לצערי המשקפיים שלי ודבר זה הקשה עלי וציער אותי מאוד מאוד. בכמה מקומות היו הכבישים הנמוכים שבין השדות בוציים מחמת הגשמים והלכנו לנוחותנו בצידי השדות. נזכרתי אז באחת התקנות החקלאיות הקדומות המיוחסות ליהושע בן נון: "ומסתלקין לצידי הדרכים מפני יתירות הדרכים" (בבא קמא פא, ע"א; וראה שם רש"י, וכן רמב"ם הלכות נזקי ממון ה, ג).

כיצד התכלכלנו? הצבא ההונגרי סיפק לנו לחם, אבקות מרק וקצת שימורים. מפעם לפעם נמצאו פרה או עגל או חזיר תועים ונפלו על המציאה ועשו מהם כֶּהָה ונתנו לנו. בין הבתים הנטושים היו מטמורות תפוחי-אדמה, הוצאנו אותם ואפינו אותם. לפעמים נמצאו ירקות בשדות שהכפריים לא הספיקו לאסוף אותם.

כיצד ישנו? לפעמים נאלצנו לישון תחת כיפת השמים אפילו בעת ירידת גשמים. חפרנו לעצמנו קברים במקומות מוגבהים ריפדנו אותם בתבן וקש מן המתבנים, כיסינו אותם מלמעלה בענפים וסיככנו אותם בתבן וקש ועליהם הנחנו את מעילי הגשם שלנו. נכנסנו בהם והשאירו לעצמנו פתחון אויר לנשימה. וכך היינו נודדים והולכים כאנשי יערות עד שהגענו בדצמבר 1943 ליישוב הראשון טורוב שבאזור וולין. לא אחת תהינו-התלבטנו: למה לא ערקנו ביערות? גדולים היו חקקי לבנו.¹⁰²

טז. בעיירות טורוב, דוידגדרודק, וסטולין:

טז-א. טורוב (Turov)

בסוף דצמבר 1943 הגענו עייפים, מותשים, ומלוכלכים ליישוב טורוב. התושבים ראו בנו יהודים מסכנים עלובים ונתנו לנו לאכול והקצו לנו לינה תחת קורת גג. אני שמחתי לישון בתוך רפת עם הפרות. למחרת הולחנו לעיירה דוידגדרודק. בדרכנו לשם עברנו עיירה קטנה דומני בשם סקאלא, שבה היו חנויות יהודיות שבורות ופרוצות.

טז-ב. דוידגדרודק (Dawidgdrodek)

הגענו לבית המרחץ של מרכז הקהילה היהודית החרבה בדוידגדרודק. התרחצנו והתרעננו. בחצר הקהילה התגוללו ספרי קודש וספרים עבריים טחובים. הרימותי מהם ספר "אהבת ציון" של מאפו.¹⁰³

¹⁰² על פי שופטים ה', טו.

¹⁰³ ספרו של אברהם בן יקותיאל מאפו "אהבת ציון" יצא בעשרות מהדורות. המהדורה הראשונה נדפסה בוויילנא בשנת 1853. הערת גלעד י"י גבריהו.

טז-ג. סטולין (Stolin)

מדוידגדרודק הובאנו לעיירה סטולין והורו לנו באזהרה חמורה להתארח בשורה של בתים מסוימים. התארחתי אצל איכר זקן בשם יירביץ וקיבלני במאור פנים. למרבה הפלא דיבר יידיש. הוא סיפר לי שכבר היה באמריקה ועשה שם כסף וכל עסקיו שם היו עם יהודים, חזר משם ורכש שדות באזור סטולין. הוא השתפך לפני ואמר שלאחר שנרצחו יהודי סטולין נהיו חייו תפלים, אטומים ומשועממים. בימים ההם שלפני המלחמה הייתי יכול להתייעץ בכל דבר עם שכניי היהודיים ליהנות משיחתם וזיו חכמתם. ביקשתי וקבלתי מהם הלוואות. הם ידעו יפה שאני בעל בית אמיד והגון ואפרע להם את חובי כהוגן. ועתה שממו חי ואין לי עם מי לדבר. באים אלי מפעם לפעם פרחחים משלנו המבקשים להפקיע מיבולינו בשביל אויבנו! סטולין לא היתה לנו אלא תחנת מעבר ולאחר יום יומיים הוסענו ממנה ברכבת מערבה לקליוואן.

יז. בקליוואן וסביבתה ונדודינו בין איזורי דובנו ורובנו :

יז-א. קליוואן

הובאנו ברכבת בינואר 1944 לעיירה האוקראינית קליוואן. הורו לנו לישון אך ורק בבתים מסוימים במרכז העיירה. יהודי העיירה כבר נרצחו ורק מעטים נמלטו. בית-הכנסת של הקהילה החרבה נהפך לאורווה. בבית-העלמין בחולון הקימו יוצאי קליוואן מצבה לזכר קדושי הקהילה. להפתעתנו קיבלו אותנו האוקראינים בבייתם כשורה והיו ביניהם שדיברו יידיש. הם שאלו אותנו חזור ושאלו: האם קרובה מפלתם של הגרמנים? הגרמנים הבטיחו לאוקראינים לכוון לאחר נצחונם מדינה אוקראינית בחסותם. לכן היו חיילים אוקראינים במספר ניכר שערקו מן הצבא האדום לצבא הגרמני וסייעו להם ברצח יהודים (כמו איון דמיניוק). עתה עם נסיגת הגרמנים ומפלתם בכמה חזיתות החלו האוקראינים לתהות ולהתפכח יותר ויותר.... להפתעתי ולשמחתי קיבלתי בקליוואן חבילה מן הבית בדואר צבאי ובה מכתב נפלא בהונגרית מאחותי פייגלי, משקפיים, דברי טריקו, ומטליות פלנל לחיתול הרגליים בנעליים, ודברי מתיקה. בקליוואן עצמה הוחזקנו זמן קצר בלבד. מעתה היו מטלטלים אותנו מיישוב ליישוב בין קליוואן רובנו ודובנו. ביישובים היתה איבה כבושה מדורי דורות בין האוקראינים לפולנים. הגרמנים טיפחו וליבו את האיבה שביניהם. אזי שירכנו בדרכים בין איבה לאיבה.

יז-ב. רציחתו של חברנו אברהם דוד ברמן ז"ל לעיני אחיו

פעם נקלענו לכפר אוקראיני בשם איוואני בסביבת רובנו וישנו בביתו של אוקראיני. והנה בלילה פלשה כנופיה פולנית לתוך הבית ורוב אנשי הבית ברחו. אברהם דוד דיבר אתם סלובקית והסביר להם יפה מה שהסביר-ולבסוף רצחו אותו ביריה לעיני אחיו והסתלקו. קברנו אותו באחד מפאתי השדות של הכפר. אחיו אמר קדיש ונשבע להביאו לקבר ישראל. לא ידוע לי גורלו של אחיו זה. במותו אבד מישראל מאור גדול בתורה וחכמה.

יז-ג. התקפת הצנחנים הרוסים במלינוב באיזור קליוואן

עייפם ומותשים הגענו בפברואר 1944 לעיירה מלינוב שבאיזור קליוואן. לא הספקנו לפוש וקיבלנו צו להמשך המסע. קצין הונגרי איים עלינו בזעם וחימה שמי שינסה לחמוק-יָרָה. נסוגנו בטור ארוך. להפתעתנו תקפו אותנו צנחנים רוסים ופוררו את ההונגרים הנסוגים. אני הייתי בין אחרוני האחרונים שבטור ולא זכיתי להשתחרר. דומם עמדתי בצד הדרך ותוהה: לאן? עד שתפסוני חיילים הונגריים ואחד מהם ציווה עלי: בוא אתנו למזכרת חייה ליהדות שנכחדה מן העולם!...

יח. נדודינו במרחבי גאליציה ואוקראינה הלך וחזור

הצבא ההונגרי אסף את שארית עובדי הכפייה היהודיים שנבוכו בדרכים כמוני לאחר התקפת הצנחנים הרוסים במלינוב. הם הצעידונו רגלי בשלג ובקור אימים מזרח. עברנו את טרנופיל והמון יישובים בגאליציה ובאוקראינה; ואחר כך החזירוני שוב מערבה. ישנו רק באותם בתים של כפריים שהועדו לנו ההונגרים. לא זכורים לי בבירור שמות היישובים שבהם עברנו, אך זכורני את היישוב קמניץ פודולסקי (Kamniz Podolski) שאליו הובלו אלפי יהודים מרוסיה הקרפאטית שלא הוכיחו את תושבותם של הוריהם ברוסיה הקרפאטית משנת 1855 ונרצחו שם.

מאוקראינה הובלנו שוב מערבה בדרך יישובים אוקראינים ואחר כך גם ביישובים אוקראינים-פולניים מעורבים. בחזרה צירפו אלינו גם עובדי כפייה סרבים מאיזור נובי סאד-אויבדק וגם רומנים מאיזור טרנסילבניה. אמרו ההונגרים מוטב שלא יהיו אלה בבתיים. הסרבים אמרו לנו שנתכונן לערוק ולברוח עמם בשעת כושר ראשונה.

פעם התארחנו אני וחברי בביתו של איכר אוקראיני והצגנו את עצמינו לפניו בתור סרבים. הלה קיבל אותנו יפה והאכילנו מן מה שבביתו. כשנפרדנו ממנו בתודה ובברכה גילה לפנינו שמיד עם כניסתנו לביתו ידע מן התנהגותנו העדינה שאנו יהודים. הוא סיפר לנו שהגרמנים לקחו את בתו היחידה לעבודת כפייה כשפחה בגרמניה ושלא קיבל ממנה שום סימן חיים. וכן שאוקראינים רבים החביאו את בנותיהם מפני הגרמנים ועוד באים פרזנים משלנו להפקיע יבול עבור הגרמנים הנסוגים! (דברים כאלו שמענו גם מפי אוקראינים אחרים) כמו כן סיפר לנו על ימי האמים והזוועות שבהם רצחו הגרמנים את היהודים תושבי סביבתו.

הובלנו רגלי מערבה ובדרכים מבוכה ומבוקה בכמה כפרים שרפו אוקראינים בתים של פולנים; ופולנים בתים של אוקראינים והיה עלינו לעבור בין מדורות השנאה. הגרמנים טיפחו וליבו את השנאה בניהם. בכמה בתים אוקראינים נמצא הספר "ההסטוריה הגדולה של אוקראינה" במימון גרמני ובו הסתה נגד יהודים ופולנים שביחד שיעבדו את אוקראינה ודברי שבח לצורר האוקראיני בוגדן חמלניצקי שרצח בגזירות ת"ח אלפי יהודים באוקראינה.

בהגיענו בערבים לאחד הכפרים כשאנו עייפים ומרופשים ורועדים מקור היינו מצווים להכניס בראש ובראשונה את סוסי הצבא ההונגרי לאורות ולתת להם מספוא משל בעל האורווה ורק אחר כך לנוח. הבהמה קודמת לאדם! פעם הסתכל

אוקראיני אחד בי ובסוסי המותש וקרא: הוי כמה עלוב האדם וכמה סוסו! הוי מי יודע מי עלוב ומסכן יותר האדם או הבהמה?!

וכך נדדנו בקור ובשלגים וברוחות, עמהם ונגדם, בכבישים, מהם בוציים, ביישובים ובעיירות ובהם קהילות קודש חרבות ושוממות כמו: צ'ורטקוב (Czortkow), בוצ'אץ' (Buczacz),¹⁰⁴ דובנו וסביבותיה, מניסטירז'יסקה ועוד ועוד. בכולם נשאר זכר למעשה הזוועה של הגרמנים: בתי ישראל פתוחים ובזוים; חנויות יהודיות פתוחות ושדודות. במניסטירז'יסקה ישנתי בביתו של חייט פולני והנה זה השתמש ביריעת ספר תורה לגזירת תפירה. אשתו טיגנה לנו לביבות תפוחי-אדמה זכר למאכל יהודים. בעיירה זו הסתובבו גרמנים.

דומם דומם ייחלנו בלבנו שסוף כל סוף ימוגרו שלטונות הרשע והזדון הגרמניים וההונגריים ונגיע למשפחותינו. היבהבה בי התקוה שאולי יתגלו אחי הרשלי וגייסי משה יעקובוביץ-אך נכזבה תוחלתנו מרה מאד. במרץ 1944 הגענו לסביבות סטאניסלאב. ולאסוננו-יגוננו שלנו ושל יהדות הונגריה ורוסיה הקרפאטית נעצרה אז הנסיגה, ועצירה זו הייתה בכיה לדורות.

יט. בסביבות סטאניסלאב:

יט-א. בקאליש

הביאונו לכפר האוקראיני זאוואדקה (כשם הכפר הסלובקי שבו עברתי מסלובקיה להונגריה ב-1942) ונתנו לנו לנוח בו קצת. הכפריים קיבלונו בבתיהם כשורה. משם העבירונו לכפר הנופש ירמצה שבו נפשו חיילים הונגריים בבתי נופש של יהודים שנרצחו. בחורשות ראיתי חריתות בעצים ביידיש ובעברית של נערים ונערות יהודיים. הוטל עלינו לנקות את הכפר בשביל החיילים ההונגריים. משם הועברנו לקאליש. בקאליש היינו כשבועיים. קהילת הקודש קאליש נחרבה עד היסוד. ישנו בבית יהודי נטוש ובזו וספרי קודש וספרים ביידיש התגוללו בו. נמצא בקאליש בית דפוס של יהודי ובו ארגז אותיות. על מדפיס אחד מחברינו הוטל להפעיל את בית הדפוס וצירף אותי וכמה מחבריו להיות עוזריו. הדפסנו בו בהונגרית תעודות הצטיינות לחיילים הונגריים על מעלליהם הגדולים. מקאליש הועברנו לדליאטין.

יט-ב. בדליאטין: במאפיה של שמואל צאודרר ז"ל הי"ד; כיצד נעשיתי פרש אנוס

בתחילת אפריל הגענו לעיירה דליאטין. הצבא ההונגרי ריכוז כאן את האספקה והשירותים לחייליו חוני הסביבה. קהילת הקודש דליאטין כבר נחרבה, יהודיה נרצחו ורק מעטים נמלטו. נשארו רק בתיהם הבזוים. אבל כל פינה, בכתה כל זוית. היינו שם בסך הכל כ-65 יהודים בערך. הצבא ההונגרי חילק אותנו לקבוצות עבודה: לחפירות מגן ונשיאת חוטי תייל דוקרניים בלילה ולתקוע אותם במקום שנראה להם.

הנה מצאו בעיירה זו מאפיה יהודית נטושה והוטל על תשעה עשר מבחורינו להפעיל אותה. אפו בה ככרות לחם, צלו בה בשר בשביל חייליהם-ואני נספחתי לקבוצת

¹⁰⁴ מקום הולדתו של ש"י עגנון. הערת גלעד י"י גבריהו.

המאפיה. שם אוקראיני אחד סיפר לי בידיש על גורלו האיום של היהודי בעל המאפיה לשעבר. שמו היה שמואל צאודרר.¹⁰⁵ הוא היגר לארצות הברית ועשה שם כסף הרבה, אבל לא נקלט שם. הוא התגעגע לדליאטין, חזר אליה והקים בה בקומה א' של ביתו את המאפיה המשוכללת ביותר שבאיזור, והנה באו הגרמנים ורצחו את משפחתו ונשארה המאפיה שאף אחד לא ידע להפעילה עד שבאתם אתם.

פעם עליתי לעליית הגג של בית צאודרר ומצאתי בה להפתעתי תיקים מסודרים בעברית של ארכיב הקהילה. הוברר לי ששמואל צאודרר ז"ל הי"ד היה בא אורין וראש-הקהל. היסטוריון היה יכול לכתוב ספר על תולדות קהילת דליאטין על פי מסמכי הארכיב הזה! מי יודע מה עלה בגורלו של ארכיב זה?

החילים ההונגריים היו מוציאים יום יום את סוסי המאפיה להרי דליאטין למרעה. פעם שמו עיניהם בי וציוו עלי לצאת עמם למטרה זה. הם נתנו לי שני סוסים גבוהים וגזרו עלי: צלח ורכב עמנו. הייתי בצרה צרורה גדולה. מעולם לא הייתי פרש ובוודאי לא פרש הרים, ונוכרתי אז שבהיותי ילד הרקיבני פעם אבא לפניו על סוסנו בשטח מישורי בכפר זאדני. והנה הורדתי את שני הסוסים הגדולים לתעלה שבצד הכביש ובכך הנמכתי את גובהם, עליתי על סוסי וכיוונתי עצמי לרגליו הקדמיות כדי שאם אחליק אוכל עדיין להאחז בזנבו. והנה כך טיפסתי ועליתי ברכיבה בשביל צר שבמעלה ההר, מדרון מימין וקיר הר תלול משמאל ומאחורי ולפני פרשים הונגריים. סוף כל סוף הגענו לראש ההר ולפנינו מישור יער ומרעה ונאנחתי אנחות רוחה: הנה עלינו! אמרו לנו להזהר מפני שבהרים ממול כבר נמצאים הרוסים. וכיצד יורדים? ומה אם הסוסים ידהרו? עליתי על סוסי וחברו לפני ופרשים הונגריים לפני ומאחורי. הפרש שלפני מיתן וריסן את סוסיו להנחת דעתי. תוך ירידה התקרבותי תוך רכיבה לרגליו האחוריות של הסוס שאם חלילה אחליק עדיין אוכל להאחז בצווארו! והנה התרגז הסוס נוראות ובקפיצה אדירה הקפיצני לגובה קדימה וכפשע ביני ובין המות.¹⁰⁶ צנחתי שלא מדעתי בנסי נסים מפושק רגליים בצניחה רכה בבטני על הסוס השני שלפני. הפרשים ההונגריים הריעו לי במחאות כפיים ואמרו לי שמעולם לא ראו דבר כזה! הלא בן שניה כמעט שהיית לגל של עצמות במדרון ההר! הוריד יכולים להתגאות בך. באותו יום ומחרתו הלכתי ברגליים מפושקות ומעוקלות.... בינתיים התלקחה החזית והועברנו לסטאניסלאב.

¹⁰⁵ כשקראתי סיפור זה, צלצלתי לשכני ד"ר ברט צאודרר במריון, פנסילבניה ושאלתי היכן נולד סבו ותשובתו היתה בעיר קטנה באוקראינה שנקראת דליאטין (Delyatin או Delyatin). שאלתי אותו אם הוא יודע מיהו שמואל צאודרר בעל המאפיה הנ"ל, ותשובתו היתה שאינו יודע מיהו. סבו עזב את המקום סמוך למלחמת העולם הראשונה ועבר לוינה, אבל נשאר במקום בני דודים באותו שם. אם כן, שמואל זה הוא בן דוד רחוק של שכני. בעיירה דליאטין גרו בשנת 1931, 8,815 תושבים שהתפרנסו ממרכז הרכבות שבמקום, מבתי הנסירה, ממרכז חמי המרפא, ממרבצי המלח ועוד. מצאתי במרכז המידע שבאי העלייה "אליס אילנד" שבניו יורק, שמשפחה בשם זה (Zauderer) נכנסה לארה"ב בשנת 1900 (אם וחמשת ילדיה הקטנים). שם אב המשפחה אינו נזכר ברישום הנ"ל. השם שמואל גם הוא אינו נזכר ולכן אין כל ערובה שמדובר באותה משפחה. בתחילת המאה העשרים היה מצב היהודים באיזור זה קשה ולכן רבים היגרו לאמריקה ולאירופה. הערת גלעד י"י גבריהו.
¹⁰⁶ על פי שמואל א': כ', ג. הערת גלעד י"י גבריהו.

יט-ג. בסטאניסלאב: עבודתנו בבית-החולים הצבאי; השמועות הרעות מהונגריה;
עריקתי לצבא האדום

במאי 1944 הועברנו לעיר הגדולה סטאניסלאב. קהילת הקודש בעיר זו נחרבה עד היסוד. הקצו לנו מגורים בבתי יהודים מסוימים שהיו נטושים ובזוים. בבית שאני וחברי ישנו בו, היו בו ערמות של שברי כלים ונוצות פורחות באוויר וקריס וכסותות שנפרמו ושל ספרי קודש שהתגוללו בו.

לאחר שהעבידונו ההונגרים בחפירות ליד תחנת הרכבת הביאוני לבית-החולים המרכזי שבעיר שההונגרים הפכוהו לבית-חולים צבאי הונגרי. ההונגרים נאלצו אז לתרום בשר תותחים לגרמנים ופצועים הונגרים רבים הובאו מן החזית הקרובה לבית-חולים זה. בתחילה העבידונו בעבודות סניטציה של בית-החולים ואחר כך כמטפלים בפצועים עצמם כבקשתם. אז הקצו לנו מגורים בבנין בסמוך לבית-החולים. הפצועים אימצו לעצמם מטפלים מחברינו. כמובן שטיפלנו בהם בעדינות רבה האכלנו והשקנו אותם יישרנו וסידרנו להם את הכרים ואת השמיכות, נתנו להם תרופות לפי הוראת הרופאים כאילו היינו אחים מוסמכים. בסוד שיח ידענו כיצד להרגיע אותם. לפי הצורך הבהלנו אליהם את הרופאים. הרופאים הודו לנו על כורחם על עבודתנו החשובה. עלה בגורלי לטפל פצוע בידיו וברגליו והלה ביקש ממני שאני אטפל בו. הסברתי לו שאיני אח מוסמך. אמר לי הלה אף על פי כן שקול אתה בעיני כנגד המנתחים הקצבים שלנו. ישיבתך לפני כמו רפואה. תכתוב לי מכתב להורי. זכורים לי דברי הפתיחה למכתב זה:

להורי היקרים:

יהי רצון שיגיעכם מכתב זה כשאתם בריאים ושלמים ולא כמוני בשעה שנשלח לכם. הנני פצוע קשה בידי וברגלי ואינני יודע כיצד ומי ינתחני מבין הקצבים שלנו.... מכתבי זה כותב בשבילי יהודי מסכן ועדין המעודד אותי ומי יודע מה יגמלו לו....?

החלו להגיע אלינו שמועות רעות מהונגריה, שהגרמנים פלשו בסוף מרץ 1944 לכל רחבי הונגריה. תהינו למה פלשו? הלא הונגריה היא בת בריתם!! לאחר כמה ימים חזרו חיילים הונגריים מחופשתם וסיפרו לנו שבכמה מקומות העבירו את היהודים מבתיים וריכוזו אותם במקום שריכוז. החלו מכתבינו לחזור אלינו בציון "עזב!" נדהמנו, אפפנונו יגון ואנחה! אם גורלם של היהודים בהונגריה וברוסיה הקרפאטית ובטרנסלבניה יהיה כגורלם האיום של יהודי גאליציה ופולין!! כלום יהיה לנו לאן לחזור!! ושוב ניעורו בי החיטוטים הכואבים: למה לא ערקתי במלינוב? ונשבעתי בלבי לערוך בשעת כושר ראשונה.

ההונגרים הוציאו אותנו מבתי החולים בסטאניסלאב לפני פינויו והובלנו שוב מערבה בכיוון דליאטין. הלכתי בדרך כגולם חי שחוח ומדוכדך. בדרך ראינו מן ההרים את העיר קולומיאה המשוחררת. הוי קולומיאה מי יתן והייתי בך. ההונגרים לא ידעו מה לעשות בנו. בכפר אחד דומני בכפר ירמצה ציוו עלינו לטאטא את אחד מרחובות הכפר. הוי רוסים מדוע נעצרתם!! הלא אתם בפאתי רוסיה הקרפאטית, קומו והצילו נא! הצילו נא! את יהודי הונגריה!

הנה הגיעה השעה המיוחלת. ההונגרים הותקפו ונצטוו לברוח ולחצות את הנהר. אני וכמה מחברי חצינו את הנהר אבל לא הזדרזנו כל כך אלא ברחנו בין הנחשלים...

הסתתרנו בחסות אבנים גדולות שבמעלה ההר. לאחר שדממו היריות ירדנו מן ההר וחצינו שוב את הנהר ומצאנו את עצמנו שוב ליד דליאטין ומסרנו את עצמנו לצבא האדום. אנו ניצלנו – ומה יהיה גורלם של משפחותינו במיצרי הונגריה?!

יט-ד. השלמות וסיכומי ביניים

הכפריים האוקראינים התכלכלו בצורה פרימיטיבית ובתושיה. לקראת החורף הכינו לעצמם כבר בסתיו מטמורות ואסמו בהם תפוחי-אדמה כרוב וסלק ושאר ירקות. הכינו לעצמם חביות של כרוב כבוש וחביות של סלק לחמיצה. נחרו חזיר או שנים, ביתרו ומלחו ועישנו אותם, ותלוס על אונקליות בעליות גגיהם. החזיקו ברפתות פרה חולבת וסוס ולפי הצורך החביאו אותם מפני המפקיעים; לקראת החורף כיסו את הקירות של בתיהם מבחוץ בתבן וקש מפני הקור. גרו בממוצע בבית של שני חדרים וביניהם מטבח שבו תנור בנוי, ובפנים אפו ובישלו בו ומקצתם ישנו על גבו, וזה שימש להם גם למאור. התלבשו בחורף במעילים מבוטנים בצמר. אכלו לחם שיפון או לחם חיטה, ודייסות דוחן ותבשילי כרוב חמוץ עם שעועית וכו' וכו' והללו קיבלונו בבתיהם כשורה ובידידות. לאחר שנים תהיתי על השניות של האוקראינים ביחסם ליהודים. מצד אחד קיבלונו בבתיהם כשורה. מהם אפילו דיברו עמנו יידיש, נתנו לנו ממזונם, וישנו תחת קורת ביתם. מאות אלפים מהם נלחמו בתוך הצבא האדום בלהט ובמסירות למגר את גרמניה והיו להם גנרלים ומצביאים גדולים. מצד שני יצאו מתוכם צוררי ישראל ורוצחים אכזריים מבוגדן חמלניצקי ועד שנות השואה שבהן השתתפו מהם ברצח יהודי קייב ובזוועות אושוויץ כמו ג'ון דומניוק וחבריו.

איכר אוקראיני גילה לי קצת מהרהורי לבו: אני שונא יהודים חלילה, אני ושכני היהודים הסתדרנו יפה. מפחד אני קצת מן הרוסים שמא יפקיעו שוב את מישורי אוקראינה באמצעות הקולחוזים, באמצעות הקומוניסטים היהודיים המוסקבויים ... כדי לספק מזון לרוסים; ושמא מישורי המולדת האוקראינית יהיו שוב בלי בעליהם. הייתי בעל קרקעות ונאלצתי לעבוד כפועל חקלאי על אדמתי תחת שלטון הקולחוז אני מקוה שלאחר המלחמה ישתנה הכל לטובה.

כ. בשבי:

כ-א. מסטניסלב עד סטולינו

סוף יוני 1944 בערך ערקנו כשלושים יהודים וחצינו את נהר דיליאטין אל הצבא האדום שחנה ביישוב שליד דיליאטין. שאר חברינו נאלצו לאסונם לברוח עם או לפני החיילים ההונגריים הנסוגים הערב הביאונו תחת משמר חזק למחסן מפונה שבו נישן. הם לא התייחסו אלינו כאל פליטי חרב אלא כלשבוים. בלילה העירו אותנו והפקיעו מידינו את שעונינו וכמה מחפצינו הנחוצים לנו. אמרו לנו: דברים אלו נחוצים לנו יותר מאשר לכם. למחרת היום הצעידו את השבוים לסטאניסלאב. בראש התור הלכו חיילים וקצינים גרמניים במדיהם כשהם שפופים ומושפלים, מאחוריהם החיילים ההונגריים השבוים; ואחריהם צעדו בקצת חופשיות: עובדי כפייה יוגוסלבים ורומנים של הצבא ההונגרי ואנו קבוצה קטנה של יהודים פליטי חרב. בקרסקטין בסטאניסלאב רשמו אותנו ובדקו שוב את חפצינו. לצערי הרב

הפקיעו ממני את התפילין שפרשיותיו היו בכתב ידו של אבא ואת סידור התפילה וספרי. הם חששו שמא התפילין שלי הם מכשיר ריגול-למי? בקסרקטין נתנו לנו ארוחת ערב וישנו בקסרקטין עד אז התכלכלנו משארית המזון שבאמתחותינו. קשה לי מאד לשחזר בפרוטרוט את נדודינו תחת המשמר הרוסי שבסופם הגענו ברכבת לעיר מכרות פחם בסטולינו.

כ-ב. במכרה הפחם בסטולינו

מתי הגענו לסטולינו-האם לפני ראש-השנה תש"ה 1944 או לאחר מכן? לכל שלושים חברינו יחד היה סידור תפילה אחד או שניים ומתוכו-תוכם התפללנו ביחד עם הש"ץ ושפכנו שיחנו לפני בוראנו והתיחדנו אחד אחד עם יגונו: מה גורל משפחותינו-האם יקירנו עודם בחיים? או שמא חס וחלילה עלו עליהם הכורתיים לפני מפלתם?! מה גורל שארית הפליטה של יהודי אירופה? האם אנו יהודי אירופה האחרונים? לִיבָא לְפומָא לָא גָלִי....¹⁰⁷

הובאנו כשלושים חברים למכרה הפחם בסטולין. מקצת חברינו הועסקו במשק המכרה ורובנו במכרה עצמו. אילו שבמשק המכרה עזרו טיפין טיפין כיכולתם לחבריהם לשיפור התזונה והלבוש. הבאנו פחמים לחימום חדרינו. ליד המכרה היה בית מרחץ למקלחות; התרחצנו בו וכיבסנו את בגדינו במים חמים. היינו בריאים ונשמנו קצת.

הנה התרגשה ובאה עלינו צרה צרורה וסכנה לחיינו ולחיי תושבי הסביבה. כמה מן השבויים הגרמניים חלו במחלת הטיפוס ובמחלות אחרות ומתו. רופא, גנרל גרמני שבוי, התאמץ לעמוד בפרץ. בתיאום עם השלטונות ציווה לחטא את כל הדברים ולשרוף את מצעות הקש ולבודד את החולים וכו' וכו' והמגפה לכאורה נעצרה.

השבויים הגרמניים לפני שנשבו היו מדושני עונג ומפונקים מאד. כל מלאכתם האישית נעשתה על ידי משועבדיהם או שבוייהם. עתה לאחר שנשבו לא היו להם משרתים, ולכן רבים מהם הזניחו את עצמם פלאים והתנוונו ונהיו שפופים וחלו. מבין חברינו היהודים חלה רק יהודי אחד.

והנה כחודש וחצי לפני פסח תש"ה (1945) העבירו הרוסים את כל חברינו ואת היוגוסלבים והרומנים, שהיו לשעבר עובדי כפייה של הצבא ההונגרי, וכן רבים מן ההונגרים הנמושים אל העיירה האוקראינית אומן. נשארו בסטולין לעבוד רק הגרמנים הבריאים.

כ-ג. בעיירה אומן

הסביבה והנופים שבמרחבי אומן היו נוחים ומאירי פנים להבדיל מן הסביבה המדכאת והקדורנית של מכרות הפחם בסטולין. באומן נוספו לנו כמה יהודים שערקו מן הצבא ההונגרי הנסוג בטרנסילבניה. מיהודים אלה קיבלתי תפילין וסידור תפילה. היינו באומן כחמישים יהודים. לתמהוננו הביאו הרוסים אתם בשבי שני

¹⁰⁷ "ליבא לפומא לָא גָלִי" [=הלב לא מגלה לפה], מדרש תהילים, מהדורת בובר, מזמור ט', הערת גלעד י"י גבריהו.

צעירים-נערים מבודאפשט ובשום אופן לא הבינונו למה סחבו אותם לכאן. אחד הנערים התעתד ללמוד בסמינר לרבנים בבודאפשט. קיבלנו בקסרקטין אולם גדול למגורים. התפללנו בו וחיינו כחטיבה בפני עצמה.

בקצה הקסרקטין רוכזו הגרמנים הנמושים שהובאו לכאן מסטולין. התרחקנו בסלידה מן "בני אדם עליונים" אלה לשעבר. יראנו שמא עודם נגועים, ואכן כמה מהם מתו באומן. לצערינו יגוננו מתו שניים מחברינו: הנער שהתעתד לרבנות ובחור אחד בשם אברהם מטרנסילבניה.

בימים בראשונים הוציאו פעם את כל שוכני הקסרקטין לעבודה חקלאית במישור גדול בסביבות אומן; לעבוד ולזרוע לקראת האביב. הדבר ציער אותנו מאד-היתכן אנו והגרמנים במישור אחד!:

כמה ימים לפני פסח תש"ה (1945) הוזמנתי למפקד הקסרקטין לשיחה ונבוכותי מאד-ובאין ברירה הלכתי אליו. להפתעתי קיבלני קצין נכה במאור פנים והציג את עצמו ביידיש: אני יוסף קוסובר. קראתי בשאלונד שהנך מורה ולכן הזמנתיך לשיחה. אמרתי לו שאינו צריך לחקור אותי. הנני שואף בכל מאודי לחזור להונגריה כדי לברר שם גורל משפחתי ומשם לעלות לארץ ישראל. הלה הרגיע אותי ואמר לי שאיני צריך לחשוש מפניו, אדרבה, רצונו לעזור לנו כיכולתו. הוא סיפר לי שהוריו היו יראי שמים ושאביו היה בר אוריין ומשכיל והם נרצחו. אשתו הספיקה להמלט ובניסי ניסים חזרה אליו; ומאז שמתו שני צעירינו השבויים אין לה מנוחה והיא מעודדת ומזרזת אותו להקל עלינו. הסברתי לו שלא נבחרתי להיות דוברם של חברינו ושיש בינינו שייטיבו לעשות זאת ממני. לפי שעה אבקש בכל לשון של בקשה את הדברים שלהלן:

א) הנה פסח תש"ה ממשמש ובא ורובנו דתיים ומבקשים שלא נתגאל בפסח בחמץ גמור ובמזון טרף גמור לכן יינתנו נא כִּיכָה לבישול, קמח קטניות, שמן צמחים, תפוחי-אדמה, ירקות וכו' ואנו נכין לעצמנו מזוננו לפסח. הקצין התרגש מאד וקרא לפני פסוקים מההגדה של פסח.

ב) שלא נצא לעבוד עם הגרמנים, ונעבוד כחטיבה בפני עצמנו.

ג) בקשה אישית: לתת לי ספר עברי לקריאה.

ואכן הקצין יוסל קוסובר קיים לנו-לי את הבטחתו. בזכותו אפו לנו חברינו מצות ובישלו לנו תבשילים כשרים ב"דוחק" לפסח. ערכנו לעצמנו סדר של פסח. שיווענו לגאולה ופדות של שארית הפליטה. אמרנו בלהט: "שפוך חמתך על הגויים אשר לא ידעוך". שתקרוס במהרה המפלצת הגרמנית. מכאן ואילך לא יצאנו לעבוד עם גרמנים. אני קיבלתי ממנו ספר תהילים עם תרגומו של ר' משה מנדלסון וביאורו המעמיק של ר' יואל בריל ומבואו לשירת כתבי הקודש. וכן אלמנך ביידיש ובו מיטב השירה והסיפורת של הסופרים היידישאים" פרץ מרקיש ויצחק פפר ועוד. הללו נרצחו בשנת 1952 על ידי עושי דברו של סטאלין.

באותם ימים פנה אלי כומר גרמני צעיר שבוי בבקשה לבאר לו כמה פסוקים הסתומים לו בתהילים שלו בתרגום הגרמני של לוטר לצורך דרשתו לפני חבריו. אמרתי לו: מה לכם ולתהילים?! מוטב שתלמד את חבריך את הצו הפשוט "לא

תרצח!" ידיכם מגואלות בדמי יהודים וכיצד תאמרו תהילים בשפתיים נאלחות! עליכם להתפלש בעפר על שחדלתם מאנוש!...

באמצע מאי 1945 הוקהלו כל שוכני הקסקרטין באומן ובמרכזו בישר לנו קצין גבוה של הצבא האדום: הגרמנים נמחצו ונכנעו כולם בלי תנאי. אירופה עתה משוחררת. הגרמנים יתנו את הדין על פשעיהם הנוראים. ואתם בקרוב בקרוב תשוחררו. כולנו מחאנו כפיים; והגרמנים כבשו את פניהם נבוכים ומושפלים.

ואז דחקנו יותר ויותר את הקץ לשחרורנו. בצר לנו פנינו שוב לקצין היהודי יוסף קוסובר שיעשה מה שביכולתו לשחררנו. הוא יעץ לנו שננסח בקשה קולקטיבית לשלטונות הצבא האדום והוא יתרגם אותו לרוסית. עשינו זאת והדבר לא הועיל לפי שעה.

הוסענו יום ביום במאי-יוני 1945 וגם אחר כך בקבוצות קטנות לעבודות חקלאיות במשקי הכפרים שבסביבות אומן. רבים מתושבי הסביבה עדיין לא השתחררו מן הצבא האדום או שנפגעו במלחמה והיה מחסור בכוח אדם. הדריכו אותנו אוקראינים ולפעמים חקלאי רומני משוכני הקסקרטין. היחס לרומנים היה נוח מפני שהצבא הרומני הזדרז ופרש בעוד מועד מן הצבא הגרמני והתחבר לצבא האדום. פעם עלה למכוניתנו זגג יהודי ניצול שואה ושר לפנינו ניגוני ימים נוראים. הסתובבנו בכפרים כמעט חופשיים. כמה מחברינו למדו עם הזמן לדבר רוסית.

פעם היה מעסיקנו יהודי ניצול שואה שחזר לעירו לאומן. הוא סיפר לנו שלפני המלחמה היינו אנו היהודים מנהלי מפעלים והסתדרנו יפה ביחד בחלוקת עודפי הייצור—עתה חייב כל יהודי להסתדר בכוחות עצמו.

אגב לא ידעתי אז שרבי נחמן מברסלב טמון באומן אף על פי שקראתי משכבר כמה מספוריו הנפלאים.

באומן נפגשתי עם חייל רותני מזאדני. הלה סיפר לי בהמיית לב על משפחתנו ועל אחיותי וביחוד על אחותי הגדולה המורה הרוטנית טאובי ואמר לי שזו היתה פאר הכפר וזיוו ומופת לבנות הכפר לדיבור נאה ונימוסין יפים וכו' והנה באו הרוצחים וכיבו את מאור הכפר. הוא ראה כשעקרו ההונגרים את יהודי הכפר זאדני והוסעו לאן שהוסעו. הוא ניחם אותי שעתיד אני להשתחרר בקרוב ולהקים משפחה. הוא סיפר לי שהצבא האדום מתייחס לרותנים ברוסיה הקרפאטית ולחיילים הרוטניים בזלזול ושלא כשורה.

המשכנו את שגרת העבודה תוך צפיה לגאולה ופדות. חששתי מאד שמא בתור יליד רוסיה הקרפאטית שסופחה לרוסיה לא יתנו לי לצאת את רוסיה ואהיה חלילה "אסיר ציון"! הקצין יוסף קוסובר הבטיח לי את עזרתו. לבסוף הוברר לי שבפרט "מקום לידה" רשמו לי לפי הודעתי "זאדני-צ'כוסלובקיה".

באו הימים הנוראים וימי חג סוכות והתפללנו לצאת מן המצב למרחב. והנה סוף כל סוף נתבשרנו במרחשון תש"ה (1945) שאנו משתחררים והסיעונו מאומן ברכבת להונגריה.

כא. מסע השיבה בסתיו תש"ו (1945) להונגריה

בימי מסע שיבתנו ברכבת מאומן שבאוקראינה להונגריה–והברינו בקרון לעצמנו– היינו במצב של "גילה ורעדה"¹⁰⁸. שמחנו מאד שסוף סוף אנו יוצאים מן המיצר ועם זאת רעדנו חרדנו לגורל משפחותינו. מאז שפלו הגרמנים להונגריה במרץ 1944 לא קיבלנו מיקירינו שום סימן חיים. מכתבי האחרון להורי הוחזר אלי בדואר צבאי-הונגרי מוטבע בחותם "עזבו את המקום"; ואף לאחר שערקנו לצבא האדום באוגוסט 1944 הכל דמם משם. האם נשאר מיקירינו שריד ופליט? ליבא לפומא לא גלי.

חברינו חיזקו זה את זה וביקשנו זה את זה להמשיך בקשרים ובסיוע הדדי לבל נהיה בודדים גלמודים. כך ביקשני יהודי מבוגר בשם לוסיג בכל לשון של בקשה שאבוא עמו לביתו בעיירה שבדרום הונגריה. הוא ציפה יחל ודומם לנס למצוא את משפחתו ולפחות אחת ממנה ושרידים מקהילת הקודש שלו. הוא סיפר לי שהטמין ביחד עם משפחתו בעוד מועד הרבה מטמוניות והבטיח לי לסייע לי כמיטב יכולתו בכל הבחינות ולקבלני כאחד מבני משפחתו....

הוסענו בלויית משמר צבאי שבצוותו רופא צבאי יהודי גרוזיני ואחות צבאית בדמות נערה יהודית מגרוזיניה נאה מאד. הם ביקרו בקרוננו לעיתים קרובות ושאלו בשלומנו. הנערה תיארה את עצמה כדתית ושהוריה מדקדקים במצוות ורמזה לנו לצעירינו לא אחת: הלואי ויהי חלקי עמכם!...

דרכי מסענו ברכבת באוקראינה ובגאליציה היו אבלות מאד; לא נפגשנו בתחנות עם שריד יהודי. כשהגענו ללבוב-למברג התיר לנו המשמר לצאת מן תחנת הרכבת בסמוך לה לשעה קלה לחילוץ עצמים ובאזהרה חמורה, שמי שלא יחזור–יתפס ואוי ואבוי לו...! עברנו תחנות ביישובים שהיינו בהם. בעברנו את העיירה דליאטין ראיתי בחטף את בית המאפיה של שמואל צאודרר הי"ד שהתייסרתי בסביבתה. סוף כל סוף הגענו לסיגט שבטרנסילבניה שסופחה שוב מהונגריה לריבונות רומניה. בסיגט היתה קהילה חסידית מפורסמת באדמוריה לבית טייטלבוים אך לא נפגשנו בה עם שריד יהודי–הקהילה נחרבה.

דומני שבסיגט הועברנו לקרונות רכבת אחרים בכיוון להונגריה. הגענו לתחנה של טיסו אויליק שסופחה אז מהונגריה לריבונות ברית המועצות (בין שתי מלחמות העולם טיסו אויליק היתה בריבונות צ'כוסלובקיה). בתחנה זו נפגשנו עם בחור יהודי וזה הביא לנו דברי מאפה וסיפר לנו, שהוא שוהה בטיסו אויליק רק זמן מה בתקוה שאולי יגיעו אליה שרידי משפחתו.

משם הגענו לתחנת הרכבת נירגיהאזה (Nyiregyhaza) שבהונגריה (שליד הגבול של רוסיה הקרפאטית) ושהינו בה כשעתיים. שם צבאו עלינו נשים הונגריות לראות האם בעליהן בין השבים? היו שהחזיקו צילומים מבעליהן ומבניהן ושאלו: האם ראיתם את זה אי שם ברוסיה? להפעתנו מצא שם אחד מחברנו את אשתו בתחנה זו. נזכרתי אז שבבית-העלמין היהודי בנירגיהאזה טמון סבי ר' צבי הירש הרשקוביץ

¹⁰⁸ על פי הפסוק "עבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה" (תהילים ב', יא), ומכאן הפרוש המדרשי "במקום שם תהא גילה, שם תהא רעדה" (ברכות ל, ע"א; יומא ד, ע"א ועוד). הערת גלעד י"י גבריהו.

ז"ל, אבי אמי שיינדיל ע"ה הי"ד, שנפטר שם בבית-חולים צבאי בהיותו חייל בצבא אוסטריה-הונגריה בשלהי מלחמת העולם הראשונה בשנת 1918.

משם הוסענו לתחנה האחרונה של כלל השבים לעיר דְּבֶרְצֶן (Debrecen) שבהונגריה. שם יצאנו וקיבלנו אישורים זמניים בתור חוזרים וכרטיסי נסיעה, כל אחד לפי יעדו. אני וכמה מחברי ביקשנו כרטיסי נסיעה לבודאפשט. בדברצן התקבצו כבר אז כמה שרידים יהודיים ובהם צעירים וצעירות. התפללנו בבית-הכנסת של הקהילה. מדברצן נסעתי באותו יום עם כמה חברים לבודאפשט. יעקב יוסף הכין בשבילי הודעות בדבר מקומות היכן נמצא איש את אחיו. נודע לו שאני חי מפי חבר שחזר מרוסיה לפני. רומנים ובני טרנסילבניה שוחררו בפרק זמן לפנינו.

כב. בבודאפשט:

כב-א. לינה ראשונה בבית משפחת חבר

בסוף אוקטובר 1945 הגענו בלילה לתחנת הרכבת המרכזית של בודאפשט. קיבלנו בה אישורים צבאיים על שובינו וגם קצת כסף. לאן? חברי לסבל (לצערי לא זכור לי שמו) הזמינינו לבית דודתנו, בקרבת מקום לתחנה זו שאולי שרדה. סמוך לחצות הגענו לביתה ונתקבלנו על ידי דודתנו ובתה הנערה בהתרגשות רבה ובדמעות. הן סיפרו לנו על גורלות בני המשפחה: מי שרד ומי לא שרד. אף בימי המצור האחרונים של הצבא הרוסי על בודאפשט רצחו החיילים הגרמניים-ההונגרים כמה וכמה מיהודי בודאפשט. הן הכינו לנו ארוחה כמיטב יכולתן-נציין שבבודאפשט היה אז עדיין מחסור במזון. שאלתי אותן מה תוכניותיהן לעתיד? השיבה לי הנערה, שהיא עייפה מאד מן הימים הנוראים שעברו עליהן ושלעת עתה אין לה אלא תכנית אחת בלבד: לחיות ולחיות... הן הציעו לנו מיטות לישון. התרחצנו וישנו בפעם הראשונה לאחר עידן ועידנים במטות כבני אדם מן היישוב. נפרדתי מהן בתודה ולבביות.

אהה יקירי משפחתנו נספו: שרדו: אחי יעקב יוסף ואחותינו פייגלי.

כבר בדברצן נודע לי שבמשרד הקהילה הכללי של יהודי בודאפשט יש מדור לחיפושי קרובים (מחפשים ומחופשים) וגם רשימות ממוינות של ניצולי שואה ליהדות הונגריה. פניתי במתח רב למשרד זה. אשר יגורתי בא עלי; לא מצאתי ברשימות אלה את שמות אבא ואמא אלתר גד ושינדיל הי"ד ולא את שמות אחיותי טאובי ושבע וילדיהן הי"ד; עם זה יגון וששון הודבקו-מצאתי בהן את שם אחותי פייגלי וכתובתה בשבדיה ואת שם אחי יעקב יוסף וכתובתו בבודאפשט, והודעתו היכן למצוא אותו. כמו כן קיבלתי במשרד זה הפנייה לאכסניית הקהילה לשבים ובה מטבח כשר. באכסניה זו היה עלי לטהר את בגדי במיתקן הטיהור ולהתרחץ כראוי. נסעתי למועדון שרדי "בני עקיבא" ברחוב לאודון כדי לברר היכן יעקב יוסף ונמסר לי מטעמו שהוא בנסיעה ויחזור למחרת. הודעתי לו שאחכה לו מחר באכנסית הקהילה. נודע לי שבבית-הכנסת ברחוב קוזינצי נמצא יהודי סופר סתם בשם גוטסמן. חשתי לשם-אך זה לא היה אבא. כך עברו עלי לילה ויום ולילה בבודאפשט.

כב-ב. הפגישה עם אחי יעקב יוסף

למחרת נפגשנו באכסניה והתרגשנו מאד. הוא הזמינני לדירתו בעיר ובסיועו החלפתי את בגדי והשתחררתי מרוב בגדי שבאתי בהם מרוסיה. שיגרתי מברקים לאחינו חיים משה יצחק בארץ ישראל ולאחותינו פייגלי בשבדיה. יעקב יוסף סיפר לי על ימי ענותו בבודאפשט לאחר כניסת הגרמנים להונגריה במרץ 1944. יעקב כמעט הצליח להכניס את אבא לחסות השגרירות השווצרית, אך ליגונו נכשל ואבא נתפס ונסחב, כפי שנודע לו לאחר זמן, לדאכאו ונספה שם הי"ד. יעקב יוסף הטמיר עצמו בדרכים לא דרכים בבודאפשט ולבסוף נלכד ונסחב למחנה מאטהאוזן והתייסר בו. לאחר שיחרורו ביקר בכפרנו זאדני שאולי ימצא בו שריד ופליט מן המשפחה ומן יהודי הקהילה. וכדי להציל שם מזכרת מבית אבא ואמא שנחרב. הוא השיג שם תעודת לידה על שמי למקרה הצורך. הוא שהה בכפר עם שרידי הקהילה כמה ימים בלבד ועקר משם מפאת סכנה שמא ייתקע שם חלילה כאסירי ציון בברית המועצות.

סעדנו יחד. נזכרתי באותו יהודי, אח לסבל, שביקשני מאד עם שובנו ברכבת מרוסיה שאבקרו בביתו בבודאפשט. הוא גמר בלבו לתת לי חליפה חדשה ועוד דברי לבוש. הלכתי לביתו שברחוב הסמוך והלה ובני משפחתו הנוצריים קיבלונו יפה. הוא הציג אותי לפנייהם כחבר לסבל. קיבלתי ממנו בתודה חליפה חדשה. ובכך מעתה הייתי לבוש כשורה וכאחד מן היישוב ויכולתי לצאת ולבוא. בעזרתו של יעקב יוסף שכרתי לי חדר ברחוב סמוך למועדון "בני עקיבא" ברחוב לאודון ונפגשתי עמו בו לעיתים קרובות וביקשנו "תכלית".

הסתבר לי שטובים הסיכויים להעפיל-לעלות לארץ ישראל מברטיסלבה-סלובקיה¹⁰⁹ מאשר מהונגריה. לכן גמרתי בלבי לנסוע לסלובקיה. יעקב יוסף-מטעמים משלו-לא דחק אז עדיין את הקץ להעפלה. הנה קיבלתי אז מכתב קריאה מחברנו צבי עשהאל ז"ל, פעיל "בני עקיבא", לבוא בהקדם לברטיסלבה לעבודה חינוכית ב"בני עקיבא" שם. ביקשתי בקונסוליה הציכוסלובקית בבודאפשט אשרת כניסה לציכוסלובקיה. והנה על יסוד תעודת הלידה שהכין בשבילי יעקב יוסף, ומסמך השיבה קיבלתי את אשרת הכניסה המבוקשת. בימים ההם יכלו ילידי רוסיה הקרפאטית לשעבר ציכוסלובקיה וביחוד דוברי צ'כית, לקבל אזרחות צ'כית. התכוונתי לנסוע לסלובקיה.

בינתיים ביקרתי את משפחת סולומון שגרתי בדירתם בסוף 1942 ותחילת 1943 לפני שנתפסתי לעבודת כפייה בצבא ההונגרי. באותו פרק זמן חזר הבעל מן השבי הרוסי. הגב' סולומון סיפרה לי שהיא ואמה ידעו אז שאני בביתם פליט לא חוקי אלא עשו עצמן כלא יודעות....

¹⁰⁹ ברטיסלבה נקראת גם פרסבורג היא עיר ואם בישראל, ומקום הישיבה המפורסמת של הרב משה סופר (החת"ס סופר) ובניו. הערת גלעד י"י גבריהו.

כג. בסלובקיה:

כג-א. שבת אחים בשבת בנובי זאמקי

לאחר שהתגוררתי כשבועיים ויותר בבודאפשט נסעתי בנובמבר 1945 בכיוון לברטיסלבה בירת סלובקיה. הרכבת התעכבה והגיעה באיחור רב סמוך לכניסת השבת לעיירת הגבול הסלובקי נובי זאמקי והיה עלי לשבות בעיירה זו. לשמחתי מצאתי בעיירה זו קבוצה של צעירים וצעירות ניצולי שואה שהתכנסו לשבת בשבת בשבת אחים יחד בבית הקהל של שרידי הקהילה. מקצתם היו כבר חתנים וכלות. הם קראוני להיות אורחם לשבת. היה זה עונג שבת נפלא. עם כמה חברים מקבוצה זו עתיד הייתי להעפיל.

כג-ב. ביקורי אצל מורי ורבי מאיר גרינבורג וקהילתו קזמארוק

בעודי בבודאפשט נודע לי שמורי ורבי הרב מאיר גרינבורג הטמיר בשנות השואה את אשתו וילדיו ואת עצמו ביערות ליפטו וניצלו. לאחר השחרור נתבקש לשוב לכהן במקום אביו, הוא מורי ורבי שמחה נתן גרינבורג הי"ד, כרבם של שרידי קהילת קזמארוק וקהילות הסביבה ונעתר לבקשתם. לכן החלטתי לבקרו לפני שאסע לברטיסלבה.

לפנות ערב נכנסתי לביתו של הרב והפתענו זה את זה והתרגשנו מאד. חוויתי חוויה נפלאה בראותי את הרב אשתו וילדיו ועוד בת מאומצת כאחות לילדים בדמות נערה ניצולת שואה מליטא. לאחר טעימה קלה סיירתי בבית והנה הספרייה הגדולה של אביו כמעט שלא נפגעה. נכנסתי לאולם בית המדרש-הישיבה והתייחדתי בו עם זכרון משפחת מורי ורבי שמחה נתן גרינבורג זצ"ל הי"ד ויהודי הקהילה וחברי התלמידים שנרצחו בגיא ההריגה. בסוכה הבנויה שבחצר היה מחסן ספרים גדול של דוד בירנבוים שנשאר ללא פגע. הרוצחים הנאצים ועוזריהם הקרפאטים הסלובקים זממו להפוך את כל בית הרב למוזיאון של היהודים לשעבר באיזור ציפס. לאחר שחשפו בין כסה לעשור תש"ה (1945) את אביו ואמו ואחיו ועוד כמה תלמידים, שבעת אזעקה התחבאו-הטמירו את עצמם בכל מיני פינות סתר שבבית, הוציאו מן הבית, סגרו ונעלו את הבית במנעולים וכך השתמר הבית. הנחשפים נסחבו ונרצחו ביריות אי שם ביערות הגבול הפולני.

לפנות ערב התכנסנו באולם הישיבה כמה משרידי הקהילה לתפילת מנחה. שרדו בקזמארוק כמה משפחות מקוטעות שהתחברו ועודדו זה את זה. מצאתי את ר' מנחם ברגר שפעל להצילתי בשנת 1942 ובנסי נסים שרדה משפחתו בסיועו של אדוארד לאופר בדמות תיאופיל גולה. בעיות השרידים היו רבות: השיקום הזמני ההכרחי של קהילות הסביבה; מתן היתרי נישואין לאלמנים ואלמנות ששרדו. הייתי צריך להעתיק בכתב יד כתובה לצורך נישואין. תיארתי בפרוטרוט את המצב בספרי "תולדות יהודי קזמארוק והסביבה" בעמודים 251-258. שהיתי בקזמארוק כשבוע ימים. השרידים הזמנוני לבתיים אך סעדתי בעיקר במסעדה של שרידי הקהילה. נפרדתי ממורי ורבי והוא הציע לי לפנות לרב הראשי של שרידי קהילות סלובקיה רבי מרדכי ליבוביץ בברטיסלבה וכתב לו מכתב בעניני.

בעודי בקזמארוק נודע לי שהגרמנים תושבי העיר והסביבה נכלאו במבצר טקלי על מנת לגרשם לגרמניה-הוא המבצר שבו נכלאו היהודים בחודש אפריל 1942 כדי לגרשם לגיא ההריגה בפולין. הסלובקים התעשרו כפליים מזה ומזה....

כד. בברטיסלבה:

כד-א. עבודתי כמזכיר הרבנות בברטיסלבה

בברטיסלבה עבדתי לפרנסתי כמזכיר הרבנות הראשית לשרידי יהדות סלובקיה החדשה בראשותו של הרב מרדכי ליבוביץ ז"ל.

השרידים לא העלו על דעתם להשתקע בסלובקיה אלא ביקשו להתרפק קצת על בתי יקיריהם ששממו ולהציל קצת רכוש ומזכרות ואחר לעלות או להגר.

בינתיים היה הכרחי לשקם את הקהילות:

פתיחת מסעדות כשרות קטנות וארגון השחיטה הכשרה. הכנת סיפרי נישואין כהלכה; גביית עדויות בקהילות בשביל מתן היתרי נישואין ברבנות הראשית לאלמנים ואלמנות ניצולי שואה; הספקת תשמישי קדושה; הצלת ספרי תורה וכו' בעינינים אלה כתבתי מכתבים הרבה בשם הרבנות לארגוני הצלה בארצות הברית. מקצתם תורגמו לאנגלית. מצב הקהילות היה דומה מאד למצב קהילת קזמארוק כמתואר לעיל ובספרי הנ"ל עמודים 251-258.

במשרד הרבנות נמצאה ספריה קטנה של ספרי קודש וכל הקודם יכול היה לזכות בספר מן הספרים. מצאתי בה כתב יד שלם אך בלוי וכמעט מתפורר של ספר קבלי בשם "ספר התמונה" שהועתק בכתב יד נפלא בידי ליברמן אשכנזי בשנת שמ"ו (1586) בפראג. בסוף הספר היה נספח של חידון תלמודי. ריחמתי על כתב היד ושלחתי אותו לאחי חיים משה יצחק בירושלים ביחד עם ספר מורה נבוכים. לאחר כמה שנים מסרתי את כתב היד לספריה הלאומית מדור כתבי יד וקיבלתי תמורתו סכום שהיה לי ליסוד לרכישת ספרי קודש ושאר דברים. אכלתי ארוחות צהריים בדרך כלל במסעדה הגדולה והמשוקמת של קהילת ברטיסלבה תמורת סך סמלי. בפסח תש"ו (1946) הייתי אורחם של הרב מרדכי ליבוביץ ומשפחתו.

עבודתי ברבנות היתה רק לזמן מעבר וכל מעייני היו כיצד לעלות-להעפיל לארץ ישראל כפי שיתואר להלן.

כד-ב. עבודתי כמורה ב"בני עקיבא" בברטיסלבה

עם בואי לברטיסלבה נתקבלתי יפה כמורה לעברית ולימודי קודש בארגון "בני עקיבא". התקבצו בברטיסלבה צעירים וצעירות ניצולי שואה חברי "בני עקיבא" של תנועת "הפועל המזרחי" על מנת לעלות-להעפיל יחד בשעת כושר ראשונה. מהם, ואני בהם, הִשְׁתַּכְּנוּ בפנימיה רבת חדרים, לשעבר של סטודנטים גרמניים; ואילו הגרמנים השתכנו בעיר.

בשעות לפני הצהריים וקצת לאחר מכן עבדתי ברבנות, כמתואר לעיל, ובשעות אחר הצהריים עסקתי בהוראת עברית ופרקי מקרא. לרובם היה רקע של לימודים אלה

מלשעבר ותפיסתם היתה נפלאה. בחלקם הגדול למדו בעיר מלאכה בבתי המלאכה של היהודים ששיקמו את עסקיהם לזמן מה. הפעילים בהנהגת הארגון היו צבי עשהאל, אהרן עופרי, עקיבא צינזיהיים ואחרים. סעדנו ארוחותינו בוקר וערב בפנימיה. בשבתות שמענו הרצאות משרידי המשכילים היהודים ולפעמים הרצתי גם אני. הצטרפו אלינו צעירים וצעירות מפולין וקלטנו אותם כמיטב יכולתנו בחדרי הפנימיה שלנו ובמה שהיה לנו.

בקיץ תשמ"ו (1946) סידרו לנו הפעילים שבוע של נופש באחד הכפרים בהשתתפות החברים ומשפחותיהם השרידים. היה זה למעשה נופש של לימודים. אני נתתי שיעור ברש"י בפרשת מטות מסעי.

בינתיים רשיונות העלייה בוששו לבוא. התכוננו וייחלנו להעפלה. סוף כל סוף נתבקשנו באלול תש"ו (1946) להיכון לנתיב הפדות וההעפלה בשלב ראשון לבלגיה.

כד-ג. הוי סלובקיה

הסלובקים וביחוד הגרדיסטי "האריסלובקיה" על שם הכומר הקטולי הלינקא יכלו לכאורה להיות שמחים ומאושרים. הם הסגירו רבבות אלפי יהודי סלובקיה לגרמנים לרצחם בפולין וגילו את רכושם. הם רצחו וגם ירשו. הם גירשו לאחר מפלת גרמניה את כל הגרמנים מסלובקיה לגרמניה וירשו את רכושם. הם היו איפוא פטומים ומפוטמים ברכוש. הם קיבלו בחזרה את השטחים הפוריים מהונגריה. אף על פי כן היו לעוינים ומעוננים מאד מאד. ולמה? הסלובקים גירשו עם הקמת מדינתם כגרות גרמניה את כל אחיהם הצי'כים מסלובקיה—עתה חזרו הצי'כים במלוא אדנותם לסלובקיה ונאלצו הסלובקים על אפם וחמתם להחזיר להם את רכושם הגזול.

לאט לאט חזרו טיפין טיפין שרידי יהודי סלובקיה ניצולי שואה ליישוביהם על מנת להציל קצת מרכושם ומעסקיהם—הללו היו כקוץ בעיני הסלובקים וחזרו שמא ישובו עוד ועוד... והיו אומרים ברשעות: כבר חזרו יותר יהודים ממה שהיו. בעזות מצח טענו וחזרו וטענו שהגרמנים לבדם הם שרצחו את יהודי סלובקיה ולא הם! ולמה מעלילים עליהם שהיו שותפים לרציחתם!

סלובקיה עם השטחים שהוחזרו לה מהונגריה ולמעלה משמונה מאות אלף הונגרים והללו היו אגוז קשה מאד. בשבילם להפוך את השליטים הקודמים להיות נשלטים ונזקקו לסיוע אחיהם מיליוני הצי'כים.... הכלכלה הסלובקית נהיתה משולבת ותלויה כולה בכלכלה הצי'כית ונזקקה מאד לסיוע בשיווק תוצרתה בחוץ לארץ. והעיקר, הסלובקים נעלבו ונפגעו על כבודם שגלה מהם: ראש-ממשלתם הקודם הכומר יוסף טיסו, פאך הכנסיה הקטולית בסלובקיה בחסות אביר הרועים שלו ברומא, וכמה מחברי ממשלתו אבירי בראני הלינקא נעצרו למשפט על היותם פושעי מלחמה ובוגדים ברפובליקה הצי'כוסלובקית ועל היותם שותפים לגרמנים ברציחת רבבות יהודי סלובקיה.

אלוף מגדיאל מן רומי¹¹⁰ עמד אז על אימי הדמים ודמם ושתק! כאילו טחו עיניו מראות שאם ינצח השטן הצורר הגרמני עתיד זה לנפץ לרסיסים ולחלל את האיקונון בכל הכנסיות, ואילו דוקא מחשש זה שמא ינצח-זחל והתרפס לפניו במלוא הדר עליבותו בדממת אלם....

אמנם מספר ניכר של חברי גדודי הלינקא הסלובקים הצטרפו כפרטיזנים למרד הסלובקי בסוף שנת 1944 ועיטרו את עצמם כפטרונים צ'כוסלובקים; אך חיש מהר ערקו מן המערכה וכתוצאה מזאת נתפסו ונרצחו כמה וכמה משרידי היהודים. הם תלו את כל זעם תסכולם ועליבותם ביהודים ובצ'כים. הצ'כים הם שמשעבדים את כלכלתם ומנצלים אותם. היהודים הם שנתנו אופי הונגרי לאיזורים ההונגריים שהוחזרו; בגינם מואשמים מנהיגי סלובקיה לשעבר כרוצחים. והנה באמצע 1946 ערכו הפרטיזנים הסלובקים יום של פרעות במוסדות יהודיים בברטיסלבה, שנבלמו על ידי השלטונות.

לבסוף התעייפו הצ'כים מן הסלובקים ולאחר שהתפרקה ברית המועצות למדינות מדינות אמרו הצ'כים לסלובקים: דיינו מן הבכיינות שלכם על קיפוחכם המדומה! הלא מיוצגים אתם בממשלה וברשויות המדינה כראוי לכת. תחיו במדינה סלובקית משלכם ותתבשלו במיץ שלכם, ונחיה עמכם בשכנות טובה. תתמודדו אתם עם המיעוט ההונגרי וכן תחפשו בעצמכם אפיקי שיווק לתוצרתכם ולא נמנע מכם את עזרתנו.... דבר זה עוד החמיר את תסכולם.

כה. בשאטי דה רי בבלגיה

באלול תש"ו נסענו בקבוצה גדולה של מבוגרים ו"בני עקיבא" מאורגנים על ידי ארגון עלייה ב' מברטיסלבה לבלגיה. עצרנו בפראג וביקרנו בבית-הכנסת של המהר"ל מפראג בשם "אלט נוי שול" משם נסענו ברכבת לבלגיה ושיכנו אותנו בוילה גדולה בעיירה שאטי דה רי בהנהלתו של הרופא ד"ר כץ. וזו שימשה לנו תחנת מעבר זמנית עד שאפשרו לנו התנאים להעפלה והלואי לעלייה. היינו בוילה זו בפנסיון מלא הועדנו את "בין הזמנים" ללימודי קודש ולעברית. האנשים היו צמאים מאד ללימודים, הרי בלעדיהם היו החיים משעממים ותפלים. כל כוחות ההוראה שבנו נוצלו כהלכה. דומני שצעירי "בני עקיבא" שוכנו לחוד כחטיבה לעצמם. קבוצה קטנה של בחורים ומבוגרים ניצולי שואה בעלי רקע דתי וגירסא דינקותא ואני בהם, קבענו לעצמנו שיעורים לתורה שבעל פה ולפרשיות בתורה ולעברית. והנה כמה משמותיהם: ר' יעקב אבלס, ר' יצחק אנגלסברג ובתו סוניה, ליפא אסטהוכר, יהודה לאופר, צבי קראצר, שלמה ליבר, חנוך קליש ועוד. כל אחד מהם היה סיפור מרטיט בפני עצמו.

על יהודה לאופר מספר הסופר חיים גורי בספרו "מול תא הזכוכית",¹¹¹ עמוד 112:

¹¹⁰ "אלוף מגדיאל... אלה אלופי אדום למשבתם בארץ אחזתם הוא עשו אבי אדום" (בראשית ל"ו, מג). כינוי לכנסייה הקתולית ולאפיפיור בספרות הרבנית. הערת גלעד י"י גבריהו.
¹¹¹ "מול תא הזכוכית: משפט ירושלים", (תל אביב, הקיבוץ המאוחד, תשכ"ב, 1962). ספר אודות משפטו של הנאצי אדולף אייכמן בירושלים. הערת גלעד י"י גבריהו.

העד (=גבריהל גוטמן בעדותו במשפט אייכמן) ויהודה לאופר, היום תושבי חיפה, נצטוו להגניב חומר נפץ מבית החרושת בו עבדו. את החומר יכולות להגניב בחורות יהודיות העובדות שם.... נשלח חבר לבירקנאו והוא פנה לאחראית שם, רוזה רובוטה. זו משכנעת את הנערות ומדי יום מגניבות חומר נפץ בתחתית כפולה של נושא אוכל לאשוויץ....

עם למדנו תלמוד ותורה עם פירוש רש"י חזרנו לשרשינו ומקורות חיינו. שוב ניצנצו בזכרוננו ימי נעורינו מן הימים ההם כשבית אבא ואמא עוד על תילו. ביחוד התרשמו מן היופי הנפלא שבפירוש רש"י. תוך לימודינו שכנעתי את החברים ללימודים שהם יודעים יפה עברית עסיסית ישר מן המקורות. הלא מקורות אלו עם פירוש רש"י הם מכרה הזהב ללשון העברית. רש"י היה המחיה הגדול של הלשון העברית לכל הדורות. המוני המוני בית ישראל למדו בילדותם פירוש על התורה ולשונו העברית היתה להם כמעט כשפת אם שניה. הוכחתי להם זאת בקריאת קטעי מאמרים מן העתונות העברית. באחת: לימודי הקודש ועברית השתלבו זה בזה. באותו זמן קיבלתי מאחי חיים משה יצחק ז"ל מכתבים נפלאים ומעודדים. מפעם לפעם יצאנו לטיולים בצוותא. ערכנו מסיבות עונג שבת עם אורחים. והנה סוף כל סוף נתבשרנו בניסן תש"ז (1947) שעלינו להיכון להעפלה.

כו. ההעפלה באונייה "תיאודור הרצל"

נסענו משאטי דה רי, בלגיה במכוניות מוצנעות לנמל טולון בצרפת. בקצהו של הנמל הזה נכנסנו בחשאי ביום י"א בניסן תש"ז (1 באפריל 1947) כ-2700 נפשות: צעירים וצעירות, נשים וילדיהן, מבוגרים באוניית המעפילים "תיאודור הרצל" שהכין לנו ארגון עלייה ב' על מנת להסתנן-להתפלח באחד מחופי ארץ ישראל.

הפלגנו כשאנו צפופים ודחוסים באונייה. בעודנו רחוקים מן חופי הארץ, התירו לנו לעלות לסיפון האונייה לשאוף אויר צח. בהתקרבונו לחופי הארץ הבחינו בנו חיילי הספינות הבריטיות ומלחי אונייתנו התחמקו מהם והרחיקו את אונייתנו לתוך מרחבי הים. לבסוף היו ידיהם של החיילים הבריטיים על העליונה ולאחר מאבק קשה השתלטו עלינו, נכנסו לאונייתנו והעבירונו לספינותיהם הצבאיות כדי לגרשנו לקפריסין. תוך המאבק וההתכתשות נפצעו כמה מאנשינו. אחד המעפילים זרק בובה בדמות אדם לים בנמל חיפה ומיד הסתערו החיילים עליה כדי לתפוס את המעפיל המסתנן.... כמה מן המעפילים התחבאו בתוך אונייתנו עצמה כדי לחמוק ממנה ארצה בשעת כושר ראשונה.

כז. במחנות קפריסין:

כז-א. תנאי החיים הקשים במחנות

כיומיים או שלושה ימים לפני פסח תש"ז (1947) הגענו למחנה חורף שהכין לנו הצבא הבריטי בקפריסין ליד הערים פיקוליה-כסולוחמבה (Xylotymbou) במרחק של כ-30 ק"מ מן העיר הגדולה פמגוסטה. הם נקראו מחנות חורף מפני שראשוני המעפילים הובאו לשם לחורף ואילו בקיץ היו אלו לוחטים ביום. לעומתם היו צריפי

הבד קרים בלילה. אנשינו רשמו אותנו עם כניסתנו למחנות לפי ראות עיניהם כשנתיים-שלוש פחות מגילנו כדי שלא נהיה בגיל צבא או בשנתיים-שלוש מעל גילנו. נטלנו את צרורותינו הדלים והשתכננו כמה חברים בצריף בד. תנאי החיים היו קשים מאד. קיבלנו קצת שימורי מזון חלב וסרדינים. צריף אחד של פח נועד למקלחת ושירותים. תנאי החיים הקשים וביחוד של המעפילים שומרי כשרות תוארו בהרחבה בספרים:

"גירוש קפריסין 1946-1949: ההעפלה, המחנות וחברת המעפילים", מאת דוד שער, ערך והתקין לדפוס ראובן אשל, ירושלים, תשמ"א, 1981.

"ציונות דתית בשולי ארץ ישראל: תנועת תורה ועבודה במחנות המעצר בקפריסין", מאת מנחם ויינשטין, עריכה אלכס זהבי, ניר גלים, תשס"א, 2001.

מיד עם בואי לקפריסין יצאה לקראתי יהודית בת אהרון צבי ויינגרטן מזאדני עם בעלה והזמינו אותי לבוא לאוהל הבד שלהם לארוחה חמה שהוכנה על פתיליה. נהייתי מאד מהכנסת אורחים זו באהלם.

מלבד מחנות חורף אלה היה מחנה קיץ קרוב לפמגוסטה ועוד ידובר בו.

כז-ב. ליל הסדר תש"ז (1947)

בנוכחות שליחי תנועת תורה ועבודה מארץ ישראל והסוכנות היהודית ורבני המחנות ערכנו סדר פסח כהלכתו ועודדנו זה את זה בתקוה שבקרוב בקרוב נצא מן המצר למרחבי ארץ ישראל. בתום הסדר יצאתי וראיתי שליד צריף אחד מצטופפים המונים ומקשיבים לשירי ציון נפלאים של הזמרת שושנה דמארי.

כז-ג. פגישותי עם בנות דודי ר' מרדכי ורייזל שאהן הי"ד ועם רבקה (גוטסמן) גיסי לעתיד

לשמחתי ולהפתעתי מצאתי במחנה את בנותיהם של אחי אמי ר' מרדכי ורייזל שאהן מן העיר חוסט. חנה עם בעלה גדליה פרקש; שבע ושיינדל. הן גרו באותו צריף בד מחולק למדורים מופרדים והשתייכו לחבורת "דרור" במסגרת מפלגת אחדות העבודה. ועשאוני כאילו אני אחד מחבורתם ושקדו במסירות על נקיון הבגדים והלבנים שלי ובגיהוצם. כשנה לאחר עלייתי נשאו האחיות בחתונה אחת: שבע לאלי מאיר, ושיינדל לשמואל קליין. בתם רבקה קליין היתה קצינה ביחידה צבאית שבה שירת בני גדי גבריהו. לאחר כמה שנים ביקרתי מפעם לפעם בתפקיד במשרד הפנים בפתח תקוה ובהזדמנות זו ביקרתי את משפחת פרקש. פעם תפסו שם אותי שתי האחיות חנה ושיינדל בפתח תקוה, אחת מימיני ואחת משמאלי. זו אומרת: אלינו תבוא וזו אומרת אלינו תבוא עד שעשיתי פשרה ביניהן....

לאחר כמה שנים הייתי בחתונה של שמואל בן אלי ושבע מאיר ומסדר הקידושין היה הרב אביגדור הכהן מכפר שמריהו. והנה אף הכלה ענדה טבעת לחתן ואמרה עליו פסוק משיר השירים "קשה כשאו קנאה..."! אז ניגשה אלי שיינדל ואמרה לי: אין דעתי נוחה מטקס נישואים כזה. אני אוהבת חתונה בנוסח מסורתי עם דמעות של אם יהודיה... ועיניה דמעו.

וכן מצאתי במחנה את אחותם גיטה לבית שאהן עם בעלה קלמן פרידמן ניצול גיטו וורשה ולהם ילד בשם דוד. קלמן היה בגיטו וורשה במחיצתו של הצדיק מפיוסוצנה רבי קלונימוס שפירא זצ"ל הי"ד. נמצא באורח פלא כתב ידו של ספרו "מגילת אש" שכתבו בדמעות במצוקות הגיטו (כעין ספריהם של יצחק כצנלסון ואנה פרנק). לאחר כמה שנים ראו חסידי הצדיק לערוך בשבת בירושלים חגיגת בר-מצווה לדוד בנם של קלמן וגיטה. והנה קלמן שהיה בן חזן ומחונן בקול נעים ולירי עבר לפני התיבה-כבקשת חסידי הרבי-והלה סילסל בקול את נגינותיו הנפלאות של הרבי הקדוש, כפי שנשמעו בימים ההם, ואז התרגשו החסידים ייבבו ובכו בסערת רגש... עולם ילדותם שנגזז צף שוב לפניהם. כמו כן מצאתי שם את רבקה בת ר' יעקב ורוחמה שאהן אשתו לעתיד של אחי יעקב יוסף. משכבר ליבלבה חיבה ביניהם. השתדלתי לטפח שם את הקשרים ביניהם.

כז-ד. בתפקיד העורך "נתיב הפדות" ומורה ללימודי קודש ועברית

לפי חישובינו ומכסת הצרטיפיקטים היה עלינו-וביחוד הבוגרים שבגיל צבא-עוד להתגורר במחנות קפריסין למעלה משנה.¹¹² במאמצי הבריחה מן המחנות לארץ ישראל בדרך הים הצליחו רק מעטים. לכן ראו המעפילים להוציא מעז מתוק כלומר לנצל את הזמן ללימודים ולחינוך הילדים. אנשי ההוראה, תלמידי חכמים והמשכילים שבתוך המעפילים נתנדבו למטרה קדושה זו וגיבשו חוגי לימוד שונים בסיוע הסוכנות היהודית ושליחים מארץ ישראל.

אלינו, אנשי תנועת תורה ועבודה של "הפועל המזרחי" באו מזמן לזמן שליחים מארץ ישראל מטעם התנועה כדי לסייע לנו, והם: משה מושקוביץ, מאיר שילוח מקיבוץ יבנה, אליעזר גודלפלס, מרדכי חיות מרחביה ועוד. נהייתי חבר המזכירות של התנועה שהשתכנה בצריף פח שבמחנות החורף. והוצאתי בה לאור וערכתי את כתב העת "נתיב הפדות" בסיועם הרב של דוד ויטן ויהודה לנדאו ובו הביעו חברי המעפילים, ואני בהם, מרחשי לבנו והגותנו בימים ההם כשומרים לבוקר, שומרים לבוקר.¹¹³ ואולם יעדי העקרי ראיתי אז בהוראת לימודי קודש והלשון העברית למתקדמים.

היו לנו חברים במחנה הקיץ 55 קרוב לפמגוסטה. לכן השתדלו שליחינו והצליחו להשיג בשבילי, בסיועו של הרב הראשי למחנות קפריסין הוא הרב מנחם יהושע ארנברג, מן הצבא הבריטי רשיון תנועה בין המחנות בתור עוזר רב. נסעתי למחנה זה

¹¹² ד"ר פלק, רופא ילדים ישראלי ממוצא יידי, התנדב לטפל בתינוקות המחנה (לא ברור לי איזה מהמחנות). הוא השליט משטר צבאי בין המטפלים בתינוקות ובכך הקטין את התמותה; הן בהורדת מספר ההדבקות במחלות המדבקות והן בהעשרת התזונה. יש לזכור שמספר רב של תינוקות נולדו במחנות, הרבה מעבר למצופה מגודלה היחסי של האוכלוסייה. בדידות וטראומת השואה דחפו מספר רב של צעירים להתחתן שם, ואמנם במחנות נולדו כ-2,200 תינוקות. בעקבות תזכיר ששלח הד"ר פלק לבריטים ובו המחיש להם שאין ניתן לטפל בתינוקות כראוי בתנאי המחנות-החל מנובמבר 1947, נקבע תור של לפני משורת הדין למשפחות עם תינוקות (בכל המחנות) לעלייה ארצה. מספר גורמים נוספים היו בעוכרי הרווקים והרווקות הצעירים כך שהם מצאו את עצמם בתחתית רשימת העדיפויות לעלייה. הערת גלעד י"י גבריהו.

¹¹³ על פי הפסוק "נפשי לה' משומרים לבוקר, שומרים לבוקר" (תהילים ק"ל, ו). הבוקר מייצג את הישועה העתידית המיוחלת וכפילות הביטוי מייצגת ציפיה מתמשכת להגאל ולהגיע לישועה העתידית. (מבוסס על פירוש רש"י על אתר). הערת גלעד י"י גבריהו.

לפחות פעם בשבוע ולפעמים גם לשבת ובעיקר ללמד לימודי קודש. אירחו אותי שם באוהלם ר' יחזקאל שמעון ורעיתו בלבביות רבה.

כז-ה. הוראת עברית

נתתי שיעורים לעברית במחנה חורף למתקדמים. השתדלתי ככל האפשר לפשט את הכללים הרבים שבדקדוק העברי.

דוגמאות:

הסברתי את הכלל הפשוט, שהביעו כבר בהרחבה רבי יהודה הלוי בספר הכוזרי (סוף מאמר ב') שפעולה עברית תביא לפני התנועה המוטעמת רק תנועה רצופה אחת. לכן אם המלה מתארכת והנגינה זזה קדימה כמו דָּבָר דְּבָרִים נופלת התנועה הראשונה; ואם הדבר בלתי אפשרי מפני שזו תנועה גדולה מאד כמו דֹּר יבוא מתג להפסקה קלה: דֹּר-דֹּרֵיכֶם (מתג מתחת לאות ריש). הדגמתי זאת מתוך קריאה בתורה.

השתמשתי בספרו של ד"ר יצחק פרץ "תחביר הלשון העברית" והסברתי מתוכו בהרחבה את המעבר מלשון מקרא ללשון המשנה; וכן את דרכי הבעת הפרפיקסים בעברית תוך הסתייעות במחקרו שבזכרוני של המורה א"מ ליפשיץ שנשאתי עמי בנדודי ברוסיה, כמו:

"וימשכו את יוסף מן הבור" (בראשית ל"ו, כח) כלומר העלייה בדרך משיכה.

"אדם מטפס ועולה מטפס ויורד" (ערובין כא. ע"א) כלומר עולה או יורד בדרך טיפוס.

פעם הרציתי על "התפתחות הלשון העברית" בפני חברינו במחנה הקיץ למעלה משעתיים והם ביקשוני עוד להמשיך.

כז-ו. הוראת לימודי קודש

להלן קטעים מן הספר "ציונות דתית בשולי ארץ ישראל: תנועת תורה ועבודה במחנות המעצר בקפריסין" מאת מנחם ויינשטיין, עריכה אלכס זיהבי, ניר גלים, תשס"א, 2001:

לאחר שאליעזר גולדפלאס חזר ארצה, התנועה בקפריסין נותרה זמנית ללא שליחים. ריכוז פעולות התנועה עבר למעשה לידי ש"ד גבריהו (גוטסמן), שהיה מעפיל. בסיועו של הרב ארנברג, קיבל גבריהו אישור מן השלטונות לנוע בין מחנות החורף לבין מחנות הקיץ, החל מערב ראש-השנה תש"ט.

במסגרת פעילותו, הרצה גבריהו על נושאים שונים ביהדות: עולם המחשבה והמעשה ביהדות, בין ישראל לעמים, מבוא לנבואה על פי הרמב"ם, הפולקלור היהודי. גבריהו גם נתן שיעורים בהלכות "יסודי התורה" לרמב"ם, ובענייני סגנון. גבריהו פעל במחנות הקיץ פעמיים עד שלוש פעמים בשבוע, את ההרצאות והשיעורים הוא נתן גם במחנה 55. (עמ' 56)

מרכז פעולות התרבות במחנות החורף היה המעפיל דוד ויטן, ולעזרתו באו גם המעפיל שמואל דב גבריהו-גוטסמן ורבים אחרים, ובהם השליחים, אשר השתתפו בארגון פעולות התרבות ובהוראה במסגרות השעורים השונות:

לימודי קודש—בכל המחנות הוקמו כיתות לימוד לתנ"ך, כאשר הספרים שנלמדו היו חומש עם רש"י, שמואל, מלכים, ירמיהו, יחזקאל והושע, וכן התקיימו שיעורי גמרא ומשנה. (עמ' 65)

ובשולי הדברים אעיר היות שהיו לנו ספרים מעטים היה עלי להתאמץ ולמצות מן המקורות מה שיכולתי.

כז-ז. על כרחי נהייתי סוחר

היו בינינו חברים רבים, וביחוד רווקים, שביקשו להצטייד לפני עלייתם בחליפות חדשות תפורות לפי מידתם על ידי חייטים טובים שעבדו במתפרת התנועה בשכר עבודה מינימלי. היות ונסעתי לפחות פעמיים בשבוע ממחנות חורף למחנות קיץ דרך העיר פמגוסטה להוראת לימודי קודש לכן נתנו עיניהם בי שאקנה להם את הבדים והאביזרים. התקשיתי מאד בזה בגלל אי-בקיאותי בטיב בדים וחששתי שמא איכשל ואבזבז כספי חברים לריק. אך באין ברירה נעתרתי להם. כיוצא בזה ביקשוני הסנדלרים מסנדלריות התנועה שאקנה בשבילם קרטוני קרפ בשביל סוליות לחברים. על כרחי נענתי גם להם.

נכנסתי בפמגוסטה לבית מסחר בדים גדול של ארמני בשם דרדיאן (שדיבר גרמנית) וסיפרתי לו את הענין. הלה תפס מיד את הדברים לאשורם והציע לי לקחת ממנו כמה פיסות בד לדוגמא כשעל כל פיסה רשום בפתק מהודק מחירה למטר כשהוא עצמו יתאים אביזרים לכל חליפה שתוזמן. הציע לי לקחת ממנו סט של בד לחליפה אחת על אביזריה לדוגמא על מנת שאשלם לו כשאחזור לפמגוסטה, והחמיא לי שממבט ראשון ראה בי אדם ישר. כיוצא בזה ביקשתי דוגמאות בבית מסחר בדים אחר. במחנה בדקו החברים והחייטים את טיב הדוגמאות על מחיריהם ונמנו וגמרו להעדיף את הסוחר הארמני דרדיאן.

חבר הועד דוב הניג נכנס בעבי הענינים. הוא הכין לי פתקים פתקים שבהם רשום בלועזית שם המזמין וכמות הבד הדרושה לו לחליפה והידק את פיסת הדוגמא לפתק ההזמנה כדרוש. דומני שעזר לו בזה החבר עזריאל ויינשטוק.

נכנסתי בפמגוסטה לחנות הבדים של דרדיאן ומסרתי לו את ההזמנות להכנה. בינתיים הלכתי לחנות העורות לקנות את קרטוני הקרפ לסוליות. בזאת עזר לי בראשונה תנחום, שליח השומר הצעיר, לבחור את טיב הקרפ המתאים. לפעמים נכנסתי שם למסעדה צמחונית לאכול בה ביצה שלוקה עם שמן זית, זיתים שחורים עם פיתה. חזרתי לסוחר דרדיאן. הלה הכין לי כבר את כל ההזמנה במעטפה נפרדת ועליה מהודק פתק ההזמנה והחשבון. וכן הכין חשבון מפורט לכל ההזמנות ביחד וסך הכל, ואת כל המעטפות שם לי בחבילה אחת. ואם קרה שהיה חסר לי כסף הציע לי שאקח את הכל ואשלם לו בהזמנה הבאה, ורשם בחשבון הכולל מה שלא שולם. כל ההזמנות מפמגוסטה לא ארכו יותר מ-45 דקות.

מפמגוסטה נסעתי בדרך כלל—באוטובוס או במכונית כפי הצורך—עם חבילות הקניות למחנה קיץ הקרוב לפמגוסטה, והרציתי שם לימודי קודש לפני חברינו. כמובן שגם בשבילם קניתי כיוצא בזה כבקשתם. לאחר זמן-מה השתחררתי מקניית הקרפ. משם חזרתי למחנות חורף. זכור לטוב שליח "אגודת ישראל" בשם זידובר שהסביר מפעם לפעם לחיילי המשמר הבריטי את טיב מעשי וישר כמה הדורים. מסרתי את חבילת

הקניות במזכירות התנועה שבמחנות חורף לחבר דוב הניג או לחבר עזריאל ווינשטוק בצירוף החשבון ועודף הכסף והכל סודר כיאות. לאחר כמה חודשים השתחררתי מקניית הבדים פרט למקרים בודדים. זמן קצר לפני העלייה קניתי כבקשת חברינו שתי מכונות תפירה: אחת לחייט ואחת לסנדלר. כמו כן קניתי לכמה מחברינו כלי מיטה. באחת: עסקתי בתורה ואף קצת בסחורה וכולנו ציפינו לעלייה.

ככל שהתקרב תורנו לעלייה דחקנו יותר ויותר את הקץ והדבר מצא את ביטוי בכתב-העת "בנתיב הפדות".

ועלי להטעים שכל זמן התגוררתי בקפריסין זכיתי לעידודם וסעדם של אחי חיים משה יצחק וגיסתי לאה זכרם לברכה.

סוף כי סוף נתבשרנו בתחילת שבט תש"ט (1949)¹¹⁴ שהגיע תורנו לעלייה וסמוך לאותו זמן פירקו הבריטים את מחנות קפריסין.

כח. עלייה וקליטה

שמואל דב גבריהו-גוטסמן, 1949

בערב שבת י"ב בשבט תש"ט (12 בפברואר 1949) חזרנו כ-400 עולים באונייה מפמגוסטה והגענו לנמל חיפה כשעתיים לפני כניסת השבת. קיבלונו אנשי הסוכנות היהודית והודיעו לנו שלפי רצוננו נועבר אנו וצורורותינו באוטובוסים למחנה העולים הזמני למיון וקליטה בפרדס-חנה, ושחפצינו שבבטן האונייה יובאו אחרינו שמה. אני לא רציתי להטלטל לפרדס-חנה. לקחתי את תרמיל הגב שלי והלכתי למצוא בית מלון לשבת ותוך כך לבקר את חברי מרדכי בוגייר אצל דודו ברחוב סמוך לנמל כפי שמסר לי מרדכי בעודנו בקפריסין. נכנסתי לבית דודו ודודתו והללו הופתעו. מרדכי לא הגיע אליהם אלא נסע כנראה למשפחת דודו, רב בתל אביב. הללו קיבלוני בלבביות רבה, ואמרו לי: אתה תהיה אורחנו לשבת. מיד ערכו קבלת פנים ל"עולה חדש" וגם שכניהם נכנסו לברכני בברכת "ברוך הבא".

למחרת הציע לי בנם הנער צביקה לסייר עמו קצת בחיפה. הנער סיפר לי כמורה דרך ותיק על כמה רחובות בחיפה. ביחוד נגע הדבר ללבי סיפורו באחד הרחובות: כאן נפצתי פצע קל בהיותי בשליחות מודיעין של ההגנה. תוך הסיור נפגשתי עם כמה חברים שעלו לפני מקפריסין. ביום הראשון נפרדתי ממשפחה נפלאה זו וצר לי שקשה לי להזכר בשמותיהם.

ביום א' י"ד בשבט תש"ט (13 בפברואר 1949) הגעתי לבית אחי חיים משה יצחק ולאה זכרם לברכה בדירתם בבית הכרם בירושלים. הפגישה היתה נרגשת מאד. שאלתי את בתיה הקטנה: "מה שמך?" והנה העיר לי חיים שבעברית המודרנית

¹¹⁴ המנדט הבריטי לארץ ישראל הסתיים בחודש אייר תש"ח (מאי 1948) ולמעשה היו צריכים הבריטים באותו יום לשחרר את מגורשי קפריסין. אולם סיבות בירוקרטיות ופוליטיות עכבו את הפיזור למעלה מששה חודשים נוספים. הערת גלעד י"י גבריהו.

שואלים: "איך קוראים לך?" חיים עזר לי כמיטב יכולתו למצוא בשבילי עבודה ואכן כבר תוך שנה ראשונה לעלייתי מצא בשבילי כמה משרות חלקיות זמניות:

הוראת דקדוק ולשון עברית בשיבת קול תורה.

כמזכיר האגודה "למען ירושלים" בהנהלתו של הגיאוגרף ישעיהו פרס.

כעוזר במחלקת מפוני העיר העתיקה.

לאחר פרק זמן נכנסתי לעבודה קבועה במשרד הפנים. התקדמתי ונהייתי סגן מנהל המחלקה למרשם האוכלוסין. עסקתי בהוראה בקורסים, ניסחתי חוזרים, חיברתי הוראות נוהל, ביקרתי בלשכות השונות של משרד הפנים בארץ לביקורת טיב העבודה ושיפורה. טיפלתי בתיקים בעיתיים.

חיים המריצני ועודדני ללמוד מדעי היהדות באוניברסיטה העברית. ואכן נרשמתי בה ללימודים בתחילה כתלמיד שלא מן המניין עד שאיבחן בה בכמה מקצועות לבחינות הבגרות. הצלחתי בבחינות אלו פרט למתמטיקה שהתקשתי בה ולא הספקתי להשיב על כל השאלות בזמן הבחינה. לבסוף הקלו לי בענין זה בסיועו של פרופ' טור-סיני ז"ל ונבחנתי במקומה בתלמוד. והנה בשנת תשט"ו (1956) קיבלתי מן האוניברסיטה תואר מוסמך מ"א כמי שעמד בהצלחה בכל הבחינות. עבודותי שבכתב זכו לשבחים מפליגים על התוכן והסגנון.

תוך השבוע הראשון לעלייתי ביקרתי אצל כמה מקרובי משפחתנו בארץ אצל משפחת דודי ר' משה דוד בן-צבי ואצל משפחת דודי יצחק בן-צבי בהרצליה. באותו יום נערכה שם חתונתו של צבי בן משה דוד בן-צבי. כמו כן ביקרתי אז אצל בן דודי ר' שמואל וחדוה יצחקי בנתניה.

באותו שבוע נרשמתי במרשם האוכלוסין כתושב ירושלים וקיבלתי אחר כך תעודת זהות על שמי. לאט לאט התחלתי להסתדר: עבדתי וגם למדתי. סעדתי ארוחות צהריים במנוה של הסטודנטים; ובכמה שבתות ובפסח הייתי אורחם של חיים ולאח זכרם לברכה. והנה הגיע תורי לבנות בית בישראל.

כט. נישואי עם חסידה

לחיים אחי היה ידיד נפש בשם צבי מירוני שהיה מזכיר סניף "הפועל המזרחי" בירושלים ועזר לחיים בקליטתו בימים הראשונים לאחר עלייתו. צבי מירוני וחמותו שרה מונזון גרו בשכנות סמוכה למשפחת רבי אברהם ברוך אבא וחיה באשע רקובסקי, אז חותני וחמותי לעתיד. חיים התייעץ עם ידידו צבי בדבר מציאת כלה נאה וטובה בשבילי. צבי פנה לחמותו ומיד ניצנצה בה המחשבה: זוהי חסידה! חסידה עבדה אז כמזכירה הנהלתית במשרד רואה חשבון ברוידא בירושלים וקודם לכן כמזכירה בבית הספר התיכון לבנות על שם חנה שפיצר. הנה חיים הכיר את חסידה משכבר בהיותו מורה בבית ספר להכנת חיבורים. ומאז הוקיר וחיבב אותה וסיכם שרצוי מאד שנראה זה את זה.

במוצאי שבת שבתחילת אדר תש"ט (1949) בא לביתו של צבי מירוני אברהם ברוך אבא רקובסקי [אביה של חסידה] והביאני לתוך ביתו כדי לראות ולהראות. נכנסתי לבית ובני המשפחה קיבלוני בלבביות רבה. היה גם אורח ר' מאיר אביצדק

פרקי מגילה ה': אחי ואחיותי

רקובסקי. הוגשו לפנינו כמה מטעמים לכבוד מלוה מלכה. נשמעו כמה דברי תורה נעימים. חסידה דיברה עמי בחופשיות רבה על הא ועל דא. לבסוף גמרנו להפגש שוב.

לחסידה היתה דירת חדר עם שותפת במושבה הגרמנית קרוב לדירתי. היתה לנו הזדמנות להפגש אצלה-אצלי. באחד הימים הצעתי לה נישואין והיא הסכימה לדבר בשמחה. בשרנו את הבשורה הטובה הזו להוריה ולחיים וללאה והשמחה היתה גדולה.

חתונת שמואל דב גבריהו-גוטסמן
וחסידה רקובסקי, ירושלים, 1950

ביום י' בניסן תש"י (28 במרץ 1950) נערכה חתונתנו באולם פלטין בירושלים. מסדר הקידושין היה הרב הראשי לארץ ישראל רבי יצחק הלוי הרצוג זצ"ל (משום מה הוא התחיל לדבר אלי רוסית).

לאחר סעודת נישואין ושבע ברכות נסענו ונכנסנו לדירתנו שבמושבה הגרמנית. להפתעתנו מצאנוה מסודרת להפליא בכלי מיטה חדשים בטוב טעם. מצאנו בה גם מקרר קרח חדש.

למחרת נסענו-לאחר ארוחת בוקר ראשונה בדירתנו-לפנסיון דגני בבית וגן. התארחו בו אז ר' מרדכי בן חיים הכהן ומשפחתו וביחד היינו מנין והוא בירך לנו שבע ברכות. בערב פסח שחל אז בשבת ביקרנו אחר הצהריים ביקור קצר אצל חיים ולאה ומהם הלכנו ברגל לבית הוריה של חסידה בשכונת כנסת.

בין קרואי החתונה: (שורה עליונה משמאל לימין) דוד החתן אייזיק בן-צבי, החתן שמואל דב גבריהו-גוטסמן, הכלה חסידה, אם הכלה חיה באשע רקובסקי, הגיסה רבקה גוטסמן. (שורה תחתונה) הגיסה לאה גבריהו, בני הדודה יהודית איצקוביץ: מנחם מנדל יצחקי ואחותו רינה קליין, ואחי החתן יעקב יוסף גוטסמן

תולדות משפחת גבריהו-גוטסמן

תחת החופה: (משמאל לימין) הרב הראשי לישראל הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג (1888-1959) קורא את הכתובה; בני דודה של הכלה: גאולה ובעלה יצחק מן (במדים); אִם הכלה חיה באשע רקובסקי (1900-1979); הכלה חסידה; החתן שמואל דב גבריהו-גוטסמן; אב הכלה הרב אברהם ברוך אבא רקובסקי, ירושלים, 1950

תחת החופה: (משמאל לימין) אח החתן חיים גבריהו; החתן שמואל דב גבריהו-גוטסמן; אב הכלה הרב אברהם ברוך אבא רקובסקי (1896-1958?); חבר אב הכלה הרב שלמה זלמן אויערבאך (1910-1995); הרב הראשי לישראל הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג. הכובעים בתמונה מלמדים על חובשיהם: הרב הרצוג חובש כובע צילינדר (כובע אצולה בריטי) כפי שנהג בתקופת כהונתו כרבה הראשי של אירלנד, ולעומתו הרב אויערבאך חובש כובע "קפלד" ירושלמי שטוח, כמנהג אנשי הישוב הישן בירושלים (הערת גלעד י"י גבריהו)

התפללנו בבית-הכנסת "אבן ישראל" שברחוב אגריפס. חותני, רב בית-הכנסת, דרש בו דרוש נפלא על חירות ישראל ומלכות ישראל שעשוי היה לפרנס כמה דרשות. חמותי וחותני וכל המשפחה ערכו לפנינו סדר פסח נפלא בשירה ומעדנים טובים ומצב רוחנו היה מרומם. חותני אמר גם דברי תורה. נתבקשתי גם אני לומר דבר תורה – ואני חזרתי והסברתי בפניהם כמה מדברי אביהם בבית-הכנסת. והוא אישר בפניהם שכוונתי לדעתו.

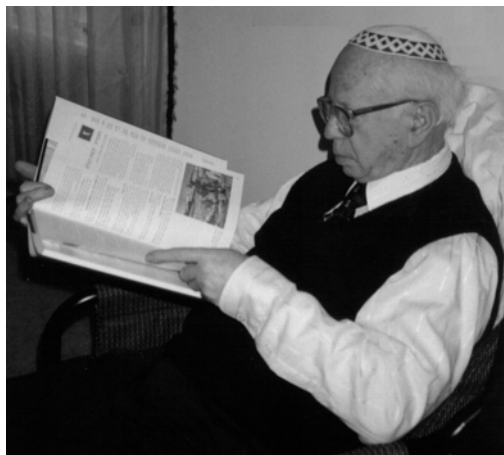
לאחר פסח ביקרנו אצל כמה קרובי משפחותינו וכן אצל כמה ידידים מקפריסין כמו ר' מאיר שילוח בקיבוץ יבנה ור' משה מושקוביץ כעת במשואות יצחק. וכן טיילנו בל"ג בעומר במירון.

הנה עברו מאז נ"ב שנים ובהן יש לנו נחת מכל ילדינו ושמונה נכדינו, כל אחד הוא סיפור נפלא בפני עצמו.

בחדשים אלו:

א. נכדנו אריאל זאב בן נויה שיינדיל ופרופ' שלום רקובסקי למד שנתיים בשיבת כרם דיבנה ואחר כך בשיבה יוניברסיטי בניו יורק. הוא קיבל בסוף קיץ זה תואר ב"א בביווגיה. הוא יסיים אי"ה את הסמיכה לרבנות בקיץ תשס"ה ויתחיל את לימודיו ברפואת שניים. אחיו אורי סיים שנתיים בשיבת כרם דיבנה והוא פסנתרן מחונן, וכעת לומד בשיבה יוניברסיטי בניו יורק. בשבת פרשת בראשית תשס"ג חגגנו את חגיגת בר-המצווה של אחיהם אליה דניאל. הוא מטפח בהצלחה גינת ירקות ליד ביתם.

ב. נכדנו עמית ישי בן ד"ר גדי ואהרונה גבריהו, שלמד בהעמקה רבה כשנתיים בשיבת אלון שבות, התגייס בימים אלה לצה"ל. אחיו אבנר משה, הלומד עתה בשיבה מדעית תורנית בראשון לציון, חזר עתה מארצות הברית, שם שהה כחדשים וחצי להדריך ילדים ונוער ברוח ישראל והציונות. אחותם אביטל אלירז היא תלמידה מצטיינת. בסוף קיץ זה ניהלה קייטנה בביתם. רות רחל אחותם היא ילדה מתוקה חייכנית ובעלת כשרון למשחק. אחיהם דוד צבי הצעיר נכנס בימים אלה לכתה א'.

שמואל דב גבריהו-גוטסמן
בעת ביקור אצל בתו נויה
לרגל בר-המצווה של נכדו
אליה רקובסקי,
רוצ'סטר, ניו יורק, ארה"ב, 2002

תולדות משפחת גבריהו-גוטסמן

משמאל לימין עומדים: אהרונה גבריהו לבית קורמן (אשת גדי גבריהו), שלום רקובסקי (בעלה של נויח) נויח רקובסקי לבית גבריהו, גדי גבריהו, עמית ישי גבריהו (בנו של גדי ואהרונה), אביטל אלירז (בתם של גדי ואהרונה). ישובים: אליה רקובסקי (בנם של שלום ונויח), שמואל דב גבריהו גוטסמן, אבנר גבריהו (בנם של גדי ואהרונה), חסידה גבריהו (רעייתו של שמואל דב). התמונה צולמה בבר-המצווה של אבנר גבריהו, יד בנימין, 1999.

עומדים משמאל לימין: ד"ר חיים גטנברג, חנה גבריהו, ד"ר מיכאל ווייז, איתן ירוחם גטנברג, בתיה ווייז (לבית גבריהו), לין-לאה שרה גטנברג (לבית ווייז). ישובים: חסידה גבריהו (לבית רקובסקי) ושמואל דב גבריהו-גוטסמן. בטכס בר-המצווה של איתן ירוחם גטנברג (נינו של חיים מ"י גבריהו) ליד הכותל המערבי, ירושלים, י"ב בניסן תשס"ה (21 באפריל 2005)

תם ולא נשלם, כ"ו אלול תשס"ד

פרקי מגילה ו'

משפחות אמנו שיינדיל לבית הרשקוביץ

פרק א: ר' יעקב ישראל ויהודית איצקוביץ לבית הרשקוביץ בטרנבה ז"ל הי"ד

להלן קורות המשפחה של דודתי יהודית-אחות אימי-ובעלה הדוד ר' יעקב ישראל איצקוביץ מטרנבה על פי מה שמסרה לי נכדתם הגב' אסתר סולומון בת בן דודי ר' שמואל וחדוה יצחקי מנתניה בעת ביקורה אצלנו עם בעלה מר מרדכי סולומון בחוהמ"פ (=בחול המועד פסח) תשנ"ה (1995) וכפי ששמעתי מפי בת דודתי בת שבע סביר (סברניסקי) מנתניה ועל פי מה ששמעתי במשפחה.

ר' יעקב ישראל איצקוביץ נולד בטרנבה ב-1897 ולמד תורה בישיבת טרנבה. בהיותו כבן 16 ברח-ערק מן הבית והישיבה בטרנבה ונסע לרומניה ושם בעיר הנמל קונסטנצה ניסה לעלות על אונייה שהפליגה לארץ ישראל. אבל אביו, ר' חיים אייזיק ואמו גיטל מרים שלחו להחזירו הביתה ואפילו נעזרו במשטרה מפני שבגילו נחשב אז עדיין לקטין שברח מן הבית. סיבה נוספת להחזרתו מפני שהיה הבן הבכור והוריו ביקשו שיעזור להם במשקם הגדול שפירנס אותם.

מאז לא עברה שנה וכשהוא רק בן 17 התחתן עם יהודית בת ר' צבי הירש וחיה רחל הרשקוביץ לבית שאהן כשהיא בת 19 (נולדה בשנת 1895).

הזוג הצעיר, הסבא ר' יעקב ישראל והסבתא יהודית, היו חרוצים מאד והתפרנסו יפה. היו להם בית מרזח ורשיון למכור טבק. בכל זאת זכה מפני שהשתתף במלחמת העולם הראשונה (1914-1918) בתור חייל. הואיל והיה כשרוני במיוחד נהיה מאוחר יותר למודד קרקעות ושופט ובורר בענייני ירושות וקרקעות והיה האדם החשוב ביותר אחרי מוכתר הכפר. הוא היה היהודי היחיד בכל הסביבה שהורשה לשאת נשק והיה לו אקדח ברשות עקב עבודתו כבורר בין יורשים.

בטרנבה נולדו להם 15 ילדים. אציין במיוחד את הבן צבי שנהרג על קידוש השם עוד בתחילת המלחמה, לפני הגירוש הגדול למחנות. הבן הבכור היה שמואל היצחקי המתגורר בנתניה וצבי היה הבן השני. צבי נחשב לגאון המשפחה בחור מוצלח מאין כמוהו בלימודי הקודש שהתמיד בהם וכן למד בעצמו מדעים והצליח להמציא מכשיר מדידה משוכלל עבור אביו כדי להקל עליו את מלאכת מדידת הקרקעות. הוא היה צעיר מאוד כשגויס בעל כורחו לגדודי העבודה היהודיים בצבא ההונגרי. הוא לא הסכים בשום אופן לאכול טריפות בצבא אך מפקדיו לא סלחו לו על כך והתעללו בו וניסו להכריח אותו לאכול טריפות. ומשסירב, נענש ב"תליה הונגרית" כשידיו קשורות אחורנית עד שהתעלף. הוריו שמעו על מעללי ההונגרים והורו לו לאכול כדי להציל את נפשו ואף שלחו לו כמה שניתן חבילות אוכל כשר מהבית, וזאת כל זמן שגדודי העבודה היהודיים נמצאו עדיין בתחום ההונגרי.

ההונגרים הרחיקו את כל גדודי העבודה היהודיים רחוק מהבית לחזית, ממש ברוסיה, ושם פקדו עליהם לזחול ולחפור במו ידיהם ולגלות מוקשים, כמובן שכולם נהרגו, וזה היה גם סופו של צבי. נשלחה הודעה לבית ההורים שהבן נפל בחזית ואביו ר' יעקב ישראל לא רצה בשום אופן שאמו תדע ותחלש כשהיא מטפלת בהרבה ילדים קטנים והיה אומר קדיש כשהיא לא רואה; עד שבשבת אחת כשהיו אורחים בבית לסעודה שלישית ואמר קדיש בקול והאם יהודית אמרה: מה פתאום קדיש בביתי, וכשלא ענו לה בכתה ואמרה מיד "הוי, צבי איננו!" אחיו מנדל חיים שחיי כיום בכרכור, קרא לבנו צבי ע"ש אחיו.

ר' חיים אייזיק ואשתו גיטל מרים איצקוביץ-הוריו של ר' ישראל יעקב-נפטרו לפני מלחמת העולם השנייה. ר' צבי הירש הרשקוביץ-אביה של יהודית נפטר ממחלה לאחר מלחמת העולם הראשונה בשנת 1918 ונקבר בבית-העלמין היהודי בנירגיהאזה (Nyiregyhaza).

ר' ישראל יעקב ויהודית איצקוביץ וילדיהם בעריש בן 10, טאובי בת 9, שרה חנהלי, שיינדי ביילה והקטנה שבהם מלכה בת 7 כולם קדושים וטהורים ביחד עם הסבתא האלמנה רחל הרשקוביץ מאוגליא, שלושה דורות ביחד נרצחו על קידוש השם והומתו בכבשן אחד באושוויץ, הי"ד.

ממשפחת בית איצקוביץ נשארו לפליטה:
שמואל היצחקי שעלה ארצה לפני המלחמה.
מנדל חיים הגר בכרכור-ניצול שואה.
טובה ע"ה אשת מאיר שטיינמץ ז"ל.
בת שבע נשואה ליוסף סביר (סברנינסקי).
רינה נשואה ליעקב קליין.

כל אלה בנו משפחות יפות בישראל ובדין שייכת פרק מיוחד לכל משפחה ומשפחה והנני מקוה שבני המשפחה יעשו זאת. אוסיף מה ששמעתי מפי בן דודי שמואל היצחקי נ"י שהוריו גידלו בביתם יתומה בשם מרים פרל וזאת ביקשה תמיד מאביו שיקנה לה חתן יפה בשוק. להלן אביא עוד כמה פרשיות מאותה משפחה יקרה זו כפי שהן ידועות לי.

א. שמואל היצחקי¹¹⁵ נ"י בן יעקב ישראל ויהודית איצקוביץ

בן דודי שמואל למד פרק זמן בישיבת קזמארוק ואני בן דודו הקטן ממנו ב-4 שנים לקחני תחת חסותו ללימודים. היתה לי חוויה נפלאה ללמוד עמו מפני שמשנתו היתה סדורה וידע להסביר דברים דברים על אופניהם וכמשנתו כן היו חדרו ואורחות חייו כל דבר היה אצלו במקומו הנאות. היו לו גם ספרי לימוד חילוניים. חשבון, דקדוק וחבורותיו של שבח וולקובסקי¹¹⁶ ללימוד הדקדוק העברי-ולכל דבר

¹¹⁵ שמואל נקרא הרשקוביץ על שם משפחתה של אימו ולא איצקוביץ על שם משפחתו של אביו, וזאת משום שהנישואין נערכו בחופה וקידושין אבל לא היו רשומים עדיין אצל השלטונות). כשהסב שמואל את שמו בארץ ישראל לעברית השתמש בשם אביו איצקוביץ (שמשמעו בן יצחק) ל-היצחקי, בדומה לבן ירושלים הנקרא ירושלמי. הערת גלעד י"י גבריהו.

¹¹⁶ עפ"י הכתוב בספר "בית עקד ספרים: לקסיקון ביבליוגרפי לידיעת הספרות העברית בכלל ושמות הספרים העבריים..." מאת חיים דב בריש פרידברג, (תל אביב, תשי"א-תשט"ז), פירסם שבח וולקובסקי ספר אחד בעברית בשנת 1907 בשם "תמונות וסיפורים", ובידיש שני ספרים נוספים,

היתה שעתו. כשבוע לאחר עלייתי ארצה מקפריסין בשבט תש"ט (1949) ביקרתי את שמואל ורעיתו חדוה ע"ה בשיכון הפועל המזרחי בנתניה והנה זהו אותו שמואל ורעיתו כמוהו. הכל היה אצלם ערוך ומסודר כפתור ופרח חן היושבים על המקום. הבנות אסתר עליזה וסגולה היו אז תלמידות בבית הספר היסודי וכולם כאחד קיבלוני בלבביות ולפי בקשת שמואל סיפרו לי על לימודיהן בחן ובענוה.

הם הראו לי את חלקת אלהים הקטנה, זוהי הגן שליד הבית ובה הכל בכל מכל: ירקות, עצי פרי (תפוזים, לימונים, רימונים). והכל אחר ששמואל ערך ניסויים ולמד וחקר ושאל מסוד חכמים ונבונים בגידולים אלה. נזכרתי בגינה של בית אבא ואמא....

בינתיים הבנות ברוכות החן גדלו ופרחו והקימו משפחות נפלאות בישראל. ומהן אסתר, שהיא ובעלה ביקרו אותנו כאמור בחוהמ"פ. שמואל זכה לראות צאצאי בנותיו עוסקים בתורה ומצוות ומהם חיילים למופת. הוי חבל חבל מאד שחדוה רעיתו ע"ה שזיכתה ולא זכתה לראות בפרי ההילולים של נכדיה וניניה.

ר' שמואל התפרנס בתחילה מעבודה במלטשת יהלומים אך רוב השנים היה מזכיר הפועל המזרחי בנתניה. במשך כל השנים עוסק שמואל נ"י בתורה ומצוות ומעשים טובים. מדי יום ביום מרצה שיעורים מאירי עיניים בתלמוד בבית-הכנסת שבשכונתו. הוא כתב הרבה פרשנות תלמודית והתעתד לערוך את כתביו וחידושויו אך חבל מאד שמחמת ראייתו שנחלשה נמנעו ממנו דברים אלו ובמקום ללמד הוא בא ולומד ומעיר את הערותיו המאירות.

ר' שמואל היה עוסק כל השנים בספורט: בריצת בוקר על שפת ימה של נתניה ובטבילת שחרית בים בין בקיץ בין בחורף. עכשיו שהוא בגבורות תפילתו שיקוים בו "וקווי ה' יחליפו כח" (ישעיהו מ', לא).

ב. חיים מנדל יצחקי בן יעקב ישראל ויהודית איצקוביץ

הכרתי את בן דודי זה בראשית שנות החמישים. בהיותו נער פקדוהו שנות המצוקה והשוואה ולכן לא הספיק ללמוד הרבה. היה תמיד צנוע ומעט בדיבורים וחזק אופי ומתנדב לכל משימה ושליחות. בהיותו ניצול שואה הוטל עליו להסתגל לרוסיה הקרפאטית ולחלץ משם שרידי יהודים ונוער שנשארו תקועים שם ולהביאם לעלייה והוא עשה זאת במסירות ובתושיה רבה. הוא סיפר לי: פעם לפנות ערב סיירתי בסביבת הכפר טרנבה ובקשתי את אחי השרידים וראיתי את בתי ישראל בחורבנם ובשממנם. הוי, אי פעם ולא מזמן שקקו הבתים הללו חיים יהודיים ועתה זרים יושבים בהם. והנה לפתע קלטו אזני קול דממה דקה של ניגון יהודי והלכתי אחר הקול שגבר והלך ומה נפעמתי כשמצאתי כמה נערים ונערות אודים מוצלים מתרפקים-הומים כמוני לעברם ועורכים סעודה שלישית על לחם ודג מלוח ושרים "יה ריבון עולם". פגישתם איתי היתה נרגשת מאד. בישרתי להם שידוע אני נתיב לחלץ אותם משם לקראת עלייתם לארץ ישראל.

חיים מנדל התגייס לצה"ל ומפקדיו עמדו על טיבו ואופיו החזק והשקט והכניסוהו כבקשתו ליחידת סיירים ושירת בה בהצטיינות. לאחר שחרורו מצה"ל-ויתכן קצת

ומכתבים מתורגמים מידיש לפולנית. שני הספרים בידיש נמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, אך החוברות ללימוד דקדוק עברי לא נמצאו. הערת גלעד י"י גבריהו.

לפני שירותו בצה"ל-למד בקורס טפסנים כלומר יציקת יסודות ועמודים לבניינים. והנה בעת ביקורו אצל דודנו ר' משה דוד בן-צבי (הרשקוביץ) ז"ל הציע לו הדוד חלקת אדמה ליד מגרשו בכרכור על מנת שישלם כשיוכל. הדוד יעץ לו שיבנה שם ביתו: בתחילה עמודים וגג בשביל דירה בת כמה חדרים ובינתיים יבנה שם חדר ומטבח ושירותים ולכשירחיב ישלים בנינו-ועם זה ישאר לו שטח ניכר בשביל גינה גדולה ולול בשביל עשרות עופות-וכך עשה. חיים מנדל ביקש כמובן להקים משפחה וביקר אצל אחי פרופ' חיים משה יצחק ז"ל וגיסתי לאה ע"ה וגם אצלנו וחסידה רעיתי קירבה אותו מאד. בינתיים עבד בכל מיני עבודות מזדמנות בירושלים.

והנה ביום אחד הופיע אצלנו חיים מנדל הדור בלבשו וזורח ובישר לנו: התארסתי וכל מה שאתם רואים עלי ולרבות השעון קיבלתי מכלתי ציונה מלכיאל כמתנת אירוסין. שאלתי: ומה נתת אתה לה? הלא שקוע אתה בחובות על בניית הבית? השיב לי: היא נתנה לי עוד שעון על מנת שאחזירו לה בתור מתנת אירוסין....

ומעשה שהיה כך היה:

בעיירה פרסית קטנה גרו כמה משפחות יהודיות בודדות. להורי ארוסתי היו שתי בנות נחמדות-ציונה אחת מהן-והנה כמה בחורים בריונים פרסיים נתנו עיניהם בהן. ההורים דאגו וחרדו מאד שמא יחטפו אותן שכן אירעו שם מעשים כאלה. מה עשו? ציידו את שתי בנותיהן לעלייה לישראל בכלי בית וכלי מיטה, תכשיטים ושמלות וכן בתלבושת לחתנים העתידיים לבוא: סוודרים כותנות ומכנסיים בכמה מידות שיתאימו לחתנים רזים או שמנים וכו'. ובכן כל מה שאתה רואה עלי הן מתנות הורי ציונה לי החתן האלמוני המצופה מאז.... השדכנית היתה גיסתי לאה גבריהו ע"ה שבחנה את הדברים כיאות. ציונה עבדה אז במסעדה דיאטטית. חתונתם נערכה בירושלים בשעה טובה ומוצלחת ונולדו להם בנים ובנות יפיפים. זכינו להיות בחתונתה של בתם לאה¹¹⁷ עם קצין צה"ל שהוריו עלו מסלוניקי.

חיים מנדל¹¹⁸ וציונה הקימו בכרכור¹¹⁹ בית יפה ומשק חקלאי שבו לול וגינת ירקות. ציונה נתגלתה כעקרת בית למופת. חיים מנדל עבד במפעל לייצור מזון מול קיבוץ גן-שמואל. אנו נפגשים בשמחות המשפחה.

פרק ב: אחי אמי ר' מרדכי שָׁאָהן ז"ל הי"ד, רעייתו רייזל ע"ה הי"ד, ובנותיהם

מסיבות שהזמן גרמן קרא לעצמו בשם המשפחה שָׁאָהן כשם המשפחה מנעוריה של הסבתא חיה רחל ע"ה. מילדותו הצטיין בלימודי התורה וביראת שמים. לאחר נישואיו השתקע בעיר חוסט והתפרנס מיגיע כפיו. היו לו בתי מלאכה לייצור טליתות ולייצור מי סודה ומשקאות קלים. ביתם היה פתוח לרווחה לכל המשפחה. החתונה של אחותינו טאובי ולייזר התקיימה בביתם בחוסט.

¹¹⁷ לאה נקראה על שם אימי לאה גבריהו ששידכה את הוריה. הערת גלעד י"י גבריהו.

¹¹⁸ חיים מנדל יצחקי ז"ל נפטר לאחר מחלה במרחשון תשס"א (2000).

¹¹⁹ כשירותתי כקצין במחנה שמונים בסוף שנות השישים, נהגתי לבקר את חיים מנדל ומשפחתו בכרכור לעיתים קרובות. מחנה שמונים הממוקם בקצה פרדס-חנה מרוחק רק כק"מ אחד מכרכור. הערת גלעד י"י גבריהו.

לאחר חורבן יהדות רוסיה הקרפאטית באביב 1944 שרדו וניצלו בנותיהם: חנה, שבע, שיינדלי, וגיטה.

א. חנה ע"ה שהיתה נשואה לר' גדליה פרקש, תושב כפר חיטים.
ילדים:

ורדה נשואה לאיציק ניימן
מוטי נשוי עם פנינה

ב. שבע ע"ה שהיתה נשואה לאלי מאיר.
ילדים:

יגאל, שמואל ז"ל, מושילי

ג. שיינדלי ע"ה שהיתה נשואה לשמואל קליין.
בנותיהם:

שרה שהיתה קצינה בצה"ל נשואה לדוד זכרין. גדי שלי שירת ביחידה הצבאית שלה.
ורדה, ודורית

ד. גיטה תיבדל לחיים ארוכים שהיתה נשואה לקלמן פרידמן ז"ל ניצול גיטו ורשה ולאחר גירושיהם לאלמן אחותה אלי מאיר הנ"ל.
ילדי גיטה וקלמן:

דוד פרידמן, מהנדס, נשוי עם אתי, תושב באר שבע
מוטי פרידמן, נשוי עם שרון, תושבי צור יגאל, מוטי היה קצין במודיעין ובשב"כ
חוה פרידמן חיה בארצות הברית

כבר סיפרתי בביוגרפיה שלי שהאחיות חנה, שבע ושיינדלי טיפחו את תלבושתן למען הופעה נאה ושלא ימצא ח"ו רבב על בגדי-במחנות קפריסין.

פרק ג: אחות אמי פייגי (פייגה) ובעלה ר' אייזיק בן נח הופמן ז"ל הי"ד

כבר סיפרתי שסמוך לסוף מלחמת העולם הראשונה שכבו יחד אבי אמי הסבא ר' צבי הרשקוביץ עם ר' נח הופמן-מחותנו בעתיד-בבית-חולים צבאי בנירגיהאזה (Nyiregyhaza) בהונגריה. ר' נח שהיה יהודי אמיד, הציע לסבי לעבור עימו לבית-חולים אזרחי, ושהוא ילווה לו את הוצאות ההעברה והטיפול-אך הדבר לא יצא אל הפועל. הסבא ר' צבי נפטר בבית-חולים זה בשנת 1918 ונטמן בבית-העלמין של קהילת נירגיהאזה.

ר' אייזיק ופייגי התחתנו סמוך לאחר מלחמת העולם הראשונה והשתקעו בחוסט. ר' אייזיק עסק במסחר ואלה בנותיהם:

א. טובה (גיטה) נשואה לצבי שטיין (מנכ"ל נמל אילת) ובנותיהן ציפורה (על שם הסבתא פייגי) נשואה לשאול וחנה נשואה ליוסי שפירא.

ב. נחמה ע"ה היתה נשואה למאיר שטיינר מנהל חשבונות בנמל אילת ובנותיהן ציפורה (על שם הסבתא פייגי) נשואה לשלמה שי ורחל הנשואה לאורי לָדוּ.
צבי וטובה שטיין ונחמה ומאיר שטיינר גרו ועבדו בכרכור (ליד פרדס-חנה).
בשנת 1967¹²⁰ עברו והשתקעו באילת ובנו שם משפחות נפלאות בישראל.

פרק ד: אחי אמי ר' משה דוד בן-צבי (הרשקוביץ) ורעייתו פרל לבית וולוביץ ז"ל

הדוד ר' משה דוד עלה-העפיל לארץ ישראל כמעט בכוחות עצמו. הוא נדד מאוגליא דרך ארצות אירופה והגיע מלבנון ארצה בשנת 1933. סמוך לעלייתו העלה את משפחתו מאוגליא שברוסיה הקרפאטית לארץ ישראל כמתואר בפרקים הקודמים ובספר "מארמארוש: מאה ושישים קהילות קדושות ביישובם ובחורבנם" בעריכת ש"י גרוס ו"י יוסף כהן, (תל אביב: בית מארמארוש, תשמ"ג), בפרק אוגליא. הדוד התיישב עם משפחתו בהרצליה אזור ג'. לאט לאט קנה בהלוואות כמה חלקות אדמה מפוזרות באיזור הרצליה ובנה עליהם דירות להשכרה ועל אחת בנה את ביתו וקרוב לה רפת ובה פרות חולבות. וכך התפרנס משכר דירה ומן המשק והיה מבוסס היטב מבחינה כלכלית.

הוא היה בר-אורין ואהב תורה ושירה וביחוד את שירת ביאליק, וכבר בהיותו באוגליא כינוהו "ביאליק". הוא המשיך במסורת אביו וטיפח באהבה רבה את בית-הכנסת הסמוך לביתו בהרצליה אזור ג'. שמעתי שקנה ספר תורה וכן הרבה ספרי קודש לבית-הכנסת זה לזכר אביו ר' צבי הרשקוביץ ז"ל, ולזכר אמו חיה רחל ע"ה ולזכר בנו מנדל שנפטר בשנת 1948. ביתו ובית-הכנסת היו צמודים זה לזה.

אנחנו ראינו בו כראש המשפחה וזקן המשפחה ואהבנו לבקר את הדוד והדודה בהרצליה והם עזרו כפי יכולתם—ראה פרק א' למגילה זו. יהי זכרם של הדוד והדודה ברוכים ומבורכים.

ילדיו:

צבי בן-צבי. הייתי בחתונתו עם בחירת לבו אסתר בשנת 1949.

שרה היתה נשואה ליחיאל גוטרמן ז"ל.

מלכה ע"ה היתה נשואה לאהרון בן ארויה.

יעקב ז"ל היה נשוי עם מלי.

לאה נשואה לבני כספי.

הילדים של הדוד והדודה נכדיהם וניניהם השתלבו והשתרשו היטב בכל מערכות החיים בישראל.

¹²⁰ לדעתי הם עברו לאילת בראשית שנות ה-60. התארחתי אצלם כבר בזמן לימודי בתיכון, כלומר לפני 1966. הערת גלעד י"י גבריהו.

פרק ה: אחי אמי ר' יצחק אייזיק בן-צבי (הרשקוביץ) ורעייתו יפה לבית לנדאו ז"ל

דודי ר' יצחק אייזיק בן-צבי ביחד עם אחיו ר' משה דוד בן-צבי מאוגליא נדדו דרך ארצות אירופה והעפילו מלבנון בשנת 1933 לארץ ישראל. הוא התיישב בהרצליה איזור ג'. הוא גמר בדעתו: מה שיהודים אחרים עושים בארץ ישראל אף הוא מסוגל לעשות ולהתפרנס כמוהם. הדוד התמחה ביפוי חזיתות הבתים וגדריהם וגיונות בציפוי אבן. עם הזמן התבססו האחים יפה מבחינה כלכלית.

מדוע לא העלו שני האחים את אמם סבתא חיה רחל ע"ה ארצה? על כך ניתנו התשובות הבאות:

בשנות מצוקה אלה של יהדות גרמניה ופולין היה קשה מאד להשיג צרטיפיקטים ליהודי צ'כוסלובקיה; הסבתא עצמה היססה מאד לעזוב את ביתה המסודר וביחוד את בתה שבע עם בעלה שפינק אותה מאד והרעיפה עליה המון אהבה; הרבי לא עודד אותה לכך; מצבי בן-צבי בן הדוד משה ז"ל שמעתי להפתעתי שאכן השיגו בשבילה צרטיפיקט אלא שהיססה לעלות....

מפי רעייתו של מרק לנדאו שמעתי, שהסבתא נפטרה באוגליא תוך הימים הנוראים של הגלית יהודי אוגליא לגיא ההרגה בפולין באביב תש"ד (1944) והובאה למנוחות באוגליא. גירסה זאת לא שמעתי ממקור אחר. איני יודע כיצד לברר את הדבר.

לדוד ולדודה נולדו הבנות: אסתר וחדוה.

א. הבת אסתר מלאכי

אסתר היתה פעילה מאד ב"בני עקיבא" ובין מייסדי קיבוץ סעד. היתה נשואה לאליעזר מלאכי ז"ל. נולדו להם הילדים: דפנה—אחות מוסמכת, נשואה ליאיר עופר. אמיר מלאכי—נשוי עם שרה; הם תושבי ירושלים. עופר מלאכי. שלמה מלאכי.

לפני כ-17 שנה נפטר בעלה אליעזר מלאכי ז"ל ולפני כשנתיים נישאה לשמחה לויין מקיבוץ סעד. אסתר מלאכי זכתה לגדל ילדים ונכדים לתפארת ישראל.

ב. הבת חדוה שטיינר

בתם חדוה ובעלה בנימין שטיינר השתקעו באילת. חדוה עבדה כאחות בבית-החולים ובנימין עבד כאיש חברת סולל בונה. נולדו להם ילדים נפלאים ברוכי כשרונות והם:

יעקב נשוי עם יְהֵלִי.

רמי נשוי עם רונית.

חגית נשואה ליצחק.

מיכל נשואה לארז.

הדוד ר' יצחק אייזיק והדודה יפה התגעגעו מאד למשפחות בנותיהם בדרום הארץ. מלבד זאת הרגיש הדוד בשנות השבעים האחרונות מיחושי לב. הוא בדק ומצא

שהאקלים באילת יהא נוח לו יותר לכן השתקעו באילת. מכאן ואילך התחיל עידן חדש אידילי בחייהם.

הדוד עיצב את ביתם החד-קומתי באילת בשכונת פטיו תוך ניצול ללא שייר את משבי הרוחות וכו' באחת: הוא ידע לכוון את הרוחות.

עם הזמן חיבבו ואהבו אותו ואתו יוצאי יהודי אלג'יריה שבאילת והעריצו אותו מאד. הוא נהיה היועץ הכלכלי והעובד הסוציאלי שלהם. הם הביאו לפניו את כל עניניהם והוא בחכמתו יישר את כל ההדורים שלהם. היה ראש-קהלם ונשיא בית-הכנסת שלהם וייצג את עניניהם במשרד הדתות. הוא ביקר אצלנו בירושלים בשליחות העדה. לאחר שאשתו יפה נפטרה השתקע בקיבוץ סעד ליד בתו אסתר. הוא חלה במחלה קשה ובאתי לבקרו. במאמצים רבים מתוך כאבים מסר לי כמה פרטים חשובים על תולדות המשפחה. יהי זכרם של הדוד והדודה ברוכים ומבורכים.

פרק ו: אחות אמי הדודה שבע ע"ה הי"ד

לצערי הרב איני יודע את שם בעלה. ראיתיה ואת בעלה בפעם הראשונה והאחרונה בחתונת אחותי טאובי בחוסט בשנת 1937. היתה בלונדינית נאה מאד. היא פינקה בהמון אהבה את אמה זו הסבתא חיה רחל ע"ה. יתכן שבגלל עבודות האהבה האלה היססה הסבתא לעלות ארצה. יהי זכרה ברוך.

נ.ב. אני מתאמץ לגלות קצת פרטים אודותיה (חול המועד תשס"ג-שד"ג).

נספחים

נספח א'

תולדות קהילת הקודש זאדני

הקדמה

המעצמה האוסטרו-הונגרית¹²¹ שלטה מאות שנים בחבל קרפאטו-רוס, שכולו היה חלק מן הממלכה ההונגרית ומחולק לארבע מחוזות: אוגוטה, אונג, בערעג, ומרמורוש (מאות לעיתים מארמארוש). שבע הקהילות שביישובים ליד הנהר בורשאוה: זאדני (=זאדנע, זאדניע, זאדניא), דולהא, קרצקי, ברזניק, ליסיצה, קושניצה, סוכה-ברונקה היו בנפת חוסט שבמחוז מארמורוש והללו נקראו בפי היהודים: היישובים שליד הנהר הדולהי (דאלהער ריקע). מתי התיישבו היהודים בקרפאטו-רוס בכלל ובמארמארוש וביישובי שבע הקהילות האמורות בפרט? על כך נכתב בספר "מארמארוש: מאה ושישים קהילות קדושות ביישובם ובחורבנן" בעריכת ש"י גרוס ו"י יוסף כהן, (תל אביב: בית מארמארוש, תשמ"ג), ובו ערכים מיוחדים לכל מאה ושישים קהילות הקודש שהיו במארמארוש וכן ביבליוגרפיה חשובה לכל קהילה וקהילה.

אנו חייבים תודה והוקרה לר' שרגא פייטל יוסוביץ ז"ל על ספרו "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", שכתב בעידוד אשתו פריידי ע"ה בת ר' דוד שמואל וגולדי פישלוביץ מזאדני, הכולל הרבה ידיעות על אורחות חיי היהודים בזאדני ופרנסותיהם בעיקר בשנות ציכוסלובקיה ואחר כך הונגריה וכן פרטים על שמות שמונים וששה משפחות ישראל בזאדני שבדור האחרון ועל השואה. אחי פרופ' חיים משה יצחק גבריהו ז"ל כתב מבוא לספרו ואני צירפתי לו את מכתביו של רבינו יעקב איצקוביץ הי"ד שהיה הדיין ומורה הוראה האחרון בקהילת זאדני, לאחיו ר' יצחק שרגא פישל איצקוביץ זצ"ל ולאנשי כולל מונקאץ' בירושלים בצירוף הקדמה ודברי הסבר משלי.

¹²¹ עד מלחמת העולם הראשונה היתה זאדני חלק מהממלכה האוסטרו-הונגרית. לאחר מכן הפכה זאדני להיות חלק מהרפובליקה הצ'כוסלובקית עד לשנת 1939 כשציכוסלובקיה חולקה, כתוצאה מטיטומו של מליון צ'מברלין הבריטי וזאדני הפכה לחלק מהונגריה. זאדני הפכה להיות לחלק מברית-המועצות בסוף מלחמת העולם השנייה, ולאחר התפוררות ברית-המועצות בשנת 1992 הפכה זאדני לחלק של אוקראינה.

הרי הקרפאטים בדרום מערב אוקראינה היו תמיד האיזור העני ביותר באירופה. איזור זה שגבולותיו הם סלובקיה, הונגריה, ורומניה מצא עצמו תמיד במרכז העימות בין מדינות שכנות יריבות במיוחד במאה ה-20. עימותים בלתי פוסקים הביאו לאיזור זה עמים ופליטים וביניהם אוקראינים, רותנים, הונגרים, רוסים, סלובקים, רומנים, גרמנים, צוענים ויהודים. יהודי הקרפאטים היו העניים ביותר בין יהודי אירופה, ורובם גרו באיזורים חקלאיים; 18% מהם היו איכרים (על פי הסרט התעודי "קרפטי" בעריכת יעל סטורם, 1996). הערת גלעד י"י גבריהו.

אייחד את הפרקים שלהלן לתולדות היהודים בזאדני בעיקר בשנות המונרכיה האוסטרו-הונגרית: אורחות חייהם, רבניהם ופרנסיהם וכמה בעלי בתים ובהם אבות אבותי. אכלול בהם דברי השלמה ותיקונים בפרטים ובתאריכים לספרו של ר' שרגא פייטל יוסוביץ ז"ל. כמובן שבאופן חלקי אעסוק גם ביהודי שבע הקהילות.

פרק א: היהודים בזאדני במשך שנות המונרכיה האוסטרו-הונגרית משנת תקכ"ח (1768) עד תרע"ט (1918)

א. מראשית היישוב היהודי בזאדני בשנת תקכ"ח (1768) עד ארבעים הנפשות או כמניין וחצי הראשון בשנת תק"ץ (1830)

בשנות גזירת ת"ח-ת"ט (1647-1648) עלה הצורך האוקראיני בוגדן חמלניצקי שחיק עצמות¹²² עם המוני גדודיו בסופה וסערה על כמה מערי אוקראינה כדי להפקיען משלטון פולין ותוך כך החרב ברציחות אימים את קהילות הקודש שבהן, בעלילת שוא שהיהודים עזרו לשעבד את העם האוקראיני לפולין. יהודים מעטים מאותן קהילות חרבות וכן מן הערים הסמוכות נמלטו על נפשם לתוך גאליציה שתחת שלטון פולין ומהם הגיעו לקרפאטו-רוס ולהונגריה. נדודי הגירה אלה מאוקראינה, ואחר כך גם מגאליציה מטעמי פרנסה, נמשכו עוד עשרות שנים וקמו מהם לאט לאט כמה קהילות קטנות בקרפאטו-רוס ובהונגריה, או גדלו מהם כמה קהילות קיימות משכבר.

והנה בספר "מארמארוש: מאה ושישים קהילות קדושות ביישובם ובחורבנן"¹²³ בערך 'זאדנע' (עמוד 241) נאמר: "לראשונה נרשמו יהודים בזאדנע במפקד של 1746 שבו נפקדו שני יהודים ללא נשים וללא ילדים. במפקד לא נקבו את שמות הנפקדים". כלומר שני הבחורים הללו ניסו בשנה זו למצוא מחיה בזאדני כבימים ההם על ידי חכירת שדות או עסק מבעלי האחוזות ההונגריים כיסוד לפרנסה ולהקמת משפחות בישראל בזאדני. הללו נחשבו עדיין אז כתושבי ארעי ולכן לא ראו הרושמים מטעם השלטונות ההונגריים לנקוב אותם בשמותיהם.

והנה בהמשך נאמר: "במפקד היהודים של שנת 1768 נפקד בזאדנע יהודי אחד בלבד בשם מארקו (כנראה מרדכי) ומשפחתו מנתה חמש נפשות. הוא שילם 12 פלורין דמי חכירה". משפחה בודדת זו היתה הראשונה שעלה בידה למצוא פרנסה בזאדני כנראה בחכירת שדות מרעה לגידול בהמות ועופות או לגידולי קרקע או בחכירת רשיונות לעסקים אחרים. יתכן שמשפחת מארקו היתה מאותם שני הבחורים שבאו לזאדני כבר 22 שנים קודם לכן.

¹²² "שחיק עצמות" הוא ביטוי המצוי בתלמוד הירושלמי ובמקורות נוספים המתייחס לרשעים גמורים שונאי ישראל. לדוגמא: "רופס שיק עצמות [ששרף] את ההיכל" (ירושלמי, תענית, פרק ד, דף סט); "נבוכדנאצר שחיק עצמות" (ירושלמי, מגילה, פרק ג, דף עד). הערת גלעד י"י גבריהו.

¹²³ ספר "מארמארוש: מאה ושישים קהילות קדושות ביישובם ובחורבנן" בעריכת ש"י גרוס וי' יוסף כהן, (תל אביב: בית מארמארוש, תשמ"ג).

בשנת 1772 קרעה אוסטריה את גאליציה מפולין ומאז הורעו מאד מעמדם ומצבם הכלכלי של יהודי גאליציה. יוסף השני (1790-1741, מלך 1790-1780) קיסר אוסטריה, בנה של מריה טרזה (1780-1717, מלכה 1780-1740) צימצם בחומרה רבה את פרנסותיהם. אסר על היהודים לחכור בתי בישול בירה וטחנות ועוד עסקים. התיר להם לחכור רק חלקות קטנות של קרקעות ולעבודה עצמית בלבד. הטיל מסים על נרות שבת ועל בשר כשר. גזר על ילדי ישראל שילמדו בבתי ספר יהודיים גרמניים והתיר להם נישואין בתנאי שהחתן הוכיח שהוא בעל השכלה גרמנית או ששילם מס נישואין וכהנה וכהנה. כתוצאה מגזירותיו נושלו כשליש ויותר מיהודי גאליציה מפרנסותיהם או שהסתבכו בעסקים שלא כחוק. עקב זאת נדדו מאז, בשנים הבאות יותר ויותר יהודים מגאליציה לקרפאטו-רוס ולסלובקיה. מקצתם הגיעו למארמארוש וליישובי שבע הקהילות שליד הנהר הדולהי (דאלהער ריקע) וזאדני בכלל.

על רקע זה סיפר לי אחי מורי ורבי פרופ' חיים משה יצחק גבריהו ז"ל כדלהלן:

הכפריים הנוצרים שבסביבה ושבזאדני היו לועגים ומתלוצצים דורי דורות על הנוצרים שבעיירה בילקי שהם טפשים מטופשים ומטומטמים, שאצלם יכול היה לכהן יהודי גליצאי ככומר אף על פי שלא התנצר מעולם. מעשה בבחור יהודי גליצאי כפרי שהסתבך נוראות בעסק ביש פלילי מסחרי וברח בשארית כוחותיו מחופש בבגדי כומר דרך הרים ויערות לרוסיה הקרפאטית והגיע כל עוד בו נשמתו בגלימת הכומר סמוך ל-בילקי ונרדם ביער הסמוך מרוב עייפות. באותו יום הלך הכומר של בילקי לעולמו ויצאו הכפריים להזמין כומר לעריכת האשכבה והנה מצאו אותו יהודי כשהוא ישן והתרחש נס לעיניהם: כבה אורו של זה ומיד זרח אורו של זה. הבחור, ערך את האשכבה למופת ומינוהו כומר. היה בעל קול ערב ובקי בענייניהם ומשך את המוני הכפריים לכניסה. הוא חשב להסתלק מהם בהזדמנות ראשונה. הנה פעם הבהילוהו עם שחר לבוא לגוסס לוידי-ומצאוהו, אוי לאותה בושה ואוי לאותה כלימה, כשהוא עטור בתפילין של ראש!-ויברח מבילקי כל עוד בו רוחו....

והנה בהמשך בערך 'זאדנע' בספר "מארמארוש: מאה ושישים קהילות קדושות ביישובם ובחורבנם" נאמר:

כעבור 62 שנה התגוררו בזאדנע 40 יהודים (נפש) כפי שיוצא ממפקד היהודים של 1830. אך במסמך שנכתב שנתיים לאחר מכן דהיינו בשנת 1832 ושעדיין לא נדפס נרשמו שלושה בתי אב הכוללים 16 נפש כדלקמן (בסוגריים מספר הנפשות בכל משפחה): הערשקו לעבוביץ (3), יאנקו איצקוביץ (7), ושוב יהודי בשם מארקו (6).

מסתבר שבין ארבעים היהודים היו כאלה שהגיעו לזאדני מגאליציה תוך ששים השנים האחרונות. לפנינו תופעה חוזרת: שלוש המשפחות המפורטות ששהו והתבססו בזאדני כחוק נקובות בשמותיהן ובחלקן מוצאן ממשפחת מארקו הראשונה. לעומתן שאר היהודים נחשבו אז עדיין כתושבי עראי ולכן לא רשמו את שמותיהם.

שים לב: השמות "לעבוביץ" ו"איצקוביץ" לא שימשו אז כשמות משפחה בלבד אלא ציינו גם את שמות האבות כלומר: יאנקו בן איציק, הערשקו בן לייב, אם כן נמצאנו

למדים את שמות האבות של שני ראשי המשפחות האלה בזאדני. יתכן גם שלהערשקו לעבוביץ היו שני שמות פרטיים "הערש לייב" ואחד מהם נהיה לשם המשפחה הרשקוביץ.

התחקיתי אחר המשך הדורות של בתי אב הראשונים הערשקו לעבוביץ ומארקו ולא מצאתי אלא רמזי המשך בלבד. מכל מקום מסורת היא בידי יהודי זאדני, שהיהודים הראשונים בזאדני וצאצאיהם היו מעיקרם קרובי משפחה, שהרי קרוב הביא קרובים אחרים לזאדני, וכן על ידי שידוכים ביניהם. באחת: היו קשורים ומקושרים זה בזה (געבונדען און געקניפט) כבני משפחה מיוחסת אחת. הדבר התבטא בכמה שמות משפחה חוזרים כמו: איצקוביץ, הרשקוביץ, ווינגרטן, וייס, חיימוביץ, מייזליק, פישלוביץ¹²⁴ וכן בשמות פרטיים ובצירופי שמות פרטיים שבאים וחוזרים במשפחות כמו: אהרן צבי, הירש לייב, משה לייב, יוסף מרדכי, פישל, וכן בירשות משותפות או מצרניות של קרקעות יערות ובתים. כאשר יהודי זאדני נפגשו בדורות האחרונים נהגו לשאול זה את זה: "כיצד אנו קרובים?"

הנה עלה בידי למצוא את רציפות הדורות של יאנקו איצקוביץ כלומר של ר' יעקב בן יצחק איצקוביץ, שכאמור היה כבר בשנת 1832 בעל בית בזאדני ונינו רבינו יעקב בן ר' יוסף מרדכי איצקוביץ הי"ד זצ"ל היה דיין ומורה ההוראה האחרון בקהילת הקודש זאדני שהוא ביחד עם אבותיו אחינו ואחיותינו נסחבו לאושוויץ ונרצחו שם על קידוש השם לפני חג השבועות תש"ד (1944) והנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו.

ב. אורחות החיים של יהודי זאדני והסביבה מראשיתם עד היותם לקהילה מסודרת עם מורה הוראה ראשון בראשם בשנת תרל"ח (1878)

מעטות הן ידיעותינו על היהודים הראשונים בזאדני לכן נוכל רק להקיש מן המאוחר אל הדור הראשון של מנין וחצי יהודים בזאדני. כאמור ישבו בשנת תק"ץ (1830) ארבעים יהודים-נפשות בזאדני, ובהם נשים וילדים ותושבי עראי, כלומר כמה מפרנסים בודדים וכמנין וחצי יהודים לתפילה. והנה בכל גוש שבעת היישובים שעל יד הנהר הדולהי (דאלהער ריקע) ישבו אז יהודים כנאמר בספר "מארמארוש: מאה ושישים קהילות קדושות ביישובם ובחורבנן", כמסומן ליד כל יישוב כלהלן: קושניצה-49, זאדנע-40, דאלהא-22, ליסטשע-16, סוכה-ברונקה-16, קרצ'קי-9, והרי ביחד 150 יהודים-נפשות כלומר כשלושים ראשי משפחות מפרנסים מפוזרים בכל יישובי הגוש ובכמה מהם לא היה אפילו מנין לתפילה. היהודים הללו רובם התפרנסו בדוחק ואפילו ביחד לא יכלו לפרנס מורה הוראה ולא שוחט ובודק וכו' וכו'. נשאלות השאלות מאליהן: כיצד כילכלו יהודי הגוש בימים ההם אורחות חיים של תורה ומצוות? היכן התפללו ולימדו ילדיהם תורה? מי ערך להם חופה וקידושין? היכן היו בתי העלמין שלהם? אף על פי כן ידוע לנו שאבותינו בזאדני וכן היהודים בכל הגוש קיימו בימים ההם אורחות חיים יהודיים מלאים של תורה ומצוות ועסקו בתורה. בין 150 היהודים שהתיישבו בגוש זה עד שנת 1830 נמצאו כמה תלמידי חכמים, והללו הטביעו את חותמם על יהודי הגוש. אורחות חייהם היהודיים

¹²⁴ לעיתים מציינים את הסיומת "טש" של שמות סלביים ב" או " י' ". הערת גלעד י"י גבריהו.

הסתדרו בצוותא בצורה מופלאה. בעלי בתים ייחדו חדרים לתפילה וללימוד תורה. ביישובים שלא היה בהם מנין יהודים התקבצו יחד לתפילה. בעלי בתים שכרו מלמד בשביל ילדיהם או שהם עצמם לימדו ואת ילדי שכניהם תורה. בעלי בתים תלמידי חכמים הורו להם בהתנדבות בענייני איסור והיתר וסידרו להם חופה וקידושין. השוחט ובודק היה מסייר לעיתים מזומנות ביישובים ושוחט להם כדרוש תמורת דמי שחיטה מעטים. בדרך כלל היה השו"ב (=השוחט ובודק) גם מוהל. ביישובים אחדים בנו היהודים מקוה פשוט ואף הקצו קרקע לבית-עלמין. לכל יישוב ויישוב יש היסטוריה יהודית רוחנית נפלאה משלו. להלן אתרכו ביהודי זאדני שאבותי ואבות אבותי ישבו בכפר הזה.

ג. היהודים בקהילת זאדני משנת תרל"ח (1878) עד ראשית ימי צ'כוסלובקיה תרע"ט (1918)

משנת תר"ם (1880) ואילך יש לנו מקורות בכתב ברורים יותר המלמדים יפה על שגם בדורות הקודמים גדלו בקהילת זאדני תלמידי חכמים ויהודיים שומרי תורה ומצוות ואוהבי תורה וכן מגלים לנו גם קצת יוחסין.

כאמור בערך 'זאדנע' בספר "מארמארוש: מאה ושישים קהילות קדושות ביישובם ובחורבנן", בית יאנקו איצקוביץ מנה, בשנת 1832, 7 נפשות. עלה בידי למצוא רק שמות שני בניו: יצחק איצקוביץ ופישל פישלוביץ וכן נאמר בו, שבספר "אמרי שוהם" שיצא לאור בקולומיאה (קאלאמעא) בשנת תר"מ (1880-1879) רשומים כ- פרענומערנאטן (=חותמים מראש) יהודי זאדני הבאים:

השם	השלמות והערות
ר' יוסף מרדכי בן יצחק	=איצקוביץ (ראה הערה משותפת לפישלוביץ).
ר' משה אליהו בן פישל	=פישלוביץ בשיחתי עם מר פישל ברנשטיין-פישלוביץ יליד זאדני מרעננה הוברר לי שהיו אלה בני- דוד ונכדיו של ר' יעקב יאנקו איצקוביץ.
ר' ישראל דב כהנא ר' שלמה כהנא	=מסתבר שר' שלמה כהנא שפרטי משפחתו נזכרים ב"ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה" [מאת שרגא פייטל יוסוביץ] בעמוד 139 היה נכדו.
ר' יחיאל אייזיק בן ר' יוסף מרדכי	=איצקוביץ
ר' יהודה אריה בן ר' יצחק	=זהו ר' יהודה לייב פסטינגר אבי הסבתא שלי רחל דבורה אשת סבי ר' יעקב יוסף גוטסמן.
הב' שלמה צבי שטיינברג	=אני מעז לשער באולי אולי שהבחור הזה היה בעלה הראשון של סבתי דבורה ונתאלמנה ממנו סמוך לנישואין.

לבני-הדוד ר' יוסף מרדכי ור' משה אליהו האמורים היתה טחנת מים משותפת בזאדני לטחינת קמח תירס וקמח שיפון ולעצירת שמן חמניות שירשוה מאבותיהם

האחים, והם מאביהם ר' יעקב (יאנקו) בן יצחק איצקוביץ. אלא שמכאן ואילך נקראו האחים בשמות משפחה שונים: זה איצקוביץ וזה פישלוביץ שנגזר משמו הפרטי פישל.

בספרו של מהר"ם שיק "שאלות ותשובות" שיצא לאור בלמברג בשנת תרמ"ד (1883) מנויים שמות הפרענומערטנים ביישובי הנהר הדולהי (דאלהער ריקע):

מו"ה: אשר קליין מקערעצקי, חיים הירש גאלדענבערג, ישראל דב מקערעצקי, יעקב רוזנר מליסיטשע, ישראל דב כהנא מזאדנע, יעקב קירשענבוים, יוסף מרדכי מזאדנע ובנו מו"ה פישל נ"י, משה אהרן מבערעזניק, נתן פייטל שו"ב מדולהא.

שים לב: בערך 'זאדנע' בספר "מארמארוש: מאה ושישים קהילות קדושות ביישובם ובחורבן", נאמר שבשנת 1880 היו בזאדני 118 נפשות מישראל, כלומר כעשרים-עשרים ושניים ראשי משפחות מפרנסים. ראינו שמהם חתמו כשמונה פרענומערטנים על שני הספרים האמורים, ואפילו אב ואחד מבניו חתמו על אותו ספר. "פרענומערטנט" בימים ההם פירושו: מי שהשתתף מראש במימון ההוצאה לאור של ספר. הא למדת שכבר אז היתה קהילת זאדני מבורכת בלמדנים ומוקירי חכמי תורה ואוהבי ספרי קודש והוגים בהם ומכניסים אותם בברכה לבתיהם. כמה מיהודי זאדני הצעירים למדו בדורות ההם בישיבותיהם של רבי שמואל-שמלקי קליין זצ"ל בעל "צרור החיים" בקליש, ושל רבי משה (מהר"ם) שיק זצ"ל בחוסט ושל רבי משה גרינוואלד זצ"ל בעל "ערוגות הבושם" בחוסט ועמדו בחילופי מכתבים עם גדולי ישראל.

לפני שאתאר את דמויות מורי ההוראה בקהילת הקודש זאדני, ניני ר' יעקב (יאנקו) איצקוביץ, אשלים פה בקצרה את בתי האב של נכדו הוא ר' משה אליהו בן פישל פישלוביץ שבשנת 1880 היה כבן 45-50 בערך, כלהלן:

- א. פישל ואשתו איטה:
 - ר' יצחק ואשתו זיסל.
 - ר' צבי הירש ואשתו פייגי:
 - לייבוש ואשתו פעסי.
- ב. דוד שמואל ואשתו גולדי:
 - פריידי אשת ר' שרגא פייטל יוסוביץ.
 - משה אליהו.
- ג. גולדי אשת ר' משה מושקוביץ:
 - משה אליהו.
 - פייגי.
 - רחומה (=רוחמה) אשת ר' יעקב שאהן שבתם רבקה נשואה לאחי ר' יעקב יוסף גוטסמן.

פרטים משלימים מ"ספר יזכור לקהילות זאדניע והסביבה" מאת שרגא פייטיל יוסוביץ:

ר' צבי פישלוביץ ז"ל [עיסוק]: חנווני, בעל משק, סוחר בפחמי עץ
אשתו מרת פייגי ע"ה

ילדים:

1. איידיל שוכבת חולה בשבדיה: לשם הובאה אחרי המלחמה [הוספה בכתב יד] כבר מתה.
2. רחומה גרה בברוקלין ומבקרת את אחותה איידיל בשבדיה מדי פעם בפעם. רחומה גם קנתה קרקע [=חלקת קבר] עבור אחותה החולה בירושלים ששם תנוח אחרי מאה ועשרים שנה בקבר ישראל.
3. הבח' יוסף מרדכי הי"ד היה אילם אבל נבון מאד ויפה. עד גיל 12 היינו חברים. הוא היה מניח תפילין וקורא את כל קריאת שמע. הוא הובל לאושוויץ ושם נספה, הי"ד. הוא מת באושוויץ לצערי זמן קצר לפני השיחרור ממכה שבעט ברגלו "קאפו", כך סיפרו לי אנשים שהיו יחד איתו. הבחור יוסף מרדכי הי"ד למד לדבר רוסית בבית ספר מיוחד לאלמים באונגוואר. שם הוא למד לדבר רוסית. לפני מותו (אחרי הבעיטה) היו מילותיו האחרונות ברוסית: "גוטוב אוומיר!" כלומר: "שלם מת!"¹²⁵ (מחמת המכה שקיבל ברגל).

(ר' שרגא פייטיל יוסוביץ, "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", ירושלים, ~1980, עמ' 132, מס. 55).

ר' יצחק פישלוביץ [עיסוק]: בעל משק [חקלאי], סוחר בהמות
אשתו מרת זיסיל ע"ה
ילדים:

חייה (בירנשטיין) חיה ב-חמד בישראל
פישל חי ברעננה בישראל
גיטיל, יהונתן, רבקה, איטה
גולדה היתה כלה אצל ר' פנחס ליבוביץ ז"ל בסקירניצה על יד חוסט. היא היתה נותנת הרבה צדקה. היא היתה עשירה, היתה לה חנות מכולת וטחנת קיטור. היא היתה אחותה של הדודה דבורה מזדניע.
(ר' שרגא פייטיל יוסוביץ, "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", ירושלים, ~1980, עמ' 132, מס. 56).

ר' לייביש פישלוביץ ז"ל [עיסוק]: עוזר במשק [חקלאי]
אשתו מרת פעסי ע"ה
ילדים: חמישה [כולם] ניספו באושוויץ הי"ד.
(ר' שרגא פייטיל יוסוביץ, "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", ירושלים, ~1980, עמ' 132, מס. 57).

¹²⁵ ГОТОВ ЯМЕР משמעותם ברוסית "נגמרת-אני גמור [ועכשיו] אני מת". הערת גלעד י"י גבריהו.

האלמנה מרת גולדה מושקוביץ ע"ה [עיסוק: משק [חקלאי], טחנת קמח, יער, חנות ילדים: באמריקה אליהו ופייגי.
(ר' שרגא פייטל יוסוביץ, "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", ירושלים, 1980~ עמ' 133, מס: 58).

דברי השלמה:

משפחות ר' פישל ואיטה גרו בבית משותף גדול וחצר רחבת ידים.

ר' צבי הירש ובנו לייבוש היו תלמידי חכמים מובהקים. מעשה בר' צבי הירש שהיה סוחר עצים ונקלע פעם בימי הסליחות ביער לרגל עסקיו ומחמת גשמי שטפונות עזים נשאר לאונסו בביקתת היערן שבכפר ואמר תפילת סליחות בבכיות ותחנונים בעל פה. למחרת בא היערן לכפר וסיפר ליהודים: הלילה היה אצלי הערשקו ובכה בכיה מרה ואמר: שלומיך, שטומיך....

ר' יצחק היה סוחר בהמות ווטרנר בפועל ואף על פי שלא למד את המלאכה באופן מסודר בבית ספר אלא מנסיונותיו עשה חיל במלאכתו. איכרי בכפר נזקקו הרבה לעזרתו והציל בתושיתו הרבה מבהמותיהם ועדריהם מכליה, ויעץ להם כיצד לגדלם ובעניי המשק. אף על פי כן לא עמדו לו בימי מצוקתו כשהגלו את יהודי זאדני לאושוויץ ולא ניסו אפילו להציל את משפחתו.

בניו של ר' שמואל דוד: הגדול שלמה ואחיו מנדל והרשלי למדו בישיבת הרב ברוך רבינוביץ, רבה של קהילת הקודש מונקאץ. שלמה היה עילוי תלמודי וכולו אהבת ישראל. בסיון תש"ב (מאי 1942) נמלטתי מסלובקיה והסתננתי בדרכים לא דרכים למונקאץ והייתי שרוי בעיר זו שלא כחוק מפני שלא נרשמתי כתושב בזמן שסיפחו ההונגרים את קרפאטו-רוס לעצמם וארבה לי סכנת גירוש לסלובקיה. והנה אספוני שלמה ואחיו הקטנים לחדרם יומם ודאגו לי ללינת לילה וטרחו והביאו לי אוכל מן מטבח הקהילה שלא אצטרך להסתובב בעיר. הם עשו זאת ביחד עם ר' נפתלי ביינהורן ז"ל ושהייתי אצלם ארכה כחודש עד שעלה בידי לנסוע לבודאפשט. שלמה יעץ לי בכל בחכמתו. ברי לי שאילו זכה ואילו זכה ישראל היה שלמה יכול להיות אחד מחכמי ישראל הגדולים. אהה שלמה-לי ביחד עם בנים ובנות ישראל טהורים בני טהורים נסחבו לאושוויץ ומתו על קידוש השם היידי.

פרק ב: רבינו יצחק שרגא פישל איצקוביץ זצ"ל מורה ההוראה המוסמך הראשון בקהילת זאדני

א. יוחסין

רבי יוסף מרדכי איצקוביץ נולד בזאדני בערך בשנת תקפ"ה (1825) ונפטר בזאדני בשנת תרס"ח (1908). אשתו רייזל נולדה בברוד בערך בשנת 1830 ונפטרה בזאדני כבת 103 בשנת תרצ"ג (1933). עד שנת תר"ל (1870) בערך נולדו להם ארבעה בנים: (ההפניה לעמודים להלן היא ל"ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", ירושלים, ~1980, מאת ר' שרגא פייטל יוסוביץ).

1. רבי יצחק שרגא פישל איצקוביץ שהיה מורה ההוראה המוסמך הראשון בזאדני עד שעלה לארץ ישראל בין אמצע שנת תרס"ה (1905) לבין אמצע תרס"ט (1909).

2. רבי יחיאל אייזיק שפרטי משפחתו מפורטים על ידי נכדו בעמודים 142-143 בספר הנ"ל.

3. רבינו יעקב שהיה הדיין ומורה ההוראה אחר אחיו רבי יצחק פישל עד שנרצח בשואה בשנת 1944 הי"ד. פרטים בספר הנ"ל משפחה 60 עמודים 133-134.

4. רבי שמואל, פרטים בספר הנ"ל משפחה 59 עמוד 133.

ניחד להלן את הדיבור על דמותו של רבי יצחק שרגא פישל כפי שהדברים משתקפים בתשובות שהשיבו לו רבותיו.

ב. מורה ההוראה עלום השם בקהילת זאדני שלפניו

רבי יצחק שרגא פישל היה תלמיד ישיבתו המובהק של הרב הגאון רבי משה (מהר"ם) שיק זצ"ל רבה של חוסט. רבו העריצו מאד בתור אחד המעולים שבתלמידיו וסמך אותו למורה ההוראה בישראל. לאחר כמה שנות לימודים בישיבתו חזר לבית אביו בזאדני, נשא אישה והתפרנס ממשק חקלאי וכרך תורה עם דרך ארץ. עם הזמן נהיה בהסכמת רבו מורה ההוראה ודיין המוסמך הראשון בזאדני שלא על מנת לקבל שכר. לאחר שנפטרה אשתו ללא ילדים עלה לארץ ישראל בין אמצע תרס"ה (1905) לבין אמצע שנת תרס"ט (1909)¹²⁶ וישב בירושלים והשתייך לכולל מונקאץ' ונפטר בירושלים בשנת 1941 ונקבר בהר הזיתים. שמעתי מפי הרב שמואל הכהן ויינגרטן ז"ל שבצוואתו ביקש רבי יצחק פישל שיקברוהו ליד קברי יהודים ערירים שיהיו בחברתו.

¹²⁶ על פי "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", (ירושלים, ~1980) מאת ר' שרגא פייטל יוסוביץ, הוא עלה ארצה בשנת 1905, ואילו על פי ראיון עתונאי שחיים מ"י גבריהו ראיין אותו ("הזקן הכפרי בירושלים", "הד-ירושלים", 3 בנובמבר 1939), יש להקדים את עלייתו ארצה כנראה לשנת 1903. ראה את המאמר בשלמותו בנספח ב' שלהלן. הערת גלעד י"י גבריהו.

מי היה מורה ההוראה לפניו בקהילת זאדני? זאת נלמד מתשובת רבו בשאלות ותשובות מהר"ם שיק כדלקמן: (תשובה חיו"ד קלט)

בעזה"י בחוסט יום עש"ק פ' נח תרל"ח לפ"ק (=לפרט קטן, כלומר למנין השנים הרגיל ללא ה' תחילית המסמלת חמשת אלפים)

החיים והשלום וכל טוב לתלמידי התורני המופלג מוה' פישעל נ"י מישוב זאדנע.

מכתבך קבלתי וע"ד [=ועל דבר] האיש הידוע שכי' שהודיע שאמר על טריפי' כשר מה דינם של הכלים הנה האיש ההוא כשם שאינו יודע מה הוא כשר כן אינו יודע מה הוא טריפה ואין בהודעתו כלום מלבד שאין אדם משים עצמו רשע והודעתו לא הי' בדרך וידוי או תשובה אלא בדרך חוצפה ונשאר עדיין הדין דאין אדם משים עצמו רשע ובפרט שאין נפ"מ [=נפקא מיניה] כלומר הבדל] אלא לעניין הכלים והם אינם בני יומן והנתבשל בהם בדיעבד מותר ואין נפ"מ אלא לכתחילה וא"כ לא הי' לו להודות כי אצל האנשים ההם הוי כדיעבד וגם הרי הכלים נתערבו מסתמא ובטלים ברוב וא"כ הא דהודיע הי' רק לעשות עצמו רשע ואינו נאמן לאסור הכלים.

ומה שכתבת שאתה ואביך נ"י שוויתם אנפשכם כחתיחה דאיסורא הלשון עצמו אם הוא כוודאי שוי' אנפשי' חתיכה דאיסורא או רק מספק אין אני יודע באיזה לשון אמרתם ושמה בדרך ספק אמרתם ומכל מקום אפי' אם בלשון וודאי אמרתם ושויתם אנפשכם חד"א [=חתיכה דאיסורא] הכלים שהשתמש בהם בכלי שני מותרים ומה שנשתמש בכלי ראשון אם אינם מעורבים עם שאר כלים שהם רובם כנגדן אז הכלי ראשון אסור ותו אין אתי חדשות דברי רבך הדורש שלומך.

הק' משה שיק מברעזאווע.

התשובה הזאת מאלפת מאד לגבי חיי הקהילה בזאדני. מסתבר שכך היה המעשה: רבי יוסף מרדכי ובנו הצעיר רבי יצחק שרגא פישל שאלו מפי בעל בית בזאדני שהיה אז ידוע ומקובל כמורה הוראה בקהילה שאלה בעניין איסור והיתר וסמכו ואכלו על פי הכשרו. רבי יצחק שרגא פישל הצעיר עדיין נמנע אז מלהורות הוראה. מסתבר שלאחר זמן מה ביקש לברר אצלו על סמך מה הכשיר. מורה הוראה זה נעלב ואמר לו אגב ריתחא: ובכן מה שהכשרתי לכם טריפה היתה! מהר"ם שיק זצ"ל לא דן בשאלה האם כדין הכשיר או לא ואף לא נידה אותו כמי שמכשיל את הרבים במאכלות אסורות אלא קבע שמעיקרה אין הוראתו הוראה ושגם אינו נאמן לעשות עצמו רשע לומר: "הכשרתי את הטריפה". לפיכך מה שאכלו-אכלו ונשארה רק שאלת הכלים.

רבינו מהר"ם שיק הקפיד מאד על כך שמורה הוראה ואפילו בעל סמיכה לא יורה בשום קהילה אלא על פי הסכמת רב הגליל. הא למדנו שעד זמן תשובה זו פרשת נח תרל"ח (1877) פנו יהודי זאדני בשאלותיהם אל אותו בעל בית מוותיקי הקהילה שהיה מקובל עליהם כבקי בהוראה. והלה הורה להם בהתנדבות ללא היתר מפורש מטעם רב הגליל. מי היה אותו מורה הוראה עלום השם? בהיסוס רב מאד משער אני שהיה זה רבי ישראל דב כהנא ממשפחות כהנא שיצאו מהם רבנים ומורי הוראה במארמארוש ובהונגריה. ראה בספר "מארמארוש: מאה ושישים קהילות קדושות ביישובם ובחורבן" על משפחות כהנא עמודים 72-73.

ג. רבינו יצחק שרגא פישל איצקוביץ נהיה מורה ההוראה המוסמך הראשון בקהילת זאדני בשנת תרל"ח (1878) בערך

להלן פסקאות מתשובה נוספת לתלמידו יו"ד קיג:

בעזה"י יום ו' לסדר שלח שנת תרל"ח [1878] לפ"ק פה חוסט

החיים והשלום וכל טוב וברכה והצלחה לתלמידי התורני המופלג בתורה חרוץ ושנון מוה' פישל איצקאוויץ מזאדנע.

מכתבך קבלתי ואם אמנם אין אני משיב בכתב אלא בדבר המוכרח מ"מ לכבודך אני משיב בקצרה ע"ד [=על דבר] שאלתך שבבית אביך נשפך חלב רותח שכריסו של תינוק נכוות בו על קערה של בשר והקער' הוא פארצליין וצדדת לומר שהקערה מותרת עפ"י תשובת....

ומסכם המשיב:

... אם הוא פארצליין מובחר [=חרסינה מובחרת] והוא דינו ככלי זכוכית לאיזו שיטות, והרי נמי בנידון הנ"ל יעשה כמו שכתב מרן הגאון בעל החתם סופר זצ"ל¹²⁷ להגעיל ג' פעמים על ידי עירוי....

דברי רבך החותם בברכה המשולשת בהחפזי הדורש בשלומי

הרב משה שיק מברעזאווע

העולה מתשובה זו שכבר תוך שנה לאחר השאלה הקודמת הורה רבי יצחק פישל בעצמו לאחרים ולא נזקק לאותו מורה הוראה אלא שבעניינים מסוימים פנה לרבו. ועוד למדנו שרמת החיים של היהודים כבר עלתה קצת והתחילו להשתמש בחרסינה משובחת.

להלן תשובת רבי יואל צבי ראטה בעל "בית היוצר" רבה של חוסט סימן כ"ד:

בעזה"י ג' אחרי כ"ד למב"י [=למנחם בני ישראל] תרמ"ז לפ"ק חוסט [=חוסט] יע"א [=26 באפריל 1887]

שפעת חיים וברכה לכבוד ידידי הרבני המופלג בתו"י [=בתורה ויראה] חו"ש [=חכם ושלם] כש"ת [=כבוד שם תפארתו] מו"ה [=מוריני הרב] פישל איצקאוויטש נ"י [=נרו יאיר] מישוב זאדנע

... אם מותרים הקדרות הנ"ל להשתמש בהן אחרי הפסח בלי הכשר הגעלה?

והנה לאחר דיון מסכם המשיב:

... אמנם בני"ד [=בנידון דנן]... אליבא דכל הדעות

הק' [=הקטן] יואל צבי ראטה החופ"ק [=החונה פה קהילת] הנ"ל

¹²⁷ מהר"ם שיק (1805-1879) למד בישיבתו של החת"ם סופר (ר' משה סופר 1762-1839) ולכן כתלמיד נאמן הוא מפנה את השואל לכתבי רבו. הערת גלעד י"י גבריהו.

אף תשובה זו מראה שרבי יצחק פישל המשיך להיות מורה הוראה מובהק בזאדני ופנה רק בדברים מיוחדים לרבה של חוסט, שקהילת זאדני היתה בתחום הגליל שלה. ועוד למדנו שתוך השנים עלתה רמת החיים של היהודים בזאדני שהיו כאלה שהחזיקו משרתת רותנית בביתם.

רבי יצחק פישל איצקוביץ זכה לראות את חנוכת בית-הכנסת החדש בקהילת זאדני. הוא התאלמן ללא ילדים, ובין אמצע תרס"ה (1905) ובין אמצע שנת תרס"ט (1909), עלה לארץ ישראל והשתייך לכולל מונקאץ' בירושלים ונפטר בשנת תש"א (1941) ונקבר בהר הזיתים. מאז עלייתו כיהן במקומו כדיין ומורה הוראה האחרון אחיו רבינו יעקב איצקוביץ הי"ד זצ"ל שנייחד לו את הפרק הבא.

פרק ג: מוסדות הקהילה

א. בית-הכנסת והמדרש הראשון והשני-האחרון של קהילת הקודש זאדני

אחי פרופ' חיים משה יצחק גבריהו ז"ל סיפר לי שבימי ילדותו היו יהודי זאדני מצביעים על בנין עץ קטן ישן ומתבלה שזהו היה בית-הכנסת והמדרש הראשון בזאדני. כמובן שעם גידול הקהילה לא היה בו כדי לספק את צרכיה ולחכיל את הלומדים והמתפללים. לכן התאמצו כל ראשי המשפחות ביחד, כמו רבי יוסף מרדכי איצקוביץ ז"ל, ר' משה אליהו פישלוביץ ז"ל, וסב סבי רבי יהודה אריה לייב פסטינגר ז"ל וחתנו סבי רבי יעקב יוסף גוטסמן ז"ל ואחרים, והניחו יסודות לבית-הכנסת בנוי אבן שנבנה במרכז הכפר מול בית סבי רבי יעקב יוסף ז"ל, ונגמר עיקר בניינו בשנת תרס"ג (1903). ויוטעם שאת כל המאמצים ובניין מקדש מעט זה עשו כל יהודי הקהילה ביחד לשם שמים בחן ובחסד ולא קבעו בו שום לוח זכרון לתורם מסוים. בסך הכל היו אז בזאדני כעשרים וחמשה ראשי משפחות-ורק מקצתם היו אמידים-ואתה נפעם מהתנדבותם המופלאה של אבותינו בדור ההוא. כמה מאושרים היו בני הדור ההוא ורבינו יצחק פישל שרגא איצקוביץ זצ"ל בראותם לפנייהם את מקדש המעט עומד על תילו.

בית-הכנסת והמדרש היה בנוי שתי קומות: רבע הקומה הראשונה (שקראוהו פוליש)¹²⁸ שימש לכניסת פרוזדור ולמנין שני וגם כחדר לתלמוד תורה לילדי הקהילה בקיץ. זכורני שלפי האור והצל בחלונותיו ידענו אנו הילדים מה השעה. בשלושה הרבעים שבהמשכו היה אולם בית-הכנסת במלוא גובהו ובו חלונות גדולים וגבוהים. ארון הקודש היה עשוי מעץ קשה ומגולף מלאכת מחשבת. היו בו שני ארונות וספרי קודש: מקראות גדולות, ש"ס, משניות, מדרשים, ספרי דרוש וחסידות. כמובן שהיו בו מושבים ועמודים (שטנדרים) למתפללים וללומדים וכן שולחן אחד ארוך מאד ללימודים ולשיעורים צבוריים ולסעודות של מצווה כמו סעודה שלישית בשבתות. הקומה השנייה שמעל הכניסה (הפוליש) היתה עזרת נשים והיתה לה כניסה נפרדת.

¹²⁸ פאָליש, בידיש, חדר הכניסה, פרוזדור הכניסה לבית-הכנסת. בדרך כלל שימש הפוליש כבית-כנסת קטן יותר. בהרבה מקהילות מזרח אירופה אפשר היה למצוא בפוליש מקלט מהקור ובבקרים תה חם. הערת גלעד י"י גבריהו.

יהודי זאדני-אף אלה שמקצות הכפר-היו משכימים ומעריבים לתפילה וללימוד תורה בבית-הכנסת והמדרש לאור פנסי נפט, וביום היו עוסקים איש איש במלאכתו. בשבתות אחר הצהריים היו בו קבוצות קבוצות של לומדים. בשחרי החורף היה בית-הכנסת מחומם ומואר כראוי והיהודים עסקו בו בתורה תוך לגימת שתיה חמה וטעמו טעמי חיי עולם-בכל זאת טרח כזכור לי, השמש ר' צבי הירש מרמלשטיין ז"ל באהבה רבה ואף הוא התחמם לאורה של תורה. בימי הקיץ שימש בית-הכנסת כבית תלמוד תורה לנערים. זכורני שבימי הקיץ ידענו (הילדים) לכוון את השעות לפי סימני הזריחה בחלונות על פי האור והצל. בחודשי החורף היה תלמוד תורה לנערים נד לבתי הורי התלמידים, שבועיים ויותר בכל בית, ועיקרות הבית שקדו שהילדים ימצאו בית חם, טעימה ושתיה חמה בביתם.

בנין האבן בתמונה ניבנה בראשית המאה העשרים ושימש כבית-הכנסת של הכפר זאדני עד לגירוש היהודים בשנת 1944. לאחר חורבן הקהילה הפך למועדון של התושבים האוקראינים במקום
צולם ע"י אברהם פוקס בספטמבר 2003

כאמור נגמר עיקר בניינו של בית-הכנסת בשנת תרס"ג (1903), אבל תוך השנים נעשו שכלולים ותיקונים (פרט להפסקה בגלל צוק העיתים של מלחמת העולם הראשונה) עד שקיבל את צורתו הסופית בשנת תר"פ (1920)-כפי שאנו הניצולים ראינוהו בימי אבותינו. זכורים היו משנות ילדותו לאחי פרופ' חיים גבריהו ימי גמר בניינו של בית-הכנסת והמדרש השני החדש בבנין של אבן בשנת תר"פ (1920) בערך במרכז הכפר מול הבית שלנו. אהה בפסח תש"ד (1944) עלו הכורתיים הגרמנים-הונגרים על הקהילה הקדושה והובילום לגיא ההריגה שבפולין ומאז דמם שמש במקדש מעט זה, ו[הכורתיים] הפכוהו [את בית-הכנסת] מועדון להוללים.

ב. ה"חברה קדישא"

משהתקבצו היהודים בזאדני כבר בדורם הראשון ייסדו כמנהג ישראל את החברה קדישא וחבריה שקדו על מתן סעד וגמילות חסדים לחיים ולמתים והקצו שטח קטן לבית-עלמין בל לטלטל את הנפטר בעגלה למרחקים. עם הזמן גדלה הקהילה עד שבשנת תר"ם (1880) היו בקהילת זאדני 118 נפשות כלומר כעשרים-עשרים ושתיים משפחות ואט אט היה צורך להוסיף על שטח בית-העלמין. אחי פרופ' חיים משה יצחק גבריהו ז"ל מסר לי מסורת רווחת במשפחתנו שרבי יהודה לייב פסטינגר ז"ל חותנו של סבי רבי יעקב יוסף גוטסמן תרם חלקות אדמה לקהילה למטרת גמילות חסדים מיבוליהם ומהם הוקצה שטח להוספה על בית-העלמין בזאדני. קהילת זאדני ביקשה הדרכה מרבי משה גרינוואלד זצ"ל, הרב הראשי של חוסט והגליל: כיצד נוהגים בהוספת שטח לבית-עלמין לפי מנהגי ישראל.

בית-העלמין בכפר זאדני שבו קבורים בני משפחות גוטסמן ופסטינגר (מייזליק). שפר חלקו של בית-עלמין זה שנשתמר בצורה המניחה את הדעת יחסית למצבו של בית-העלמין בכפר קולוצ'בה הסמוך שבו קבורים בני משפחות לנדסמן ודוידוביץ. תרמו לכך מיקומו של בית-העלמין במרכז הכפר, ביקוריהם התכופים של קרובי משפחות הקבורים במקום, ותשלום התשר שמשלמים מבקרים אלה למשפחה אוקראינית מקומית שלקחה על עצמה את שימור האתר. (טכסט זה נכתב ע"י גלעד י"י גבריהו שביקר בשני בתי-העלמין הנ"ל במסגרת "ביקור שורשים" בכפרי הולדתם של אביו ואימו, בספטמבר 2003. התמונה צולמה ע"י אשתו גינט גבריהו)

להלן כמה פסקאות מתשובתו של רבי משה גרינוואלד זצ"ל בספרו שאלות ותשובות "ערוגות הבושם", חלק יורה דעה, סימן רנ"ג:

שלוח"ט [=שלום וכל טוב] לאנשי ישוב זאדניע יע"א [=יגן עליכם ה']

אודות מה שבאתם להוסיף על הבית-עלמין ושאלתם כיצד יש לנהוג? אעתיק לכם מה דאיתא בסוף ספר "דברים נחמדים" והוא מועתק מהבעש"ט [=מהבעל שם טוב, מוסד תנועת החסידות] זצ"ל וזה לשונו: אם צריכין להוסיף על בית הקברות רח"ל [=רחמנא ליצלן] ככה יתנהגו: מקיפין תחילה ממקום שרוצה להוסיף בשבע הקפות עם עשרה אנשים לא פחות ובכל הקפה יאמרו בארבע קרנות מקום [ה]הוספה בתהילים קפיטל ק"ב, ק"ג, ק"ד....

ובשם הרב הגאון"ק [=הגאון הקדוש] מאפטע זי"ע [=זכרוננו יגן עלינו] מצאתי כתוב עוד להתענות כל בני היישוב מי שצריך להתענות בתענית ציבור ובעד הקטנים יגבו לכה"פ [=לכל הפחות] ב' צ"ל [=צלמים]. היהודים קראו למטבעות ה-קרייצר האוסטרו-הונגריות בשם זה [לכל נפש ויחלקו לעניים ובכל הכפר יאמרו קטורת מאתה עד קדמוניות ולהתנות בפירוש שמוסיפין הקרקע על תנאי ועל מנת שיבולע המות לנצח אכ"ר [=אמן כן יהי רצון].

וחותם:

ולאחר גמר ז' הקפות תחלקו מעות המקובץ הנ"ל לעניי עירכם ומתחילה תרימו ממנו המעשר לקופת רמבע"הנ [=רבי מאיר בעל הנס]. והשי"ת [=והשם יתברך] יגדור פרוצות עמו בית ישראל, וזוכה לעלות לציון ברינה ולירושלם בשמחת עולם בקיבוץ נדחי ישראל בימנו בקרוב אכ"ר [=אמן כן יהי רצון].

שים לב: התשובה נכתבה בלי תאריך ומכוונת לאנשי יישוב זאדני ולא לאנשים מסוימים נקובים בשמותיהם שבקהילה ואין הדבר מקרי כלל וכלל. מכלל הדברים משמע שגם השואלים היו אנונימיים מפני שנרתעו מלתת בשמם פתחון פה למוות חלילה. מאותו טעם השיב "לאנשי יישוב זאדניע" מבלי להזכיר שם.

מי היו השואלים ומתי נכתבה תשובה זו? רבי משה גרינוואלד זצ"ל כיהן בקהילת חוסט ח"י שנים כלומר משנת תרנ"ב עד פטירתו בשנת תר"ע. מסתבר שזו נכתבה הרבה זמן לפני חנוכת בית-הכנסת בזאדני בשנת תרס"ג (1903), כלומר בתוך העשור הראשון לכהונתו בחוסט כמנהג ישראל שמתקינים בית-עלמין לפני בית-כנסת. אני משער שהשואלים היו רבי יצחק שרגא פישל איצקוביץ זצ"ל מורה ההוראה הראשון שבקהילה וסבי רבי יעקב יוסף גוטסמן ז"ל שהיה ידוע כספרא רבא ופעיל בקהילה. זכור לי שבביתנו היו פנקס הקהילה וחילופי מכתבים של סבי בענייניה, ואהה אבדו עם חורבן הקהילה. בחתימה שבתשובתו מביע רבי משה גרינוואלד זצ"ל את כיסופיו לגאולת ישראל ולקיבוץ נדחי ישראל בארץ ישראל במהרה בימינו ושלא יהא צורך בקברי ישראל בגולה. יתכן מאוד שבהשפעתו עלה רבינו יצחק שרגא פישל איצקוביץ לארץ ישראל.

ג. בית המקוה

ראשוני קהילת זאדני שייסדו את החברה קדישא בנו גם את בית המקוה שהיה קיים במתכונתו הראשונה עד אחרית. בית המקוה נבנה במרכז כפר זאדני ליד נחל שחצה את רוחב הכפר והיה בכניסה למקוה חדר הסקה קטן שחימם את הדוד שבתוך המקוה. כמובן שמשכו לו מים מן הנחל. כמדומני שהיו בו גם חדר קטן לשתי אמבטיות. זכורני שר' צבי הירש מרמלשטיין ז"ל היה הבלן וגם השמש של בית-הכנסת. ושל החברה קדישא ואשתו אידל ז"ל היתה הבלנית. שניהם עשו את מלאכתם באמונה ובמסירות והמים היו תמיד נקיים ומחוממים אפילו יותר מידי. ב"ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה" מתואר הדבר בהרחבה.

ד. שחיטה ומילה

לא ידוע לי בבירור מי היה בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה השוחט והמוהל בקהילת זאדני. אני משער שרבי נתן פייטל ז"ל השו"ב [=שוחט ובודק] מדולהא ששמו כלול בין החותמים (הפרענומערנאנטיס) על ספר "שאלות ותשובות" של רבי משה (מהר"ם) שיק שיצא לאור בלמברג בשנת תרמ"ד (1883) הוא היה אז גם השו"ב והמוהל לקהילת זאדני. אך לא מן הנמנע שאחד מבעלי הבתים היה המוהל בהתנדבות.

פרק ד: אבות אבותי ובני דורם בקהילת הקודש זאדני

א. הזקן ר' יהודה אריה לייב בן יצחק פסטינגר ז"ל חותנו של סבי רבי יעקב יוסף גוטסמן ז"ל

באזכרה לקדושי שבע הקהילות שלנו עם חנוכת מצבת הזכרון לזכרם ביום כ"ה באייר תשמ"ז (24 במאי 1987) מסרו לי אחי פרופ' חיים משה יצחק גבריהו ז"ל ור' שרגא פייטל יוסוביץ ז"ל וייבדל לחיים ארוכים מר יצחק גרינברג נ"י מבת-ים, שהוא מצאצאי משפחת פסטינגר-מייזליק, את המסורת שלהלן:

הוריו של ר' יהודה אריה לייב באו מגאליציה בשלהי המאה ה-18 לכפר אוזו שבקרפאטו-רוס, שנוצרה בו קהילה קטנה ונהיו בו בעלי בתים אמידים. הם מסרו לי גם שם משפחתו המקורי של ר' יהודה אריה לייב שקראוהו בדרך כלל ר' יהודה לייב, היה צריך להיות מייזליק ברם מחמת הסיבות שהזמן גרמן בגאליציה התחתנו הוריו בחופה וקידושין ללא נישואין רשמיים, לכן נשאו ילדיהם את שם המשפחה פסטינגר מצד האם.

ר' יהודה לייב בן יצחק נולד בכפר אוזו בערך בשנת תק"ץ (1830) והוריו גידלוהו לאהבת תורה ולמצוות ומעשים טובים. כבן עשרים נשא את הנערה הניא לאשה וסמוך לאחר נישואיהם בשנת בערך 1855 התיישבו בני הזוג בזאדני. בהון שקיבל מהוריו ובנדונתו רכש שטחי יערות באיזור זאדני והקים מנסרה וכן חלקות אדמה

רבות במרחבי הכפר. הוא קנה בית רחב ידיים ולידו גן של כמה דונמים וכן עסק במסחר בהצלחה רבה. הוא היה עתיר נכסים עד כדי כך שסבי ר' יעקב יוסף גוטסמן ז"ל, חתן בתו רחל דבורה ע"ה, קיבל עמה בירושה רבע מנכסיו, למעלה ממאה הקטר¹²⁹ יערות וחלקות אדמה רבות, מלבד נדוניה שקיבל עם נשואיו.

יש לשער שמטעמים הבאים נמשך ר' יהודה לייב לכפר זאדני: בזאדני ישבו כבר קרובי משפחתו לבית מייזליק (ראה משפחות מייזליק בדור השני והשלישי ב"ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה" מאת ר' שרגא פייטיל יוסוביץ ז"ל, עמודים 140-129, משפחות 86-83); באיזור זאדני יכול היה אז לרכוש שטחי יערות וקרקעות בזול ובתנאים נוחים.

ר' יהודה לייב תרם ביד נדיבה לצרכי הקהילה הקטנה המתפתחת בזאדני. הוא וחתניו ומורי ההוראה וראשי המשפחות וייס, ויינגרטן, כהנא, ומייזליק והדורות הראשונים שקדמו, הם ביחד ובנדיבות לבם עיצבו את פני קהילת הקודש זאדני עד שהיתה למופת ומפורסמת בתלמידי החכמים ושלומי אמוני ישראל שבתוכה.

ב. בנותיו, חתניו, בנו, והחדר לתלמוד תורה שבביתו

לר' יהודה לייב והניא נולדו הבנות: רחל דבורה—זו הסבתא שלי, השניה חנה והשלישית רוזה. ר' יהודה לייב התאלמן ובהיותו כבר זקן נשא אשה בשם מירל וילדה לו בן בשם יוסף יעקב והיו קוראים לו בקהילה ר' יענקל מירלס כדי להבחין בינו ולבין נושאי השם יענקל אחרים שבקהילה. אבי, רבי אלתר גד גוטסמן ז"ל הי"ד, שנולד בשנת 1886, היה גדול מדודו ר' יענקל מירלס ב-10 שנים בערך.

ר' יהודה לייב החזיק כמה שנים חדר ומלמד בביתו, שבו לימד את ילדי הקהילה ואת בנו קריאה וכתובה בעברית, חומש ורש"י, ומשניות וכו', וכן את בנותיו. הנערה רחל דבורה מלבד מה שלמדה אצלו, אהבה להקשיב גם ללימודי הילדים וכך סיגלה לעצמה תוך השנים ידיעות בחומש ורש"י וקצת משניות ואגדות והבינה לשון הקודש עד כדי כך שבהיותי ילד והיא זקנה מאד בחנה אותי בחומש ורש"י. וכן היו עוד "חדרים" בשביל נערים בבתיים של כמה ראשי משפחות שהוכנו בהם לקראת לימודם בישיבות. משנבנה ונחנך בית-הכנסת בשנת תרס"ג (1903) עברו ה"חדרים" בימי הקיץ לבית-כנסת.

הנערות הנאות גדלו והגיעו לפרקן. הגיע תורה של רחל דבורה ור' יהודה לייב בחר בשבילה חתן תלמיד חכם (שמו לא ידוע לי) אך הלה הגיע לחופה כשהוא חולה מאד ונפטר כמה ימים אחר החתונה. נשאר בביתה ש"ס בהוצאת וינה שר' יהודה לייב הכין לו. כשנה לאחר התאלמנותה נישאה לסבי רבי יעקב יוסף גוטסמן ז"ל הוא אבי אבא רבי אלתר גד הי"ד ז"ל. [ראה: ר' שרגא פייטיל יוסוביץ, "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", ירושלים, 1980, עמ' 26-27 ומשפחות 34-36 בעמ' 127].

הבת השניה חנה ע"ה נישאה לרבי ישראל יודקוביץ ז"ל, תלמיד בעל "ערוגות הבושם" זצ"ל בישיבת חוסט. נכדתם שרה נישאה לדודה ר' יוסף יעקב פסטינגר הי"ד ז"ל, הוא אחי סבתא רחל דבורה. [ראה: ר' שרגא פייטיל יוסוביץ, "ספר יזכור

¹²⁹ הקטר הוא 10,000 מטר מרובע, כלומר 10 דונם. הערת גלעד י"י גבריהו.

לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", ירושלים, 1980~, עמ' 26-27 ומשפחות 34-36 בעמ' 127].

הבת השלישית רוזה נישאה לרבי צבי הירש ויינגרטן ז"ל. [ראה: ר' שרגא פייטיל יוסוביץ, "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", ירושלים, 1980~, עמוד 185 משפחה 65].

סב סבי ר' יהודה לייב כמו בני דורו היה מעורב בכל עניני הקהילה וזכה לראות חתנים ובני בנים עוסקים בתורה ומצוות. הוא נפטר בזאדני בהיותו בן שמונים ונקבר בבית-העלמין בזאדני שהמנוח תרם לו שטח להוספה ובו נקברו אשתו הראשונה הניא והשניה מירל ע"ה.

פרק ה: רבינו יעקב איצקוביץ הי"ד זצ"ל-הדיין האחרון של קהילת הקודש זאדני¹³⁰

תולדות מורנו ורבינו הרב יעקב איצקוביץ זכר צדיק לברכה, שהיה דיין ומורה צדק לקהל קדושים וטהורים בקהילת זדניא, ומכתבו לאחיו הרב יצחק שרגא אפרים פישל בירושלים, שנכתב באלול תרצ"ב (1932).

הקדמה ודברי רקע

זיכה אותנו ר' שמואל הכהן ויינגרטן זצ"ל מירושלים במכתב רבנו, ולהלן נביא ממנו רק אותם חלקים הנוגעים לענייני יהודי קהילת זאדני ולענייני האשיים, בצירוף הסברים.

מורנו ורבינו ר' יעקב נולד בזאדני שבקרפאט-רוס, בשנת תר"ל (1870) בקירוב, להוריו ר' יוסף מרדכי ז"ל ורייזל ע"ה. הוריו התפרנסו מחקלאות וגידלוהו, כמו את אחיו, לתורה ולמעשים טובים.

רבנו למד בישיבת הרב משה גרינוולד בעל "ערוגת הבושם" זצ"ל, רבה של הקהילה הקדושה חוסט. כבר בצעירותו היה רבנו ידוע כעילוי גדול בתורה, שקדן ועמקן האוהב פשט לאמיתה של תורה. בעיקר למד בכוחות עצמו, עד שהיה בקי בכל חדרי התורה, בראשונים ובאחרונים וגם בתורת הנסתר. הוא היה צנוע וענוותן בכל הליכותיו וכולו אהבת ישראל. דיבר עם כל אדם מישראל בשובה ונחת ובמאור פנים וללא הרמת קול. עם כל זאת היה כולו איש אמת. לא התבטל בפני הגדולים אלא בחן הכל לפי אמיתה של תורה ולפי השכל הישר שניחן בו—כפי שהדבר מתבטא במכתבו שלפנינו.

רבנו לא הכין עצמו לרבנות, ולא חשב לעשות תורתו קרדום לחפור בו, אלא שאף להתפרנס מיגיע כפיו, כמו אבותיו, ולעסוק בתורה לשמה בלבד. הוא ירש מהוריו טחנת מים קטנה לטחינת קמח וליצירת שמן חמניות, כמה שדות, וכן בית קטן שבו גרו הוא עם בני משפחתו ואמו רייזל ע"ה. עד שנת תרצ"ג (1933) בערך, החזיקו הוא

¹³⁰ מתוך הספר "קדושי שבע קהילות: ספר זיכרון לקהילות דולהא, קושניצה, זדניא, קרצקי, ברזניק, ליסיצ'ה, סוכה-ברונקה" בהוצאת הוועד להנצחת שבע הקהילות, רמת-גן, תשנ"ג, עמודים 254-258.

ובני משפחתו בדחילו ורחימו ובהרבה אהבה את אמו האלמנה רייזל ע"ה, שזכתה לזקנה מופלגת ונפטרה כבת ק"ג שנים בזאדני. תנצב"ה.

אף שאין נביא בעירו, ראו בו יהודי הקהילה הקדושה בזאדני, שהיו ביניהם תלמידי חכמים מובהקים, אדם גדול וקדוש, מורם מעם ופנו אליו יותר ויותר בשאלות איסור והיתר וכשרות, וכן ביקשוהו כפעם בפעם לשמש בורר בדיני תורה. אף שאלו לעצותיו בענייני יומיום. הגיעו הדברים לידי כך שבלי בחירה רשמית נתקבל כדיין וכמורה הוראה בקהילת זאדני, במקום אחיו רבי יצחק שרגא פישל איצקוביץ זצ"ל, שהיה הדיין ומורה ההוראה הראשון בזאדני עד לעלייתו לארץ ישראל בין אמצע שנת תרס"ה (1905) לבין אמצע שנת תרס"ט (1909), ונפטר בירושלים בשנת תש"א (1941) בהיותו כבן תשעים בערך.

רבנו יעקב היה אהוב ונערץ על הכל. עם הזמן אף קבעו לו משכורת קטנה. כמורה הוראה היה חס מאוד על ממונם של ישראל ויגע יגיעות מרובות כדי להעמיד הלכה על בוריה, שלא להטריף חלילה שלא כדין מחמת הספק. בעונות חקלאיות עסק כמה שעות בשדותיו ובכל השנה מפעם לפעם בטחנה, אך רוב ימיו העמיק בתורה עד אחר חצות.

ביתו היה תמיד פתוח לרווחה לכל שואל, משחרית עד חצות לילה, ויכלו להיכנס אליו ללא הודעה מראש. יש שפנו אליו בשאלות כשהיה בשדה או בדרכו לטחנה. הוא לא נהג לדרוש דרשות, אך שיחה שלו היתה מלאה תורה וחכמה ומשפיעה. כל יהודי הקהילה נהגו בו כבוד גדול. אם פרץ סכסוך בין אדם לחברו, או בין איש לאשתו, היה די ברמז ממנו כדי ליישר את ההדורים. חיבה יתרה חיבב את נערי הקהילה, עד שבחגים הושיבם בביתו סביב לשולחנו וכיבדם, ואילו את בעלי הבתים הושיב סביבותם כאומר להם: אתם הגעתם למה שהגעתם, אך עלינו לטפח את שתילינו ולקרבתם לתורה. על אף כל הדברים האמורים היתה פרנסתו דחוקה מאד.

לאחר מלחמת העולם הראשונה עברה קרפאטו-רוס, וזאדני שבתחומה, מתחת יד השלטון האוסטרי-הונגרי שהתפורר, לריבונות של הרפובליקה הצ'כוסלובקית. מצבם הכלכלי של רוב היהודים בקרפאטו-רוס היה קשה מאוד בשנים הראשונות של הרפובליקה, ובחלקם הגיעו עד חוסר פרנסה ממש. השלטון האוסטרי-הונגרי הקודם נמנע מלפתח חבל ארץ זה, שרוב תושביו היו רותנים מגזע הסלבים. פרט לבתי נסירה לעצים ותעשיית היין לא הוקמה כמעט שום תעשייה באיזור. היהודים שעסקו בעיקר במסחר בענף העצים, במלאכה, במסחר זעיר ובחקלאות, לא הספיקו בשנים הראשונות של הרפובליקה להסתגל לתנאי הכלכלה החדשים. הצ'כים ביקשו לפתח את האיזור. לשם כך הטילו מיסים כבדים, אך לפיתוח של ממש עדיין לא הגיעו, מפני שהיו עסוקים בבעיות משלהם. מעשים בכל יום שהופקעו מן הרפתות פרות חולבות תחת המיסים שלא שולמו, על אף שהפרות היו מקור החלב למשפחה עצמה.

על רקע הכלכלה ומצב הקהילות שבקרפאטו-רוס כתב רבנו יעקב זצ"ל מכתב שבו הוא מוסר לאחיו דברים כהווייתם ללא כחל וסרק, ומביע בו מעמקי ליבו את הצער של הכלל והפרט. פרסמתי כבר את המכתב במלואו והפקסימיליה שלו בצירוף הסברים בתוך "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה" מאת ר' שרגא פייטל יוסוביץ ז"ל, ואולם בהסברים למהדורה זו תקנתי כמה פרטים חשובים.

רבנו יעקב איצקוביץ כיהן ל"ה שנים כדיין ומורה הוראה בקהילת הקודש זאדני עד לחורבנה האיום בין פסח ושבעות תש"ד (1944) הי"ד. והרי מכתבו של רבנו :

בעזרת השם יתברך,

החיים והשלום וכתובה וחתימה טובה לכלל עם ישראל.

לאהבת נפשי, הוא אחי הגדול בחכמה וביראה, הרב החריף ובקי בחדרי תורה יפה תואר צנא [=סל מלא ספרים, בקי גדול (מגילה כח)]. החסיד המפורסם ופרוש ר' יצחק שרגא פישל שיחיה לאורך ימים טובים אמן.

הגם שכבר כתבתי לך קארטיל [=גלויה] אודות נסיעת דודי מבריד, נרו יאיר, בלי ידיעתי, שמעת ההיא לבי כל עמי, כי לא אוכל לכתוב לך הטובות שעשה לי דודי בשנים הללו, ובפרט לו היה פה על כל פנים עוד חצי שנה היה גומר העניין שלי בעיר אונוואר אודות הקאנגרע [=משכורת ממשלתית] אבל כעת נשארתי כאוניה בלב ים ואין לי אפילו את מי לשאול עצה, ותמיד הייתי מצפה שיגמור הדבר שיהיה לי מעט פרוטה. על כל פנים כידוע לך שאני בעוונותי הרבים הרעותי את מעשי וכו'.

יש לי בעזרת השם יתברך שתי בנות שהגיעו לפירקן ובכל יום מזדמנים לי שדוכים, ואינם יכולים לבוא לגמר, שאין לי סוחר על השדה ואין קונה, כי מחמת הדחקות זילי נכסי של אחינו בני ישראל, ובמדינתנו המנהג שתיכף בשעת התקשורת מסלקים את הנדוניה עד הפרוטה האחרונה, ויש לי מזה יסורים עד שאין לשער, וחוף מזה מלבושים כנהוג שהכל ביוקר חוץ לדרך הטבע [=באופן בלתי רגיל]. הסיפוק שלי [=הפרנסה] מהציבור הוא בסך הכל 75 כתרין לשבוע וגם זה בקושי גדול. ואם היה הסיפוק מאונוואר היה לי מעט פרנסה על כל פנים.

וכן ביתי לא נגמר עדיין ואני דר בחדר אחד עם בני ביתי, ואין לי מקום מנוחה ללמוד תורה הקדושה בעוונותי הרבים ואני הולך במלבושים וכו'.

ואכן מה שעבר-אין, ואקיים הפסוק "טוב לחסות בה", מבטוח בנדיבים" (תהילים קי"ח, ח) - וזה רבות בשנים ראיתי פירוש בשם הגאון הקדוש מוילנא, זכר צדיק וקדוש לברכה זכותו תגן עלינו, דהחילוק בין תיבת "לחסות" לתיבת "מבטוח": "חסיון" הוא אפילו אינו מבטיח רק האדם בעצמו יש לו בטחון וזה נקרא "חסיון" ותיבת "מבטוח" הו' פירושו דווקא אם איזה אדם הבטיח אותו. וזה פירוש הפסוק "טוב לחסות בה" - אפילו בלי הבטחה, "מבטוח בנדיבים" - אפילו אם איש אחד מבטיח הכי גם כן, טוב יותר "לחסות בה". כן אעשה בעזרת השם יתברך, כן יעזור השם יתברך... (נמצא בפירוש הגאון רבי אליהו מוילנא זצ"ל למשלי י"ד, כו).

וזה כמה פעמים שבקשתי אותך אהובי אחי היקר שתזכירני במקומות הקדושים, שירחם השם יתברך עלי שיהיה לי סוחר [=קונה] טוב על השדה ושאעשה שידוכים טובים עם שתי בנותי במהרה דידן בימינו בעזרת השם יתברך, ומסתמא אתה מתרשל בזה על כן אבקשך עוד הפעם שאל תתרשל בזה, גם אני אזכיר אותך על קברות אבותינו זכרונם לברכה, בערב יום כיפור כי לעת

עתה השעה דחוקה לי מאוד עד אין לשער, אפילו לדודי נרו יאיר לא גיליתי הדחקות שלי כדי שלא יהיה לו עגמת נפש.

....

וזה איזה שבועות הייתי בעיר חוסט לאיזה סיבה והיה לי פנאי והלכתי להרב האב בית דין שם, והוא מתמיד גדול ויש לו ישיבה עם שתי מאות תלמידים בערך ורציתי לדבר עמו, כי מעולם לא היה לי עמו פנים אל פנים ושלחתי את הבחור הממונה על ביתו ואמר תיקון חצות אחר הצהרים בבית המדרש שלו על הקרקע עם הישיבה. ואחר כך אמר לי שאבוא אצלו אחר הצהרים בזיגור [=בשעה, בידיש זיגור משמעותו שעות] 2 לדבר עמו לכל היותר 5 או 10 מניטען [=דקות] ולא יותר שאין לו פנאי, ובאתי אצלו והתחלתי לדבר עמו בענינים שבעל מהר"ם שיק שהיה פה מרא דאתרא כמה שנים, ויש כמה דינים שהגאון מברעזאן חולק עליו כגון בשעור כגריס ובשעור אגודל וכן בהגעלת כלים אם מותר לשנות משום דאתרא דרב הוא, והיה אצלנו ויכוח עמו יותר מארבע שעות רצופות ולא למד אז עם התלמידים אחר הצהרים.

....

ובכאן החמימות חוץ לדרך הטבע ועצירת גשמים והשטייערן [=המיסים] המה חוץ לדרך הטבע כי ממני תובעים 3,500 כתרים ותוכל לשער מהבעלי בתים הגדולים.

ותכתוב לי אודות דודי היקר שכתבתי לך איזה פעמים, שתמסור לי אם הגיע לידו מה ששלחתי לו ביחד עם יאו מארשיווע. ואם הוא דר רחוק ממך או על כל פנים בשכונה אחת קרוב זה לזה, כל זה תכתב לי.

דברי אחיך הדורש בשלום תורתך הקדושה, פורס בשלומך הטוב

הקטן יעקב ברבי יוסף מרדכי איצקוביטש

אל לך אחי אהובי הקפדה שאני חתמתי את אגרת של דודי נ"י כי הוא מקפיד על זה מאוד שיהיה אגרת סתום [=סתום]. האגרת הזאת שאני שולח לדודי היקר ר' משה ניימאן מבריד נ"י תמסור ליד דודי תיכף ומיד בלי איחור, כי יש בה דברים נחוצים לדודי על כן אני שולח על ידי רציפיסט [=רשום] רק בלי איחור מליתן לדודי את האגרת הסתום תיכף באותו רגע ממש.

הסברים ומילואים:

א. המכתב נכתב באלול תרצ"ב (1932), שהרי כתב בו (בחלק המושמט): "וזה בערך שני שנים שנפטר הרב הגאון רבי שלמה סופר זכרוננו לברכה בעיר בעריגסאז' והנה זה נפטר ביום י"ח באדר תר"ץ (18 במרץ 1930).

ב. רבי משה ניימן מבריד ז"ל היה אחד הפרנסים החשובים של קהילות הסביבה והיתה לו השפעה על השלטונות. רבנו ציפה שדוד זה ישיג בשבילו קאנגרע, דהיינו משכורת קטנה מטעם הממשלה הצ'כוסלובקית שנהגה לתת לרועים

הרוחניים. אך זה הפתיע את כל בני משפחתו בעלייתו הפתאומית לארץ ישראל לעת זקנתו בבחינת "אם לא עכשיו אימתי".

המכתב מראה לנו את אהבתו לארץ ישראל ואת אמונתו בקדושתה ובתפילה במקומות הקדושים. צא ולמד כמה העריץ את דודו רבי משה ניימן מבריד ודאג לא לגרום לו צער. מורנו נמנע מלהעסיק אחרים בדאגתו לבנותיו. בצר לו ביקש את אחיו לפחות שיתפלל למענו.

ג. רבינו חרד ודאג לשלומם וכבודו של דודו וחסד מאמצעיו הדלים כדי לתמוך בו. קרוב לוודאי שבמעטפה החתומה הכניס סכום כסף וביקש מאחיו שימסור אותה בהקדם לדודו ולבל יפתח אותה חלילה.

ד. באותן שנים היה היצע שדות היהודים למכירה רב מאד על הביקוש מפני שהפרוטה לא היתה מצויה בכיסיהם של הגויים פרט לכמה בודדים שחזרו אז מארצות הברית עקב המשבר הכלכלי ושבו לכפר מולדתם זאדני וביקשו לקנות קרקעות היהודים בזיל הזול.

ה. המשכורת שלו מטעם קהילת זאדני הסתכמה בסך 3,600 כתרים לשנה והנה השלטונות הטילו עליו מיסים כמעט בגודל משכורתו השנתית בסך 3,500 כתרים צ'כוסלובקיים לשנה. ואף משדותיו התקשה מאוד מאוד להתפרנס באותה שנת בצורת. יודגש כי יבולי השדות היו בעיקרם לצריכה עצמית ורק בחלקם למכירה.

ו. הרב יוסף צבי דושינסקי זצ"ל (1868-1948), אז הרב הראשי של חוסט (-1921 1933), מצא במורנו איש כלבבו. הוא עלה לארץ ישראל וכיהן כרבה הראשי של העדה החרדית בירושלים (1933-1948).

ז. מורנו ורבונו אסף ושלח כל ימיו כספים לקופות רבי מאיר בעל הנס בירושלים ושאר מאוד לעלות לארץ ישראל, כמו אחיו. אך ביקש תחילה להשיא את בנותיו ולא זכה לכך. בתו הבכורה יהודית נפטרה ממחלה. הוא המשיך לתמוך בדודו רבי משה ניימן ז"ל עד לפטירתו ביום י"ג בתמוז תרצ"ט (1939). ממכתב אחר, שנכלל ב"ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", למדנו שהצטער מאד על שלא הספידוהו כהלכה ושהשתדל להשיג רשיון עלייה למחותנו ר' אשר זליג רוזנברג. חבל מאד על מכתבי הרב שאבדו.

מורנו ורבונו רבי יעקב לא זכה לעלות לארץ ישראל והוא ואשתו ובתו השנייה אלטע הובלו לאושוויץ עם כל יהודי הקהילה הקדושה זאדני, ביניהם ההורים שלי ר' אלתר גד ואמי מורתי שיינדיל ואחיותי טויבה ושבע וילדיהן, וכולם עלו על המוקד, לפי השמועה בחג השבועות תש"ד (1944), הי"ד.

נספח ב'

"הזקן הכפרי בירושלים"

סדרת כתבות שהופיעו בשנים 1939-1940 על-ידי חיים מ"י גבריהו

הקדמה¹³¹

על תולדות קהילת זאדני כלכלתה, אישיה ואורחותיה ניתן ללמוד מפרסום ראיון שערך חיים מ"י גבריהו עם הרב יצחק שרגא פישל איצקוביץ, אחיו של הדיין הרב יעקב איצקוביץ מזאדני.¹³² כותרת הכתבה היתה "הזקן הכפרי בירושלים" ובהמשך משלוש כתבות נוספות שכותרתן היתה "מסיפורי הזקן הכפרי בירושלים" שהיו המשך לכתבה הראשונה. אני מצטט אותן במלואן:

א. "הזקן הכפרי בירושלים" ["הד-ירושלים", 3 בנובמבר 1939]

באחד החדרים הקטנים של חצר הכולל הגדול [כנראה כולל מונקאץ'] גר לו זקן אחד. הוא מבודד במקצת ואינו מעורב ביותר עם ראשי הכולל ברוב היום. כשהוא מרגיש את עצמו בריא, הריהו מעיין בגמרא בבית המדרש של הפרושים.

לפני שלוש מאות שנה חדרו כמה שבטים אוקריינים וואלאטיים בין יערות העד של הקרפטים ובנו להם בקתות בעמקים שבין הר להר ליד פלגי המים החוצים את הגאיות. גם יהודים מגליציה ופליטים מבוהמיה זרמו להקים את משכנותיהם במרחבי היערות ויהיו אף הם לאכרים ורועי צאן עד היום הזה. זהו כמעט שבט האכרים היהודי היחידי, הגר לו במחוזות מארמורוש ווואחובינה על הקרפטים התחתיים. הרבנים, שבאו מעבר להר בסקיד מגליציה, הורום את דרך ה' ויסדו אצלם ישיבות קטנות. הכפריים הללו היו רחוקים מאד מהוויות העולם, הסתפקו במעוט, במה שיכלו להוציא מקרקע הזבורית שלהם, כי כל השומן שבאדמה סחבו הנהרות אל העמק ההונגרי הרחב.

לפני כארבעים שנה הערה רוח ה' על האכר ר' פישל ויעל לירושלים, התחתן עם אחת מבנות הכולל הגדול ויקבל אצלו דירה וילמד בבית המדרש.

¹³¹ הקדמה זו ואיתורם של המאמרים המופיעים בנספח זה נעשו ע"י גלעד י"י גבריהו.

¹³² "הד-ירושלים" (3 בנובמבר 1939). מאחר וחיים גבריהו לא זיהה במפורש את שמו המלא של נשוא הראיון, הוא שינה את השם הפרטי פישל לר' פישל שיראה כשם משפחה. הסיבה להסתרת זהותו לא ברורה אך ניתן לשער שהיא היתה בקשתו של המראיין עצמו. תוכן הראיון מעיד עדות נחרצת על כך שהמראיין הוא איש זאדני לשעבר, שאחיו חי עדיין בזאדני, שהוא עלה ארצה כארבעים שנה קודם לשנת 1939. פרטים אלו מתאימים אך ורק לרב יצחק שרגא אפרים פישל איצקוביץ. ראה מאמרו של שמואל דב גבריהו-גוטסמן על ההתכתבות בין הדיין רבי יעקב איצקוביץ מזאדני לאחיו הרב יצחק שרגא אפרים פישל זצ"ל בירושלים "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה", ירושלים, 1980, מאת ר' שרגא פייטל יוסוביץ. [כלול גם בספר זה בנספח א'] שים לב לכך שעל פי שמואל דב גבריהו-גוטסמן, הרב יצחק שרגא אפרים פישל איצקוביץ עלה ארצה בין אמצע שנת 1905 ו-1909, לפי ר' שרגא פייטל יוסוביץ היה זה בשנת 1905, ואילו כתבה זו מצביעה על עלייה יותר מוקדמת כנראה בשנת 1903. פרטים נוספים על זאדני והוויתת פרסם חיים גבריהו בשלושה סיפורי המשך בשם "מסיפורי הזקן הכפרי בירושלים" שהופיעו בשבועון הירושלמי "במישור" ב-11, 18, 28 ביוני 1940. וכוללים בנספח זה. הערת גלעד י"י גבריהו.

רוב היהודים הקרפטיים, יודעים ללמוד משנה וגמרא. כי כמעט כל הנערים לומדים עד שנתם השמונה עשרה בישיבה הקטנה אצל הרב של הכפר הגדול. אמנם אין שם הרבה חריפים ועילויים כבבתי המדרש בפולין ובליטה. אבל אין גם עמי-ארץ גמורים, כולם יודעים פרק במשניות, והרוב הוגים בפשטות בדף גמרא.

מאז עלית הזקן לפני ארבעים שנה הייתי אני השני בן הכפר הזה שגם כן עלה ירושלימה, ונצטויתי על ידי יהודי הכפר לבקר את הזקן.

מצאתיו בבית המדרש מסרתי לו דרישת שלום בשם הכפר. את שם אבי לא ידע. אבל כשהזכרתי את שם זקני, נזכר בו. זקני, היה איש מפורסם בקרפטים ושימש כראש הכפר יותר מ-30 שנה (בקרפטים זה רגיל עד היום, שיהודי יבחר בהסכמת כל התושבים לראש הכפר).

הוא שאלני שאלות שונות על היהודים הזקנים, שברובם נמצאים כבר בעולם האמת. ומה הגשר של העץ הרעוע שליד המקוה? האם הקימו שם גשר של ביטון? אולי תדע גם, מה שמענין אותי, מה שלומו של עץ האגס העתיק שע"י ביתי?

— כן ע"י הבית שכעת גר בו אחיך, ענפי העץ פארתו וצמרתו נתייבשו ונפלו, אבל אפעים חדשים צצו בבדיו האמצעים המביאים פרי רב.

— איזו אגסים מתוקים אכלנו מן העץ הזה—נאנח הזקן—תמיד הבשילו לקראת שבת נחמו, ועוד טרם שטעמתי דבר-מה מהרתי למצוץ כמה אגסים.

הזקן שקע רגע במחשבה והמשיך לשאול: אולי תוכל להגיד לי, האם קיים עוד עץ האגוז על הגבנון הקטן שע"י האגס?

— עוד לפני כעשר שנים נתיבש האגוז ובמקומו שתלו שזיף.

— כן, כן, דור הולך ודור בא. בנערותי היה על הגבעה עץ שזיפים, ומתחתיו צץ האגוז, ויען שלא היה שם מקום לשניהם, לחמו עץ בעץ עד שהאגוז התחזק והכריע עד ליובש את השזיף, אבל כנראה הפסיד את כל כוחו במלחמתו, עד שיכול היה לחיות רק כשישים שנה (האגוזים יכולים לחיות כמה מאות שנים). ועתה גדל לו שוב שם עץ שזיף. מילא כך רצתה ההשגחה.

איפה אתם גרים כיום?

— מול בית הכנסת.

— בביתו של הסבא?

— בית הסבא נשרף כשהייתי עוד בן חמש שנים, ובמקום הזה בנה אבא בית חדש.¹³³

— בית מעצים? ואיך הגג?

— בכפר יש היום רק שלושה בתי אבן, ורק כ-10-8 בתים שגגותיהם מכוסים רעפים, ואילו השאר כולם בנויים עץ ומכוסים גבים.

¹³³ לדעת דודי ר' שמואל דב גבריהו אין התיאור על שריפת בית הסבא יעקב יוסף בשנת 1919 משקף מציאות היסטורית, אחרת גם הוא היה שומע על שרפה זו. ומי אני שאשפוט בין שתי גרסאות אלה! הערת גלעד י"י גבריהו.

– כן נזכרתי כבר, אנא הגידה לי: האם קיימים עוד עץ השזיפים ההונגריים, הדובדבן הקטן והאגס העתיק בגן הסבא?

– השזיף ההונגרי הזדקן מאד והוא נוטה ליפול. אבא סידר עבורו מוט תומך. אולם גם היום הוא מביא פירות הרבה. לפני עליתי שתלתי יונק ממנו בגן שמאחורי הבית, והאגס שלנו לא נשתנה במשהו.

– ואני לא פעם טיפסתי עליו בין הערביים כשיצאנו מן החדר. אמר הזקן והעלה ריח שדה בין נחיריו. והוסיף כדרך אכר מומחה–בין כך אין עצי השזיפים רגילים לחיות שנים רבות. וכל פעם שהקדמתי בבוקר ללכת ליריד, לקטתי פירות מן האגס. כמה טעימים היו. יש להם עוקץ גדול והם מאורכים ומרובי צבע. ירקרקים, אדומים ולבנים. זכורני בהיותי ילד סידרנו לנו "קאסא" לשבת.

המשכתי לספר לו על כל העצים החשובים בכפר, כמו על התפוחים הלבנים המתוקים של איוואן (התפוחים הקדימו להבשיל בחודש שלם והילדים גנבו אותם במיוחד לצורך ה"קאסות" לשבת) ועל האגסים הקיסריים של פדוהשקה, ומדילווית הגפן ששתל אבא ליד ביתנו, ומחזור הזריעה הנהוג עתה בכפר.

– ומה העצים של בת-שבע האלמנה? (לאלמנה זו היו שלושה עצים גדולים מאוד ליד ביתה. דובדבן, תפוח ואגוז [אגס?], והיא מכרה מהם לעיר יבול כ"כ רב שהיו לעיקר פרנסתה, ומחמת שהיתה עניה נמנעו הילדים היהודים והבלתי יהודים מלקחת מעציה ל"קאסות").

– בת-שבע נפטרה לפני כמה שנים. חתן בתה רועה צאן השכנים שלנו.

התדע–המשיך הזקן–האגס הזה של בת-שבע הוא עתיק מאד. כל זקני הכפר זוכרים אותו רק בזקנותו ומספרים שהוא העץ הראשון שנשתל בכפר.

אחר כך התחיל הזקן לספר לי את כל הקורות אתו בירושלים. "בקשתי מהם, מראשי הכולל, שיקנו שתילים, ורציתי לנטעם ולטפל בהם. אולם לא שמעו לי, ועתה מלאה החצר ערימות אבנים ועושה רושם איום. כמה פעמים הסברתי להם–וללא הועיל. קיבלתי פעם מיהודי אחד בזכרון משה¹³⁴ שתיל רימון ונטעתי אותו בחצר, שמרתי עליו וטיפחתי אתו, ואף הביא כבר פרי לברכת 'שהחיינו', אבל הנשים זרקו עליו את האבנים ופסולת הרהיטים, צעקתי ולא שמעו לי, והנה נתייבש הרימון. הרוח ריחם על החצר והביא גרעין של אקליפטוס, ואך עץ זה הנהו יחידי בחצר. חלש הייתי ולא יכולתי לצאת אל הבילויים לעבוד אדמה. אין להם–לאנשי הכולל–הבנה ורגש לקדושת העץ".

בכל שיחה ושיחה אין הזקן פוסק מלשאול על השדות, הגפנים, העצים ושטחי הדשא בכפר מולדתו. זוכר הוא את כל הפרטים בדיקנות מפליאה.

ופעם סיים שיחה: "עוד ניטע עצים בירושלים".

¹³⁴ שכונת "זכרון משה" ממוקמת במרכז ירושלים, ממערב ל"מקור ברוך". היא נקראת על שם משה מונטיפיורי. נוסדה בשנת תרס"ו (1906). הערת גלעד י"י גבריהו.

ב. "מסיפורי הזקן הכפרי בירושלים" ["במישור", 11 ביוני 1940]¹³⁵

ושבו ישבתי באחת הפינות של בית הכנסת, חצר הכולל בירושלים, ואשוח עם הזקן על עניני כפר שונים. הזקן שאל לפרטי דברים, על אנשים, אלנות וגנים ומחזורי זריעה, צאן ורועים של כפר מולדתו.

הקשב נא לשאלתי! מה שלומו של שמעון, מגבן הגבינה במשכנות הרועים, העודנו חי? דע שאין כל גבנון ושלוחה על שיאו ומורדותיו של ההר השלישי מעבר לנהר שלא גבן עליו שמעון הרועה גבינה כשרה.

בהיותו כבר זקן עזב שמעון הרועה את הבקתה בהרים וישישב בביתו בכפר. בניו ונכדיו הנם עתה מראשי הרועים היהודים שם. אך לפעמים יעפיל הזקן ההרה ועד היום יאמר: יפה כוחו של הזקן מכחם של שבעה צעירים גם יחד. הרבה יתאונן שמעון על שהרחיקו את משכנות הרועים עד ההר החמישי. מחמת שהכפר פורה ורב, כרתו את עצי היער של ההר השלישי והרביעי, בראו את שיחיהם וזרעו במקומם דגן ותפוחי אדמה.

הגידה כמה "קופקות" (מדה מסורתית לחלב) תתן כבש בת שלש כיום הזה?

— בדרך כלל נוהגים הרועים לחלוב חמש קופקות לכבשה אחת.

— אוי, אוי, נאנח הזקן. אף הכבשים ירדו מגדולתן. בימים עברו עלתה התנובה על שש ויותר. העוד מכירים את זכרו של יהודה לייב הגבן חתנו של שמעון הרועה?

— שמו של הגבן נודע עד היום לתהילה. הרועים יספרו שרוחו נודדת בהרים בחצות הלילות ליד משכנות הצאן.

— אי, אי, יהודה לייב ע"ה יהודי יקר היה! ידע משנה, חומש ורש"י. הרבי מרדכי'ל מנדברנה ע"ה אהבהו אהבת נפש. את ביתו הקטן בנה בהרים במרחק שני תחומי שבת מהכפר למען יוכל לערב תחומים ולבא לתפלה בשבתות. איזו גבינה ידע הוא לעשות! ואומנם נהרו אליו הרועים מן הרי אוססי ואף מקושניצה ובילקי פנו לקחת ממנו לקח הלכות גבינה ושמורה. אף ידע לחבוש כל פצע. ואני לא פעם הלכתי לגבן גבינה עם יהודה לייב ושמעון חותנו. זכורני בהיותי עדיין אברך צעיר היו לאבא חמש עשרה כבשים ושבעה עזים נתחברו אליהם צאן זקנך ר' יעקב יוסף ושל ר' ישראל ע"ה שכנו. בחבורה זו השתתפו כמה עממים כדרך בני הכפר, שמספר שכנים מתחברים ויוצרים להם באביב השנה "סאלאש"¹³⁶ (מעון רועים) בחלקה אחת בהר. את הפקוח ועשית הגבינה סדר כרגיל יהודה לייב וקבל כמשכרת ככר גבינה אחת מבין עשרים וחמש ככרות.

ביום קיץ בהיר בחזרי מקציר השחת של שדות הדשא אשר ליד דרך המלך לדובהה, יום זה בא תורנו לקבל את כל תנובת החלב לפי החלוקה הרגילה. שכל בעל צאן

¹³⁵ "במישור" (העורך: יצחק ורפל [לימים רפאל]), שנה א', גליונות כ-כ"א, ה' בסיון ת"ש, (11 ביוני 1940), עמ' ט"ז-י"ז.

¹³⁶ במקור הודפסה המילה "סאלאש". כנראה שזוהי טעות דפוס וצריך להיות "סאלאש". האיות "סאלאש" מופיע מספר פעמים בהמשך המאמר. ברוסית המילה המקבילה לביקתת/מעון רועים היא "שאלאש". חילופי "שין" ב-"סמך" מסבירים את המילה המקבילה ל"סאלאש" ברונית ואוקראינית. הערת גלעד י"י גבריהו.

מקבל ימים אחדים בחודש, נתחברנו מספר אברכים וחצינו לפנות ערב את הנהר ב"לבקה".¹³⁷

– דרך אגב, האם יש כיום גשר על הנהר?

– אמנם הקימו כבר גשר אבל פעם בשפך עבים וגאות המים שט לו הגשר. שוב הקימו כמה "לבקות" ובהפסקות שבין בניה לבניה עוברים עד היום את הנהר ברגל במעברה, במקום שטף ששם המים אינם עמוקים.

הזקן המשיך לספר: הלכנו במשעול שדה ועלינו על ההר הראשון. לרגלי נמצאה אחוזת הכומר, ושם מתחת לאבן תפכה בארית מים חמוצים מצבע צהבהב-הגם היום יובילו היהודים הכפרה כדי מים אלה לכבוד שבת?

– בגן ר' ישראל שכנו נתגלתה אמת מים מינרליים טובים¹³⁸ ואנשי הכפר ימלאו ממנה את כדיהם.

טובים מאד מימי הכפר-הוסיף הזקן-בכל מקום שתחפור תגלה מעין ואני רק בירושלים למדתי לדעת מה זה מעין מים חיים. ליד המעין בגן הכומר טעמנו טעם תפוחים קיציים בעלי חרצנים שחרחרים. עלינו לשיאו של ההר הראשון ליד הבקתה של יהודה לייב הרועה, נכנסנו החדרה וחשבנו למצא אותו בבית. אולם הוברר, שלפני זמן מה הלך אל הסאלאשים. אשתו כבדה אותנו בארדה (סוג גבינה). ירדנו לבקעה ופגשנו את מיבשי השחת וקוצרי שיפון בחזרם לכפר. כל הבקעה ומורדות ההרים מלאו אלומות דגן וערמות עשב המסודרות קומות קומות. עברנו את ההר השני ובאנו ליער השותפות (היער נקנה בשותפות ע"י כמה יהודים מאת אחד הנסיכים). בבואנו אל הסאלאש שקעה כבר השמש. שם מצאנו את יהודה לייב כשהוא מנצח על החליבה בגדרות הצאן. הכנסנו את חפצנו לתיק [לתוך?] ה"קולובה" (סוכת הרועים) והתחלנו גם כן לחלוב. איבן [איוואן?] הרועה הדליק את המדורה והרתיח סיר גדול של קמחי תירס הנקרא טוקאן (הרומנים יקראו לזה ממוליגה). שמעון בנה את הרבדים (שמים שכבה אחת של טוקאן ועליה רובד של גבינה משומרת וכך חוזר חלילה עד לייב רבדים). זהו המאכל האידיאלי של אנשי ההרים שלפי דעתם אין בעולם משלו. אין אף עני בכפר שלא יחרף נפשו מלהכין לו מספר חביות של גבינת צאן משומרת. כי בלעדי זה אין חייו נקראים חיים.

יהודה לייב פרס לכל אחד חתיכה מאונכת בגובה כל הרבדים. אכלנו. הרועים מבני הנערים השכנים יצאו אל ההרים להביא תפוחי אדמה כי כן היה אז המנהג, שכל רועה ועובר אורח רשאי לקטוף קלחי תירס ולהוציא תפוחי-אדמה ולצלותם, בכל מקום שהוא. מי יודע אם גם עד היום נשאר בכפרים המנהג היפה הזה? יהודה לייב בודק תמיד את מדת החום שבדוד החלב ואם החלו כבר גרעיני גבינה להתגבש.

בעוד אנו יושבים ליד המדורה המחממת את החלב, בא איבן [איוואן?] הזקן מן הסאלאש השני לבקר אותנו למען שאול עצה מקצועית אצל יהודה לייב. איבן כדרכו, מביא צקלון מלא תפוחים מתוקים בעלי עור לבן, הממהרים להתבשל, פרי

¹³⁷ "לבקה" הוא ספסל באוקראינית, וקרש האורך [=המושב] של הספסל הושם מעל סוג של סירה, "לוטקה" ברוסית, וחיבור מספר סירות מסוג זה בשורה יוצר גשר סירות. הערת גלעד י"י גבריהו.

¹³⁸ בביקורנו באיזור הקרפאטים בחודש ספטמבר 2003 קנינו מים מינרליים שנבעו באיזור. הערת גלעד י"י גבריהו.

עץ התפוח הגדל ליד הביקתה שלו. הוא התישב לידנו והתחיל לספר את המעשה של מערת הזהב הנמצאת בתחום היער של הכפר השכן סוכו. אמנם אין כל ספק—אומר איבן—שנמצאים במערה זו אוצרות זהב לאין שיעור, אלא דא עקא ששדים שומרים עליה ושמם אבן כבדה על מבואה. לפני כמה שנים בא יהודי בעל זקן אדום מעבר לבסקיד (הר גדול התוחם בין גאליציה להונגריה. אצל היהודים בכפריי הקרפטים נחשב האיש הבא מפולין כ"כול יכול", קוסם ערום, שאין חקר לתבונתו). האדמוני הזה הסתובב בכפר ואסף עשרה בחורים אמיצים שאינם יראים אפילו מפני ה"קטב מרירי"¹³⁹ בעצמו. בליל זה ראו כמה אנשים בסוכו, בדיוק בחצות, שד ענקי אשר רגליו בארץ וראשו מגיע השמימה, נעול נעלים ירוקות וכולו מלא עינים. היהודי האדמוני יצא עם הבחורים אל המערה, עג עוגה וצוה למרעיו לאמר השבעות וללכת אחריו. הוא נכנס לראשונה. ופתאום נשמע קול חרקים איום ונורא. הבחורים האמיצים נמלטו כל עוד רוח בהם אל הכפר ועקבות האדמוני נעלמו. אחר כמה שנים סיפרו שמישהו פגש אותו ביער והאדמוני אמר שרק הבחורים של סוכו אשמים שעזבוהו לנפשו ובקושי נמלט מצפריי השדים. הוא יביא איתו בחורים מעבר לבסקיד ויוציא את האוצרות, ועד היום טרם בא.

פדור הרועה הצעיר סיפר, שבא עכשיו מן היריד בבילקי, מקום שם קנה לו חמש כבשות והנה כל בילקי כמרקחה וכך היה המעשה: "הכומר הזקן נפטר לעולמו ועד שאנשי המקום מתכוננים לבחור כומר חדש בא אדם אדמוני לבוש ככומר והציע את עצמו למשרה זו ונתקבל תיכף. הוא ניהל את משרתו בטוב טעם, חתן זוגות, קבר מתים והטיף לאמונה באדונו ישו. פעם חלה זקן אחד ובני ביתו מהרו בשעות הבוקר אל הכומר שיחיש לקבל את הוידוי ומה נדהמו במצאם את הכומר עטור בתפילין ועטוף בטלית כיהודי. האדמוני נמלט מבילקי וכל בני הכפרים השכנים פיהם לא יפסיק מלצחוק עליהם. אין זאת כי האדמוני הזה הוא הוא שחפש את האוצר בסוכו".

ועתה החלו כל היושבים מסביב למדורה לספר על פגישות שונות עם כתות שדים (המזיקים) ועם כתות לצים (שאינם מזיקים אלא מתלוצצים). הכפריים האמינו אז בכל אמונות תפלות ואין אדם מכפרי ההרים שלא נטפל לו איזה לץ בהלכו יחידי בדרך.

בעוד שהעממים מדברים ביניהם על סיפורי בדים שונים החלו היהודים בינם לבין עצמם לספר על עובדה חדשה שנהיתה בחייהם.

יהודי הכפר היו רגילים לנסוע לרבי מקומרנה או דולינה אשר בגאליציה. נסיעה כזאת בעגלה ארכה זמן רב ולא כל אחד יכול להרשות לעצמו נסיעה שכזאת. אמנם היו כבר אז רביים, בני הונגריה, כמו הרבי מקאלוב, ור' משה טייטלבוים באויהל, אולם אלה גרו בפנים הונגריה. ועתה עבר רבי מרדכלי מנדברנה את הר הבסקיד ואוה לשכון באחד מכפרי ההרים. כל יהודי ההרים ונשותיהם באו אל הרבי והוא נהל אותם בעצה ובתבונה וגם יודא¹⁴⁰ לייב היה לאחד מחסידיו. בכל חג ומועד היה הגבן מביא לרבי חבית גבינה משופרא דשופרא. עוד תפקיד אחד קבל עליו הרבי,

¹³⁹ "קטב מרירי" הוא שד במסורת היהודית. הביטוי עצמו מופיע בדברים ל"ב, כד. בתלמוד מתואר שד זה כשולט בצהריים (פסחים ק"א, ע"ב) ומדרש במדבר רבה מאריך בתכונותיו של שד זה (וילנא, פרשה י"ב, ד"ה ג ויהי ביום). הערת גלעד י"י גבריהו.

¹⁴⁰ במקור משתנה שם נשוא הסיפור מיהודה ליודא. הערת גלעד י"י גבריהו.

והוא לזווג זווגים. כלתו של אברהם חיים, אחד החברים שלי שהיה אז על הסאלאש, אף היא נבחרה לו ע"י הרבי מכפר רחוק אשר ליד מעינות הטיסו.

בהרי הקרפטים התהלכו אז מחפשי אלוהים רבים מבני ברית ושאינם בני-ברית. האש הדתית שהציתה לבבות מעבר לבסקיד לחפש ביערות את הסיפוק המסתורי לנפש הכמהה, באה כעבור כמה דורות גם לגלילות הקרפטים התחתיות הגובלות עם העמק ההונגרי הרחב. אז נוסדו הדינסטיות ההונגריות ה"עצמיות" של הרביים ולהבדיל נבנו גם המנזרים הנוצרים הראשונים.

(עוד יבוא)

ג. "מסיפורי הזקן הכפרי בירושלים (המשך)" ["במישור", 18 ביוני 1940]¹⁴¹

הזקן הירושלמי עודנו זוכר את סיפורי יודא לייב באותו הליל, ליד דוד החלב המתחמם באש המדורה, על פגישותיו עם האברכים הנודדים המזמרים תהלות ה' ללילות ליד משואות הרועים.

"שלש פעמים בקר אותי הרבי מקאליב כאן" – אמר יודא לייב – וכל פעם שוחחנו שעות רבות. ישבתי כרגיל ליד הסוכה ועשיתי גבינה והנה הבהילוני הרועים: יודא לייב, איש פלאים הולך לכאן. יהודי בטלית ותפילין. והנה הופיע הרבי ומאחריו כל הרועים. יפה היה הרבי. עיניו הזהירו ומפאותיו המסולסלות נטפו טללי לילה.

– האתה זה יודא לייב הרועה?

– זוהי הפרנסה שה' בחר בשבילי.

– יודא לייב, דבר לי אליך – אמר הרבי – אולם בראשונה: היש ביניכם יודעי נגן? – פנה בשפת העממים.¹⁴² וכידוע לכם אין מחללי חליל ויודעי זמר, כבני כפרנו. אופיאה, אמו של פטרו הזקן לימדה את בניה כל הנגונים השגורים אצלנו. הרועים נגנו והרבי נצח עליהם. היה זה ליל זמרה, ליל פלא. הקהל הלך ורב. פֶּטֶר, מיסד המנזר בהרים, בא במרוצה, נשק את ידי הרבי ובקש את ברכתו. אני מהרתי לסדר רבדי טירס [תירס] ותפוחי אדמה בשביל הרבי וחבכי הרועים. כתום הארוחה, עמד פטיו הזקן על רגליו, ופנה לרבי ואמר:

– עוד שיר אחד למדתני אמא ואת זה אשיר לכבודך. וישיר פטיו שיר ערב, תנועות עולות ויורדות ולבסוף מתגברות אל על, והרבי כולו קשב.

– השלום לאמך?

– חולה היא מאד.

– אולי תמכור לי את השיר הזה?

¹⁴¹ "במישור", שנה א', גליון כ"ב, י"ב בסיון ת"ש (18 ביוני 1940), עמ' י"ד-ט"ו.

¹⁴² שפת אנשי המקום "העממים" היא רותנית. הערת גלעד י"י גבריהו.

– חס ושלום. אין מוכרים שירה. אמא שמעה השיר מפי הלך יהודי מעבר לבסקיד, שברח מפני רודפיו. אני מוכן לומר לפניך את השיר עד שתדעו.

הרבי שקע בהרהורים וחזר בעצמו על השיר ביתר דבקות והתלהבות.

– התדעו, אין זאת אלא שהשיר הוא שיר יעקב אבינו ליד צאנו בהרי הגלעד–אמר לנו הרבי.

– רבי גדול–פנה פטיו–התפלל נא בעד רפואה שלמה לאמי הזקנה.

– כן אעשה. ועתה קח ממני זהוב, מחיר הנגון שלך. דע, פטיו, ששיר קדש למדתך אמר. הרבי הפציר בפטיו עד שקבל את הזהוב. אולם קרה שפטיו רצה לפזם בחציפות ביום הראשון במרוח את הנגון שמכר לרבי. רק התחיל בנעימה הראשונה ונכשל בגרונו, נתבלבל בתנועות ועד היום רק לשוא ינסה להזכר בו. אני למדתי את הנגון הזה בחצר הרבי מרדכלי וכיום יאמרו בו "בני היכלא"¹⁴³ בסעודה השלישית. ופטיו יאמר, כי נענש על שרצה לחלל את קדושת הנגון ולכן שכח אותו ונעלמו ממנו נעימותיו.

עוד אנו מזמרים–המשיך יודא לייב לספר–והאיר השחר. הרבי שר לו "סאל א קאקאש מאר".... (כבר קרא הגבר, מתי יבוא הגואל...) ¹⁴⁴ ונעלם.

לאחר חודש הגיע הרבי לסוכתי בפעם השניה. עוד לא הספקתי לברכו ולכבדו בגבינה ולחם והוא אמר לי: אני ארד לכפרכם להתפלל מנחה בצבור ובלילה אסור לכאן, כי דבר לי אליך. ואמנם בא בחצות ואמר לי: קומה יודא לייב, צא מן הסוכה ונערוך "תיקון רחל" ו"תיקון לאה" למען תתקרב הגאולה ויבנה המקדש בירושלים. לאחר תיקון חצות פניתי אליו: אנא רבי, יושב אני יחידי בהרים ביערות ומתירא אני ממזיקים שונים.

– זה אשר רציתי לאמור לך. דע, יודא לייב, שקבלה בידיו מאבותינו איש מפי איש עד דוד המלך שקבלה בידיו מפי יעקב אבינו שאין המזיקים שולטים בעדר צאן ורועיהם, אם רובם הם כבשים ושיות ומעוטים עזים. ומשום כך הועלו כבשים לקרבנות בבית המקדש, יותר מעזים והרועה כבשים אל יפחד ממזיקים גם אם הוא מתרחק עם צאנו למדבריות ויערות רחוקים. הרבי פתח את צקלונו והוציא כתב יד עתיק כתוב על קלף ובו נאמרים הדברים האלה.

שמור על הסודות ולא יאונה לך כל רע–אמר הרבי–את כתב-היד השאיר לי ונעלם. מאז, סדרתי בכל ה"סאלאשים" הנתונים לפקוחי רוב של כבשים ומעוט של עזים ויעצתי לכל יהודי הסביבה להרבות בכבשים. וכשהייתי אצל ר' מרדכלי אמר לי הרבי: שמור על דברי איש קדוש.

¹⁴³ "בני היכלא דכסיפין" הוא מזמירות שלוש סעודות בשבת. על פי המסורת החסידית הולחן על ידי האר"י זצ"ל בעצמו ובשפה הארמית. הערת גלעד י"י גבריהו.

¹⁴⁴ שיר עם הונגרי ידוע. ראה תרגום השיר לעברית בהערה מס' 92. גלעד י"י גבריהו.

אברהם חיים נסע אל המחנות שלו לכפר, שליד מעינות הטיסו,¹⁴⁵ סיפר דבר מה איום וכך היה המעשה: חותנו, אבי כלתו, לקחו אל הרבי בסיגט ושם המו וסערו הלבבות: כבר הצליחו מלאכי מעלה ללכוד את רבי משה טייטלבוים, בעל ה"ישמח משה" ולהכניסו לגן-עדן. (אף ר' משה טייטלבוים מאוהל יסד דינסטיה של רביים השולטת עד היום בהונגריה. הוא היה ממוצא בלתי רבני,¹⁴⁶ אולם גדולתו בתורה ואופן עבודתו את ד' השפיע על היהודים ושמעו הגיע עד לגאליציה ושם אמרו הרביים לבני-הונגריה שנסעו אליהם, כי ראוי האברך ר' משה לקבל פתקאות ובעל כורחו עשוהו בני-הונגריה לרבי שלהם. ר' משה'לי רגיל היה לשכור עגלה כל לילה טרם שכבו לישון, למען יוכל לנסוע תיכף ומיד, שמא ישמע באמצע הלילה שופרו של המשיח).

"מספרים-המשיך אברהם חיים-שר' נפתלי מרופשיץ נשבע, שלא יכנס בשום אופן לגן-העדן, כל זמן שהמשיח לא יבוא. יסתובב הוא בין השמים וירעיש את העולמות העליונים ויכריח את הגואל לצוות על הגאולה. כידוע גדול שבעתים כחו של צדיק שעודנו מחוץ לגן-העדן. צדיקי עולם סיפרו ששלושים יום היה ר' נפתלי צועק אל ה"אין-סוף", למה אינו שולח את הגאולה. בפתחו של גן-העדן ישבו צדיקי עולם ולמדו תורה. עבר רבי נפתלי מבחוץ והתחיל להתאבק איתם בפלפל עמוק ומחמת חריפות והתעמקות בתורה שכח ר' נפתלי ועבר את השער, מיד נסגרו הדלתות ולא נתנו לו לצאת. כששמע זאת ר' משה'לי, אמר: אותי לא יכניסו. התורה לא בשמים היא. התורה בעיקרה הריהי בעולם הזה, ורק הזיו שלה בעולם הבא. על שער גן-העדן לא אשב ללמוד. זמן רב הסתובב ר' משה'לי אחרי פטירתו בכל העולמות מסביב לגן-העדן. לא הועילו כל תחבולותיהם של העליונים לצודו פנימה. עמד ר' משה'לי ג' שנים בפתח גן-העדן וקרא: למה תהנו צדיקי עולם מזיו השכינה ועמכם עודנו שרוי בגולה. קומו צאו מגן-העדן, אל תתנו דמי לו... עד שכן דוד יבוא.

עתה נתגלה בחלום לבנו הרבי מסיגט, שהעמידו מנגן בכנור ליד פתחי גן-עדן והמנגן ניגן בקול ערב ועצום. ר' משה'לי בשמעו את הניגון והצלילים שכח את הגאולה והתקרב למנגן ותיכף ננעלו השערים. ר' משה'לי צעק שיתנו לו לצאת, ניסה לעלות על החומה¹⁴⁷ ולא עלה בידו. נגש אליו ר' נפתלי ואמר לו: אין מוצא מגן-העדן! הרבי מסיגט הזעיק באותו לילה מנין חסידים, אמרו תהילים ובכו והתפללו שיתנו לר' משה לעזוב את גן-העדן, אולם שום דבר לא הועיל....

(סוף יבוא)

¹⁴⁵ נהר הטיסו (Tisza) הוא אחד מהנהרות הגדולים באיזור ועובר במספר מדינות. מתחיל באוקראינה ומשם לרומניה, הונגריה ויוגוסלביה. ביוגוסלביה נשפך הנהר לדנובה ומשם לים השחור. הערת גלעד י"י גבריהו.

¹⁴⁶ יש לציין שבביוגרפיה החסידית (כנראה מגמתית) של ר' משה טייטלבוים מאוהל מציין שהוא מצאצאי משפחת רבנים שמתחסת לפוסק רבי משה איסרליש (הרמ"א). הערת גלעד י"י גבריהו.

¹⁴⁷ בדור האחרון היה זה הרב יואל טייטלבוים, האדמו"ר מסאטמר (1887-1979), שפיתח את שיטת "שלוש השבועות" (על פי כתובות קיא, ע"א) לתיאוריה אנטי-ציונית בספרו "יואל משה" שנדפס בשנת 1958. אחת מ"שלוש שבועות" אלו היא "שלא לעלות בחומה", כלומר לא להשתמש בכוח להגשמה הציונית אלא שהכל חייב לקרות בהתערבות הקב"ה. והנה בסיפור משנת 1940 זה דווקא ר' משה טייטלבוים (1759-1841), סב-סבו של ר' יואל, הוא זה שמנסה לעלות בחומה. מעין נקמה ציונית. הערת גלעד י"י גבריהו.

ד. "מסיפורי הזקן הכפרי בירושלים (סוף)" ["במישור", 28 ביוני 1940]¹⁴⁸

עוד אנו מדברים ור' ישראל שכננו הגיע מן הכפר וסיפר לנו חדשות מר' מרדכי'לי. לשבת זאת גם בא ר' ישעיה'לי מקרסטיר אל הרבי (אף הוא רבי מהונגריה, מקודם היה שמש. פעם פגש עני בדרכו ונתן לו 400 זהובים—כל רכוש—להכנסת כלה. צדיקי הדור אמרו עליו ראוי היה ר' ישעיה לקבל "פתקאות").

ב"סעודה שלישית" אמר ר' מרדכי'לי לר' ישעיה: יש פסוק מפורש שאתה צריך להיות רב, וסימנו: רברביא זעיריא, טפליא ונ-שייא.¹⁴⁹ "רברביא"—אלה הם הרביים הגדולים. "זעיריא"—הרביים הקטנים, "טפליא"—בניהם של הרביים "ו-נ-שייא"—פירוש (ונ) [בידיש] ואף (שייא) ישעיה ג"כ רבי. ובאותו מעמד הוכרח ר' ישעיה לקבל פתקאות¹⁵⁰ ונעשה רב.

בשעה שהיהודים דברו על הרביים שלהם, שוחחו העממים על הליצנים והשדים. פטרו סיפר על הלץ שנטפל אליו תמיד ביער והוא מוכרח לשאתו על כתפיו. איוואן סיפר שבדרכו ל"יריד" הרגיש איזה משא על ראשו שכמעט כרע תחתיו. וליד הגשר קפץ פתאום הלץ מעל ראשו וצחק: קשה לך לשאת אותי. ועוד יספרו על תעלולי המזיקים בבני הכפרים.

כששמע שטפן שהיהודים מזכירים את נהר הטיסו, פנה אליהם וסיפר: לפני כמה חדשים נשכרתי להוליך עדר צאן לסביבה אשר שם מקום מגורה של ארוסת אברהם חיים. היה אז שפך עבים בהרים ומי הטיסו גאו. טחנת המים נקרעה ממקומה ושטה על פני הנהר (טחנות המים בנויות על סירות הקשורות בחבל ליבשה). הטוחן הסיק את הכירים, שם עליהם את הסיר עם הקטניות. המים שבתוך הקדרה רתחו והפולים רקדו בהם. בינתיים נותק החבל והטוחן המשיך בשנתו ולא הרגיש כלום. בבקר ראה שהוא התרחק כבר כמה מילין ממקומו, והתחיל לצעוק: אנשים טובים עזרו לי! חבלים היו בידי וקפצתי לתוך המים ושחיתי עד לטחנה. זרקתי חבל לידי הטוחן. לקראתי שטו עוד מצילים והביאו את הטחנה אל גדות הנהר. "ה' יברככם אנשים טובים—אמר הטוחן—יכולתי לשוט עד הים הגדול¹⁵¹ אלמלא נופצה טחנתי על אחד מרגלי הביטון של הגשרים. יבשו את בגדיכם ושבו לאכול פולים טעימים שזה עתה נגמר בישולם".

יודא לייב קם ממקומו. הסתכל לתוך הדוד. סבב את כל גדרות הצאן. חלק את מנות האוכל לכלבים שרבצו ליד המדורה. הרועים שקעו בתרדמה. נדם לשעה קלה קול החלילים במשכנות הרועים. רק שטפן יפזם לו עוד שיר אהבה. אף אנחנו נמנמנו

¹⁴⁸ "במישור", שנה א', גליון כ"ג, כ"ב בסיון ת"ש, 28 ביוני 1940, עמ' י"ד.

¹⁴⁹ משפט בתפילת "יקום פורקן" בין שחרית למוסף בשבת, בסידור מופיע "טפלא" ולא "טפליא". כמובן שאין זה "פסוק מפורש" אלא גוזמא חסידית. הערת גלעד י"י גבריהו.

¹⁵⁰ כשהולכים לרב גדול נותנים "משהו" לצדקה, והחסידים נוהגים כך בבואם לאדמו"ר שלהם ומצרפים כסף פד"נ (=פדיון נפשות) לפיתקה (=קוויטל בידיש) שכותבים לו. בדרך כלל "משלמים" בהתאם לגודל העוון, ובחסידי ה' זוכים לכפרה ומחילה. בימים שלפני חורבן הבית נהגו להביא קרבן חטאת במקרים אלו, ומכאן שהביקור אצל האדמו"ר ותשלום הקוויטל הוא מעין עלייה לרגל לבית המקדש והבאת קרבן. הערת גלעד י"י גבריהו.

¹⁵¹ זוהי כמובן גוזמא של סיפורי עם. נהר הטיסו נשפך בסופו לים השחור ולא לים הגדול. הערת גלעד י"י גבריהו.

במקצת. עוד לא האיר היום ויודא לייב הזעיק את הרועים. חלבו את הצאן ושלחו למרעה. ארבעה אנשים אחזו בדוד והריקוהו לתוך מסננת גדולה, עצרו את הגבינה ועשו ממנה ככרות ככרות. וממי הגבינה הראשונית יעשו אח"כ עוגי גבינה אחרים [אחדים?].

עם עלות השחר באו כמה עממים לשאול עצה רפואית אצל יודא לייב. בדרך כלל נחשבים זקני הרועים כחכמי רפואה בכפרים. אולם יודא לייב עלה על כולם. היה אצלו תמיד צרור שרשים ומשחות שונות. בין הבאים היה גם נער קטן שנפל מעלית הגג. גופו התנפח וחששו לפגיעה בריאה והובל על כתפי אביו לסוכת יודא לייב. "אמרתי לך" – פנה יודא לייב לאבי הנופל – "שבל תכרות את עץ האגוז העבה. אולם אתה נפתית לכספיהם של סוחרי בודאפשט. מכרת את העץ הגדול והזקן בין עצי הכפר בעד הכסף, וכעת הנה ענשך. כי כאדם עץ השדה". דברי המוסר של יודא לייב היו חריפים מאד. ובאמת רגילים היו בני ההרים העממים לבוא ולהתדיין לפניו. ופסק דינו קויים יותר מפקודות הערכאות.

עתה פנה יודא לייב אל הנער החולה: הרם את ידיך כמה פעמים! יודא לייב משש בכל גופו. צוה לנער להניע את אבריו ולפי התגובה לתנועות, קבע שאין פגע בריאתו, חבשו ונתן הוראות רפואיות לאביו.

– יסלח לי אלהים לחטא הזה. בעד דמי העץ קניתי שני סוסים ושלוש עגלות צעירות וששה חזזרים – אמר אבי החולה. חי נפשי אם לא נטעתי שבעה עצים במקום האגוז הכרות.

מה יועילו לך כל בהמותיך, אם האל לא יתן לך בריאות. יהי רצון שימחול לך על חטא זה – ענה לו יודא לייב.

באותו זמן עברו כמה עממים מן הכפר ועמדו לנוח ליד בסוכה. שנים מהם נשאו על שכמיהם משאת תפוחי אדמה וברכו את יודא לייב.

– רבה תנובת תפוחי האדמה. מיום שראש הכפר יעקב יוסף¹⁵² הביא לכפר לזריעה כמה קרונות תפוחי אדמה לבנים ממין אמריקאי, ברך ה' את שדותינו ושקים רבים של בולבוסין¹⁵³ נוציא השנה.

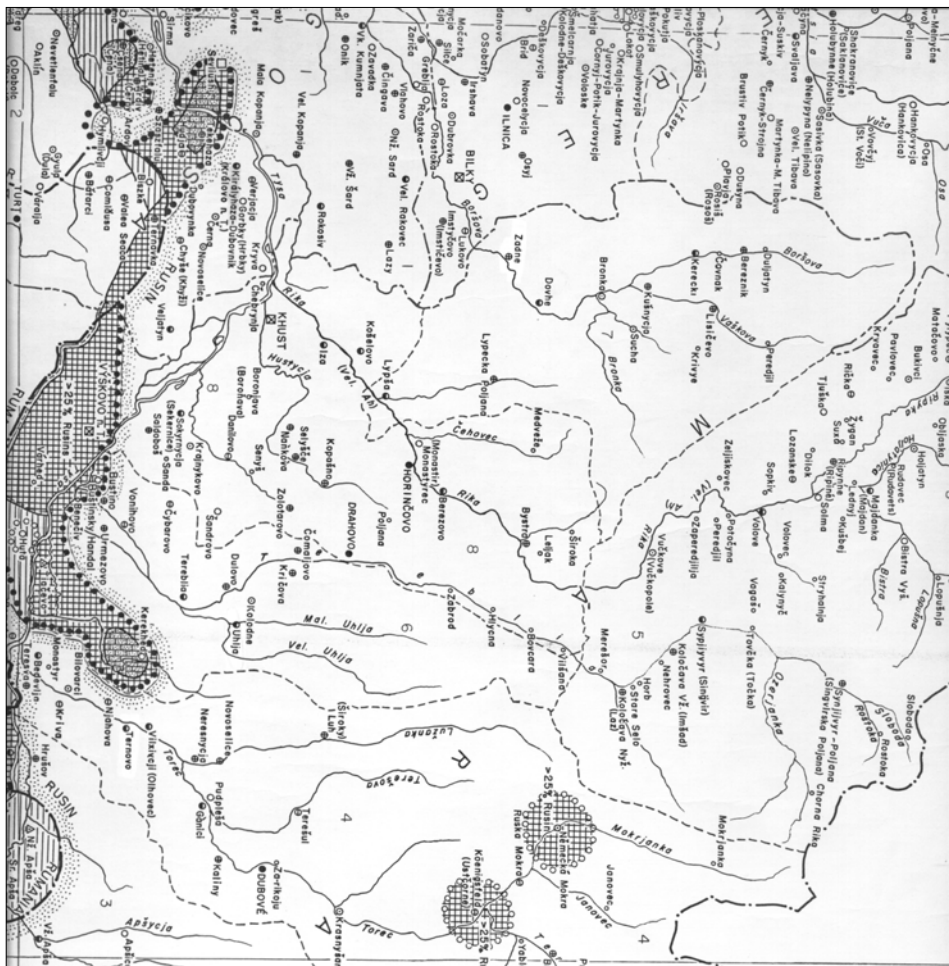
– "זקנך היה אז הראש בכפר", העיר לי בן-שיחי הזקן הירושלמי.

¹⁵² אביו של זקני, יעקב יוסף בן שמואל דב גוטסמן (1855-1923?), היה מוכתר הכפר זדניא. הערת גלעד יעקב יוסף (י"י) גבריהו (הנקרא על שמו).

¹⁵³ בולבוס – פקע גדול בעל עלים קשקשיים כעין בצל (ירושלמי, דמאי, כ"ב, ג – על פי גרסת הערוך) נקלט בשפת היידיש במונח תפוח-אדמה ומכאן עבר גם לעברית. ר' יעקב יוסף הביא כנראה זן אמריקאי חדש של תפוחי-אדמה לאיזור. הערת גלעד י"י גבריהו.

נספח ג'

מפת זאדני והסביבה

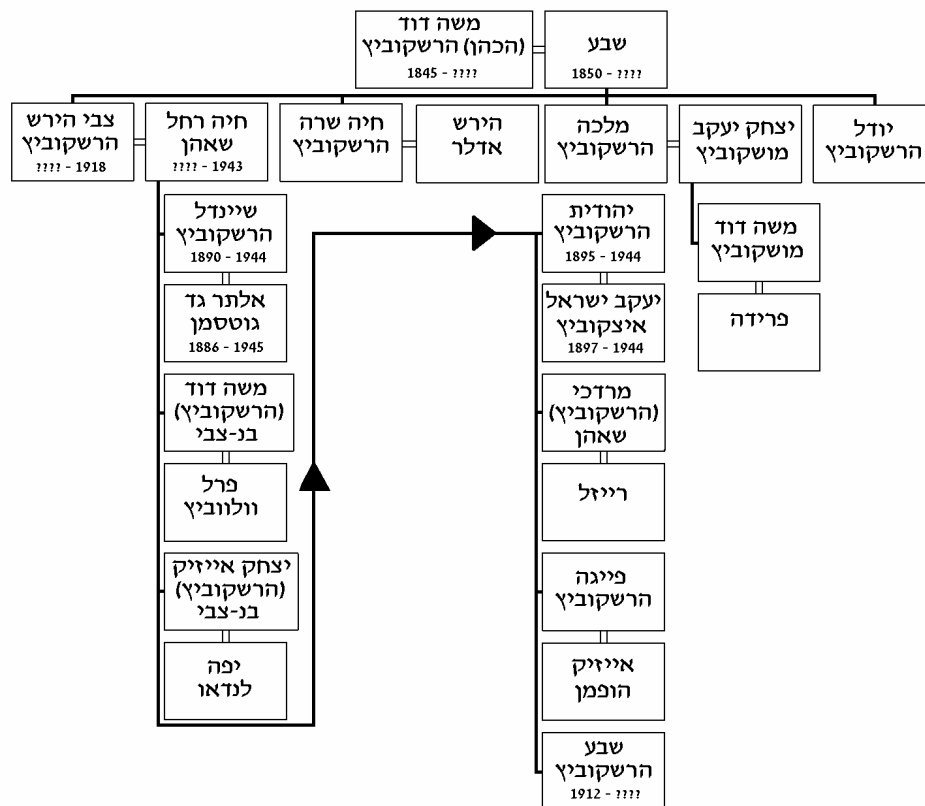

מפת זאדני והסביבה קטע מתוך מפת צ'כוסלובקיה:

Andrew D. Perejda, Ph.D., Cartographer, University of Michigan,
Ann Arbor, Mich. 1977.

נספח ד'

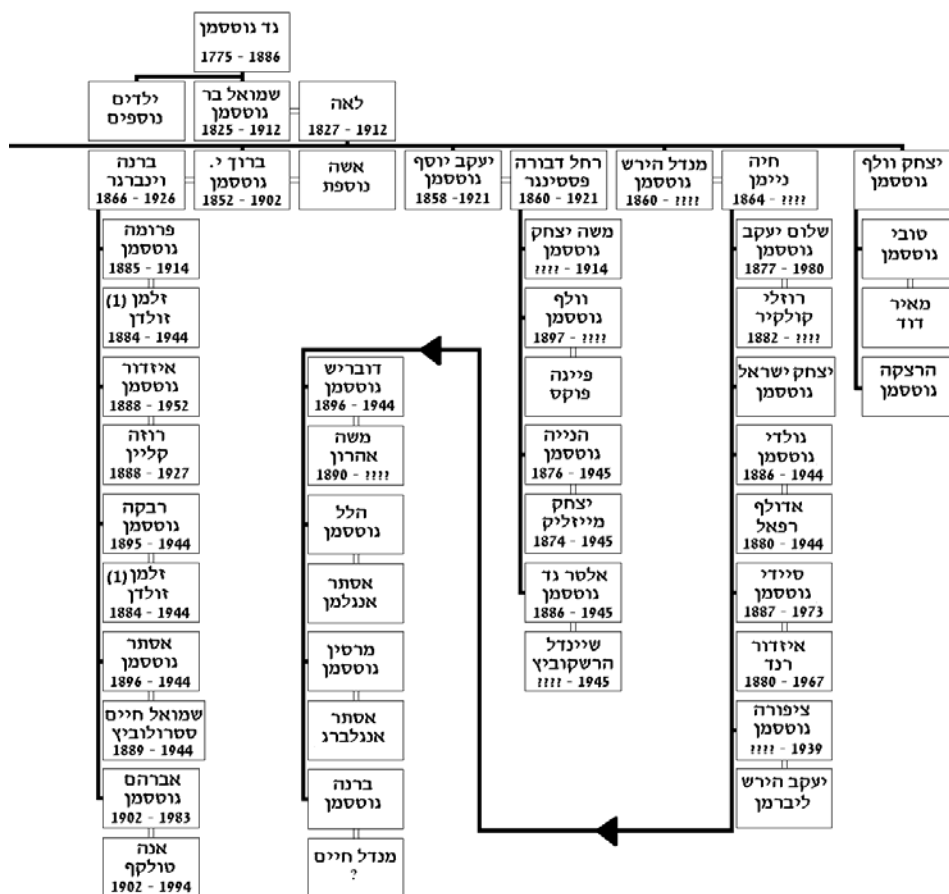
עץ משפחת הרשקוביץ
משה דוד (הכהן) הרשקוביץ ורעייתו שבע, בניהם ובנותיהם

תולדות משפחת גבריהו-גוטסמן

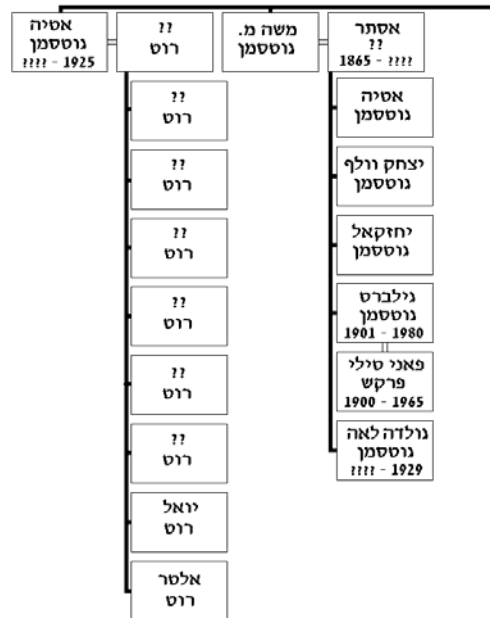
נספח ה'

עץ משפחת גוטסמן
גד גוטסמן (1755-1886), בניו ונכדיו

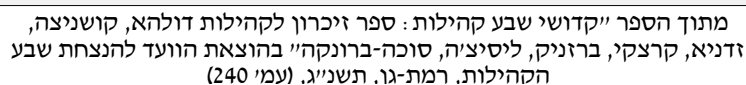

המשך לנספח ה'

עץ משפחת גוטסמן
גד גוטסמן (1775-1886), בניו ונכדיו

מפת בתי היהודים בכפר זאדני

נספח ז'

משפחת גבריהו גוטסמן

משפחת גבריהו בחגיגת בר-המצווה של משה אבנר גבריהו פרשת תרומה, 1997
עומדים משמאל לימין שורה עליונה: אהרונה קורמן-גבריהו, המחזיקה בידיה את בנה דוד גבריהו,
פרופ' שלום רקובסקי, נוייה שינדל רקובסקי גבריהו, ד"ר גדי גבריהו, עמית גבריהו המחזיק את
אחותו רותי. שורה תחתונה: אליה רקובסקי, סבא שמואל דב גבריהו, משה אבנר גבריהו, וסבתא
חסידה גבריהו

משפחת רקובסקי בחגיגת בר המצווה של איתן-ירוחם גטנברג, ניו יורק 2005
עומדים משמאל לימין אליה רקובסקי, ד"ר חיים גטנברג, לין-לאה שרה גטנברג, אריאל רקובסקי,
ואורי רקובסקי. יושבים: פרופ' שלום רקובסקי ונוייה שינדל רקובסקי לבית גבריהו.

נספח ח'

משפחת דוידוביץ-לנדסמן

מימין לשמאל (עומדות): רייזא (אחותו של בנימין דוידוביץ); רחל (אחותו של בנימין דוידוביץ); שרה דוידוביץ לבית לנדסמן (אחותה של לאה גבריהו ואמה של חנה גבריהו). יושבים: סבתא ברנא (האמא של בנימין דוידוביץ); בנימין דוידוביץ ועל ברכו יושב בנו הבכור חיים. התמונה צולמה בכפר קולוצ'בה בהרי הקרפאטים בערך בשנת 1925. סבתא ברנא נפטרה בגיל מופלג בערך בשנת 1935. בעת סיור שורשים בספטמבר 2003 זוהתה מצבתה למרות מצבו הירוד של בית הקברות בכפר. צילום זה שרד הודות להבאתו לישראל ע"י לאה גבריהו בשנת 1939. הערת גלעד י"י גבריהו

נספח ו': דף שער "קדושי שבע קהילות

נספח ט'

דף שער "ספר יזכור לקדושי קהילות זאדניע והסביבה"

ספר זה נכתב ע"י ר' שרגא פייטל יוסוביץ. הוא נולד בכפר רוסטיקה, כפר שכן לכפר זאדני. לאחר פטירת אימו בשעת לידתו הועבר לכפר זאדני ושם גדל בבית הורי אימו הר' אייזיק ולאח איצקוביץ. ר' שרגא פייטל יוסוביץ הגדיר את תפקידו בגוף הספר כ"רכז הספר". הספר נדפס בירושלים בדפוס "ציון". תאריך הדפסת הספר לא מופיע ולהערכת גלעד י"י גבריהו הספר נדפס בערך בשנת 1980

**History of the
Gevaryahu (Gvaryahu) Gottesman Families**

by
Shmuel Dov Gvaryahu-Gottesman

Published by Gilad J. Gevaryahu

Jerusalem, Israel
Merion Station, Pennsylvania, USA

Copyright
5766 © 2006
by Gadi Gvaryahu & Gilad J. Gevaryahu
All rights reserved